

ISSN 2518-752X

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi

ADU-nun Elmi xəbərləri

Scientific News of AUL

Ученые вести АУЯ

Cild 1, №5, 2016

Vol 1, №5, 2016

Том 1, №5, 2016

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
12.01.01-ci il tarixli 132 saylı əmri ilə
qıf verilmişdir.*

TƏSİSÇİ: Azərbaycan Dillər Universiteti

REDAKSIYA HEYƏTİ:

1. Adil Babayev (Azərbaycan)
2. Alan Reed Libert (Avstriya)
3. Amil Cəfərov (Azərbaycan)
4. Aynur Sabitova (Azərbaycan)
5. Azad Məmmədov (Azərbaycan)
6. Bilal İsmayilov (Azərbaycan)
7. Boris İmnadze (Gürcüstan)
8. Ceyhun Alıyev (Azərbaycan)
9. Dilarə İsmayılova (Azərbaycan)
10. Əfqan Abdullayev (Azərbaycan)
11. Ələkbər Qubatov (Azərbaycan)
12. Əsgər Zeynalov (Azərbaycan)
13. Fəxrəddin Veysəlli (Azərbaycan)
14. Fərman Zeynalov (Azərbaycan)
15. Fikrət Cahangirov (Azərbaycan)
16. Gülnar Hüseynzadə (Azərbaycan)
17. Jan Kristof Pöla (Fransa)
18. Tatyana Sergeevna Sorokina (Rusiya)
19. Yanq Hyun Kvon (Koreya)

BAŞ REDAKTOR:

Məsməxanım Qazıyeva

MƏSUL KATİB:

Vahid Ərəbov

KORREKTOR:

Xatirə Aslanova

Redaksiyanın ünvanı:

Bakı şəhəri, R.Behbudov küçəsi, 134

Azərbaycan Dillər Universiteti, II mərtəbə, otaq 216.

Tel: 441-39-74

DİLÇİLİK

prof. Dünyamin Yunusov
ADU

MÜXTƏLİF SİSTEMLİ DİLLƏRDƏ TABELİLİK BAĞLAYICILARININ MÜQAYİSƏLİ TƏDQIQI

Açar sözlər: bağlayıcı, əlaqə, cümlə, müqayisə, struktur

Keywords: conjunction, relation, sentence, comparison, structure

Ключевые слова: союз, связь, предложение, сравнение, структура

Müxtəlif sistemli dillər olan ingilis və Azərbaycan dillərinin materialı əsasında apardığımız araşdırmalar sübut edir ki, hər hansı bir dilin inkişafının müəyyən hissəsində, ibtidai mədəniyyət şəraitində, insan ünsiyyətinin forması yalnız şifahi dialoq olduğu vaxt, həmcins olmayan cümlələrin dalbadal işlənməsi və s. insanların bir-biri ilə qarşılıqlı anlaşma ehtiyacını ödəyə bilirdi.

Lakin mədəniyyətin getdikcə inkişaf etdiyi və rəngarəng ünsiyyət formalarının inkişafı dövründə belə cümlələr artıq ehtiyacı ödəyə bilmirdi. Bu baxımdan insanlar daha mürəkkəb konstruksiyalara tabeli mürəkkəb cümlələrə müraciət etməyə və onların arasındakı tabelilik əlaqəsinin işlədilməsinə ehtiyac duymağa başlamışlar.

Sadə cümlələr özünün əvvəlki vasitəli modallıq planını getdikcə itirərək, baş cümlə komponentlərinin xidmətinə keçir, yaxud özləri baş cümlə komponentinə çevrilir. Baş cümlə komponentinin yanında işlənən nəqli cümlələr getdikcə budaq cümlə funksiyası kəsb etməyə başlayır.

Müqayisəli araşdırmalardan belə qənaətə gəlmişik ki, hər iki dildə “that” və “ki” tabelilik bağlayıcıları oxşar inkişaf yolu keçmişdir.

Müasir ingilis ilində “I know that he is here” cümləsində “that”- tabelilik bağlayıcısı ikinci cümləni birinci cümləyə, yəni “he is here” cümləsini “I know” cümləsinə tabelilik əlaqəsi ilə bağlamışdır. Bu birləşmənin yarandığı ilk dövrə müraciət etdikdə məlum olmuşdur ki, “that” yarandığı vaxt işarə əvəzliyi olmuş və “o” (onu) tamamlıq funksiyasını daşımışdır.

Başqa sözlə desək, bu birləşmənin ilkin strukturu “I know that”: “he is here”-“mən onu bilirəm”: “o buradadır”-şəklində mövcud olmuşdur. İkinci məna- “he is here” birinci cümlənin izahedicisi, aydınlaşdırıcısı rolunu oynamış və burada da şübhəsiz, “that” ön plana çəkilməmişdir. İlkin strukturda “that” işarə əvəzliyi kimi tamamlıq funksiyasını yerinə yetirirdisə, sonralar dilin inkişafı nəticəsində bu strukturun həm işlənməsində, həm də qavranılmasında böyük dəyişiklik baş vermişdir. “That” həm semantik, həm də qrammatik funksiya cəhətdən yenilənmişdir. “That”-işarə əvəzliyindən uzaqlaşaraq tabelilik bağlayıcısına çevrilmişdir.

Araşdırmalar sübut edir ki, müasir Azərbaycan dilində geniş işlənən “ki” tabelilik bağlayıcısı da uzun bir təkamül yolu keçmiş, dilçilər həmin bağlayıcının mənşəyindən bəhs edərək yanlışlığa da yol vermişlər.

Bəzi dilçilər bəhs etdiyimiz “ki” tabelilik” bağlayıcısını, həm fars, həm də türk dillərinə məxsus hesab edirlər [1, s.351].

Üçüncü bir fikir “ki”-tabelilik bağlayıcısının heç bir dildən alınmayıb Azərbaycan dilinin özünə məxsus olduğunu iddia edənlərin fikridir [1, s.352].

Həmin fikrin tərəfdarları “ki” tabelilik bağlayıcısı haqqında qeyd edirlər ki, bu bağlayıcı ifadə etdiyi mənalarına görə tarixi bağlayıcı olub, klassik ədəbiyyatımızda çox işlənən “kim” bağlayıcısının xüsusiyyətlərini daşımaqdadır. Buna görə demək olar ki, bu bağlayıcı “kim” bağlayıcısının sonrakı inkişaf mərhələsindəki yeni variantıdır. Əlbəttə, danılmaz faktdır ki, bağlayıcıların tərkibində şərq dillərindən, ərəb və əsasən fars dillərindən bir sıra bağlayıcı sözlər keçə bilmişdir. Lakin sonralar bu bağlayıcılar danışq dilinə keçməməsi ilə əlaqədar olaraq, yazı dilindən də tərək olub getmişlər [3, s.686].

Müasir Azərbaycan dilində “ki”-tabelilik bağlayıcısının tutduğu vəziyyəti və tarixi mütərəqqi bir xətt üzrə inkişaf etdiyini, nəhayət, yazı dilində olduğu kimi, şifahi dildə də geniş yayıldığını nəzərə alaraq, onun gəlmə olduğunu təsdiq etmək həqiqət deyildir, çünki “ki” bağlayıcısının türk dillərində daha qədim və bütöv şəklinin olması da bu fikri təsdiq edir. Halbuki fars dilində və o dilin qədim yazılarında “ki”-nin Azərbaycan variantına “kim” şəklində rast gəlmirik [3, s.686].

Müasir Azərbaycan dilində bəzi sözlərin qapalı hecadan açıq hecaya doğru inkişaf etməsi kimi bir proses burada da özünü göstərmişdir. Yəni “kim”-in son samiti “m” zaman keçdikcə zəifləyərək itmiş, nəticədə bəsit “ki” şəkli alınmışdır [3, s.686].

Beləliklə, yuxarıdakı araşdırmalardan aydın olur ki, hər bir dil o xalqın təfəkkürünü ifadə edirsə, onda hər bir xalqın təfəkkürünün inkişaf dərəcəsi müxtəlif olmalıdır, çünki ayrı-ayrı xalqların uzun illərdən bəri inkişaf edib gələn iqtisadiyyatı, ictimai-siyasi quruluşu, mədəniyyəti eyni dərəcədə olmamışdır və ola da bilməzdi. Buna görə də onların təfəkküründə olan müxtəlif inkişaf səviyyəsi təbii olaraq dilində də əks olunmalı idi.

Əgər tabelilik bağlayıcılı mürəkkəb cümləyə inkişaf nöqtəyi-nəzərindən yanaşırıqsa, əgər biz sadə cümlənin əvvəlcə, mürəkkəb cümlənin isə sonra yarandığını qəbul ediriksə, deməli, dilin elə bir inkişaf dövrü olur ki, onda hələ sadə cümlələr var, nisbətən genişlənmiş sadə cümlələr var, üzvləri genişlənmiş sadə cümlələr var, tabesiz mürəkkəb cümlələr var, lakin tabelilik bağlayıcısı ilə işlənən mürəkkəb cümlələr hələ yoxdur, yaxud yenicə yaranmağa başlayır [6, s.378].

Bütün yuxarıdakı fikirlər bir daha sübut edir ki, “ki”-tabelilik bağlayıcısı heç bir dildən alınma deyil, xalis Azərbaycan dilinin öz bağlayıcısıdır.

Müqayisəli araşdırmalardan aydın olmuşdur ki, müasir ingilis dilində tabelilik bağlayıcıları mübtədə, xəbər, tamamlıq, zaman, yer, səbəb, məqsəd, nəticə, müqayisə və tərz-i-hərəkət budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə geniş şəkildə işlənirsə, müasir Azərbaycan dilində həmin bağlayıcıların işlənmə dairəsi daha genişdir. Belə ki, tabelilik bağlayıcıları müasir Azərbaycan dilində kəmiyyətə çoxluq təşkil etməklə yanaşı, onlar mübtədə, xəbər, tamamlıq, təyin zaman, tərz-i-

hərəkət, dərəcə, müqayisə, yer, səbəb, məqsəd, nəticə, qarşılaşdırma, şərt, qoşulma budaq cümlələrində geniş şəkildə işlənir.

İngilis və Azərbaycan dilinin tabelilik bağlayıcılarının müqayisəli araşdırmalarından bəlli olur ki, həmin bağlayıcıların işlənmə xüsusiyyəti baş cümlə komponentindəki fellərin semantikasından, eləcə də budaq cümlə komponentindəki informasiyanın əhəmiyyətli olmasından da çox asılıdır.

Müasir Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, müasir ingilis dilində tabelilik bağlayıcılarının işlənməsi yuxarıda qeyd etdiyimiz amillərdən əlavə, cümlənin məzmunundan, başqa sözlə, baş cümlə komponentindəki felin zaman və növündən, məsdərin sintaktik funksiyasından, situasiyadan və digər linqvistik amillərdən də asılıdır.

Təhlilin nəticəsi göstərir ki, müasir ingilis dilində bağlayıcı tabeliliyin başqa bir işlənmə xüsusiyyəti də onun emfatik şəkildə işlənmə bilməsidir. Müasir Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, ingilis dilində tabelilik bağlayıcısı emfatik şəkildə o vaxt işlənmə bilir ki, danışan şəxs informasiya mənbəyinin məsuliyyətini öz üzərindən atır.

Hər iki dildə tabelilik bağlayıcıları tabeli mürəkkəb cümlə komponentlərini bağlamaqla yanaşı, sadə cümlə daxilində də sözə, yaxud ifadəyə xidmət edə bilər.

Tədqiqatın nəticəsi göstərir ki, müasir ingilis dilindən fərqli olaraq, müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentlərini bağlayan tabelilik bağlayıcıları aydınlaşdırma, səbəb, müqayisə və bənzətmə, şərt və güzəşt bildirən mənə növlərinə bölünür.

Müasir Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, müasir ingilis dilində tabelilik bağlayıcısının hansı fellərdən sonra işlənilib-ışlənməməsi sahəsində də bir qanunauyğunluq vardır.

Belə ki, nitq-təfəkkür felləri ilə daha çox tabelilik bağlayıcıları işlənsə, hiss-qavrayış, əqli fəaliyyət, xahiş, təklif, konkret hərəkət, arzu, istək, güman bildirən fellərlə ardıcılığı gözləməklə tabelilik bağlayıcılarının işlənmə tezliyi getdikcə azalır.

Müasir Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, müasir ingilis dilində “to show”, “to remind”, “to realize”, to explain “to convince”, “to find out”, “to discover”, “to want”, “to agree”, “to confide” və s. fellərdən sonra tabelilik bağlayıcıları geniş şəkildə işlənir.

Qeyd etmək lazımdır ki, tabelilik bağlayıcısının işlədilməsi bəzən hər iki dildə üslubi məqsəd də daşıyır.

Müasir Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, müasir ingilis dilində əgər budaq cümlənin mübtədası şəxs əvəzliliklərindən biri ilə ifadə olunursa, bağlayıcı tabeliliyin işlənmə tezliyi bir qədər də artır.

Müqayisəli araşdırmalardan aydın olmuşdur ki, müasir ingilis dilindən fərqli olaraq, müasir Azərbaycan dilində baş cümlə komponenti ilə zəif bağlı olan budaq cümlə komponentləri də vardır ki, bu da tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində hələ də tabelisizliyin qalması əlamətidir. Bunu biz komponentləri daha çox “ona görə (də)”, “buna görə (ki)”, “çünki”-tabelilik bağlayıcıları ilə bağlanan mürəkkəb cümlələrdə izləyirik. Belə zəif bağlılığın nəticəsidir ki, dilçilər “ona görə” və “çünki” bağlayıcılarını eyni zamanda tabelisizlik bağlayıcıları kimi də təqdim etmişlər.

Müasir Azərbaycan dilindəki tabelilik bağlayıcılarını araşdırarkən, mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasında durub onların birini digərinə tabe vəziyyətinə salan “ki” və “sa-sə” əlamətlərini atsaq, onda mürəkkəb cümləni bağlayan bağlayıcının daha çox tabesizlik bağlayıcısına yaxınlaşdığına şahidi olarıq.

Məsələn: 1) Məhz indi qəzətdəki tərifi məni sevindirir və şəxsi ləyaqət hissimi gücləndirirdi ki, bu da mənə çox lazım idi.

2) Klubda Rüstəmin adına layiq bir şey varsa, o da təzəcə salınmış yaşıl rəngli qapı idi.

Bütün bunlar bir daha onu göstərir ki, hər iki dildə tabelilik bağlayıcıları tabesizlikdən əmələ gəlmişdir.

Həmin xüsusiyyət müasir ingilis dilində “while” və “for” bağlayıcılarında daha geniş müşahidə olunur. “While”- tabelilik bağlayıcısı kimi zaman budaq cümlə komponentli tabeli mürəkkəb cümlələri bağlayırsa, tabesizlik bağlayıcısı kimi o, “ziddiyyət” əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentlərini bir-birinə bağlayır.

Məsələn: 1) We must strike while the iron's hot (J. Galsworthy)

2) His nerves had become blended, numb, while his mind was filled with visions and delicious dreams (J. London)

Yuxarıdakı cümlələrin birincisində “while” tabelilik, ikincisi isə tabesizlik bağlayıcısı kimi işlənmişdir.

“For” bağlayıcısına gəldikdə, həmin bağlayıcı da tabelilik və tabesizlik bağlayıcılarının sərhədində yerləşir. Bu bağlayıcı “səbəb” ifadə etdikdə, mənası “as”, “because” tabelilik bağlayıcılarına yaxınlaşır və səbəb budaq cümləsinin baş və budaq cümlə komponentlərini bir-birinə bağlamağa xidmət edir. Əgər səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentlərini bir-birinə bağladıqda, həmin bağlayıcı tabesizlik bağlayıcısı kimi özünü göstərir.

Məsələn: 1) There was moreover time to spare, for Fleur was to meet him at the gallery at four o'clock, and it was yet half past two (J. Galsworthy).

2) He would have to be more careful than man had even been, for the least thing would give it away and make her as wretched as himself almost (J. Galsworthy).

3) From the warmth of her embrace he probably divined that he had let the cat out of the bag, for he rode off at once on irony.

Yuxarıdakı cümlələrin təhlili göstərir ki, birinci cümlə nümunəsində “for” tabelilik bağlayıcısı kimi işlənirsə, ikinci və üçüncü cümlə nümunələrində tabesizlik bağlayıcısı kimi işənərək, səbəb və nəticə əlaqələrini göstərir.

Eyni zamanda onu da qeyd etmək lazımdır ki, müasir ingilis dilindən fərqli olaraq, müasir Azərbaycan dilində tabesizlik bağlayıcıları xüsusiyyətinə malik olan ədatlar da geniş işlənir.

Araşdırmalardan bu qənaətə gəlmişik ki, müasir Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, müasir ingilis dilində eyni budaq cümlənin tərkibində tabelilik bağlayıcısı bir-birinin yanında qoşa şəkildə iki halda işlədilir.

I. Əgər bağlayıcı ayrı-ayrılıqda budaq cümləni təqdim edə bilirsə, onda budaq cümlənin mənası bir-biri ilə açılır.

Məsələn: 1) She knew that, unless her calculations were all at fault, he was not going to go.

II. Əgər hər iki bağlayıcı birləşərək bir mürəkkəb əlaqə yaradırsa birinci hal müşahidə olunmur.

1) The butter took his time for more casually, for more naturally, than if Dicky had offered to shake hands with him.

2) His father was a vigorous out of door man, who was never happier than when he had a gun or a rod in his hands.

Müqayisəli araşdırmalardan bu nəticəyə gəlmişik ki, həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində tabelilik bağlayıcıları real mənə yox, formal-qrammatik məzmun kəsb edir. Məhz bunun nəticəsidir ki, tabelilik bağlayıcıları vəzifə cəhətdən sintaktik üslubi münasibət əks etdirir.

Hər iki dildə tabelilik bağlayıcıları, əsasən, söz, söz birləşməsi və cümlələri bir-birinə bağlamaq vəzifəsi ifa etdiyi üçün onların böyük əksəriyyəti postpozision vəzifə ifadə edir. Tabelilik bağlayıcılarının bəzən cümlələrin əvvəlində işlənməsinə (prepozision) gəlincə, onu demək lazımdır ki, bu mövqedə onlar özündən əvvəl gələn birinci hissə ilə üzvi sürətdə bağlı olur.

Araşdırmalardan bəlli olmuşdur ki, tabelilik bağlayıcıları üçün prepozision və eləcə də interpozision mövqe səciyyəvi deyildir. Tabelilik bağlayıcıları cümlələrin axırında da işlənə bilməz. Bu məntiqi nöqtəyi-nəzərdən belə də olmalıdır. Onlar iki üzvü, birləşməni və ya cümləni bir-birinə bağladıkları üçün onların cümlədə ortadan başqa digər bir mövqeyi, yeri olmamalıdır [7, 261].

Beləliklə, yuxarıda qeyd etdiklərimizə qısaca yekun vurmuş olsaq, deyə bilərik ki, həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində tabelilik bağlayıcılarının geniş işlənmə xüsusiyyətləri vardır. Onlar nominativ-lüğəvi mənəsi olmayan, morfoloji cəhətdən dəyişməyən, heç bir cümlə üzvü vəzifəsi ifa etməyən leksik-qrammatik kateqoriya olub, söz, söz birləşməsi və cümlələri bir-birinə bağlayan köməkçi nitq hissəsidir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı, 1974
2. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili, morfolojiya, III hissə, Bakı: "Maarif" nəşriyyatı, 1973
3. Mirzəzadə N. Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası. Bakı, 1960
4. Biber D. Longman grammar of spoken and written English. London: Longman, 1999
5. Börjars K., Burrige K. Introducing English Grammar. London: Edward Arnold, 2001
6. Peters R.A. A Linguistic History of English. New York, 1968
7. Sweet H., A new English Grammar logical and historical. Oxford: Clarendon press, pt I, Introduction, 1897
8. Yunusov D.N. A Guide to English Grammar, Bakı: Mutarjim, 2006

Summary

Comparative analysis of the subordinating conjunctions in languages of different systems

The article deals with comparative analysis of the subordinating conjunctions in modern English and Azerbaijani languages.

Here the author reveals the meaning of some subordinating conjunctions showing their semantic shades and finds out allomorphic and isomorphic features in both languages.

Резюме

Сравнительный анализ подчинительных союзов в разносистемных языках

Статья посвящена изучению сравнительного анализа подчинительных союзов в современном английском и азербайджанском языках.

Автор отмечает значение некоторых подчинительных союзов, показывая их семантические оттенки, и обнаруживает алломорфические и изоморфические особенности в обоих языках.

fil.f.d., dos. Aytən Bayramova
ADU

MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ HAL KATEQORİYASININ KOMMUNİKATİV SƏCİYYƏSİ

Açar sözlər: kateqoriya, hal, isim, tənifat, əşya, vasitə, kommunikativ, xüsusiyyət

Keywords: category, case, noun, classification, thing, means, communicative, character

Ключевые слова: категория, надеж, существительное, классификация, предмет, средства, коммуникативный, характер

İsim bir çox dillərdə, hətta demək olar ki, bütün dillərdə morfoloji sistemin əsas nitq hissəsidir. İsim semantikasına, morfoloji əlamətlərinə və sintaktik funksiyalarına görə dildə xüsusi yer tutur. Semantikasına görə isimlər ümumi əşya mənası ifadə edir. Əşyalar isə real gerçəklikdə olduqca geniş bir topludur. Ona görə də əşyaların bir çox meyarlar üzrə təsnifləri mümkündür. Məsələn, rus dilində əşyalar canlı və cansız olmaqla iki qrupa bölünür.

Azərbaycan dilində «əşya» məfhumu adi danışmada işlətdiyimiz «əşya» ümumişlək sözdən fərqlənir, terminoloji səciyyə qazanır. Bu terminin semantikasında hər cür maddilik, əşyavilik vardır. Bu baxımdan, qələm də, stol da, insan da, ağac da, it də, pişik də və s. əşyadır, isimdir. Bu, fəlsəfi substansiya ilə eyniyyət təşkil edir.

Lakin maddi tərəfi olmayan isimlər də vardır: arzu, xəyal, həqiqət, məhəbbət, nifrət, hiss, həyəcan və s. Qeyd olunanların arxasında maddilik durmur və onlar mücərrəd isimlər kimi fərqləndirilir. Nəticədə canlı/cansız və mücərrəd-qeyri mücərrəd, ümumi-xüsusi tipli qarşılaşdırmalar meydana çıxır ki, bunlardan birincisi qrammatik kateqoriyadır, digər ikisinin isə kateqoriya səviyyəsinə qaldırılması haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur.

Hal kateqoriyası, onun paradigmalarının formalaşması dil qədər olmasa da ən qədimlərdən biridir. Hələ antik dövrün filosofları haldan danışmışlar. Aristotel xüsusi ad və onunla qarşılaşdırılan qeyri-müəyyən adlardan bəhs etmişdir. «Nə insandır, nə addır. Onu adlandırmaq olmur. Çünki o nə nitqdır, nə də inkar. Qoy qeyri-müəyyən ad adlansın. «Filonun», «Filon» (Filon yunan dilində xüsusi addır) və buna oxşar olanlar ad deyil, adların hallarıdır [1, s.94]. Aristotel halları xüsusi adlar qrupuna daxil etməmiş və bunu müəyyən halda olan sözün mübtəda funksiyasını yerinə yetirə bilmədiyi ilə əsaslandırmışdır.

Eramızdan əvvəl V əsrdə Panini sanskritin qrammatikasını yaratmış və bu qrammatikaya 4 min qayda (3996)-sutr (bənd, ayə) daxil etmişdir. O, 7 halı ayırmış və onları sıra nömrələri ilə qeyd etmişdir: 1-ci, 2-ci, ... 7-ci hal [2, s.123]. Həmin halları müasir ənənəvi qrammatikaya müvafiq olaraq Azərbaycan terminologiyasında bu cür qarşılaşdırmaq olar: 1-ci hal -adlıq; 2-ci hal -yiyəlik; 3-cü hal -yönlük; 4-cü hal -təsirlik; 5-ci hal -alət; 6-cı -çıxışlıq; 7-ci hal -yerlik. Yunan dilinə dair əvvəl yazılmış qrammatikalar əsasında XIV əsrdə qələmə alınmış əsərdə sözlər arasında münasibətləri əhatə edən 5 hal göstərilir. Birinci hal **orte** sözün ilkin formasını ifadə edirdi. Bu müasir adlıq hala uyğun gəlir. İkinci

hal **genike** cinsi, mənşəyi göstərmək, sözü özünə oxşar sözlər qrupuna aid etmək funksiyasını yerinə yetirmişdir. Üçüncü hal (yun. **botike**) «vermək» feili ilə bağlıdır. Rus dilindəki **дать**, **давать** felləri ilə əlaqəni ifadə etdiyindən «**дательный**» adlandırılmışdır. Yunan «**aitiatike**» halı «**aitia**» təqsir sözündən əmələ gəlmişdir. Bu söz yunan dilində daha əvvəllər «səbəb» mənası vermişdir. Ona görə də hal bu və ya digər hərəkətin səbəbini göstərmişdir. Beşinci hal (yun. **kletike**) çağırış adlandırılmışdır [2, s.125].

Avropa dilçiliyində hal ilk dəfə L.Yelmslevin əsərində diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Müəllif universal «çərçivə» modelini qurmuş və onunla bir sıra konkret dilləri təsvir və müqayisə etmişdir. Danimarka dilçisinin fikrinə görə, hal kateqoriyasının əsasında məkan münasibətləri durur. O, 216 nəzəri mümkün halı ayırmış, halların əsas mənaya görə qruplaşdırmağın əleyhinə olmuşdur [3, s.116].

L.Yelmslevin hal kateqoriyası nəzəriyyəsi, daha çox tənqiddə məruz qalmış və qəbul edilməmişdir. 1936-cı ildə R.Yakobson, üç il sonra de Qroot hala aid konsepsiyalar yaratmışdır. R.Yakobsona görə hər bir halın ümumi mənası vardır və hal sırf morfoloji təbiətə malikdir. Halın xüsusi mənaları söz birləşmələri təxminə aiddir və bunlar ümumi mənənin kombinator variantlarıdır. R.Yakobson hal və önlüklü birləşmələri fərqli hadisələr saymışdır [4, s.138].

Y.Kuriloviç də halların qrammatik (sintaktik) və semantik funksiyalarının dəqiq fərqləndirilməsinin zəruriliyini qeyd etmişdir. Hər bir halın ilkin və sonrakı funksiyası vardır [5, s.198].

Ç.Fillmor «hal qrammatikası»nı yaratmışdır. Onun nəzəriyyəsi «dərini strukturlar» anlayışına və semantik xüsusiyyətlərə (agentiv, instrumentativ, pasientiv, faktitul, lokativ və s.) əsaslanır. Onun fikrinə görə, dərin strukturlar əsas tədqiqat obyektidir. «Hal» termini xalis mənə münasibətlərinin ifadə olunması üçün istifadə edilir. O (Ç.Fillmor) altı haldan ibarət sistem qurmuşdur [6, s.405]. Dərin hal funksiyası sözün leksik semantikasına ilə təyin olunur. Belə olanda hal universallığa çevrilir və morfoloji hal sisteminin quruluşundan asılı olmayaraq istənilən dildə təcəssümünü tapır.

U.Çeyf öz sistemini feil üzərində qurmağa çalışmışdır. Müəllif «hal» terminindən istifadə etmir. O, «ismin feilə münasibəti» anlayışını daxil edir [7, s.121-123, 167-191].

Hal kateqoriyasına müxtəlif təriflər, izahlar və şərhlər verilmişdir. Ənənəvi tərif belədir: «Hal söz birləşmələrində və cümlədə isimlərin başqa sözlərlə əlaqəsini göstərən qrammatik kateqoriyadır. Hal şəkilçiləri qoşulduqları sözləri cümlənin başqa üzvləri ilə bağlayır, başqa sözlə, onlar arasında sintaktik əlaqə yaradır» [8, s.48].

M.Hüseynzadə hal kateqoriyasına tərif vermir, bu kateqoriyanı izah etməyə çalışır və belə bir nəticəyə gəlir ki, «isimlərin hallanması formaca morfoloji, vəzifəcə sintaktik tələblərdən irəli gəlir. Daha doğrusu, hallanma qrammatikanın həm morfoloji bəhsinə, həm də sintaktik bəhsinə aid bir məsələdir. Morfologiya bəhsində ismin yalnız hal şəkilçilərindən danışmaq mümkündür» [9, s.53].

B.Xəlilov da hal kateqoriyasına ümumi izah verir: «Azərbaycan dilində hal kateqoriyası hallana bilən sözləri əhatə edir. Hallana bilən sözlər söz birləşməsi və cümlə daxilində feil, qoşma və adların (ismin, sifətin, sayın, əvəzliyin, o cümlədən

zərfin) tələbinə görə müxtəlif formalara düşür. Bu zaman hallanan sözlərin qəbul etdiyi şəkilçilər hal şəkilçiləri olur» [10, s.152].

V.B.Kaseyviç ismin hal kateqoriyasını tam təsvir etmək üçün morfolojiyanın çərçivələrindən kənara çıxmağın zəruri olduğunu qeyd edir. Onun fikrinə görə, əsas halların mərkəzi funksiyaları cümlədə sözlər arasında əlaqələri ifadə etməkdir. Buna baxmayaraq, o, halı morfolojiyaya aid edir, bunu hal formalarının paradigma yaratmaq xüsusiyyəti ilə izah edir [11, s.84].

Y.Seyidov hal kateqoriyasında bəhs edərkən qrammatik paradigmanın tərifini və ya izahını vermir. Müəllifin hal kateqoriyası haqqında fikirləri onun bu kateqoriyanı sintaktik əsasda təyin etməsi qənaətinə gəlməyə imkan verir [12, s.225-232].

N.Məmmədova görə, hal kateqoriyası vasitəsi ilə isimlər cümlədə müxtəlif sözlərlə əlaqələnir və bu əlaqə nəticəsində bir çox mənalar əmələ gəlir. «...İsmin hal kateqoriyası vasitəsi ilə cümlədə və ya söz birləşmələrində adların başqa sözlərlə olan bu və ya başqa münasibəti ifadə olunur, başqa sözlə desək, hal kateqoriyası adların adlara və ya adların feilə olan müxtəlif münasibətlərini ifadə edir» [13, s.200-201].

Azərbaycan dilçilərinin bir qrupunun hal kateqoriyasına dair izah və təriflərindən görünür ki, bu kateqoriyanı morfoloji müstəvidə əsaslandırmağa meyil zəifdir və demək olar ki, yoxdur. Oxşar meyil rus dilçiliyində də özünü göstərir. Qeyd olunan cəhət, yəni tərifə sintaktik əsasda yanaşma özünü bir sıra kateqoriyaların, xüsusən də hal kateqoriyasının izahında göstərir.

Tədqiqatçılar türk dillərindəki hallanmanın üç tipini müəyyənləşdirmişlər; isimlərin və substantivləşmiş digər nitq hissələrinin hallanması əvəzliliklərin hallanması, mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isimlərin və substantivləşmiş digər nitq hissələrinin hallanması.

Müxtəlif dillərdə hal kateqoriyasına daxil olan halların sayı ilə bağlı da müxtəlif fikirlərə rast gəlinir. Bəzi tədqiqatçıların işlərində bir sıra dillərdə olan halların sayı barədə məlumat verirlər. «Hal kateqoriyasının mövcud olduğu dillərdə halların sayı ikidən (talış və ingilis dilləri), üçdən (ərəb, beluç, kabarda dilləri), dördədən (alman və adıgey dilləri), beşdən (andi dili), altıdan (Azərbaycan, gürcü və rus dilləri), yeddindən (eskimos və mari dilləri), səkkizdən (çexen və buryat dilləri), doqquzdan (çukot və meqri dilləri), ondan (kalmık və osetin dilləri), on birdən (erzya, bens dilləri), on ikidən (ijor, udmurt və ben dilləri), on üçdən (karel dili), on dördədən (eston dili), on beşdən (udmurt dili), on altıdan (saxur və xınalıq dilləri), on yeddindən (komi-permuak dili), on səkkizdən (ləzgi dili), on doqquzdan (qodabir dili), iyirmidən (avar dili), iyirmi ikidən (basbi dili), iyirmi dördədən (xvarşin və vecit dilləri), iyirmi altıdan (komi-zıryan dili), iyirmi yeddindən (dargin dili), iyirmi səkkizdən (akua dili), otuz beşdən (tsev dili), ta qırxa qədər (lak dili) dəyişir. Tabasaran dilində hətta qırx altı hal qeydə alınmışdır» [14].

N.A.Baskakovun fikrinə görə, türk dilləri sözlərinin quruluşu bu dillərin aqlütinativlik quruluşuna qədərki vəziyyətini təsəvvür etməyə imkan verir. Mücərrəd qrammatik mənalar əsas sözlərdən yaranmışdır. Təyinedici əsasdan sonrakı mövqedə (postpozisiyada) yerləşən sözlər tədricən dəyişmiş, əvvəlcə

analitik, sonradan sintetik formaya çevrilmişlər. Morfemlərin belə izomorfik münasibəti affikslərin xarakterinə də nüfuz etmişdir. Müəllif belə hesab edir ki, sözlər kimi real konkret semantikaya malik olan affikslərin ilkin quruluşu SQS (səmit+səit+səmit) şəklində olmuşdur. Morfoloji inkişaf prosesində ya ilk, ya da son, bəzən də hər iki səmit düşmüş və nəticədə CVC, (C)VC; CV (C), (C)V(C) formaları alınmışdır [15, s.93-94].

N.A.Baskakov türk dillərinin 6 əsas halını ayırmış və onları qrammatik və məkani hallar qruplarına bölmüşdür. Onun fikrinə görə, türk dillərində bundan başqa 5 rudiment hal da vardır. Onların işlənməsi ölçü, zaman və yer bildirən sözlərlə məhdudlaşır. Müəllifin ayırdığı rudiment hallar aşağıdakılardır:

1. Müqayisə halı. Müqayisə obyektini ifadə edir. Şəkilçiləri:- dağ/-dək, -dac/-dec, -tac/-tec; məsələn, baladac (uşaq kimi), at bacındac (at başı kimi).
2. Müqayisəli -hədd halı. Müqayisə halı funksiyasında işlənir. Məsələn, ustuz pazınca (şor), dizincə, tacğaça (mayqa boyunca)
3. Alət halı. -ın/-in- qızğın (altay)-qışda.
4. Çıxış yeri.- tın/-tin; suğtöbertin (çayın aşağısında),tın (buradan).
5. Yönlük istiqamət.-qarı/-keri; -qara/-keçe- teskeri (başı aşağı); tışqarı- çölə [15, s.273].

K.Menqes Orxon abidəliyinin dilində bu halın məhsuldar olduğunu göstərir. V.Q.Kondratyev VIII-XI əsr qədim türk abidələrinin dilində bu halın şəkilçisinin işlənərək zərfdüzəltmə prosesinə xidmət etdiyini qeyd edir. Qədim və ilkin orta əsrlər uyğur abidələrində, M.Kaşğarının «Divan»ında, XIII əsrə aid edilən «Təfsir»də, Yuknəkinin «Ətəbətül həqayiq» və Y.Balasaqunlunun «Kutadqu bilik» əsərlərində qədim alət halının şəkilçisinə rast gəlmək mümkündür. Ümumiyyətlə desək, XVI əsrə qədərki abidələrin dilində bu şəkilçinin az və ya çox miqdarda işləndiyinin şahidi oluruq [16].

Ahmet V. Ercilasunun redaktorluğu ilə çapdan çıxmış «Türk lehçeleri Grameri» kitabında 20 türk dilinin qrammatikası haqqında ən ümumi məlumatlar verilmişdir. Məsələn, kitabda türk dilinin 8 (yalın, ilgi, yükləmə, yönəlmə, bulunma, çıxma, vasitə, eşitlik), qaqaz dilinin 9 (yalın, ilgi, yönəlmə, yükləmə, bulunma, çıxma, vasitə, eşitlik, yöngöstərmə), Azərbaycan dilinin 8 (türk dili ilə eyni), türkmən dilinin 7 (yalın, ilgi, yükləmə, yaxlaşma, bulunma, uzaklaşma, eşitlik), özbək dilinin 8 (ilgi, yükləmə, yönəlmə, bulunma, çıxma, vasitə, sınırlama, eşitlik) halının olması göstərilir [17].

Müasir Azərbaycan dilində ismin halları altıdır. Bu məsələyə münasibətdə tarixən müxtəlif fikirlər olmuşdur. Dilimizdə halların sayının beş, altı, yeddi, doqquz olması göstərilmişdir. M.Hüseynzadə və Y.Seyidov Azərbaycan dilində ismin hallarının müxtəlif sayda verilməsini qeyd etmiş, bununla bağlı mənbələrə istinad etmişlər [9, s.226-228].

Müasir ingilis dilində ismin hal kateqoriyası iki istiqamətdə təyin olunur: 1) semantik və ya məntiqi; 2) sintaktik (funksional).

Semantik hal kateqoriyası konsepsiyası 1960-cı illərdə Ç. Fillmor tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. Ç. Fillmor ismin hal kateqoriyasının semantik-sintaktik təsnifatını vermişdir. Onun təsnifatına görə, müasir ingilis dilində ismin 6 halı vardır: 1) Agentive case. Cohn opened the door; 2) Instrumental case. The key

opened the door; 3) Dative case. Cohn believed that he would win; 4) Facitive case. The key was damaged; 5) Locative case. Chicago is windy; 6) Obcective case. Cohn stole the books [6].

İsmin hal kateqoriyasının sintaktik və ya funksional baxımdan təsnifatı dedikdə ünsürlər arasında qrammatik mənanın olması nəzərdə tutulur. Məs.: “oğlanın adı” birləşməsi iki cür verilə bilər: “the boy’s name” və “the name of the boy”. Birinci halda ismin yiyəlik halı sintetik yolla, yəni “ ‘s” vasitəsilə, ikinci halda isə analitik yolla, yəni “of” önlüyü ilə ifadə edilir.

İkinci nəzəriyyə önlüklü hallar və ya analitik hal kateqoriyası nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyə birinci nəzəriyyənin məntiqi davamı olub, klassik latın qrammatikasına əsaslanır.

Üçüncü nəzəriyyə məhdud hal nəzəriyyəsi adlanır. Bu nəzəriyyə H.Suit, O.Yespersen, A.İ.Smirnitski, L.S.Barxudarov, O.İ. Musayev və başqaları tərəfindən qəbul edilmişdir. Bu nəzəriyyə ismin iki qrammatik halı: adlıq hal və ya ümumi hal (the common case) və yiyəlik halın (the genitive case) qarşılaşdırılmasına əsaslanır və ənənəvi dilçiliklə bağlıdır. Oppozisiyanın güclü tərəfi ismin yiyəlik halıdır, çünki onun “ ‘s” kimi morfoloji əlaməti var.

Dördüncü nəzəriyyəyə əsasən, müasir ingilis dilində ismin hal kateqoriyası yoxdur. Bu nəzəriyyənin tərəfdarlarından Q.N.Vorontsova, A.M.Muxin və başqalarını göstərmək olar. Onlar müasir ingilis dilində ismin hal kateqoriyasının olmaması fikrini belə əsaslandırırdılar.

1. “ ‘s” tək-cə bir sözə deyil, söz birləşmələrinə də əlavə edilə bilər. Məs, his daughter Mary’s arrival.

2. “ ‘s” tək-cə isimlərin deyil, başqa nitq hissələrinin də sonuna əlavə edilə bilər. məs. somebody else’s car.

3. Müasir ingilis dilində yiyəlik halın digər ifadə vasitəsi də var. Bu “of+noun” birləşməsidir. Məs. the daughter of this man.

4. Cəmdə olan əksər isimlərin yiyəlik halı sözüün sonuna yalnız “ ‘ ” (apostrof) əlavə edilməsilə düzəlir. Bu da şifahi nitqdə isimlərin tək və cəm formalarının fərqləndirilməsində çətinlik törədir.

Bu nəzəriyyənin tərəfdarlarının fikrincə, “ ‘s ” artıq şəkilçi olmaq funksiyasını itirmişdir. Buna görə də “ isim+ ‘s” artıq ismin morfoloji forması deyil, o, sintaktik konstruksiyadır və müasir ingilis dilində ismin hal kateqoriyası mövcud deyil.

Rus dilində hallanma cins kateqoriyası ilə üzvi surətdə bağlıdır və tək formaları əsasında müəyyənləşir. Təkin hal forması əsasında rus dilində üç hallanma növü fərqləndirilir və onlar, sadəcə sıralanır: I, II, III hallanma. Adlıq halın təkində -a, -я ilə bitən sözlər birinci hallanmaya daxil edilir. II hallanma adlıq halın təkində sıfır sonluğa malik kişi cinsli isimlər, təkin qadın hal formalarına görə həmin növə qoşulan -o, -ë, -e sonluqlu orta və kişi cinsli isimlər daxildir. III hallanmada əsasları yumşaq və fişiltılı samitlərlə bitib adlıq halın təkində sıfır sonluğuna malik olan qadın cinsli isimlər xüsusi hallanma təşkil edir.

Qrammatik kateqoriya kimi hallar iki söz arasında münasibəti aydınlaşdırır. Həmin sözlər adlar və feillər ola bilər. Hal münasibəti ifadə etdiyinə görə onun etnokulturoloji cəhətləri yetərincədir. Çünki sözüün sözə münasibəti gerçəklik

hadisələrinə münasibətlə birbaşa əlaqəlidir. Etnokulturoloji amil səciyyəsinin qazanılması etnosun dünyagörüşünün, həyat və məişət tərzinin, düşüncə tərzinin, müəyyən tarixi proseslərin, nitqə məxsus bu və ya digər üslubi və areal xüsusiyyətlərin müvafiq təsirlərinin nəticəsi olaraq formalaşmışdır. Onların tam şəkildə qrammatik kateqoriya çərçivəsində müəyyənləşdirilməsi, təbii ki, sadə proses deyildir. Lakin sözlərin həm özlərinin semantikasi, həm də onların bir-birinə münasibəti fonunda yaranan semantika bu xüsusiyyətləri açmağa kömək edir. Deməli, mədəniyyətlərarası kontekst bütün hallarda mənalara aşkarlanır. Qrammatik kateqoriyaların bu zəmindəki rolu ümumi semantikaya qrammatik mənanın da əlavə olunması ilə müəyyənləşir.

Ədəbiyyat

1. Аристотель. Сочинения. Т.2. Москва, Изд-во «Мысль», 1978, с. 687.
2. *Античные теории языка и стиля (Антология текстов)*. Санкт-Петербург, Алетейя, 1996, с. 362.
3. Ельмслев Л. *Язык и речь // Звегинцев В.А. История языкознания XIX–XX веков вчерках и извлечениях*. Ч. II. Москва, Просвещение, 1965. – С. 111-120.
4. Якобсон, Р.О. Избранные работы. - М.: Прогресс, 1985, с.460.
5. Курилович Е. Очерки по лингвистике. - М.: Иностран. литература, 1962, с. 456.
6. Филлимор Ч. Дело о падеже открывается вновь //Новое в зарубежной лингвистике. Вып. X. Москва, Прогресс, 1982, с. 75-96.
7. Чейф, У. Значение и структура языка. - М.: Прогресс, 1975, с. 413.
8. Quliyev H.K. *İsmin halları//Müasir Azərbaycan dili*, II c. Bakı, Elm, 1980.
9. Hüseynzadə M. *Müasir Azərbaycan dili*, Bakı, Maarif, 1973.
10. Xəlilov V. *Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası*. Bakı, Elm, 2000.
11. Касевич В.Б. *Элементы общей лингвистики*. Ленинград, Наука, 1977.
12. Seyidov Y. *Azərbaycan dilinin qrammatikası*. Bakı, BDU nəşri, 2002.
13. Məmmədov N. *Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları*. Bakı, Maarif, 1971.
14. Əsədova A. *Azərbaycan dilinlə ismin qrammatik halları*. Bakı, 1974.
15. Баскаков Н. *Историко-типологическая морфология тюркских языков*. Москва, Наука, 1979, с. 273.

Summary

The communicative character of the category of case in different languages

The article investigates the communicative character of the category of case in different languages. First of all, the article gives general information about the noun. It states that the noun is considered to be a notional part of speech nearly in all languages. Then the article investigates the category of case in different languages. The names of ancient thinkers such as Aristotel, Plato who are famous for their investigations in the naming of the things were mentioned in the article as well. The author uses a lot of examples due to the category of case in different languages such as in Azerbaijani, English, Turkish, and Russian. A lot of reliable linguistic sources have been used in the article.

Резюме

Коммуникативный характер категории падежа в разных языках

В статье исследуется коммуникативный характер категории падежа в разных языках. Прежде всего, это научное исследование дает общую информацию о существительном. В статье говорится, что существительное является самостоятель-

ной частью речи почти во всех языках. Соответственно, в данной работе исследуется категория падежа в разных языках. Имена древних мыслителей, таких как Аристотеля, Платона, известных своими идеями в этой области, также упоминаются в статье. Автор приводит много примеров, используя категорию падежа в азербайджанском, английском, турецком и русском языках. В статье было использовано много достоверных лингвистических источников.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. L.Cəfərova
ADU-nun Təlimdə innovasiyalar kafedrasının
10.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 24.10.2016

fil.f.d., dos. Lalə Əliquliyeva
ADU

AZƏRBAYCAN VƏ ƏRƏB DİLLƏRİNİN FELİ SİFƏTLƏRİNDƏ FELİN QRAMMATİK KATEQORİYALARININ TƏZAHÜRÜ

Açar sözlər: Qrammatik kateqoriya, funksional-semantik kateqoriya, feli sifətlər, nitq hissələri, spesifik xüsusiyyətlər

Keywords: grammatical category, functional-semantic category, participles, parts of speech, specific features

Ключевые слова: грамматические категории, функционально-семантические категории, причастие части речи, специфические особенности

Qrammatik kateqoriya qrammatika elminin mühüm vahididir. Nəzəri dlçiliyin mürəkkəb problemlərindən olan qrammatik kateqoriyaların mahiyyəti haqqında müxtəlif dövrlərə xas fikirlər söylənilmişdir.

Qrammatik kateqoriyaların əsasən morfoloji xüsusiyyətlər, bəzən isə başqa vasitələrlə müəyyənləşdiyini iddia edən A.A.Şaxmatov qrammatik mənanı əsas götürür [13, s.489]. Qrammatik kateqoriya məfhumu adı altında müxtəlif formalara malik həmcins qrammatik sözlərin məcmusunu nəzərdə tutan A.A.Reformatski qrammatik kateqoriyaları iki mənada – dar və geniş mənada izah edir [11, s.317]. Məsələn, nitq hissələri özləri geniş mənada, onların hər birinə məxsus xüsusi qruplaşmalar isə dar mənada izah edilə bilər. H.S.Pospelov qrammatik kateqoriyanın yalnız qrammatik formalarda ifadə edildiyini [10], V.N.Qolovin isə qrammatik məna ilə onun ifadə vasitələrinin vəhdətindən yaranışını göstərir [6, s.145].

Ümumiyyətlə qrammatik kateqoriyaların tədqiqində intensional (məzmun) və ekstensional (forma) baxış mövcuddur.

B.L.Yorf qrammatik kateqoriyaları deskriptiv və taksonomik (sadədən mürəkkəbə doğru zəncirvari, ierarxiya üzrə inkişafı əks etdirən) tiplərə bölür [12, s.44]. Deskriptiv kateqoriyalar spesifik və ya cinsi olur. Spesifik kateqoriyalar fonotip (açıq), kriptomik (örtülü, gizli) və izosemantik kateqoriyalara bölünür. “Deskriptiv dilçilik aşağıdakı funksiyalardan çıxış edir: a) dilin təsviri sinxron olmalıdır; b) ayrı-ayrı dillər konkret dil materialları əsasında təsvir olunmalıdır; c) pozitivist göstəricilər, yəni distributiv təhlilə söykənən obyektiv faktlar əsas götürülməlidir” [1, s.197].

M.M.Quxman qeyd edir ki, qrammatik kateqoriya söz formalarının hər hansı paradiqma sistemində reallaşarkən məzmun və ifadə planı əsasında qrammatik məna və paradiqmanın qarşı-qarşıya qoyulan ən azı iki üzvü təmsil olunur. İfadə və məzmun vəhdəti qrammatik əlamətlərlə əks olunmuş qrammatik mənada öz əksini tapır [7, s.124].

Qrammatik kateqoriyaların semantik xüsusiyyətlərini araşdıran O. Yespersen və İ.İ.Meşaninov məfhumu kateqoriyalar nəzəriyyəsinə əsaslanırlar. Onların fikrincə, məfhumu kateqoriya öz əksini leksik, morfoloji və ya sintaktik sistemdə tapır [8, s.58; 9, s.195].

Qrammatik kateqoriya funksional – semantik kateqoriyanın müəyyən edilməsində nüvə rolunu oynayır. V.V.Vinaqradovun modallığı sintaktik,

morfoloji və leksik ifadə vasitələrinə malik olan kateqoriya kimi şərh etməsindən irəli gələrək adlandırılan temporallıq funksional- semantik kateqoriyası dilin müxtəlif təbəqələrinə - fonem, heca, morfem, söz, cümlə, və s. mənsub olan ifadə vasitələrini əhatə edir [5, s.45]. Bu ifadə vasitələrinə leksik göstəricilər, müxtəlif tipli cümlələrin sintaktik quruluşu, qeyri-müstəqim fel şəkilçiləri və s. daxildir.

Akademik V.Məmmədəliyev də ərəb dilində fellərin qrammatik kateqoriyalarını tədqiq edərkən həmçinin qeyd edir ki, funksional- semantik kateqoriya mənə və ifadə planlarına malikdir. Onun fikrincə, funksional- semantik kateqoriyanın mənə planı morfoloji kateqoriyanın mənə planına uyğundur. “ Funksional-semantik kateqoriyanın komponentləri arasında morfoloji kateqoriya mövcud olduqda o, həmin kateqoriyanın özəyini, qalan vasitələr isə periferiyasını təşkil edir” [4, s.65]. İfadə planında isə müəllif onu dilin müxtəlif təbəqələrinə aid olan vasitələrin məcmusunda görür.

Funksional-semantik komponentləri əsasən iki hissəyə ayrılır. Əsas komponent (bura qrammatik kateqoriya daxildir) və periferik komponentlər. Qrammatik kateqoriya vaciblik xüsusiyyətinə görə periferik komponentlərdən fərqlənir.

Əsasən flektiv dillər üçün səciyyəvi olan polisemik, aqqlütinativ dillər üçün isə xarakterik olan monosemik markerlər müəyyən bir qrammatik kateqoriyanın göstəricisi kimi çıxış edir. Bu markerlər hər bir dil quruluşuna uyğun şəkildə qrammatik mənanı təmin edən ifadə vasitələridir. Bu formal qrammatik əlamətlər müəyyən bir qrammatik kateqoriyanın göstəriciləridir.

Qrammatik kateqoriyaların semantik məzmununa gəlinə, onlar ümumi və xüsusi mənalara ayrılır. Slavyan dillərinin morfoloji strukturunu araşdıran R.O.Yakobson ümumi mənə adı altında morfoloji kateqoriyaların bütün mövcud variantlarda sabit qalan xüsusiyyətlərini nəzərdə tutur. Xüsusi mənalar isə kontekstdən asılı olaraq müxtəlif leksik- sintaktik çalarlıqları özündə reallaşdırır [14, s.1]. Ümumi mənə əsas və ilkin mənədir. O paradigmatik xüsusiyyətə malik olub heç bir kontekstual asılılığa tabe deyil. Yəni qrammatik mənə öz qrammatik göstəriciləri ilə birlikdə bütün mətnlərdə dəyişilməz olaraq qalır. Xüsusi mənə isə əsas mənənin müəyyən leksik-semantik şəraitdə meydana çıxan mənə çalarlarıdır. Bu isə artıq onun kontekst daxilindəki mövqeyinə görə müəyyənləşir. Məsələn, ərəb dilində felin qrammatik ifadə vasitəsinə görə indiki-gələcək zamanda işlədilməsi onun ilkin qrammatik mənasıdır. Lakin kontekst daxilində həmin fel qrammatik əlamətləri baxımından indiki zamanda işlədilməsinə baxmayaraq leksik anlamda hadisənin keçmiş zamana aid olduğuna işarə edə bilər.” *تطلعت إليّ* – O, gülümsəyə-gülümsəyə məni süzdü. (hərfən: O məni süzdü və o gülümsəyir.)” Yaxud da əksinə, indiki zamanda işlədilən fel xüsusi leksik vahidlərdən biri olan konkret zaman zərfinin köməyi ilə gələcəyə aid edilə bilər: *يوم الجمعة القادمة يزور عائلة صديقي* - O, gələn cümə günü dostunun ailəsini ziyarət edəcək (edir).

Beləliklə, göstərilən bu variantlar sintaqmatik planda forma və kontekstin qarşılıqlı təsiri nəticəsində reallaşır.

Xüsusi mənaların leksik-semantik xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilərkən formanın cümlə daxilində müəyyən tip sözlərlə qarşılıqlı münasibəti mənə

dəqiqliyində xüsusi rol oynayır. Yəni, ümumi funksional-semantik fonda onu konkretləşdirən spesifikatorun üzvi vəhdəti özünü göstərir. Məsələn, yuxarıda qeyd olunan nümunəyə əsasən əsas fon sayılan fel qrammatik formaya görə indiki zamandır. Lakin gələcək zaman zərfi burada spesifikator rolunu oynayaraq felin leksik mənasını konkretləşdirir və onu gələcək zamana aid edir.

Asılılıq nöqtəyi nəzərindən daha az təsirə məruz qalan əsas məna bəzən bir bəzən də, bir neçə mənada özünü büruzə verə bilər. Məsələn, ərəb dilində felin indiki-gələcək zaman formasında işlədilməsi onun əsas mənasının işin və hərəkətin danışıq vaxtına aid olmasını bildirir. Yuxarıdakı nümunədən də görüldüyü kimi həmin forma ilə ifadə olunmuş felin məhz gələcək zamana aid olunmasını təmin etmək üçün cümlə daxilində konkret leksik vahidlərdən istifadə olunması labüddür. Eyni formanın indiki zamana aid olması üçün isə kontekstual vahidlərin iştirakına o qədər də ehtiyac duyulmur. Çünki, indiki zaman konkret olaraq qrammatik ifadə vasitəsində aparıcı əlamət olaraq əsas göstərici kimi mövcuddur.

Müxtəlif nitq hissələrinin qrammatik məcmusu kimi meydana çıxan qrammatik kateqoriyalar qrammatik mənaların təsir dairəsinə görə ümumi və xüsusi olaraq iki hissəyə ayrılır. Bir neçə nitq hissəsinə şamil olan qrammatik kateqoriya ümumi, yalnız bir nitq hissəsi üçün xarakterik olan qrammatik kateqoriya isə xüsusi kateqoriyalar sırasına daxildir.

Dilimizdə qrammatik kateqoriyalarına görə zəngin olan iki nitq hissəsi mövcuddur ki, onlardan biri isim, digəri isə feldir. Isimlərdən fərqli olaraq felə məxsus qrammatik kateqoriyalar yalnız fel üçün xarakterikdir.

Felin təsriflənməyən formalarından biri olan feli sifətlər də felliki xüsusiyyətlərinə malik olduğu üçün felə xas qrammatik kateqoriyaları da özündə əks etdirir.

Felin zaman kateqoriyası təkcə fellərdə deyil, eyni zamanda felin digər növlərində o cümlədən də, feli sifətlərdə özünü göstərir. Bu da əsasən feli sifətlərin fellər kimi hərəkət anlayışı bildirməsindən irəli gəlir. Lakin feli sifətlərin zaman bildirmə xüsusiyyəti ilə felin zaman bildirməsi müxtəlif səviyyələrdə baş verir. Beləki, feldə hökm olduğu üçün onun zaman bildirməsi daha konkret şəkildə baş verir. Feli sifətlərdə isə bu konkretliyin səviyyəsi onun cümlədəki mövqeyindən asılı olur. Əgər o cümlədə feli xəbəri əvəz edə bilirsə onun funksiyalarını da icra etməyə qadirdir. Bu xüsusiyyət ərəb dili üçün daha çox xarakterikdir. Ümumilikdə isə feli sifətlər konkret şəkildə zamanı deyil aid olduğu sözün zamanla bağlı əlamətini bildirir. Buna görə də feli sifətlərdə zaman anlayışı ümumi xarakter daşıyır. Hansı şəkildən yaranmasına baxmayaraq onu hər hansı bir zamana aid edilməsi kontekstdən asılıdır. Fərqli dil sistemlərinə mənsub olan ərəb və Azərbaycan dillərinin feli sifət xüsusiyyətləri də müxtəlifdir. Bu müxtəliflik digər xüsusiyyətlər də özünü büruzə verdiyi kimi zaman anlayışının ifadəsində də özünəməxsus özəllikləri ilə tədqiqat obyektinə olmaqda davam edir.

Hərəkətin subyektə olan münasibətinə görə fellərin təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyası formalaşmışdır. Obyektə yəni tamamlığa yönələrək onu idarə edə bilən fellər təsirli, idarə etmə xüsusiyyətinə malik olmayan fellər isə təsirsiz fellər adlanır. Məsələn, “Əhməd otağa daxil oldu, əyləşdi və kitabını açdı. “cümləsində

əyləşdi feli tamamlıq tələb etmədiyi üçün təsirsiz, açdı feli isə tamamlığı təsirlik halda idarə etdiyi üçün təsirli feldir. Ərəb dilində bir sıra fellər vardır ki, tamamlıq tələb etməsələr də yönəldikləri isimləri təsirlik halda idarə edirlər. Odur ki, bu cümlə ərəb dilinə tərcümə edildikdə otağa sözü istiqamət bildirən ön qoşma ilə deyil, təsirlik halda daxil oldu feli tərəfindən idarə olunur: دخل أحمد الغرفة و جلس و فتح كتابه.

Felə xas olan bu xüsusiyyətlər feli sifətlərdə də özünü göstərir. Təsirli fellərdən yaranmış feli sifətlərin də cümlədəki mövqeyinə görə tamamlıqları təsirlik halda idarə etmə xüsusiyyətinə malikdir. Məsələn, “Onu vuran əllər qurusun.” cümləsində vuran feli sifəti vurmaq təsirli felindən yarandığı üçün onu şəxs əvəzliyini də təsirlik halda idarə edir. “Stulda əyləşmiş uşaq aradabir mənə baxırdı.” cümləsində isə əyləşmiş feli sifəti əyləşmək təsirsiz felindən yarandığı üçün təsirsizdir.

Istər semantik-qramatik istərsə də, sözyaratma rəngarəngliyi baxımından zənginliyi ilə seçilən tutarlı və mütəhərrik bir element kimi çox geniş leksik-semantik diapazona malikdir. Əsas struktur vahidi kimi bütün istiqamətlərdə geniş tədqiqata cəlb olunan felin həmçinin növ kateqoriyası da əsas obyekt kimi tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. “Fel növləri” adlı müxtəlif dil sistemlərində teminaloji baxımdan özünəməxsus anlayışları bildirir.

“Fellərin mənaca müxtəlifliyi subyektin felə qarşı, subyektin obyektə qarşı və bir də fellə obyekt arasındakı münasibətdən irəli gəlir” [2, s.177]. Felin icrası zamanı subyekt və obyektə münasibətdə mövcud olan bir sıra əlaqələrə görə, felin mənasında müəyyən dəyişiklik əmələ gəlir ki, bu da bəzən felə xüsusi şəkli əlamətlərin əlavəsi ilə, bəzən də feldə bir şəkli dəyişiklik əmələ gəlmədən meydana çıxır. Subyektin obyekt üzərindəki təsir dairəsinə görə onun fəal və qeyri-fəal iştirakına görə meydana çıxan bu mənə müxtəlifliyinə Azərbaycan dilçiliyində əvvəlki qrammatika kitablarında ənənəvi şərq dilçiliyinə əsasən “felin babları” daha sonralar isə felin mənaca növləri adı verilmişdir ki, bunılar da aşağıdakılardan ibarətdir:

1) məlum növ; 2) məchul növ; 3) qayıdış; 4) qarşılıqlı; 5) icbar.

Məlum növdə olan fellər subyektin felə qarşı münasibətinin fəal olduğunu göstərir. Məchul fellər işin icrasında subyektin qeyri-fəal iştirakını bildirir. Burada, işin kim tərəfindən icra olduğu məlum deyildir. Başqa sözlə desək, işi icra edən yəni subyekt məlum olmadığından üzərində icra olunan iş yəni, obyekt onun rolunu ifa edir. Azərbaycan dili mənsub olduğu dil quruluşuna əsasən şəkilçi sistemi hakim olduğundan bu dildə məchul növ təsirli fellərin müvafiq şəkilçiləri qəbul edərək təsirsizləşməsi ilə yaranır.

Qayıdış növ fellər subyektlə obyekt arasındakı münasibəti bildirir. Burada işin icrası subyektin öz üzərinə düşür. Belə fellərin obyektini subyektdən xaricdə axtarmaq mümkün deyildir.

Felin qarşılıqlı növündə subyekt-obyekt münasibəti olmur. Burada iş iki subyekt tərəfindən qarşılıqlı olaraq icra olunur. Məsələn, yazışdılar, görüşdülər və s.

İcbar növü bildirən təsirli fellərdən əmələ gəlir və təsirli olaraq qalır. Felin bu növündə işin icrası bilacasitə birinci subyektdə aid olmur. İşin birinci subyektin

ya xahiçi, ya əmri, ya da tapşırığı ilə başçısı idarə edir, lakin işin həqiqi icraçısı subyekt kimi zahirə çıxma bilimir. Məsələn, oxutdu, öyrətdi, qaçırdı və s.

Yuxarıda verilmiş nümunələrdən də göründüyü kimi Azərbaycan dilində felin mənə növləri dəyişməsi fel köklərinə müvafiq şəkilçilərin əlavə edilməsi ilə həyata keçirilir. Flektiv dillər sisteminə aid olan ərəb dilində isə felin mənə növləri bab adlanan xüsusi modellər üzrə düzəlir. Burada üşsamitli fellərin on beş, dörd köksamitli fellərin isə dörd leksik-qrammatik növü yəni babı vardır. Birinci babın modeli sadə fellər üçün nəzərdə tutulmuşdur. Düzəltmə bablar isə əsasən birinci babdan müəyyən əlavələrlə düzəlir və felə müxtəlif mənə çalarlıqları verir. Məsələn, ikinci bab felləri birinci babdan düzələrək təsirsiz felləri təsirli təsirli felləri isə ikiqat təsirli edərək icbar bildirir, münasibət və hərəkətin şeddətini ifadə edir. Beşinci bab isə ikinci baba prefiks əlavə etməklə yaranır və qayıdış bildirir və sairə.

Felin mənə çalarlıqları fellik xüsusiyyətlərinə sahib olan feli sifətlərdə də öz əksini tapmışdır. Bu baxımdan Azərbaycan dilində feli sifət şəkilçiləri, əsasən, iki qrupa ayrılır.

1) Felin bütün növ şəkilçilərindən sonra gələ bilənlər.

2) Felin bütün növ şəkilçilərindən sonra gələ bilməyənlər.

Birincilərə $-an^2$, $-miş^4$, $-dıq^4$, $-acaq^2$, ikincilərə isə $-ası^2$, $-malı^2$, $-ar^2$, $-maz^2$ şəkilçiləri daxildir.

Ərəb dilində demək olar ki, bütün babların feli sifət formaları mövcuddur. Onlar da aid olduqları babalara uyğun modellər üzrə yaranır. Burada ismi fail modelləri işi icra edən feli sifəti, yeddinci bab fellərini çıxmaq şərti ilə ismi məfullar isə üzərində icra olunan işin feli sifəti ifadə olunur. Yeddinci bab felləri mənaca felin məchul növünü xadırladaraq qayıdış bildirdiyi üçün onun obyektə yönələn feli sifəti yoxdur.

Feli sifətlər fellərə xas əlamətlərdən biri olan inkarlıq xüsusiyyətinə də malikdir. Çünki, feli sifətlər təsdiq və ya inkar fellərdən yaranır. Azərbaycan dilində feli sifətlərdə inkarlıq eyni ilə fellərdə olduğu kimi – ma^2 şəkilçiləri vasitəsilə yaranır. Lakin heç də bütün feli sifət şəkilçiləri inkar fellərə qoşula bilmir. Məsələn, $-ası^2$ feli sifət şəkilçiləri bu qəbildən olan şəkilçilərdən hesab edilə bilər.

Ərəb dilində feli sifətlərin inkarlıq bildirməsinin xüsusi morfoloji əlamətləri yoxdur. Burada inkarlıq ifadə etmək üçün əsasən sintaktik üsuldan istifadə olunur. Məsələn: *المؤلفة غير المترجمة* - tərcümə olunmamış əsər.

Ümumiyyətlə feli sifətlər inkarlıq ifadə edərkən özünəməxsus spesifik xüsusiyyətlər kəsb edir.

Feli sifətlər felə xas kateqoriyalardan biri olma şəxs kateqoriyasını da bildirmə xüsusiyyətinə malikdir. Fel təkçə hal və hərəkəti cdeyil, həmçinin həmin hal və hərəkəti icra edən şəxsi də bildirir. “Felin şəxs kateqoriyası iş, hal və hərəkətin danışan, müraciət olunan (adresat) və haqqında danışılan şəxslərə münasibətini bildiren qrammatik formalar sistemidir” [4, s.155]. Fellərdən yarandığı üçün və fellilik xüsusiyyətini qoruyub saxladığı üçün feli sifətlərdə də şəxs öz əksini tapır. Lakin bu kateqoriyanın təzaqhürü heç də onların hər ikisində

eyni dərəcədə bürüzə olunmur. Bu da onların hər birinin özünəməxsus spesifik xüsusiyyətlərinin olmasından irəli gəlir.

Məsələn, Azərbaycan dilində fellərdə iş, hal, hərəkət şəxsə görə şəxs sonluqları ilə, felik sifətlərdə isə şəxs sonluqları ilə ifadə olunur. Çünki, fellər təsrif olunurlar, feli sifətlər isə təsriflənməyən formadır. Məsələn: işlədim, işlədin, işləyəcəksən və s. – işlədiyim, işlədiyin, işləyəcəyən (müəssisə) və s. . Lakin feli sifətlərin heç də hamısı mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmir. Bura əsasən – an², -miş⁴, - ası², - malı², - ar², - maz² şəkilçili feli sifətlər daxildir. Məsələn; görməli yerlər, görmüş, götürmüş insanlar, keçilməz sədd vəs. .

Şəxs şəkilçiləri fellərdə predikativlik münasibəti bildirir. Əsən atributivlik münasibəti bildiren mənsubiyyət şəkilçilərinin isə feli sifətlərdə predikativlik məzmununu bildirməsi üçün onlara xəbər şəkilçisi də əlavə edilməlidir. Çünki, feli sifətlər fellərdən yaransa da ad qruplu sözlər cərgəsinə aiddirlər. Odur ki, xəbəri feli sifətlərdən ibarət olan cümlələr ismi cümlə hesab olunur və predikativlik şəkilçisi olan xəbər şəkilçisinin əlavə olunması labüddür. Məsələn: Bu elə mən gördüyümdür.

Ərəb dilinin mənsub olduğu flektiv dillərin spesifik xüsusiyyətlərindən irəli gələn əlamətlərindən biri də feli sifətlərin mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul etməməsidir. Burada fellərdən fərqli olaraq feli sifətlərdə icranın hansı şəxsə aid olduğunu ifadə etmək üçün sintaktik üsuldan istifadə etmək lazım gəlir. Məsələn: المكتوبة من قبلك المقالة – Sənin yazdığın məqalə (sən tərəfdən yazılmış məqalə).

Feli asifətlərdə felə xas digər xüsusiyyət də onlarda tərz kateqoriyasını da ifadə etməsidir. “ Tərz kateqoriyası hərəkətin kəmiyyət şəklinin dəyişməsinə göstərən bir kateqoriyadır. Hal-hərəkətin icra olunub (və ya olunmayıb) qurtarması, bitib-bitməməsi, başlanıb-başlanmaması tərz kateqoriyasının əsasını təşkil edir” [3, s.211]. feli sifətlərdə tərz kateqoriyası fellərdə olduğu kimi iki üsulla ifadə olunur. Bu üsullar morfoloji və sintaktik üsullardır.

Morfoloji üsulla feli sifətlərdə tərzin ifadəsi həmin şəkilçiləri qəbul etmiş fellərin əsasında yaranır. Bu isə məhdud qrup fellər və əsasən qayıdış növ fellərdən yaranan feli sifətlərdə qabarıq şəkildə özünü göstərir. Məsələn ; döyünən, çalxalanan, çırpınan, gəzişən və s. .

Feli sifətlərdə tərzin sintaktik üsulla ifadəsi bəzi feli bağlamaların feli sifətlərlə birlikdə işlənərək tərkib əmələ gətirməsi yolu ilə yaranır. Bu birləşmə tərkib xarakterli olduğundan komponentlər arasına əlavə söz daxil ola bilmir. Məsələn; çöküb qalan, donub qalmış, baxa-baxa qalan, uzanıb gedən və s. burada əsas məna birləşmənin birinci tərəfində olur, ikinci tərəf isə köməkçi xarakter daşıyır və yalnız tərz ifadə edir.

Ərəb dilinin feli sifətlərində tərz əsasən özünü bablarda bürüzə verir və morfoloji üsullayaranır. Fellərin məna çalarlıqlarına xidmət edən bablar hərəkətin tərzini də ifadə etmə xüsusiyyətinə malikdir. Məsələn, خبط – “çırpmaq” felindən beşinci bab forması üzrə تخبط - “çırpınmaq” mənasını verən qayıdış növ feli yaranır. Burada felin yaranma şəkli flektiv dillərə xas şəkildə aparılsa da nəticə Azərbaycan dilində olduğu kimidir. Qayıdış növ bildirdiyi üçün bu tip fellərdən yaranan feli sifətlər ismi məful formasında öz əksini tapacaq: الرجل المتخبط في البؤس – و الحرمان – yoxsulluq və məhrumiyət içində çırpınan adam. ərəb dilində felin və

dolayısı ilə də feli sifətlərin tərzinin sintaktik üsulla ifadəsi felə əlavə olunan komponentin tərz deyil tərzi hərəkət zərfi rolunda olması ilə bürüzə verir və əsasən məsdərlərlə ifadə olunur. Məsələn: جالس جلوس الملوك – şahlar kimi oturan (şahların oturuşu ilə oturan) və s.

Dünya dillərinə xas kateqoriyalardan biri də cins kateqoriyasıdır. Azərbaycan dilində qrammatik cins anlayışı olmadığından bu kateqoriya Azərbaycan dilinin nə fellərinə nə də feli sifətlərinə şamil olunmur. Ərəb dilində isə feli sifətlər ad qruplu sözlərə aid olduğundan burada cins əlaməti adlarda olduğu kimi müvafiq suffikslərin köməyi ilə ifadə olunur: المقالة المترجمة - tərcümə olunmuş məqalə .

Kəmiyyət kateqoriyası həm Azərbaycan həm də ərəb dil sisteminə uyğun olaraq istər fel, istər sə də isim üçün orta q kateqoriya sayılır. Azərbaycan dilinin dil sisteminə uyğun olaraq cümlə tərkibində təyin vəzifəsində olan feli sifətlə təyin olunan arasındakı qrammatik əlaqə yanaşma əlaqəsidir. Odur ki, kəmiyyət kateqoriyası bu xüsusiyyətinə görə sifətlərə yaxınlaşan feli sifətlərə şamil olunmur. Azərbaycan dilində feli sifətlər yalnız substantivləşərkən cəm şəkilçisi qəbul edə bilirlər. Məsələn: Gecikən tələbələr dəesə buraxılmayacaqlar. Gecikənlər əllərini qaldırınsınlar.

Ərəb dilində isə komponentlər arasındakı əlaqə uzlaşma əlaqəsi olduğundan feli sifətlər təyin etdiyi sözlə tam şəkildə uzlaşır. Məsələn: الطلاب المتأخرون - gecikən tələbələr (gecikənlər tələbələr).

Sonda belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, feli sifətlər felə məxsus qrammatik kateqoriyaları əsasən ifadə edə bilirlər. Lakin bu zaman onlar spesifik xüsusiyyətlərinə görə fellərdən fərqlənərək özünəməxsus çalarlıqlar yaradırlar.

Ədəbiyyat

1. Dilçilik ensklopediyası. I cild Bakı – 2006
2. Hüseynzadə M.H. Müasir Azərbaycan dili (morfologiya) Bakı – 1973
3. Kazımov Q. Ş. Müsiri Azərbaycan dili. Morfologiya Elm və Təhsil, Bakı – 2010
4. Məmmədliyev V. M. Ərəb ədəbi dilində felin zaman, şəxs və şəkil kateqoriyaları. Bakı Universiteti nəşriyyatı 1992
5. Виноградов В.В. О категории модальности и модальных словах в русском языке. Труды Института русского языка АН СССР, М.-Л., 1950
6. Головин Б. Н. Введение в языкознание. Москва – 1973
7. Гухман М.М. Грамматическая категория и структура парадигм. Москва – 1968
8. Есперсен О. Философия грамматики. Перевод с английского. Москва – 1958
9. Мещанинов И.И. Понятийные категории в языке. Труды Военного института иностранных языков, 1945, № 1
10. Поспелов Н.С. Соотношение между грамматическими категориями. – ВЯ, 1953 № 6
11. Реформатский А.А. Введение в языкознание. Москва – 1967
12. Уорф Б.Л. Грамматические категории. Принципы типологического анализа языков различного строя. Москва, Наука - 1972.
13. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка, Москва – 1941
14. Яковсон Р.О. Морфологические наблюдения над славянским склонением [Текст] / Р.О. Яковсон; American contributions to the Fourth International congress of Slavists. Moscow, Sept. 1958. - S.-Gravenhage: Mouton, [1958]. - 30 с.

Summary

Reflection of grammatical categories of the verb in participles in the Arabic and Azerbaijani languages

Grammatical category is the major unit of grammar. Grammatical category plays a nuclear role in determining functional-semantic category. Functional-semantic category has meaning and expression plans. The meaning plan of the functional-semantic category goes with the meaning plan of the morphological category.

According to grammatical categories in our language there are two rich parts of speech: The noun and the verb. In contrast with nouns, grammatical categories of verbs are only characteristic for the verb. The participle, one of the none-finite forms of the verb, reflects grammatical categories of the verb, too, because of having verbal features.

Резюме

Описание грамматических категорий в причастиях в арабском и азербайджанском языках

Грамматическая категория - важная единица науки «Грамматика».

Грамматическая категория играет важную роль в определении функционально-семантической категории. Функционально-семантическая категория обладает планом значения и выражения. План значения функционально-семантической категории соответствует плану значения морфологической категории.

В нашем языке есть две части речи, богатые в области грамматической категории, одна из них которых существительное, другая - глагол. В отличие от существительных глагол обладает грамматическими категориями, свойственными только ему. Одна из неизменяемых форм глагола - причастие, обладая особенностями глагола, отражает в себе грамматические категории, свойственные глаголу.

*Rəyçi: fil.f.d. Ü.Hüseynova
ADU-nun Xarici dillər kafedrasının
29.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 08.11.2016

fil.f.d., dos. Dürdanə Əliyeva

E-mail: *durdana_a@mail.ru*

BSU

TÜRK NAĞILLARINDA “KƏLOĞLAN” ANTROPONİMİ

Açar sözlər: türk nağılları, antroponim, üslbi xüsusiyyətlər, etimologiya*Keywords:* Turkish tales, anthroponomy, stylistic features, etymology*Ключевые слова:* тюркские сказки, антропонимы, стилистические особенности, этимология

Nağıl onomastikası digər folklor nümunələrinə nisbətən daha dayanaqlıdır. Bəzən bir nağıldakı ada bir dildəki başqa bir folklor nümunəsində və ya müxtəlif xalqlara məxsus folklor nümunələrində rast gəlirik. Təbii ki, bu hal qohum xalqların nağıllarında müşahidə edilən bir haldır. Nağıllardakı obrazların adlarının formalaşmasında onu danışanın xarakteri, nağılın aid olduğu xalqın etnik xüsusiyyətləri böyük rol oynayır və bütün bunlar folklor nümunəsinin ümumi formalaşma qanunauyğunluğuna təsir etməsə də, onun məzmununa təsir edə bilər.

Türk xalqlarının da folklor nağıllarının spesifik xüsusiyyətlərindən biri onların ayrıca bir əsər yox, bir kompleks təşkil edən folklor nümunələrinin tərkib hissəsi olmasıdır. Məhz bu kompleksin sərhədləri daxilində adlar hərəkətdə olur və asanlıqla bir əsərdən digərinə keçirlər. Nəticədə türkdilli folklor nümunələrinin vahid bir leksik mənzərəsi yaranmış olur. Bu halla biz böyük bir kompleks təşkil edən “Kələğlan” nağıllarında görürük. “Kələğlan” – Azərbaycan dilində “keçəl oğlan” və ya sadəcə “Keçəl”dir. Obraz keçəl doğulduğu üçün ona belə ad verilmişdir. Əslində bu ləqəbdir. Lakin türk dillərində bu obrazın ayrı bir adı yoxdur. Bu obrazın müxtəlif türk dillərində nağıllardakı təqdimatları fərqlidir. Türk mədəniyyətinə aid bir tip olan “Kələğlan”, müxtəlif türk boylarında; Taşza Bala (Qazaxıstan), Keçəl, Keçəl Məhəmməd, Keçəl Yeğen (Azərbaycan), Keçeloğlan (Kərkük), Kelce Batır (Türkmənistan), Tazoğlan (Kırım), Tas, Tastarakay (Altay) kimi adlarla tanınır. Ayrıca gürcülər arasında, “Keçəl Qaz Çobanı” termini “Kələğlan” üçün istifadə edilir. Almanların “Grindkopf” / “Goldener” şəklində adlandırdıqları qəhrəmanların da “Kələğlan” (saxtakar / yalançı Kələğlan) ilə bənzərlikləri diqqət çəkir [1, s. 458-469]. Buna baxmayaraq bu adların ifadə etdikləri məna fərqlidir (başında tük olmayan oğlan).

Müxtəlif xüsusiyyətlərlə bir çox nağılın əsas qəhrəmanı olan “Kələğlan”ın həyatda yaşlı və dul anasından başqa kimsəsi olmayan kasıb bir cavandır. Onun bütün qayğısını anası çəkir. Ancaq bəzi türk nağıllarında qardaşları (iki, üç) da vardır. Qardaşlarının olduğu nağıllarda, ən kiçikləri olan “Kələğlan”dan, ümumiyyətlə, “dəli oğlan” kimi bəhs edilir. Bir neçə nağılda “Kələğlan”ın atasından da bəhs edilir. Baba, oğluna “Kosa”ya qarşı təkminli olmağı tövsiyə edir; “Adı Musa, boyu qısa, saqqalı kosa adamlarla bazarlıq etmə” deyir. Bəzi nağıllarda “Kələğlan” evlidir. Hətta üç xanımının olduğu nümunələrə də təsadüf edilir [7, s.180]. Bəzi nağıllarda Kələğlan birinci arvadı öldükdən sonra ikincisiylə evlənir, bəzi nağıllarda isə Kələğlan nağılın sonunda padşahın qızı ilə evlənir. Həyata gülərək baxan Kələğlanın düşmənləri olduqca çoxdur və bunların

başında “Kosa” durur. Atasının xəbərdarlıqlarına baxmayaraq, Kəloğlan Kosa ilə qarşı-qarşıya gəlir, birlikdə iş qurur və ona öz silahı ilə qalib gəlir. Nağıllarda Kosa hiyləgər, qara qəlbli, mərhəmətsiz, inadçı, gözüac, öz mənfəətlərini hər şeydən üstün tutan, başqalarına pislilik etməkdən zövq alan bir adamdır. O, Kəloğlana görə daha böyükdür, aşılması lazım olan bir maneədir və bütün nağılların sonunda etdiklərinin cəzasını çəkir.

Kəloğlanın Kosadan başqa div, pəri, padşah, vəzir, qazı, yəhudi, xəsis kimi başqa düşmənləri də vardır. Çox vaxt bunlarla amansız mübarizələrə girişir; bəzən ağılı, zəkasını istifadə edərək bəzən də hiyləyə müraciət edərək qələbə çalır. Özünə pislilik edənlərə əsla rəhm etmir və onları cəzasız buraxmır. “Dinsizin öhdəsindən imansız gəlir.” Düşmənlərə qələbə çalmaq üçün Kəloğlanın köməkçiləri də vardır. Ancaq köməkçiləri düşmənləri qədər çox deyil. Daha çox zəkasını, ağılı və fürsətləri ustalıqla istifadə edərək problemləri həll etməyi bacaran Kəloğlana yeri gəldikcə aslan, balıq, quş, xüsusilə də Zümrüdanka quşu kimi heyvanlarla cinlər, pərilər və bunların hədiyyə etdiyi sehrlı varlıqlar köməkçi olur.

Kəloğlan türk nağıllarından başqa müxtəlif dastan, hekayə, əfsanə və xalq oyunlarında, türkü, mani, deyim və atalar sözlərində də qarşımıza çıxır. Məsələn, Koroğlu dastanında hiylə ilə Koroğlunu aldadan Kəloğlan (və ya Keçəl Həməzə) Qıratı qaçırır daha sonra ilk fürsətdə təkrar Koroğluya təslim edərək onun sevgisini qazanır.

“Cəlali Bəy və Mehmet Bəy” hekayəsində isə Şahın köləsi mövqeyində olan Kəloğlan zəkasını istifadə edərək Mehmet Bəyi edamdan qurtaran köməkçi tip [3, s.218], “Aşiq Qərib” hekayəsində Qəribin ölüm xəbərini gətirən bir yalançı, “Tahir və Zöhrə” hekayəsində isə bəzən qəhrəmanların eşqini qısqanıb onları şaha satan bir rəqib, bəzən də iki aşiq arasında xəbər gətirib aparın vasitəçi olur. Az da olsa, bəzi əfsanələrdə də Kəloğlanın adının çəkildiyini görürük. Osmaniyənin Oruçgazi kəndində yayılan “Yundun mağarası” adlı əfsanədə adı çəkilən mağaranın içində daşdan bir sabun və daş ilə birlikdə Kəloğlanın da heykəlinin olduğu söylənir. Xalq oyunları içərisində Kəloğlan daha çox toylarda qadınlar arasında oynanan bir oyundur [4, s.51]. Kəloğlanı və Kəlliyə mövzu olan bir çox atalar sözü forma və məna baxımından da diqqət çəkir.

Bugünə qədər Kəloğlanla bağlı aparılan bütün tədqiqatlarda türk nağıllarında iki Kəloğlan tipi müəyyənləşdirilmişdir və bu tiplərin nağıllardakı fərqli xüsusiyyətləri eyni bir adın müxtəlif üslubi funksiyalar daşmasına da təsir edir:

I.Uydurma Kəloğlan: Bu obrazlar nə fiziki, nə də digər cəhətləri ilə Kəloğlanın xüsusiyyətlərinə sahib deyildirlər. Onlar tanınmış bir ailədən gələn qəhrəmanlardır, qorxu, təhdid, təzyiq, cadu və ya başqa bir səbəblə yerini, yurdunu tərk edərək şəxsiyyətini gizlətmək məcburiyyətində qalmışlar. Onun üçün də çobandan satın aldıkları bir qoyunu kəsib işkəmbəsini (mədəsini) tərs çevirərək başlarına keçirmiş və beləcə, "Kəloğlan" şəklini almışlar. Deməli, onlar *Kəloğlan* adını sonradan qazanırlar. Yəni ad sadəcə uydurulur. Məsələn: “Kəloğlan masalı”nda padşahın oğlu “Kəloğlan” cildinə girərək məharətlərini göstərir. Gülsüm Sultan isə padşahın oğluna yox, kasıb və kimsəsiz Kəloğlan ilə evlənməyə razı olur. “Xorasan Padşahı” adlı nağılda isə Padşahın kiçik oğlu Kosanın qarşısına Kəloğlan cildində çıxır.

“Saxta Kəloğlan”ın Almaniyadakı bənzərini “Goldener” nağılında görürük [1, s.466]. Maraqlıdır ki, “Kəloğlanın cildini dəyişdirmiş əsl şəxsiyyətinin qadın bənzərlərinə Alman nağıllarında rast gəldiyimiz halda, bizdəki nümunələr arasında saxta Kəloğlanın qadın paraleli yoxdur” [1, s.467] deyilsə də, nağıllarımız arasında kişi qəhrəmanlarının yanında xanımların da Kəloğlan cildinə girdiyini görürük [9, s.180]. Məsələn: məşhur “Halvaçı gözəli” nağılında padşahın oğlu ilə evlənən qız ailəsini ziyarətə gedərkən vəzirin pis niyyətinə cavab olaraq “Kəloğlan” cildinə girərək oradan uzaqlaşır [8, s.231-235]. “Analıq” adlı nağılda ögey ananın təzyiqi ilə atası tərəfindən meşədə azdırılan qız başına işkəmbə keçirib “Kəloğlan” cildinə girərək padşahın qapısında bir müddət qaz otaran işləyir və sonda qız gerçək vəziyyətinə qayıdaraq padşahın oğlu ilə evlənir.

“Kəloğlan cildinə girmə” digər türk xalqlarının dastan və hekayələrində də özünü göstərir. Altay dastanlarında, “Tastarakay” (Keçəl) cildinə girən Türk xaqanı, yer üzündəki və göy qatlarındakı xaqanları yoxlayır, xalqa zülm edənləri cəzalandırır, yerlərinə ədalətli Kağanlar qoyur, pis ruhlarla mübarizə aparır və müqəddəs adamları xilas edir [5, s.79]. Bu tip dastanların ən çox maraq çəkən və satirik olan hissələri xanın “Tastarakay” olduğdan sonrakı macərələrini təsvir edən hissələridir. Bu qrupdakı nağılların sonunda “Kəloğlan” cildinə girən qəhrəman məqsədinə çataraq təkrar gerçək şəxsiyyətinə dönür. Bütün bu təhlillərdən belə bir sual meydana çıxır: Bəs nə üçün cildi dəyişmək üçün məhz Keçəl obrazı seçilir? Bəlkə, Keçəl cildinə girmək və bu formada tanınmaz hala düşmək daha asandır. Bu məsələnin bir tərəfidir. İkinci tərəfi xalqın bu obraza daha inamla yanaşmasıdır. Digər bir maraqlı cəhət obrazların cildlərini dəyişdikdən sonra özlərinə ayrı bir ad seçməmələridir. Bütün cildini dəyişmiş obrazlar elə Keçəl adı ilə də tanınırlar. Deməli, adın xalq təfəkküründəki kulturoloji mövqeyi daha möhkəmdir və bu səbəbdən də nağılı uyduran xalq onu dəyişmək fikrinə düşmür.

II. Əsl Kəloğlan (Kəlli Kəloğlan): Bu Kəloğlan nağıllarında əvvəldən sonuna qədər o, özü olaraq qalır. Bəzi mifoloji xüsusiyyətlərini itirərək bu günə qədər qorunub qalmış Kəloğlan nağılları daha həqiqi, dövrümüzün şərtlərinə daha yaxındır. Bu nağılların sonunda soy və mövqeyindən asılı olmayaraq layiq olan qazanır.

Tahir Alangu əsl Kəloğlan nağıllarının 15 növünə rast gəlindiyini söyləsə də [1, s.469], bu gün onun daha çox olduğunu deyə bilərik. Ögel Bahaeddin isə “daz” keçəlliyin tanrı vergisi olduğunu söyləyir və bunu belə əsaslandırır: “xarici təsirlərin az olduğu Şimali Türk nağıl və dastanlarında igidlər böyük döyüş və yarırlara gedərkən atları ilə birlikdə keçəl olurlar və beləcə ilahi bir güc qazanırlar” [6, s.84]. Köhnə Türk düşüncəsinə görə, Tanrı hər şeyi yoxdan var etmişdir. Onun olduğu yerdə heç bir şey yoxdur, çünki onun heç bir şeyə ehtiyacı yoxdur. Tanrının Dünya nizamını təmin etməsi üçün göndərdiyi Türk xaqanları da gəldikləri müqəddəs yerdən izlər daşıyarlardı. Keçəllik bu izlərdən biridir [5, s.79]. Onun üçün cəmiyyəti nizama salmaq istəyən xaqanlar cildlərini dəyişdirərək Kəloğlan/Tastarakay olurlar. Vəzifələrini tamamladıqdan sonra təkrar köhnə hallarına dönürlər. Bu vəziyyət Altay dastanlarında da müşahidə edilir [5, s.78-84]. Təsəvvüfdə saçın kəsərkən olduğu düşünülərsə, saçdan qurtuluşun yəni keçəlliyin müqəddəsliyə və təmizliyə işarə olduğu ortaya çıxacaq. Bu vəziyyət adamı

pisliklərdən təmizləyən və dünyəvi arzuların uzaqlaşdırıcı bir xüsusiyyət olaraq qəbul edilə bilər. Bir sözlə, keçəllik ürək təmizliyinin xarici ifadəsidir. Deməli, “keçəllik Allah vergisidir və Allaha yaxın olmaq üçün möminlər başlarını daz qırxdırmış” kimi fikirlər adla mövzu arasında əlaqə olduğunu göstərir və xalqın yaratdığı nağıllarda onun xilaskarı Allaha yaxın, onun sevdiyi bir şəxs olmalı idi. Türkdilli nağılların gülərüzlü qəhrəmanı Kələğlan yerinə görə həm müsbət, həm də mənfi tərəfləri ilə qarşımıza çıxır. Yaxşı Kələğlan da var, pis Kələğlan da.

Kələğlan əvvəlcə, türk xalqlarının lətifə tipi Nəsrəddin Xoca kimi xalqı təmsil edən ümumi bir tipdir. Xarici görünüşü və ağılı arasındakı fərqlə cəmiyyətdə qeyri-mümkünə çatmaq istəyən insanın ideali olan Kələğlan nağıllardakı gücün (şahın) qarşısında xalqı təmsil etmiş, türk insanının zəkasını, ağılını, müvəffəqiyyətini, əzmini, uğurunu və saflığını ən gözəl şəkliylə öz üzərində toplamış adamdır. Xalqın ümid və arzuları ilə bağlı olaraq gücə, nüfuza qarşı – nağıl ünsürlərindən və ağılından istifadə edərək uğur qazanır. “Kələğlan” antroponimində simvolik mənada türk xalqının əlçatmaz, qeyri-mümkünü əldə etmək arzusu yaşadılmaqdadır, onun şəxsində belə kəslər təmsil edilir. O, cəmiyyətdəki səhvləri, qəribə və əyləncəli şeyləri görmək və göstərmək qabiliyyətinə sahib bir adamdır. “Kələğlan” tipini şəxsiyyət baxımından qiymətləndirsək, onda biz bu nağıllarda bir tərəfdən aşkar etmək, digər tərəfdən də gizləmək istədiyimiz türkü görürük.

“Kələğlan” nağıllarında obrazın özü kimi məzmun da ziddiyyət qanunu üzərində qurulmuşdur. Nağılın əvvəlində kasıb, kimsəsiz Kələğlan nağılın sonunda fərqli bir şəxsiyyətlə qarşımıza çıxır. Bu isə elə antroponimin üslubi-semantik inkişafıdır. Mətnin əvvəlində sadəcə keçəl və çirkin, mətnin sonunda keçəl, ağıllı və seçilmiş bir insanın adı.

Türk nağıllarında Kələğlanın təqdimat formalarını və hər bir Kələğlan antroponiminin arxasında gizlənən konseptləri nəzərdən keçirək:

“Köhnə zamanlarda, Anadoluda bir Kələğlan yaşarmış. Bu Kələğlan da kimdir, əslində içimizdən biriymiş. Dəliymiş - doluymuş, amma könlü sevgiyə doluymuş. Onu kiçik görənlər, özləri kiçik düşmüşlər. Kələğlan gün olmuş Qaf dağında, gün olmuş dağ başında, anasının yanında-başında, yaxşıların könlündə yaşarmış. Məşələr dağlar keçmiş, dərələrdən uçaraq, dağlardan qaçaraq getmiş” – məhəbbət konsepti.

“Kələğlan yanıq səsiylə: Mən bir qəribə Kələğlanam. Eşşəyimin yox yulafi. Varım-yoxum düzgünlükdür. Heç də sevmirəm mən yalanı, deyərək uzun yollar getmiş” – düzgünlük konsepti.

“Bir varmış bir yoxmuş. Köhnə zamanlarda Kələğlan yaşarmış. Könlümü zün ən zəngin küncündə. Bəzən də Qaf dağında yaşarmış. Hər zaman ağızından bal, içindən nur axarmış” – ağıl konsepti.

“Vaxtın birində bir məmləkətdə bir Kələğlan varmış. Bu Kələğlan anadan yetim, atadan yetim, kimi kimsəsi yox, bazar-bazar dolaşır, tapsa yeyər, tapmasa ac yatar, Tanrının qərib bir dəliqanlısıymiş. Harada iş tapsa oraya qaçar, nə versələr alar, gözü tox, könlü uca imiş” - kasıblıq konsepti.

“Nə varmış, nə yoxmuş... Vaxtı zamanında bir Kələğlan varmış. Çobanlıq edər, o yana bu yana gəzər, qoyun-keçi otladar, ona-buna nökrəlik edərmiş” – əməksevərlik konsepti.

“Vaxtilə yaşlı-başlı, saçlarına ağ düşmüş, güngörmüş bir qadın yaşarmış. Ağı yerində, yaxşılıq könlündə olan bir qadınmış bu. Ömrünü var olan tək oğlu ilə sürərmiş. “Evimin dirəyi, gönlümün kişisi» dediyi oğluna sevgilə baxar, gələcəyə inam bəslərmiş. Oğlu böyük ürəkli bir uşaqmış. Tozun torpağın içində, yoxsulluğun pəncəsində böyüyürmüş. Varlı yoldaşları, ona baxdıqca dodaq büzür, “Kəloğlan deyil mi” deyib, yan keçirmiş. Kəloğlan isə bundan küsməz, qarışqanı belə incitməzmiş” – məsumluq konsepti.

Nümunələrdən gördüyümüz kimi, nağılların hamısında Kəloğlan xeyirxah, bir baxışı ilə hamının ürəyini ovsunlayan, həmişə gülürüz, varı-yoxu düzlük olan, yalanı sevməyən bir obrazdır. Xalq bütün nağıllarında onu sevərək və əzizləyərək təqdim edir. Kəloğlan nağıllarında qarşılaşdığımız maraqlı bir nüans, bəzi nağıllarda onun Qaf dağında, bəzi nağıllarda isə Anadoluda yaşamasıdır.

Bəs maraq doğuran nədir? - Məsələ ondadır ki, Azərbaycan nağıllarının demək olar ki, hamısında Qaf dağı divlərin yaşadığı, gözəlləri qaçırdıb, saxladıqları yerdir. Bütün qəhrəmanlar bu sehirlə dağa üz tutur, qəhrəmanlıq göstərir, şahlıq qazanırlar. Belə isə Kəloğlanın orada nə işi var? Çox güman ki, xalq özünün uydurduğu fiziki cəhətcə zəif, lakin ağıl və qəlbi ilə çox igidlərin keçdiyi yolu keçən bir obrazı məhz qəhrəmanlar dağında məskunlaşdırmağı məqsədəuyğun hesab etmişdir. Qeyd edək ki, Kəloğlan nağıllarında məkan təsvirləri də çox zəngindir.

Kəloğlan nağıllarında təqdim edilən məkanlar: *“Ucalardan uca bir dağ, adı Uludağ, atəyində bağ. Bağda bir saray, kənarında Akçay. Akçayda bir qız var, gözəllər gözəli, gözləri Kəloğlanı süzər. Kəloğlan xəyallara dalaraq gözəli süzərmiş. Beləcə göz-gözə gəlirlər, bir-birlərinə könül verirlər, oturlar diz-dizə. Barmaqlarında gümüş üzük, Kəloğlanın əlində al gəlinlik, geyindirir gözəlinə, al üzünə yaşıl bağlar. Tutuşurlar əl ələ, Allı Gəlin ilə Kəloğlan könül-könülə, ağ göyərçinin qanadlarında yola düzəlirlər. Dağlardan yel, ovalardan sel gimi axarlar, yorulan göyərçinlə birlikdə bir düzənliyə qonarlar. Göyərçin uçar gedər, Kəloğlan ilə Allı Gəlin qalır baş-baş”*.

Oğuz qrupu türk dillərindəki Keçəl obrazının oxşarına Altay türklərinin nağıl və dastanlarında da təsadüf edilir. Burada o, “Tastarakay” adı ilə tanınır [2]. Bu oxşarlığa toxunan Pervin Ergün onların eyni kökdən gəldiyini söyləyir [5, s.321]. Alim bu obrazların xalq arasından çıxan, haqq-ədalət qoruyucusu olan hakimlərin öz cildlərini dəyişərək, tanrı vergisi kimi xalqı qoruduqlarını, günahkarları cəzalandırdıqlarını və sonra yenidən öz əvvəlki cildlərinə qayıtdıqlarını söyləyir və bu nağılları böyük dastanların qolları olduğunu və nağıl formasında bu günümüzdə çatdıqlarını bildirir [5, s.82]. C.Q. Kiyekbayev [10, s. 113–139] və F.Q. Xisamitdinova [11] Taz antroponimindən danışan zaman eyni adda tayfanın olduğunu qeyd edirlər. Bu tayfanın bir hissəsi IX əsrdə qərbdə məskunlaşmışdır. Bu gün Başqırdıstanda eyni adda kəndin əhalisi də məhz həmin tayfanın nümayəndələridirlər.

Qeyd edək ki, Keçəl obrazlarına və onun xarakterdə olan obrazlara tək türk dünyasında deyil, dünya xalqlarının nağıllarında da təsadüf edilir. Bütün türk dünyasında bu obraza verilən adlar bunlardır - Daz, Dazlak, Kavlak, Keçel, Taşşa, Tas, Tas-kul, Keçeli, Keçəl, Taz keçel, Keçel Yelgen, Keçel Mehmet, “Tas”,

“Tastarakay”; “Taşza Bala”, Keçəl, Keçəl Məhəmməd, Keçəl Yeğən, Keçələoğlan, Kelce Batır, Tazoğlan, Tas, Kələoğlan kimi adlarla da bilinir. Ayrıca Gürcülər arasında “Kel Kafalı Kaz Çobanı” adı Keçəl deməkdir. Almanların “Grindkopf”/“Goldener” şəklində adlandırdıqları qəhrəman da Keçəllə çox oxşardır. Amma bu oxşarlıqlar içərisində hər bir nağılda Keçəl haqqında bir fərqli işarəyə rast gəlirik. Belə ki, Altay türklərinin nağıl və dastanlarında Tastarakay xandır, Keçəl libasına girərək Tas (Daz) adıyla xalqı aldadanları, zülm edənləri cəzalandırır, Azərbaycan nağıllarında Keçəl Qaf dağında yaşayır, türk nağıllarında o, Anadoludandır, qaqauz nağıllarında ona qarşı çıxan və mənfi bir obraz kimi təqdim edilən Kosa mövcuddur. Bu tip fərqləndirici ünsürlər bütün türk nağıllarında mövcuddur və bizim fikrimizcə Azərbaycan Keçəli daha qədim tarixə malikdir. Daha sonra Altay türklərinin Dazı gəlir. Nəyə görə? - Fikrimizcə, “xəlifələr, xanlar Allahın yerdəki vəkilləridir” – fikri islamdan gələn bir elementdir və xalq yaratdığı obrazı məhz tanrının xilaskarı kimi təqdim etməsi və ona xanlıq verməsi məhz islamdan sonrakı bir mərhələdir.

Buraya qədər təqdim etdiklərimiz “Keçəl” və “Kəl” antroponiminin məndaxili üslubi imkanlarının şərhini idi. Bəs antroponimin mənası bu çalarların üzə çıxmasında hansı rola malikdir. Keçəl – başında tük olmayan və ya saç tökülmüş adama deyilir. Keçmişdə keçəllik çox yayılmış xəstəlik olmuşdur. Başın dazlanmasını keçəlliklə eyniləşdirmək olmaz. Dazlanma saçın bir çox səbəblərdən tökülməsi ilə əlaqədardır. Kəl isə iş heyvanı kimi istifadə edilən camışın erkəyinə deyilir. Əsasən dağlarda və meşələrdə yaşayan çöl heyvanıdır. Azərbaycan dilinin şəki dialektində “keçəl” mənasında, Ordubad şivəsində isə üzüm tənəyinin cavan zoğu mənasında işlənir (Başına yara düşüf kəl o:ltıdı; Buyıl mevlərdə yaxşı kəl var).

Gördüyümüz kimi, bütün türk dillərində “kəl” – “keçəl” mənasını ifadə edir. Deməli, antroponim və obraz bir-birini tamamlayır və məhz bu səbəbdən də antroponim yuxarıda sadalanan üslubi çalarları nağıllarda əks etdirə bilər.

Bütün bu təhlillərdən sonra deyə bilərik ki, nağıllar duyğu və düşüncələrin simvol diliylə izah edildiyi mətnlərdir. Simvolların arxasında gizlənmiş olan duyğu və düşüncələr isə bütün insanlar üçün eynidir. Burada keçən hər tip öz adı ilə hadisə və ya anlayışlar simvolik dildə ifadəsini tapıb fərqli və zəngin mənalar qazanır. Bütün bədii mətnlərdə adlar simvolik işarələrə çevrilirlər.

Ədəbiyyat

1. Alangu T. “Kələoğlan Masalları / Mitostan Kurtuluş – Gerçəge Yöneliş”, Türk Dili (Türk Halk Edebiyatı Özel Sayısı), (207), 1968, Aralık, s. 458-469
2. "Altay Halk Edebiyatı", http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/12595_altayhalkedebiyatipdf.pdf
3. Boratav P. N. Halk Hikayeleri ve Halk Hikayeciliği. Ankara: Tarih Vakfı Yayınları, 2003, 264 s.
4. Elçin Ş. Anadolu Köy Orta Oyunları (Köy Tiyatrosu), Ankara: 1977, 51 s.
5. Ergun P. “Altay Destanlarında ve Anadolu Türk Masallarında Tastarakay – Kələoğlan”, Millî Folklor, 2005, 9 (68), K1Ş, s. 78-84
6. Ögel B. “Kələoğlan Masal Motifinin Eski Türk Kökenleri”. I Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri / II Cilt Halk Edebiyatı. Ankara: 1976, s. 265-268

7. Sakaoğlu S. Gümüşhane Ve Bayburt Masalları. Ankara: Akçağ Yayınları, 2002, 180 s.
8. Şimşek E. Yukarıçukurova Masallarında Motif ve Tip Araştırması C. I, Ankara: Kültür Bakanlığı Hagem Yayınları, 2001, c.1 - XIV, 450 s.
9. Türkmen F. Türkmenistan'da Mizah Tipleri -Typologies of Humour In Turkmenistan. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies, Cilt: IX, Sayı 2, İzmir: 2009, s. 191-196
10. Кейекбаев, Дж.Г.К проблеме о древних этнических связях венгров и башкир // Избр.тр. Уфа, 2002, стр. 113–139
11. Хисамитдинова Ф.Г. Мифологический словарь башкирского языка. Москва: 2010, 452 стр.

Summary

Anthroponyms "Kaloglan" in Turkic tales

Every nation has 'special' names. In order to understand what they represent, it is necessary to know the history, traditions, customs and, of course, folklore of these people. Without knowing them it would be sometimes impossible to understand the full meaning of the words which convey in a particular utterance. An example is the proper name "Keçeli" or "Keloglan". The article turns to stylistic feature of this name in the Turkic tales and in the given etymological analysis.

Резюме

Антропоним «Калоглан» в тюркских сказках

У каждого народа есть «особые» имена собственные. Для того чтобы понять, что они олицетворяют, необходимо знать историю, традиции, обычаи ну и, конечно же, фольклор (устное народное творчество) этого народа. Без знания этого было бы порой невозможно понять весь смысл, который пытаются передать в том или ином высказывании. Таким примером является имя собственное «Кечел», или «Келоглан». В статье выясняется стилистическая функция этого имени в тюркских сказках и дается этимологический анализ.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. E.Piriyev
BSU-nun Türkologiya kafedrasının
12.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 07.11.2016

fil.f.d. Şəmsinur Aslanova
ADU

İMPERATİVİN QRAMMATİK SEMİNƏ DAİR

Açar sözlər: imperativ, qrammatik sem, təhrik

Keywords: imperative, grammatical seme, inducement

Ключевые слова: императив, грамматическая сема, побуждения

Təhrikin əsas forması imperativdir. İmperativ təhrik sahəsinin dominantıdır. İmperativin təhrik sahəsindəki dominantlığı istər türk, istərsə də, german dillərində tam qəbul edilir. Y.Qulıqqa və Y.Şendels alman dilində felin imperativ şəkli funksional-semantik təhrik sahəsinin dominantı olmasını göstərmişlər [5, s. 76].

İmperativə xas olan xüsusiyyətləri aydınlaşdırmaq funksional-semantik təhrik sahəsinə daxil olan başqa vasitələri müəyyənləşdirmək üçün əhəmiyyətlidir. İkinci tərəfdən, imperativ funksional-semantik təhrik sahəsinin dominantı kimi xüsusi maraq doğurur. Qeyd edək ki, imperativ danışq dili, dialoji nitq və dram əsərləri üçün daha səciyyəvidir. Müəllif nitqinin üstünlük təşkil etdiyi nəsr və nəzm əsərlərində imperativ konstruksiyalardan az istifadə olunur. Bununla belə, şeirlərdə nəsr əsərlərinə nisbətən imperativ daha çox qeydə alınır.

R.Yakobsonun 1932-ci ildə söylədiyi həqiqi imperativin digər fel kateqoriyalarından ayrılmış şəkildə qalması haqqında fikrini dilçilər qeyd-şərtsiz qəbul etməsələr də, imperativ paradiqmasının qurulması, onun müəyyənləşdirilməsi ətrafında elmi mübahisələr hələ də davam etməkdədir. İmperativin mahiyyət tərəfi apelyativ ünsiyyəti (təhrik şəraitini) ifadə etməsindədir. Bu zaman apelyativ ünsiyyətdə iki iştirakçının – danışanın və dinləyənin (adresantın və adresatın) olması fikri üstünlük təşkil edir. Nəqli ünsiyyəti ifadə edən indikativdən fərqli olaraq, imperativ prosesi, fəaliyyəti deyil, fəaliyyətin yerinə yetirilməsinə münasibətdə danışanın iradəsini əks etdirir.

Bəzi tədqiqatçılar imperativ paradiqmanın III şəxsə aid olmadığını qeyd edirlər. Məsələn, A.V.İsaçenko rus və slovak dilləri ilə bağlı müqayisəli araşdırmasında III şəxsə aid olan imperativ paradiqmanı istisna edir. Onun fikrinə görə, imperativ üçün aşağıdakı izah səciyyəvidir: “İmperativ forması ilə danışan A müsahibini B feillə ifadə olunan fəaliyyəti həyata keçirməyə çağırır: *Kitabı ver*. Bu zaman hər iki müsahibin nitq aktının iştirakçısı olması ilə yanaşı, onların hökmün məzmununa münasibətdə müəyyən əlaqədə olması da əhəmiyyət daşıyır. A fəaliyyətin yerinə yetirilməsini B-dən tələb edir və ya xahiş edir, bütövlükdə B-ni bu hərəkəti yerinə yetirməyə təhrik edir. İmperativdə III şəxs istisna edilir. Ona görə də, “Qoy, o gəlsin”, “Qoy, o versin” tipli birləşmələr imperativ hesab oluna bilməz. Belə birləşmələrdə danışan A üçüncü şəxsə C aid çağırışla müsahibinə müraciət edir” [6, s.477]. Müəllifin izahındakı birinci hissə heç bir şübhə doğurmur. Bu məsələni öyrənmiş tədqiqatçılar, demək olar ki, eyni fikri bildirmişlər. Lakin onun adresantın III şəxsi müəyyən fəaliyyətə təhrik etməsi faktını bir kənara qoyması özünü doğrultmur. A.V.İsaçenkonun imperativlə bağlı izahında yalnız üçüncü şəxs deyil, birinci şəxsin özünə aid olan təhrik də kənara qoyulur, çünki müəllif apelyativ ünsiyyətdə iki şəxsin iştirakını mütləq sayır.

Danışanın özü-özünü təhrik etməsi halında adresantla adresat eyni şəxsdir. Belə çıxır ki, şəxs özünü təhrik edə bilməz. Fikrimizcə, məsələyə bu şəkildə yanaşmaq düzgün deyildir.

A.P.Volodin və V.S.Xarkovskinin fikrinə görə, A.V.İsaçenkonun məsələyə münasibəti imperativ paradiqmanın yalnız II şəxs üçün mövcud olduğu dillərə, məsələn, perm dillərinə şamil oluna bilər. Lakin imperativ paradiqmanın həm I, həm də III şəxsi əhatə etdiyi dillər - çukot-kamçat, eskimos-aluet, türk və bir çox başqa dillər də vardır. Ona görə də, imperativə A.V.İsaçenkonun verdiyi tərif həmin dillər üçün yaramır [3, s. 3-4].

Ümumiyyətlə, felin əmr şəkli müxtəlif dillərə aid materiallar üzrə öyrənilmişdir. Bu cür tədqiqatlarda əmr şəklinin təyininə də, şübhəsiz ki, yer verilmişdir. Belə fikirlərdən bəzilərini nəzərdən keçirək.

“Əmr şəkli fəaliyyətin başqa şəxsin iradəsinə (təhrikinə, tələbinə və ya kateqorial xahişinə əsasən) bir şəxs tərəfindən həyata keçirilməli olduğunu ifadə edən nominativ qrammatik mənadır. Et, gətir, gəl; qoy etsin, qoy gəlsin, qoy gətirsin. ...İradənin ifadə mənası II və III şəxsin tək və cəm formaları sistemi, eləcə də cəmdə birgə fəaliyyətlə ifadəsini tapır. Mənasının xarakterinə görə, I şəxsin təkli forması əmr şəkli əmələ gətirmir” [4, s.355-356].

Bu tərifdə imperativ mənə daha geniş təyin olunmuşdur. Yəni adresatın eyni zamanda icraçı olması ilə yanaşı, adresatın deyil, üçüncü şəxsin icraçı olması halı da nəzərdə tutulur. Tərifin formalaşmasının ağırlıq mərkəzi eşidəndən icraçıya köçürülmüşdür. Yəni, imperativ işin icraçısına görə təyin edilir.

M.Ş.Rəhimov Azərbaycan dilində əmr şəkildən bəhs edərkən onun əsl mənada əmrdən tutmuş, xahiş məzmununa qədər müxtəlif çalarları (buyruq, təkid, təhrik, nəsihət, iltimas, alqış, arzu və s.) ifadə etməsini ön plana çəkir. Müəllif əmr şəklini semantik məzmunu görə təyin edir. O, ümumi təyinetmədə nə təhrik edən, nə icraçını müəyyənləşdirmir. Lakin müəllifin “...əmr şəklinin Azərbaycan dilində keçirdiyi inkişaf yolunu izlərkən, ilk növbədə bu şəklin tarixən çoxformalığı, xüsusən, I və II şəxslər üzrə keçmişdə bir-birindən zahirən fərqlənən bir neçə qrammatik ifadə vasitəsinə malik olması nəzəri cəlb edir” fikri artıq I və II şəxslər üzrə dəyişməni ifadə edir [2, s.6].

Z.İ.Budaqova və İ.T.Məmmədova görə, bu şəkil vasitəsilə təkcə əmr deyil, həmçinin xahiş, nəsihət, çağırış, yalvarış, məsləhət, istək və s. mənalar ifadə olunur. “Əmr şəklinin xüsusi morfoloji əlaməti yoxdur. Fel kökü + şəxs sonluğu + əmr intonasiyası əmr şəklinin qrammatik strukturunu təşkil edir” [1, s.311]. Bu tərifdə də imperativ semantik müstəvidə müəyyənləşdirilir. Lakin müəlliflər əmr şəklinin mənalarının müəyyənləşməsində həlledici semantik ağırlığın şifahi nitqdə intonasiyanın və situasiyanın, yazılı nitqdə kontekstin üzərinə düşməsini xüsusi qeyd etməklə yanaşı, şəxs sonluqlarının təhrik olunan şəxsin qrammatik cəhətdən konkretləşməsinə xidmət etməsini də göstərirlər” [1, s.313]. Bu fikirləri ümumiləşdirdikdə əmr şəklinin mənə çalarlarının müəyyənləşdirilməsi üçün əlavə vasitələrdən istifadə olunması, icraçının təyinin qrammatik vasitə ilə verilməsi aydınlaşır. Ona görə də, müəlliflərin əmr şəklini şərh yolu ilə təyin etmələri qənaətinə gəlmək olur.

R.V.Pazuxinin fikrinə görə, imperativdə şəxs formalarının məzmun planının strukturu bir-birindən fərqlənir. İmperativin “şəxs formaları” arasındakı məzmun

münasibətləri onlar arasındakı formal münasibətlərlə paralellik təşkil etmir. Buradan iki nəticə çıxır: 1) imperativ mənaya istənilən imperativ paradigmasının bütün formalarını bir yerə toplayan ümumi tərif vermək mümkün deyil; 2) imperativ paradigma başqa fel şəkillərində olduğundan fərqli formada qurulur [7, s.89].

İkinci nəticə şübhə doğurmasa da, fərqli qurulmanın qeyri-müəyyənliyi ilə diqqəti cəlb edir. Əlbəttə, hər bir şəklın müxtəlif səviyyələrə məxsus fərqli ifadə vasitələri vardır. Deməli, imperativ xəbər və ya arzu şəkillərindən fərqli şəkildə qurulur. Fərqli qurulmanın başqa xüsusiyyəti Azərbaycan dili materialı əsasında məsələyə yanaşdıqda, şəklın özünün qrammatik ifadəsinin sıfır vasitəli olması aydınlaşır. Azərbaycan dilində fel kökünə əmr şəklının əlaməti artırılmır. Çünki əmr şəklının əlamətini bildirən qrammatik vasitənin özü Azərbaycan dilində yoxdur.

İmperativlə bağlı başqa təriflərdə də oxşar fikirlər səslənir. İmperativin danışanın iradəsini ifadə edən vasitə olması, çox zaman qabardılır. İmperativ danışanın eşidənə münasibətində öz iradəsini ifadə etməklə, onu müəyyən fəaliyyətə təhrik etməsini bildirən qrammatik kateqoriyadır. Ənənəvi olaraq, imperativ morfoloji qrammatik kateqoriya kimi morfoloji şəkil sisteminə aid edilir. Bu nöqteyi-nəzəri əsas götürənlər imperativin başqa şəkil kateqoriyaları ilə qarşılaşma təşkil etmədiyini əsas götürürlər. Şəkil sisteminin ikiüzlü oppozisiya təşkil etməsinin əsasında imperativin indikativ və konyunktivdən fərqli olaraq başqa cür modallıq münasibətini ifadə edir. İndikativ və konyunktivdə danışanın söylənilən faktın reallığına və ya irrealığına münasibəti bildirilir, bu funksiyalar nəqli və ya kommunikativ funksiyaları yerinə yetirir. İmperativ forması məzmunca nə real, nə də irrealdir. Bu forma apelyativ funksiyaları gerçəkləşdirir.

Təhrik şəraitini canlandıran imperativ formalar danışan (təhrik edən)+ eşidənin gələcək fəaliyyətinə münasibət+eşidən (icraçı)+təhrik edilən fəaliyyətin adı şəklində modelə uyğun gəlir. Bu quruluşda iki peridakt və minimum iki iştirakçı vardır. Predikatlardan biri təhrik predikatı, iştirakçılardan biri təhrik edəndir. İkinci predikat yerinə yetiriləcək işi adlandırır. Bu baxımdan imperativ formanın məzmun planı başqa şəkil formalarından aşkar fərqlənir. Başqa şəkillərdə (indikativ, konyunktiv) məzmun planı modeli fərqlidir. Belə model üçün ümumi forma belədir: leksik məna + modal məna + şəxs (mübtəda) + kəmiyyət. Bu quruluşda fəaliyyəti adlandıran bir predikat və həmin fəaliyyəti yerinə yetirən icraçı vardır [7, s.88].

İmperativ formanın təklif olunan məzmun planı modeli ənənəvi izahı xeyli genişləndirir. Buna baxmayaraq, bu modelin də dəqiqləşdirilməsi vacibdir. İmperativ formaları ilə canlandırılan təhrik şəraiti iki mikroşəraitdən ibarət olan mürəkkəb makroşəraitdir. Birinci mikroşərait bilavasitə təhrik mikrosahəsi, ikincisi isə təhrik olunan mikrosahədir. Təhrik olunan mikrosahə yalnız imperativ formaları ilə deyil, indikativ (başqa şəkil) formaları ilə də ifadəsini tapır.

Buradan belə nəticə çıxır ki, imperativ formalarının məzmun planı aşağıdakı məlumatları əhatə edir: 1) təhrik edən predikat haqqında; 2) təhrik edən şəxs və onun kəmiyyəti haqqında; 3) təhrik olunanın şəxsi və kəmiyyəti haqqında; 4) icra olunmalı fəaliyyət predikatı haqqında; 5) fəaliyyəti yerinə yetirəcək şəxs və onun kəmiyyəti haqqında.

İstənilən imperativ paradigmanın hər bir forması fəaliyyətin icraçısı

haqqında məlumat verir. Bəzi imperativ formalar təhrik olunan şəxs və onun kəmiyyəti haqqında müxtəlif məlumatlar verir. Lakin bütün formalar təhrik edən haqqında eyni informasiyanı çatdırır. Təhrik edən həmişə birinci şəxsin təkidir.

Beləliklə, imperativ formaların məzmun planının bütün mənə komponentləri məlumdur. Qeyd etmək lazımdır ki, indikativdə olduğu kimi, imperativdə də paradigmalardan qarşılaşdırılması üçün eyni komponentlər haqqında, daha doğrusu, fəaliyyətin icraçısının şəxsi və kəmiyyəti haqqında informasiyadan istifadə edilir.

Ədəbiyyat

1. Budaqova Z. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə. Bakı: EA nəşri, 1963, 222 s.
2. Rəhimov M.Ş. Azərbaycan dilində fel şəkillərinin formalaşması tarixi. Bakı: EA nəşri, 1965, 268 s.
3. Володин А.П., Храковский В.С. Функционально-типологическая характеристика императива (на материале агглютинативных языков) // Советская тюркология, 1977, № 5, с. 3-12
4. Грамматика современного русского литературного языка. М.: Наука, 1970, 767 с.
5. Гулыга Е.В., Шендельс Е.И. Грамматико-лексические поля в современном немецком языке. М.: Просвещение, 1969, 284 с.
6. Исаченко А.В. Грамматический строй русского языка в сопоставлении со словацким. Братислава: Словацкая Академия, 1960, 579 с.
7. Пазухин Р.В. Так называемое «повелительное наклонение» и его парадигма // Студия Россижа Познаниенсия. Познаń, 1974, № 6, с. 85-95

Summary

On the grammatical seme of imperative

In the present article we will try to answer questions what is the maintenance of a grammatical seme of imperative, how it is represented in language and how it provides its functioning in the speech. Considering a large number of definitions and respectively a set of approaches to the description, we have set for the task to generalize scientific information on this concept and on the basis of the received results to build methodology of research of a grammatical seme of imperative.

Резюме

О грамматической семе императива

В настоящей статье мы попытаемся ответить на вопросы, каково содержание грамматического сема императива, как оно репрезентируется в языке и что обеспечивает его функционирование в речи, чтобы концептуальное начало повелительного наклонения. Учитывая большое количество определений и соответственно множество подходов к описанию, мы поставили перед собой задачу обобщить научную информацию о данном понятии и на основе полученных результатов выстроить методологию исследования грамматического сема императива.

*Rəyçi: ped.f.d. Q.Axundova
ADU-nun II Xarici dil kafedrasının
15.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayli protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 25.10.2016

fil.f.d. Səbinə Mahmudova
ADU

FRANSIZ FRAZEOLÖGİYASINDA PAREMİYALAR

Açar sözlər: frazeologiya, paremiologiya, atalar sözü, paremiyalar

Keywords: *paremiae, proverbs, phraseology, paremiology*

Ключевые слова: *изречения, пословицы, фразеология, паремология*

Paremiya sözü atalar sözü, məsəllər, maksimlər və s. kimi hikmətli sözləri ifadə edən termindir. Paremiyalar frazeologiyanın bir qolu olan paremiologiyanın tərkibində öyrənilir və aşağıdakı aspektlərə toxunur :

- ədəbi aspekt – folklor nümunələri və xalq yaradıcılığının öyrənilməsi;
- linqvistik aspekt – hər hansı bir dilin tərkibində bu ifadələrin istifadəsinin və funksiyasının öyrənilməsi;
- sosial aspekt və s.

Paremiologiya yunan sözü olub *paroimia* atalar sözü, *oismos* yol deməkdir. (Le Petit Robert, 2004)

Təəssüf ki, uzun illər boyunca paremiologiya layiq olduğu diqqəti görməmişdir. J.Sevilla Munoz bu barədə aşağıdakı fikri irəli sürür :

“Biz paremiologiya aləminə daxil olan bütün elementləri dəqiq müəyyənləşdirə bilmirik. Hətta bəzi dilçilər qeyd edirlər ki, paremiyaların linqvistik sərhədlərini müəyyənləşdirmək çox qəliz məsələdir”.

Frazeoloqlar, eləcə də linqvistlər hesab edirlər ki, paremiologiyanın öyrənilməsi onların sahələrinə aid deyil və onun folklorun tərkibində öyrənilməsini təklif edirlər. Bunun da səbəbini paremiyaların xalq yaradıcılığı nümunələri olması ilə izah edirlər.

Qonzalez Rey paremiyaları 2 qrupa bölür: *ümumi* və *terminoloji* paremiyalar. J.Sevilla Munoz öz növbəsində 2 kateqoriya təklif edir: *paremiyalar* və *daşlaşmış ifadələr*.

1. Ümumi paremiyalar.

Müəllifin fikrincə, paremiyalar mürəkkəb sintaktik quruluşa malikdirlər. Bundan əlavə onlar daşlaşmış ifadələrdən fərqli olaraq mürəkkəb və dərin semantik məna daşıyıcılarıdır. Araşdırmalar göstərir ki, paremiyalar xüsusi qrammatik, sintaktik və semantik quruluşa malikdirlər, bu isə frazeoloji birləşmələrə xas olan ən başlıca kriteriyadır. Praqmasemantik funksiyasının olması isə onlara sitat rolunda çıxış etməyə imkan verir. Belə ikili xarakteristika paremiyaları frazeoloji birləşmələrdən fərqləndirir.

2. Terminoloji paremiyalar.

J.Sevilla Munoz paremiyaları bu cür təsnif edir:

a) **mürəkkəb paremiyalar:**

- atalar sözləri: - *A bon chat, bon rat.*
- dialogizmlər: - *Si tu aimes le miel, ne crains pas les abeilles*
- yerli və tarixi atalar sözləri: - *Tous les chemins mènent à Rome*

- meteoroloji məsəllər : - *Tue ton cochon à la Saint Martin et invite ton voisin*

- dini inanclara aid məsəllər: - *Qui tue le goéland, la mort l'attend*

b) - **gülməli və ironik paremiyalar**: - *Je la guérirai avec de bonnes paroles, dit le pasteur en lançant la Bible à la tête de sa femme.*

c) **elmi paremiyalar**: Bura aksiomlar, teoremlər və s. aiddir. - *Le tout est plus grand que sa partie.*

d) **publisistik paremiyalar**

Paremiyaların istifadəsi

Paremiyalar nitq prosesində istifadə olunur, lakin digər nitq ünsürlərindən fərqli olaraq paremiyalar xüsusi kodlaşmış mesajın ötürülməsinə xidmət edir. Paremiyalar əsasən, şifahi şəkildə istifadə olunmaqla yazılı nitqdə çox da rast gəlinmir. Onların istifadəsinin ən başlıca səbəbi həmsöhbətə hər hansı bir fikri daha çarpıcı, daha təsirli və kəsərli şəkildə çatdırmaqdır və onun əsas gücü düzgün, doğru zamanda işlədilməsindədir. F. Rodegem (1984:122) paremiyaları lakonik, yığcam, normativ kəlam adlandırır. Müəllifin fikrincə, paremiyaların şifahi xarakteri onların xüsusi morfologiyası və müxtəlif xalqların adət ənənələrinin ötürülməsində oynadığı funksiyası ilə müəyyənləşir. Müəllif paremiyaların 3 əsas kriteriyasından bəhs edir:

2. ritmik struktur

3. analoji stuktur

4. normativ struktur

1. Ritmik struktur

İbrətamiz kəlamların ritmik strukturunun əmələ gəlməsində ən əsas rolu simmetriya oynayır. Ritmik struktur özünəməxsus rol və funksiya yerinə yetirir ki, bu da şifahi nitqin xüsusiyyətlərindən biri hesab olunur. Bu kriteriya bütün poetik formalarda özünü göstərir və təkrarlanma, ahəng qanuna tabeçilik və s. kimi ritmik xüsusiyyətləri şifahi nitqdə cəmləşdirir. (Rodegem, 1984: 123)

2. Analoji struktur

Analoji struktur dedikdə, paremiyaların yenilik yaratmaması başa düşülməlidir. Başqa sözlə desək, paremiyalar artıq mövcud olan və adət halını almış məfhumların təkrar edilməsi ilə meydana gəlir və yeni heç nə yaratmır. Paremiyanın istifadəçisi onu analoji hadisə ilə əlaqələndirərək istifadə edir.

3. Normativ struktur

F. Rodegemin fikrincə, paremiyaları gündəlik danışq dilindən fərqləndirən məhz onların normativ statusudur. Bu da norma, qanun çərçivəsində istifadə olunan elementar qaydalara işarədir. Həyatın hər sahəsində olduğu kimi, şifahi nitqdə də müəyyən qaydalara, qanunauyğunluqlara riayət edilməlidir. (Rodegem, 1984: 124-125)

Paremiyalar ümumi fikrin yaranmasının, tipik şifahi nitqin meydana gəlməsinin və inkişafının ən qədim mərhələsi kimi qəbul olunur. Yazılı nitqdən fərqli olaraq şifahi nitq qruplaşdırmağa, çərçivələrə salınmağa ehtiyac duymur. Lakin bununla belə, şifahi nitq elementi olan paremiyaları da bir biri ilə qarışdırmaq olmaz. Bəzi paremioloqlar düşünürlər ki, paremiyaların dəqiq tərifini vermək mümkün deyil. Lakin buna baxmayaraq, paremiyalar arasında təsnifat

aparamaq mümkündür, hətta vacibdir. Bildiyimiz kimi paremiyaların ən öndə olan və ən tanınmış nümunəsi atalar sözləridir. Lakin biz burda atalar sözündən geniş şəkildə bəhs etməyəcəyik. Məqələmizin əsas məqsədi atalar sözlərinə yaxın olan digər paremiyalardan bəhs etməkdir. Ümumi qayda olaraq paremiyaların aşağıdakı növləri müəyyənləşdirilmişdir:

1. Atalar sözləri – Le proverbe

Tout ce qui brille n'est pas or.

Atalar sözləri stabil, çox vaxt metaforik, məcazi mənə bildirən, ümumi həqiqəti ifadə edən, praktik və müəyyən qrup arasında yayılmış məsləhəti, təcrübəni təlqin edən formuladır.

2. Məsəllər – Le dicton

Etoiles perdant leur clarté sans nuages, signe d'orage.

Fransız dili Akademiyasının 1695-ci ildə çap etdiyi lüğətdə məsəl, yəni dikton sözünə “ümumi atalar sözü” kimi tərif verilmişdir. Lakin atalar sözləri termininin artıq mövcud olduğunu nəzərə alaraq bu iki paremiyanı bir birindən ayıran cəhətlərin üzərində müxtəlif araşdırmalar aparılmağa başlandı. Əldə olunan ilkin nəticələr aşağıdakılardır:

- Atalar sözü metaforikdir, məsəl isə hərfi mənəlidir,

- Atalar sözü birbaşa insandan bəhs edir, məsəl isə dolayı yolla insana aid edilir (Şapira 1999: 103)

Lakin bu kriteriyalar iki paremiyanı bir birindən fərqləndirməyə kifayət edirmi? *Le Trésor de la langue française* izahlı lüğətində məsəli (le dicton) “hər hansı bir regiona aid olan atalar sözü” adlandırır. Deməli, burdan belə nəticəyə gəlmək olar ki, məsəlin istifadəsi atalar sözünə nisbətən daha dar çərçivəlidir. Lakin Littré izahlı lüğəti məsəli yalnız bir regiona aid etmir və atalar sözü və məsəl terminlərini bir birinə tam sinonim kimi ifadə edir. P.Arno isə öz növbəsində məsəli atalar sözünün alt kateqoriyası kimi təqdim edir. Müəllifin fikrincə, məsəllər daha çox kənd təsərrüfatı və meteoroloji ünsürlərə bağlı alt qrup atalar sözləridir. (Arno 1991: 26)

3. La maxime - kəlam

Kəlamlar birbaşa insana aid olur, atalar sözlərindən fərqli kəlamların konkret müəllifi olur. (Pellat 1998:95) Kəlamlar öz qısa formaları ilə seçilir. *Le Grand Larousse* kəlama belə tərif verir: *Hər hansı məsləhət, psixoloji qeyd bildirən, ümumi dəyərlərə istinad edən daşlaşmış ifadə kəlam adlanır.*

Atalar sözü daha çox sadə xalqın, daha dəqiq desək, kənd həyatı üzərində yaranmış olduğu halda kəlamlar savadlı aristokrat insanlar tərəfindən yaradılır. Lakin XVII əsrdə kəlamlar da xalq yaradıcılığı kateqoriyasına daxil edilirdi. Atalar sözləri ilə kəlamların fərqli cəhəti isə atalar sözlərinin metaforik, kəlamların isə hərfi mənəli olmasıdır. Statistik baxımdan bu fərq özünü təsdiq edir, lakin hərfi mənəli atalar sözlərinin mövcudluğunu nəzərə alsaq, kəlamla atalar sözünün fərqləndirilməsində daha geniş araşdırmalar aparılmasına ehtiyac olduğunu görürük.

4. L'adage – zərb-məsəl

Məsəllər kimi, zərb-məsəllər də XVII əsrdə, atalar sözünün sinonimi kimi verilmişdir. Fransız dili Akademiyası zərb-məsəlləri aşağıdakı kimi təqdim edir :

Zərb-məsəl: Atalar sözü. *Les adages*- termin olaraq yalnız “Les adages d’Erasme” cümləsində istifadə olunur. İlk dəfə *adage* sözü XVI əsrdə Erasme tərəfindən istifadə olunmuşdur. *Se vendre comme bac+3, alors qu’on est bac+6 n’est pas grave = qui peut le plus peut le moins.*

L’adage – zərb-məsəl daha çox professional sahələrdə işlənir və onlar hüquq sahəsinə aid məsəllər kimi təqdim olunurlar:

En fait de biens, possession vaut titre

Nul n’est censé ignorer la loi

Les paroles s’envolent les écrits restent

5. La sentence – hikmətli sözlər

Hikmətli sözlər (*la sentence*) məsəl və zərb-məsəllərin sinonimi hesab olunur və hər hansı bir kəlamın, təcrübənin ötürülməsində istifadə olunur. Lakin *dicton* və *adage*-dan fərqli olaraq *sentence* doqma ifadə edir.

6. Le slogan- şüar

Qısa və yığcam formalı şüarlar, əsasən reklam və ya siyasi təbliğat məqsədilə istifadə edilir. *Un meuble signé Léviton est garanti pour longtemps, Merci Kodak.*

Şüarlara gündəlik həyatda çox tez-tez rast gəlinir. Biz onları radioda, televiziya, reklam şitlərində həm görür, həm də eşidirik. Fransız dilinə *slogan* termini ingilis dilindən keçmişdir, lakin etimoloji cəhətdən qalların dilindən “sluagh –ghairm” sözündən keçmiş, və qədim Şotlandiyada Boch-Vatburq kralının döyüşə çağırışı mənasını verirdi. (Şapira 1999: 14). İlk öncə siyasi çağırış məqsədilə işlənməsinə baxmayaraq, günümüzdə sırf siyasi məqsədlə deyil, daha çox reklam xarakteri daşıyır. Linqvistik baxımdan slogan effektiv formula kimi qəbul olunur. *Slogan* atalar sözlərinə öz qısa forması və yaratdığı təsir effekti ilə yaxınlaşır. *Trésor de la langue française* lüğətində *slogana* aşağıdakı tərif verilir:

Qısa və ekspressiv, yaddaqalan, reklam və ya təbliğat xarakterli, bir qrup insanın fikrini cəlb etmək məqsədilə işlədilan formula slogan-şüar adlanır.

Sloqanların dəqiq müəllifi məlum olmasa da, onların hansısa bir siyasi qrupun ideologiyasını yaymaq üçün istifadə edildiyini və yaxud hər hansı bir məhsulun reklam edilməsi məqsədini güddüyünü bildiyimiz üçün onların kimlər tərəfindən yaradılmış olmasını təxmin etmək çətin olmur.

7. Le précepte - öyüd-nəsihət

Trésor de la langue française lüğəti *précepte*- nəsihətə hər hansı bir məsləhət, nəsihət bildirən ifadə kimi tərif verir. Bibliyada, Quranda və ya digər dini kitablarda rast gəlinən öyüd və nəsihətləri buna misal göstərmək olar.

8. L’Aphorisme – aforizm

Trésor de la langue française aforizmləri hər hansı nəzəriyyəni, müşahidəni nəsihət halına salan kəlam kimi təqdim edir. *Rien n’est beau que le vrai (Boileau), La mort est œuvre de vie, la vie est œuvre de mort (Pasteur)*

9. L’apophtegme – apofteqm

Lüğətlərdə, nəzəri kitablarda apofteqm kəlam, maksimum sinonimi kimi verilir. *Le Grand Larousse-un* apofteqmə verdiyi tərif aşağıdakı kimidir: *Hər hansı tanınmış bir şəxs tərəfindən deyilmiş, yaddaqalan, kəskin şəkildə ifadə edilən və qısa formalı kəlam.*

Adore ce que tu as brûlé. Après moi, le déluge.

Qeyd etmək lazımdır ki, apofteqm atalar sözü deyil, çünki apofteqmın müəllifi nəinki məlumdur, hətta o hamı tərəfindən tanınan şəxsdir.

10. La devise- deviz

Deviz sloqana ən yaxın pəremiyadır. O da sloqan kimi hər hansı bir sosial qrupa, hər hansı bir ailəyə, müəssisəyə aid olur. Lakin sloqandan fərqli olaraq deviz müəyyən ideologiyaya işarə edir.

Liberté, égalité, fraternité – Fransa Respublikasının devizidir.

Sloqan ticari mənə daşdığı halda deviz məhz onu qəbul edənlərə şamil edilir. Onun əsas məqsədi müəyyən dəyərləri ön plana çəkmək və onları ideallaşdırmaqdır.

11. Le wéllerisme – vellerizm

Vellerizm pəremiologiyaya daxil olan ən maraqlı pəremiyalardan biridir. Belə ki, vellerizm hər hansı bir fikrə aludə olmuş insanların istifadə etdiyi pəremiyadır. Ədəbiyyatda ən çarpıcı vellerizmlər hamının yaxşı tanıdığı Don Kixot əsərinin qəhrəmanı Sanço Pansa tərəfindən istifadə edilmişdir. Vellerizm sözünün özü Çarlz Dikensin *Cənab Pıkvik* əsərinin qəhrəmanı Sem Vellerdir. Göstərilən hər iki qəhrəman nitqlərində daim kəlamlara, atalar sözlərinə yer vermiş, düzgün danışıq qaydalarından uzaqlaşmışdır.

Gördüyümüz kimi pəremiologiya olduqca maraqlı və zəngin sahədir. Hər bir pəremiya ayrı-ayrılıqda öyrənilməyə layiq dil ünsürüdür. Xüsusilə də onların atalar sözləri ilə fərqli cəhətləri diqqət tələb edir. Gələcək məqalələrimizdə pəremiyalara daha geniş yer ayırmağı nəzərdə tuturuq.

Ədəbiyyat

1. ANSCOMBRE Jean-Claude, « Parole proverbiale et structures métriques », *Langages*, № 139, 2000, pp. 6-26.
2. ARNAUD Pierre, « Réflexions sur le proverbe », *Cahier de lexicologie*, № 59/2, 1991, pp. 6-27.
3. GREIMAS Algirdas Julien, « Idiotismes, proverbes, dictons », *Cahiers de lexicologie*, 1960, pp. 41-61.
4. PELLAT Jean-Christophe, « Les maximes de la Rochefoucauld : formes générales d'un discours particulier », in F. NEVEU (dir.), *Faits de langue et sens des textes*, Paris, SEDES, 1998, pp. 95-112.
5. RODEGEM François, « La parole proverbiale », in François SUART et Claude BURIDANT (éd.), *Richesse du proverbe*, volume II, Université Lille III, 1984, pp. 121-135.
6. SCHAPIRA Charlotte, « Proverbe, proverbialisation et déproverbialisation », *Langages*, № 139, 2000, pp. 81-97.
7. Centre National de la recherche scientifique, Institut National de la langue française, *Trésor de la langue française*, Paris, Gallimard, 1988, tome 13.
8. MALOUX Maurice, *Dictionnaire des proverbes, sentences et maximes*, Larousse-Bordas, Paris, 1997.
9. MALOUX Maurice, *Dictionnaire des proverbes, sentences et maximes*, Paris, Larousse, 1960.
10. *Le Petit Robert de la langue française*, Paris, Société du Nouveau Littré, 1968.

Summary

Paremiology is French phraseology

Paremiology is one branch of phraseology. Proverbs are the most widespread among paremiology. Lots of researches have been conducted on proverbs, however paremiology do not confine with only proverbs, apart from proverbs paremiology includes 12 additional paremiology. Each of paremiology has connection with proverbs to some extent. In this article was given a broad classification of paremiology and were analyzed similarities and dissimilarities of proverbs and paremiology.

Резюме

Паремия в Французской фразеологии

Паремиялогия подраздел фразеологии посвященный изучению и классификации пословиц, пословичных выражений, поговорок, веллеризмов, девизов, слоганов, афоризмов, максим, загадок, примет и других изречений, основным назначением которых является краткое образное вербальное выражение традиционных ценностей и взглядов, основанных на жизненном опыте группы, народа и т. п.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. S.Vahabova
ADU-nun Fransız və italyan dillərinin
tərcüməsi kafedrasının
23.09.2016-cı il tarixli iclasının
01 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 20.10.2016

İNGİLİS ATALAR SÖZLƏRİNİN STRUKTUR MODELLEMƏSİ

Açar sözlər: modelləşmə, cümlənin səthi quruluşu, cümlənin dərinədəki quruluşu, sintaksemlər, sintaktik-semantik məna, cümlənin nüvəli komponenti, asılı komponent

Keywords: modelling, surface structure of the sentence, deep structure of the sentence, syntaxeme, syntactic and semantic meaning, nuclear component of the sentence, dependent component

Ключевые слова: моделирование, поверхностная структура предложения, глубинная структура предложения, синтаксема, синтаксико-семантическое значение, ядерный компонент предложения, зависимый компонент

Sintaksis nəzəriyyəsinin əsasları cümlədə bölünməz sintaktik vahidlərin 2 növünü - cümlənin səthi quruluşunda komponentləri və dərinədəki quruluşunda sintaksemləri təyin edir. Cümləni təşkil edən komponentlər (yaxud üzvlər) sintaktik vahidlər arasındakı sintaktik əlaqələr əsasında müəyyən edilir və formal əlamətlərə malik olur. Komponentlərin formal əlamətləri müəyyən mənada çıxış edən sintaksemlərin ayırd edilməsində mühüm rol oynayır. Bu, komponentlərdən ibarət cümlənin üzərində aparılan modelləşmə kimi eksperimentdə özünü daha aydın göstərir. Modelləşmə ümumi dilçilik metodu olub, əksər dünya dillərinin sintaktik quruluşunda tətbiq edilən vasitələrindən biridir.

Müasir dilçilikdə cümlənin baş və ikinci dərəcəli üzvləri haqqında ənənəvi qrammatik təlimə əsaslanaraq cümlənin nüvəli və nüvəsiz komponentləri, onların formal və məna xüsusiyyətlərinin təyini ön plana çəkilir. Bu və ya digər sintaktik vahidin (sintaksemin) mənasını müəyyən etmək üçün, şübhəsiz, onun cümlədə mənası, müvafiq sintaktik mövqeyi, distributiv xüsusiyyətləri, əhatəsində yerləşən sintaksemlərlə birləşmə qabiliyyəti cümlə komponentlərinin vasitəsilə onların modellərdə tutduğu mövqeyi nəzərə alınır. Ənənəvi sintaksisdə öyrədilən üç növ - uzlaşma, idarə və yanaşma kimi sintaktik əlaqələrə əsasən cümlə üzvləri (mübtədə, xəbər, təyin, tamamlıq, zərflilər, eləcə də onların növləri) təyin edildiyi kimi, tətbiq etdiyimiz modelləşmə kimi metodda cümlə komponentləri tabelilik və tabesizlik əlaqələri vasitəsilə aşkar olunur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, cümlə komponentləri ilə sintaksemlərin tədqiqində təkcə komponentlərə xas olan eksperimentdə bu və ya digər komponentin modeldən istisna olunması, sintaksemlərdə isə mənaca ona yaxın və ya onun variantı ilə əvəzlənməsi cümlədə onların yerdəyişməsi kimi eksperimentin tətbiqi yolu ilə sintaktik vahidlərin mahiyyətini araşdırmaq mümkündür. Cümlənin komponentləri (yaxud üzvləri) hər bir konkret cümlədə bir-birinə qarşı duran və sintaktik cəhətdən əlaqəli vahidlərdir. Onların səciyyəvi cəhətini modeldə komponentlərdən birinin cümlədən istisna etmək kimi eksperimenti aparmaqla aşkar etmək mümkündür. Əksər hallarda bu cür eksperiment cümlə quruluşunun əsasını (yaxud nüvəsini) təşkil edən 2 komponenti təyin etmək olur. Bununla, mübtədə və xəbər mövqeyində işlənən bu 2 komponent nüvəli, digərləri isə nüvəsiz komponent hesab olunur [1].

Təqdim etdiyimiz məqalədə ingilis atalar sözlərinin sintaktik cəhətdən modelləşməsi yolu ilə komponent təhlilini vermək məqsədi güdülür.

İngilis dilçiliyinin nümayəndələrindən R.Kverk (R. Quirk) və S.Qrinbaum (S.Greenbaum) “A University Grammar of English” kitabında ingilis atalar sözlərinin sintaktik quruluşundan bəhs edərkən, onların ingilis cümləsinin bütün növlərini əhatə etməsini qeyd edirlər. Bununla yanaşı, onlar göstərir ki, atalar sözlərinin modelləri qrammatikanın makro-səviyyəsində əsas nümunə növlərini nəzərə alaraq tədqiq olunmalıdır. Onlar təhlil üçün sadə cümlənin 7 əsas növünə üstünlük verir və birləşmələrdən ibarət olan frazaları isə 7 növün tərkibinə daxil etməmişlər [2]. R.D.Abrahams atalar sözlərinin sintaktik quruluşunu binar konstruksiyaları, sabit quruluşlu frazalar, inversiyaya uğrayan söz sırası, özünəməxsus sintaktik xüsusiyyətləri ilə fərqlənən konstruksiyalar çərçivəsində tədqiq edir [3]. W.Mieder və A.Dundes də ingilis dilində atalar sözlərinə həsr etdikləri tədqiqatda da onların quruluşunda səciyyəvi əlamətləri və nümunələrin təkrarlarının xüsusi rolunu qeyd edirlər [4].

Kollektiv dil yaradıcılığı nəticəsində yaranan atalar sözləri folklorun digər növlərinə xas olan əsas cəhətləri ilə səciyyələnir. Atalar sözlərinə dilçilər çox zaman semantik, linqvokulturoloji, müqayisəli etnik tədqiqatlar üçün müraciət edirlər. Atalar sözləri bütöv söyləm məzmununu bildirdiyi kimi, konkret dilin həm ədəbi, həm də danışq üslubunda çox işlək və anlaşılan modellərə əsasən təşkil olunur. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, kontekstdən kənar vəziyyətdə işlənən atalar sözlərinin sintaksem təhlilində söyləmin sintaktik quruluşunun paradiqmatik xüsusiyyətlərini aşkar etmək mümkündür.

İngilis atalar sözlərinin sintaktik quruluşunu araşdırarkən onların standart sabit modellərə uyğun təşkilini müşahidə etmiş oluruq. Sadə cümlədən ibarət atalar sözlərinin içərisində həm müxtəsər, həm də geniş sadə cümlənin modellərinə rast gəlmək olur. Müxtəsər sadə cümlənin modeli 2 nüvəli (yəni mübtədə və xəbər mövqeyində) komponentdən təşkil olunur. Bu komponentlərin arasında əsas və köməkçi feillərin koməyi ilə predikativ kimi sintaktik əlaqə yaranır. Məsələn, *Appearances are deceptive*. (≈Dona baxma, içindəki cana bax); *Love is blind* (≈Sevənin gözündə pərdə olar). İkinci nüvəli model genişlənərək, xəbər mövqeyində işlənən və feil ilə ifadə olunan nüvəli komponentlə tabelilik əlaqəsinə girən bir asılı komponentin əlavə olunması ilə ikinci növ sintaktik quruluşlu atalar sözləri də mövcuddur. Asılı komponent mövqeyində feil ilə yanaşı müxtəlif mənə bildirən sintaksemələr iştirak edə bilər. Məsələn, obyektlik bildirən sintaksem: *Clothes make the man* (≈ Gözəllik ondur, doqquzu dondur); *Fortune favours the brave* (Bəxt cəsurların nəsibidir). *Haste makes waste* (≈ Tələsən təndirə düşər). Verilən misallarda *the man*, *the brave*, *waste* isimləri ilə ifadə olunan sintaksemələr tamamlıq mövqeyində obyektlik bildirən sintaksemələrdir.

Feil ilə tabelilik əlaqəsinə girən asılı komponent məkan bildirən sintaksem kimi də çıxış edə bilər. Məsələn, *Marriages are made in heaven* (“Kimə evlənmək taleyin işidir”); *Nightingales will not sing in a cage* (≈ Qızıl qəfəsdə olsa da bülbül yenə məhbəsdədir). Atalar sözlərinin bu növ modelində istər məlum, istərsə məchul növdə, eləcə də hər hansı zaman formasında olan feil ilə asılı komponent məkan bildirən sintaksemələr (*in heaven*, *in a cage*) sabit şəkildə

işlənir. Həmin model tərkibində xəbər mövqeyində işlənən feil ilə yanaşı digər mənaları bildirən sintaksemlər də asılı komponent kimi çıxış edir. Məsələn, *Pride goes before a fall* (≈ Özünü öyən dizinə döyər) – zaman (temporallıq) bildirən sintaksemlər; *Appetite comes with eating* (≈ İştah diş altındadır) - birgəlik (sosiativlik); *Blood is thicker than words* (≈ Köynək dondan yaxındır) - müqayisə (komparativlik) bildirən sintaksemlər.

Göründüyü kimi, üç komponentli (iküvəli və bir asılı komponentdən ibarət) model əsasən sintaktik quruluşa malik atalar sözləri işlək dairəsinə görə iküvəli (mübtədə və xəbər mövqeyində) atalar sözlərinə nisbətən çoxluq təşkil edir.

Dördkomponentli (iki nüvəli və iki asılı komponentdən ibarət) model əsasən sintaktik quruluşa malik atalar sözləri də geniş işlənir. Belə atalar sözləri aşağıdakı model üzrə sabit şəkildə formalaşır. Məsələn, *Bad news travels fast* (≈ Qaraxəbər tez yetişər). Struktur modelində “*bad*” sifəti “*news*” substantiv elementi təyin etdiyindən asılı komponent kimi, “*fast*” tərz-i-hərəkət zərfi isə “*travel*” feil leksemindən asılı komponent kimi çıxış edir. Dördkomponentli model əsasən elə atalar sözlərinə rast gəlmək olur ki, xəbər mövqeyində işlənən feil leksemindən asılı komponent kimi digər sintaksemlər də iştirak edir. Məsələn, *A burnt child dreads the fire*. (≈ İlan vuran ala çatıdan qorxar) atalar sözündə “*dread*” feil leksemi ilə ifadə olunan aksional (hərəkət bildirən) sintaksemi “*fire*” substantiv elementi ilə ifadə olunan obyektlik bildirən sintaksemi asılı komponent kimi tələb edir.

İngilis dilində çoxkomponentli modellər içərisində beş komponentdən ibarət sadə geniş sintaktik quruluşlu atalar sözləri işlək sayılır. Belə atalar sözləri də model çərçivəsində mübtədə və xəbər mövqeyində iki nüvə komponenti və 3 asılı komponentdən ibarət olur. Dördkomponentli modeldə nüvə komponentlərdən bir asılı komponenti olduğu halda, beşkomponentli modeldə asılı komponent mövqeyində duran komponent başqa bir asılı komponentlə birlikdə işlənir. Məsələn, *Every country has its customs* (Hər ölkənin öz adəti var). Burada “*every*” əvəzliyi “*country*” substantiv elementindən asılı komponent kimi, “*has*” mənsubiyyət (posessivlik) bildirən feil leksemindən asılı komponenti “*customs*” substantiv elementidir. “*Its*” əvəzliyi ilə ifadə olunan mənsubiyyət bildirən sintaksemlər “*customs*” komponentinə nisbətində asılı komponent kimi çıxış edir.

Araşdırdığımız iküvəli atalar sözlərinin modellərində asılı komponent nüvə komponentindən sonrakı mövqedə də işlənməsinə təsadüf etmək olur. Məsələn, “*A bird in the hand is worth two than in the bush*” (≈ Soğan olsun, nağd olsun) atalar sözündə “*in the hand*”, “*in the bush*” məkan (lokativlik) bildirən sintaksemləri “*a bird*” substantiv leksemə olan nisbətində asılı komponent kimi çıxış edir.

Biz bu məqalədə yalnız sadə cümlənin mübtədə və xəbər mövqeyində işlənən iküvəli sintaktik quruluşa malik bir neçə ingilis atalar sözlərinin modelləşməsini təhlil etdik. Bu cür modelləşmə dilin qrammatik xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq, müxtəlif tarixi inkişaf dövrlərində leksikona daxil olan atalar sözlərini struktur baxımdan konkret olaraq təsnif etmək üçün zəmin yaradır. Belə yanaşma eyni zamanda ingilis dilində işlənən atalar sözlərinin öyrənilməsində də öz mühüm əhəmiyyətini göstərir.

Ədəbiyyat

1. Мухин А.М. Функциональный анализ. СПб. 2007. с. 26-34
2. R. Quirk and S. Greenbaum. A University Grammar of English. 1989 Cambridge. Section III)
3. R.D. Abrahams. Proverbs and Proverbial expressions. Folklore and Folklife. Chicago. University of Chicago. 1982, p.119-121).
4. Mieder W., Dundes A. On the structure of the Proverb. In the Wisdom of many: essays of the Proverb. Madison, Wisconsin. University of Wisconsin Press, 1994, p. 43-64.

Summary

Structural Modelling of English Proverbs

Structural modelling of English Proverbs is analysed in this article, on the basis of syntactic theory of distinguishing such elementary syntactic units as components of the sentence and syntaxemes. Both these units with their formal and meaningful peculiarities are closely related. And such modelling of English proverbs plays a significant role in classifying them according to their componential analysis.

Резюме

Структурное моделирование английских пословиц

В настоящей статье анализируется построение структурных моделей английских пословиц на основе синтаксической теории с различением в предложениях элементарных синтаксических единиц двух родов – компонентов предложения и синтаксем, каждого из которых имеют свои содержательные и формальные особенности. Такое моделирование английских пословиц способствует их лучшему освоению и классификации с точки зрения компонентного анализа.

*Rəyçi: fil.f.d. Ş.Əliyeva
ARPDİA-nın “Dillər” kafedrasının
03.11.2016-cı il tarixli iclasının
03 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 05.11.2016

к. ф.н. Аида Собор
АУЯ

ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПОДХОДОВ В ИЗУЧЕНИИ ПРОБЛЕМЫ БИЛИНГВИЗМА

Ключевые слова: двуязычие, чистый тип, смешанный тип, социальных групп

Açar sözlər: ikidillilik, təmiz ikidillilik, qarışıq ikidillilik, sosial qruplar

Keywords: bilingualism, clean type, mixed type, social groups

Изучение других языков позволяет не только наладить коммуникацию и информационный и экономический обмен, но и также обогатить культуру собственного народа за счет привнесения в нее частички культуры народа изучаемого языка. Культурный и языковой обмен существовал во все времена, и сегодня он приобретает новую окраску на фоне глобализации мирового сообщества. Чтобы не допустить исчезновения этноса, становится престижным знать историю, культуру своего народа, и сохранять их, передавая следующим поколениям.

Глобализация происходит в основном в межнациональных браках. В семьях, где происходит смешение не только двух, а зачастую и больше, национальностей, но и двух языков и культур, мы можем наблюдать то двойственное влияние глобализации. В интернациональной семье стерты рамки различия между этносами, нет расовой неприязни, так как члены такой семьи изучают язык, культуру друг друга, вполне закономерно стремление каждого члена семьи сохранять свою культурную и национальную принадлежность и прививать любовь к своей культуре детям. Другой формой проявления глобализации становится возрастающая необходимость изучать как минимум один иностранный язык для полноценной жизни в современном обществе. Так как тенденция глобализации международных отношений только растет, эта тема формирования билингвизма на основе соотношения культур является более чем актуальной.

У.Вайнрайх называет двуязычием практику попеременного пользования двумя языками, а В.Ю.Розенцвейг уточняет: "Под двуязычием обычно понимается владение двумя языками и регулярное переключение с одного на другой в зависимости от ситуации общения".

В азербайджанской и иностранной литературе проблеме двуязычия посвящено множество работ, начиная с работ таких выдающихся ученых, как Л.Щерба, Г.Верещагина, У.Вайнрайх, а также В.Аврорина, А. Залевской; однако среди исследователей встречается масса разногласий и противоречий, что говорит о необходимости систематизации знаний по теме. Кроме того, проблема соотношения культур в прививании билингвизма является мало раскрытой.

В кратком этнологическом словаре, понятие билингвизма так объясняется - функционирование двух языков для обслуживания нужд этнического коллектива и его отдельных членов; отличается от простого знания еще одного языка

наравне с родным и предполагает возможность пользоваться разными языками в различных жизненных ситуациях. Практически все словари объясняют происхождение слова «билингвизм» следующим образом: Bilingualism От лат. Bi - два раза + Linqua - язык. Вначале лингвисты использовали кальку от слова «билингвизм» - «двуязычие», и многие до сих пор предпочитают именно этот термин. Позже, когда стало модным использовать иноязычную лексику, термин «билингвизм» стал более предпочтителен. Этим, наверное, можно объяснить и появление прилагательного «билингвальный».

В исследованиях последнего времени, выдержанных в русле социолингвистического подхода, двуязычие рассматривается как общественный феномен в ряду прочих социальных явлений. Так, А.П.Майоров понимает двуязычие как «сосуществование, взаимодействие и взаимовлияние двух различных языков в едином билингвистическом коммуникативном пространстве в определенную историческую эпоху в многонациональном государстве». Билингвистическое коммуникативное пространство рассматривается как составная часть социальной среды, которая оказывает решающее воздействие на формирование и развитие личности.

Типичным примером, встречающихся в зарубежной литературе, является определение L.Bloomfield, который рассматривает билингвизм как владение двумя языками на уровне родного (Native like control of two languages), т.е. предполагается равноправное владение «в совершенстве» двумя языками. Созвучными этому определению являются рассуждения отечественного исследователя В.А.Аврорина о том, что «двуязычием следует признать примерно одинаково свободное владение двумя языками. Иначе говоря, двуязычие начинается тогда, когда степень знания второго языка приближается вплотную к степени знания первого».

Е.М.Верещагин рассматривает первичную (для внутрисемейного общения) и вторичную (для внешних ситуаций общения) языковые системы. «Если первичная языковая система определенным членом семьи используется и во всех прочих ситуациях общения, и если им никогда не используется иная языковая система, то такой человек может быть назван монолингвом. Если в определенных ситуациях общения употребляется и иная языковая система, то человек, способный употреблять для общения две языковые системы, называется билингвом». Умения, присущие соответственно монолингву и билингву, Верещагин рассматривает как монолингвизм и билингвизм. С разными взглядами на природу двуязычия связаны и различные его классификации.

Так, Л.В.Щерба выделял два типа двуязычия:

Первое, чистый тип употребление одного языка в определенной обстановке, например, в семье, употребляется один язык, в общественных кругах - другой. Второй, смешанный тип - когда люди постоянно переходят от одного языка к другому и употребляют то один, то другой язык, сами не замечая того, какой язык они в каждом данном случае употребляют.

В соответствии с этим ученый разграничивает два типа усвоения языка. Первый тип имеет место при усвоении второго языка «бесперевода» путем от его носителей и, следовательно, национально специфичные

когнитивные структуры усваиваются, будучи представленными единицами языка, без искажения. При смешанном двуязычии изучаемый язык воспринимается через призму родного. Строй изучаемого языка искажается категориями родного языка, потому что нет абсолютно тождественных понятий у носителей разных языков, более того, слова могут обозначать один и тот же предмет, но представлять его по-разному, поэтому и перевод никогда не бывает точным. В связи с этим, одним из главных требований к изучению второго языка Л.В.Щерба выдвигает изучение его «непосредственно из жизни». Такое освоение языка ученый называет натуральным методом и полагает, что только оно «приучает к анализу мысли посредством средств выражения». В результате у билингва образуется единая система ассоциаций.

Полноценные билингвы обладают высоким уровнем способности к осознанному анализу устройства языка, что помогает в изучении иностранных языков; у них развиваются переводческие способности, биграмотность. В раннем онтогенезе у билингвов наблюдается отставание в становлении познавательных функций, но в школьном возрасте билингвы могут даже опережать сверстников в когнитивном развитии, что обуславливает их высокие академические достижения. Данные трактовки затрагивают лишь отдельные характеристики билингвизма, но не дают целостного представления об этом явлении.

Литература

1. Аврорин В.А. Двуязычие и школа //Проблемы двуязычия и многоязычия. М.,1972. С.49-62.
2. Вайнрайх У. Одноязычие и многоязычие. Новое в лингвистике. - Вып. 6. Языковые контакты. - М., 1972. - С. 25-60.
3. Верещагин Г.М. Психологическая и методологическая характеристика двуязычия (билингвизма). - М.: Изд-во МГУ, 1969. -160 с.
4. Гарбовский Н.К. Теория перевода. М., 2004. С. 318-319.
5. Забелина Н.А. О билингвизме. Теория языка и межкультурная коммуникация. 2007. № 2. С. 14-19.
- 6.Завьялова, М. В. Исследование речевых механизмов при билингвизме (на материале ассоциативного эксперимента с литовско-русскими билингвами) /М. В. Завьялова // Вопр. языкознания. - 2001. ? № 5.
7. Розенцвейг В.Ю. Основные вопросы теории языковых контактов // Новое в лингвистике. Вып. VI. Языковые контакты. М., 1972. С. 5-24.
8. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Л., 1974.
9. J.F. Werker, K. Byers-Heinlein Bilingualism in infancy: first steps in perception and comprehension // Trends in Cognitive Science, 2008; 12(4):144-51
10. Jong de Ester J. Effective Bilingual Education: from Theory to Academic Achievement in a Two-Way Bilingual Program// Bilingual Research Journal/ Spring 2002/ Volume 26/ Number 1.
11. Mackey W.F. A description of bilingualism // Reading in the sociology of language. Ed. J.A. Fishman. Den Haag: Mouton. 1977. P.555.
12. Mackey W.F. A typology of bilingual education // Cordasco F. Bilingual schooling in the United States: A sourcebook for educational personnel. N.Y., 1976. P.79.
13. Mac Namara J. // The Journal of social issues. 1967. P.59-77.

Xülasə

İkidillilik öyrənilməsi yanaşmaların nəzəri təhlili

İkidillilik dilin yaşaması, inkişaf etməsi və fəaliyyət göstərməsi formalarından biridir. İkidillilik iki (yaxud çox) dilin qarşılıqlı təsiri zamanı yaranır. Praktikada iki dili eyni səviyyədə bilmək hadisəsinə nadir hallarda təsadüf edilir. Bir qayda olaraq, ikidillilik hadisəsində dillərdən biri danışana daha yaxın olur. Adətən, biz belə dili ana dili adlandırırıq. Bu mənada heç bir dil ana dilini nə əvəz edə bilər, nə də onunla bir cərgədə dayana bilər.

Summary

Theoretical analysis of the approaches in the study of bilingualism

The main idea of the article is, that the problems of bilingualism, take a special place in education, because it concern not only cultural development but also self-development of bilingual children. The authors of the article concluding, that in recent studies, aged in line with the sociolinguistic approach, bilingualism is seen as a social phenomenon in a number of other social phenomenon.

The survival of the language bilingualism, to develop and operate one of the form.

Bilingualism two (or more) of the tongue arise during mutual influence. Usually, we mother language named such language. In this sense, what can replace the language of no mother language, nor could it a row.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. Q.Əbdülrəhimova
ADU-nun II Xarici dil kafedrasının
15.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 21.10.2016

Sevda Həsənova

E-mail: sevda_teach@mail.ru

ADU

TİBBİ MƏTNLƏRİN TƏRCÜMƏSİNDƏ QARŞIYA ÇIXAN BƏZİ ÇƏTİNLİKLƏR

Açar sözlər: *texniki tərcümə, tibbi mətn, terminlər, terminologiya, simvol*

Keywords: *technical-translation, medical text, terms, terminology, symbol*

Ключевые слова: *технически перевод, медицинский текст, термины, терминология, символ.*

Yeni elmi inkişaf və irəliləyişlər nəticəsində insanlar daha çox şeylərlə maraqlanırlar, onlardan xəbərdar olmaq və faydalanmaq istəyirlər. Dünyanın mövcud olduğu gündən bəri insanlar kəşflərilə tibbə öz töhvələrini vermiş, həmçinin də yaşayış tərzini və səhhətlərini qorumuşlar. Öz dilində tədqiqat aparan bir alimə digər dillərdə tədqiqat aparan həmkarlarının fikirləri həmişə maraqlı gəlmiş və bunları öyrənmək istəmişdir. Bunun üçün o ya həmkarının dilini öyrənməli, ya da tərcüməçi xidmətindən istifadə etməlidir. Elmi kəşflərə hər gün yeni birisinin əlavə olduğu dövrimüzdə yeniliklərdən xəbərdar olmamaq geriliktir.

Tibbi mətnlərin tərcüməsi xüsusi bir sahə olsa da, elmi və texniki tərcüməyə aiddir. Texniki tərcümə elmi və texniki sahələrdə yazılan mətnlər deməkdir. Tərcümə nəzəriyyəçisi Peter Newmark texniki tərcümənin xüsusi bir sahə olduğunu ehtimal edir. Texniki tərcümə mədəni amilləri əhatə etmədiyindən universaldır [1, 15]. C.A.Finch texniki tərcümənin xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi ifadə edir: Elmi mətnlər alimlərin oxuması üçün nəzərdə tutulduğundan, onların tərcüməsini də alimlər etməlidir. Klasik mətnlərdən edilərək yüz illərlə istifadədə bulunan bədii tərcümədən fərqli olaraq elmi mətnlər daha yaxın keçmişdəki mətnlərdən tərcümə edilir. Elmi mətn dəfələrlə tərcümə edilə bilər, bu o deməkdir ki, əvvəlkilərdə nəse qüsurlar bar, çünki birinci tərcümə yaxşı isəç sonrakılara lüzum olmur [3, s.4].

Tibbi mətnlərin tərcüməsində ortaya çıxan çətinliklər digər pragmatik mətnlərinin tərcüməsindəkilərlə eynilik təşkil edir. Bununla belə, təbəttə bağlı mətnlər tərcüməçilərin diqqətini daha az çəkə, yaxud heç çəkməyə bilər. Mövzu ilə tanışlıqdan sonra onun çətinliyini və maraqsızlığını aradan qaldırmaq olar. Tibbi mətnlərin leksikası digər sahələrin terminologiyasından fərqlənir. Hər sahənin öz terminologiyası var. Tibbi terminologiyada daha çox Latın mənşəli ön və son şəkilçilər, amorf sözlər, qısaltmalar, simvollar, eponimlərdən istifadə edildiyindən onların üzərində daha çox işləmək tələb olunur. Lakin bu terminlərin mənasını bilmək tərcüməçiyə kömək etməklə bərabər bəzən onlar üçün problemlər də yaradır [4, s.84]. Bu məsələyə Hervey və Higgins belə aydınlıq gətirir: “Terminlərdən gündəlik ünsiyyətdə istifadə olunmur. Mütəxəssisdən kömək almadan tərcüməçi terminin nə mənasını başa düşə, nə də onu hədəf dildə ifadə edə bilər. Tərcüməçilər terminlərin gündəlik həyatda istifadəsinə bələddirlər. Lakin bunlar məxəz mətndə fərqli mənə kəsb edir. Terminlərin bilinən mənaları tərcüməçiyə texniki mənəni anlamaqda kömək etməyə bilər. Terminin ümumi mənasını bilmək onun yalnız texniki mənasını təxmin etməyə kömək edə bilər.

Bir termin gündəlik ünsiyyətdə istifadə olunan mənanı da ifadə edə bilər. Bu hal mətnin mövzusu ilə də uyğunluq təşkil edə bilər. Lakin bu təhlükəlidir, çünki tərcüməçi termini texniki termin zənn edib onun hər zamankı mənasından istifadə edə bilər” [1, s.166]

Tibbi mətnlərin tərcüməsində terminoloji baxımdan problem yaradan digər bir məsələ texniki və təsviri mətnlər arasındakı fərqlərdir. Məxəz mətn müəllifi üç səbəbdən texniki termin əvəzinə təsviri termindən yni, yaxud adı olmayan bir şeyi ifadə etmək üçün, təkrarın qarşısını almaq üçün əlavə seçim kimi, digər terminlə ziddiyyəti ifadə etmək üçün istifadə olunur [2, s.153].

Tərcümə zamanı təsviri və texniki terminlərin mənası olduğu kimi ifadə edilməlidir, məlumatı ötürmək məqsədilə təsviri terminin qarşılığı texniki terminlə verilməklə tərcümə edilməməlidir, çünki bu zaman məxəz dildəki təsviri termin öz mənasını itirmiş olur. Bununla bərabər məxəz dildəki təsviri termin üçün məxəz dil müəllifinin ifadə edəcək başqa söz tapa bilməməsi, yaxud məxəz dildə münasib texniki termin olmadığından istifadə olunur. Lakin məxəz dil üçün yad, hədəf dil daşıyıcıları üçün doğma olan bir şeydən bəhs edilərsə, texniki termin əvəzinə təsviri termindən istifadə oluna bilər. Peşəkar tərcüməçilər hədəf dildə texniki termin olduqda təsviri termindən istifadə etmirlər. Texniki termin təsviri termindən hər zaman daha düzdür. Məxəz dildə istifadə olunan texniki terminin hədəf dildə qarşılığı olmadıqda təsviri termindən istifadə olunur. Texniki və təsviri terminlərdən başqa problem yaradan digər bir məsələ anlamadır. Peter Newmarkın qeyd etdiyi kimi, dil elmdə qavrama, texnologiyada isə obyektə əsaslanır [2, s.155]. Terminologiya predmeti bilməyən tərcüməçiyə kömək etmədikdə O, qavrama ilə bağlı bir sıra problemlərlə üzləşə bilər. Bu zaman mütərcim tərcümə etdiyi mətni öyrənməli, həmin sahənin mütəxəssisləri ilə birgə çalışmalı, mümkün olduqda məxəz mətn müəllifi ilə əlaqə yaratmalıdır.

Qavrama ilə bağlı digər bir problem də hədəf dildə tam qarşılığı olmayan neologizmlərdir. Tərcümə zamanı belə sözlərin mənası ya izah edilməli, ya da tərcümə edilməməlidir. Yeni terminlərin qarşılığı verildikdə aşağıdakı məqamlara diqqət yetirmək lazımdır: Bir terminin yalnız bir texniki mənası, bir anlayışın yalnız bir adı, oxşar anlayışların adları da oxşar olmalıdır. Mümkün olduqda yeni termin öz mənasını ifadə etməlidir, terminin adı sadə olmalı, yaxşı səslənməli, hədəf dildə oxşar mənası olmalıdır, mübahisəli terminlərdən istifadə olunmamalıdır [3, s. 39].

Tibbi mətnlərin tərcüməsi mövzu baxımından geniş, dil baxımından isə fərqli bir sahədir. Buna görə də tərcüməçi heç düşünmədiyi mövzu haqqında belə tərcümələr edə bilər. Bu bəzən informativ xarakterli, maarifləndirici, eyni zamanda cansıxıcı ola bilər. Bunlardan əlavə tərcüməçi fiqurlar, qrafiklər, rəsmlər, rəqəmlər, düsturlar, tənliklər, sxemlər, planlar, patentlər, izahatlar, bibliografiyalarla da maraqlanmalıdır. Tibbi mətnləri tərcümə edən mütərcimlər özlərini digər sahə tərcüməçiləri ilə müqayisə etdikdə ortaq problemlərinin olmadığını düşünməməlidirlər. Əksinə olaraq mətnlərin növündən qaynaqlanan problemlərdən ötrü tərcüməçilərin qarşılaşdığı problemlər də eynidir. Bir mətni tərcümə etməzdəmn əvvəl aşağıdakıları etmək vacibdir:

Mətnin əvvəllər tərcümə edilib edilmədiyini yoxlamaq, mətnin tam olub olmadığını yoxlamaq, mətnin məzmun və məqsədini qavramaq üçün onu bir dəfə oxumaq, mətnin nədən bəhs etdiyi tam şəkildə aydınlaşdırmaq lazımdır.

Mətnin müəyyən qədərini tərcümə etmədikcə bilmədiyiniz sözlərin mənasını təxmin etməyin.

Əgər bir sözün mənasını təxmin etmək lazımdırsa, bunun sadəcə təxmin olduğunu unutmayın [3, s.39-41].

Bu detallı tərcümə metodu ilə bərabər C.A.Finch *An Approach to Technical-Translation An Introductory Guide for Scientific Readers* başlıqlı əsərində də tərcümə metodlarını aşağıdakı kimi ifadə etmişdir:

- Məxəz mətni oxuyun.
- Bilmədiyiniz yaxud mənası tam aydın olmayan sözləri çıxarın.
- Əl, makina yaxud komputer vasitəsilə tərcümənin eskiz formasını yazın.
- Eskizi düzəldin.
- Eskizin ən son variantını yazın.
- Say, düstur və bu kimi şeyləri mətnə yerinə yerləşdirin.
- Yalnızlar üçün mətnin ən son variantını nəzərdən keçirin.
- Yalnızları düzəldin [3, s.46].

Tibbi mətnlərin tərcüməsi ilə maraqlanan və bu sahədə tərcüməçilərə təkliflər irəli sürən tərcümə nəzəriyyəçisi Peter Newmark da *A Textbook of Translation* adlı əsərində oxşar bir metodu təklif edir.

- İlk öncə mətni başa düşmək üçün oxuyun (çətin sözlərin altından xətt çəkin)
- Mətnin növünə-informativ yaxud maarifləndirici olduğuna qərar verin.
- Mətnin formasını və məqsədini (başlığa uyğunluğunu) qavrayın.
- Hədəf mətn ilə tərcüməçinin oxuma müddəti arasındakı milli və peşəkar fərqləri ayırd edin.

• Tərcüməyə bir forma verin; müştərinin tələb etdiyi texniki raport, məqalə yaxud dövrü mətbuat forması ola bilər [2,s.156].

Tərcümə zamanı hər bir söz, hərf hətta durğu işarəsi belə nəzərə alınmalıdır. Tərcümə olunan mətn bir dövrü mətbuat materialıdırsa, onun nömrəsi, cildi, tarixi, başlığı göstərilməlidir. Mətnin yazanın adı yazılmalıdır. Ümumilikdə bütün başlıqlar ya təsviri ya da informativ xarakterli olur. Ədəbi olmayan mətnlərdəki təsviri başlıqlar mövzunu müəyyənləşdirir və mətnin məqsədini ifadə edir. İnformativ xarakterli başlıqlar isə əsasən jurnalistika ilə bağlı mətnlərdə istifadə olunur və bəzən dəyişdirilə bilər. Elmi məqalənin başlığı ümumilikdə mətnin mövzusunun müəyyənləşdirir, lakin hər zaman məqalənin məqsədini ifadə edə bilmir [4, s.91].

Məlumatlandırıcı mətnlər hər hansı bir mövzuda yazılaraq həmin mövzu çərçivəsində oxucuları məlumatlandırma məqsədi daşıyır. Belə mətnlərin demək olar ki standart formaları var: dərs kitabları, texniki sənədlər, qəzetdə dərc olunan məqalələr, dissertasiyalar, iclas gündəlikləri. Doğan Güneş və Peter Newmarkın da qeyd etdiklərindən məlum olduğu kimi tibbi mətnlər məlumatlandırıcı mətnlərə aiddir. Bu kimi mətnlərdə əsas məqsəd informasiyanı ötürmək olduğundan məlumatlar düzgün şəkildə oxucuya çatdırılmalıdır. Lakin tərcüməçi başa düşmədiyi məlumatı özü başa düşdüyü kimi, məlumatda dəyişiklik etməklə tərcümə

etməməlidir. Xüsusilə də tibbi mətnlər insan sağlamlığı ilə bağlı olduğundan bu kimi kiçik səhvlər böyük problemlərə yol açə bilər [4, s.91].

Ədəbiyyat

1. Sandor Hervey and Ian Higgins. Thinking Translation. New York 1992
2. Peter Newmark. A Textbook of Translation. Herdfordshire: Prentice Hall International. 1998
3. Finch, C.A. An Approach to Technical Translation: An. Introductory Guide for Scientific Readers. Oxford: Pergamon Press, 1969
4. Doç.Dr.Asalet Erten. Tip Terminolojisi ve Tip Metinleri Çevrиси. Ankara. 2007

Summary

Some difficulties in the translation of medical texts

The Article has been devoted to the difficulties in the translation of medical texts from Azerbaijani into English and vice-versa. The author also goes into the present state of the studies connected with the mentioned problem closely related to the nature of medical language and the specific features of medical terms.

Резюме

Трудности перевода текстов

Статья посвящена трудностям перевода медицинских текстов с азербайджанского языка и наоборот. Автор также освещает настоящее состояние изучения проблем, тесно связанных с природой языка медицинских текстов и специфических качеств медицинских терминов.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. Q.Bayramov
ADU-nun İngilis dilinin tərcüməsi kafedrasının
11.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayli protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 10.11.2016

İlahə Əliyeva

E-mail: ilakhazabilovna@yahoo.com

ADU

ÜNSİYYƏTDƏ MAKSİMALAR VƏ ONLARIN İŞLƏNMƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: maksimalar, ünsiyyət, normalar, kommunikativ akt, mühasib

Keywords: maxims, intercourse, frames, communicative acts, communicants

Ключевые слова: максимы, общение, нормы, коммуникативные акты, коммуникатор

Dilçilikdə hər zaman mühüm əhəmiyyət kəsb edən dil problemləri ortaya qoyulur və müəyyən alimlər, dilçilər tərəfindən geniş müzakirə obyektinə çevrilir. Dil daim inkişafda olan varlıq olduğu üçün o, yaranandan bəri öz inkişaf yolunda bəzi qlobal problemlərlə və dəyişikliklərlə üzləşib. Dilin qarşısına çıxan maneələri aradan qaldırmaq üçün təbii ki, məsələlərə, dilçilərin fikirlərinə əsaslanaraq, bu və ya digər baxışın nə dərəcədə düzgün olub olmamasını müasir ictimai tələblərə əsaslanaraq, yeni nəsillər müəyyən edir və öz sübutlarını göstərirlər.

Hər bir dövrdə dilçiliyin əsas qolu olan dil problemləri və nitq normaları böyük tədqiqat mövzusu olaraq qalır. Belə ki, dil və cəmiyyət biri digəri ilə sıx əlaqədədir, yəni cəmiyyət inkişaf etdikcə, dildə və nitqdə də bir sıra dəyişikliklər gedir. Təbii ki, bu dəyişikliklər hər hansı bir dilin inkişafına gətirib çıxarır.

Daim inkişafda olan ictimayətimiz bir sıra təbəqələrə bölündüyü kimi, bu təbəqələrin də özünəməxsus nitqi və nitq qəlibləri formalaşır. Hər bir təbəqənin xüsusi davranış və danışq norması cərcivəsi vardır ki, onlar da müəyyən edilmiş bu norma cərcivəsində öz danışq və davranışlarını tənzimləyirlər.

Nitq etiketi ünsiyyət prosesində müəyyən takta əməl etməyi tələb edir. C.Liç takt prinsipini ünsiyyətin müəyyən strategiyası sayır və bu strategiyanın mümkün konflikt situasiyalarının aradan qaldırılmasına istiqamətlənməsini göstərir. Onun fikrinə görə belə münasibət birbaşa olmayan, aydınlıq və relevantlıq prinsiplərini pozan ifadələrə yol açır [6, s.21].

Qeyd edilən cəhətdən Q.Qraysın və bir sıra dilçilərin nitq etiketində müxtəlif maksimalardan istifadə olunması haqqında fikirləri maraqlıdır. Onların təklif etdiyi maksimalar aşağıdakıları əhatə edir.

Takt maksiması. Bu maksima şəxsi sferanın sərhədini bildirir. Hər bir kommunikativ akt onun iştirakçıları arasında müəyyən münasibətlə səciyyələnir. Tərəflərin bir-birinə yaxınlığı, uzaqlığı, mərhəməliyi, namərhəməliyi, bir-birini tanıması və tanımaması ünsiyyət prosesində öz rolunu oynayır. Tərəfdaşın kommunikativ məqsədini yalnız o zaman ümumi müzakirə obyektinə çevirmək olar ki, bu məqsəd hər iki tərəf üçün aydın olsun. Potensial təhlükəli olan mövzulara (şəxsi həyat, fərdi üstünlük və s) ünsiyyət prosesində toxunmaq nitq etiketi normalarından kənara çıxır. Qeyd olunan məsələlər nitq etiketinin takt maksimasının əhatə dairəsindədir. Məsələn:

Could I interrupt you for a second?

Olar sizi işinizdən bir saniyyəlik ayırım?

If I could just clarify this then.

Kaş mən bunu o vaxt aydınlaşdırardım.

Mərhəmət (Alicənablıq) maksiması. Bu maksima müsahibi kommunikativ akt prosesində alçaltmaqdan qoruyur. Məsələn, nöqtəyi-nəzər, baxış, hadisəyə münasibət elə qurulmalıdır ki, müsahib kommunikasiya prosesində öz nöqtəyi-nəzərinin doğruluğunu vəd və onlarla sübut etmək zərurətində qalmasın. Məsələn:

You relax and let me do the dishes.

Sən dincəl, qoy mən qab-qacağı yuyum.

You must come and have supper with us.

Siz mütləq gəlib bizimlə şam yeməyi yəməlisiniz.

Bəyənmə maksiması. Bu maksima başqalarının qiymətləndirilməsinə, nöqtəyi-nəzərinə pozitiv münasibəti ehtiva edir. Qarşılıqlı nitq aktlarının baş verməsi şəraitindəki ümumi ab-hava yalnız tərəflərin bir-birinə münasibətindəki mövqe ilə deyil, onların hər ikisinin hadisələrə münasibəti və bu münasibətlərin nə dərəcədə üst-üstə düşməsindən çox asılıdır. Əgər qiymətləndirmədə fərq varsa, bu tərəfin öz kommunikativ strategiyasını həyata keçirməyə mane olar. Tərəfin nöqtəyi-nəzəri ilə razılaşmamaq kommunikasiya aktı prosesindəki ab-havanı ağırlaşdırır, ünsiyyət prosesini gərginləşdirir, nitq etiketinin pozulması üçün zəmin yaradır. Məsələn:

I heard you singing at the party yesterday. It sounded like you were enjoying yourself!

Dünən sənın qonaqlıqda oxumağını eşitdim. Sanki sən özün özündən həzz alırdın!

Ciddilik maksiması. Bu maksima öz ünvanına səslənən tərfi qəbul etməmək, ona biganə münasibəti səciyyələndirir. Kommunikativ aktın uğurlu gedişi real və obyektiv özünüqiymətləndirmədir. İfrat yüksək və ifrat aşağı tərtibli özünü qiymətləndirmə təmasın alınmasına və ya kəsilməsinə səbəb olur.

Oh, I'm so stupid – I didn't make a note of our lecture! Did you?

Ah, mən necə də ağılsızam – Mən mühazirənin qeydlərini aparmadım! Bəs sən?

Razılaşma maksiması. Bu maksima mövqe, münasibət müxtəlifliyinin yoxluğunu ifadə edir. Maksima münaqişə situasiyasından imtina etməyi daha vacib məsələnin həlli məqsədilə qarşılıqlı konsensusa gəlməyi nəzərdə tutur. Bu halda qarşılıqlı təsir predmeti saxlanılır. Müsahibələr bir-birlərinin kommunikativ taktikasında qarşılıqlı düzəlişlər aparır.

A: I don't want my daughter to do this, I want her to do that.

B: Yes, but ma'am, I thought we resolved this already on your last visit.

A: Mən istəmirəm mənim qızım bu işlə məşğul olsun, məm istəyirəm o, başqa iş etsin.

B: Hə, bəs, anacan, mənə elə gəlirdi ki, biz bunu axırıncı səfərimizdə həll etmişdik.

Simpatiya maksiması. Dialoqun qarşılıqlı əlverişli, qarşılıqlı hörmət şəraitində keçməsinə ehtiva edir. Bir-birinə qarşı hörmətsizlik nitq aktını qeyri-mümkün edir, nitq etiketinin kəskin pozulmasına səbəb olur. Qarşılıqlı simpatiya nitq şəraitinin müsbət inkişafı ilə nəticələnir [3, s.217-237].

I am sorry to hear about your father.

Atanız haqqında eşidkilərimə görə çox təəssüf edirəm.

Maksima qaydaları və ya ünsiyyət qaydaları sırasında qarşılıqlı əməkdaşlığa əsaslanan hörmət prinsipi [5, s.91-98] xüsusi yer tutur. Bu prinsip kommunikativ həqiqət anlayışını qəbul etməyə imkan verir. Bu onunla bağlıdır ki, nitq etiketinin bir çox deyimləri yalnız kommunikativ həqiqət olur. Hər hansı etiket situasiyasında kommunikativ həqiqət tərəflər üçün daha üstün mövqedə durur. Buna görə də həqiqi nəzakət və maska-nəzakət bir-birindən seçilir. "Əgər nəzakətli olmaq və ya ən azı nəzakətli görünmək istəyirsənsə, öz davranışında və deyimlərində taktikalı, genişürəkli və ciddi ol. Adresata pis, xoşagəlməz münasibət bəsləmə, onun fikirləri ilə imkan daxilində razılaş, ona sözlər de, xoşagəlməz mövzulardan yayın. Əgər kimdənsə xoşunuz gəlmirsə, bunu onu təhqir etmədən başa salmağa çalış, zahirən qərəzsiz görünən ifadə və deyimlərdən istifadə et" [2, s.10]. Həqiqi nəzakət məişət nitq etiketinin əsasında durur, onun mərkəzi elementini təşkil edir. Nəzakət prinsipi mədəni kontekstə təsir göstərir [4, s.128].

Yuxarıda qeyd olunan fikirləri, göstərilən misalları və onların Azərbaycan dilində qarşılıqlı nəzərdən keçirdikdə, belə nəticəyə gəlirik ki, müxtəlif dillərdə ünsiyyət taktikaları və maksimaları çox vaxt eynilik təşkil edir. Bununla bərabər ziddiyyətlər də özünü qabarıq şəkildə göstərir. Belə ki, müxtəlif sistemli dillərdə dil normaları və qaydaları yaxın olduğu qədər də, fərqlidir. Bu fikirlər yuxarıda göstərilən misallarda aydın şəkildə özünü birüzə verir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə., Həsənov A., Seyidov V. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Bakı: Maarif, 1972, 476 s.
2. Богданов В. В. Речевое общение: прагматика и семантика. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1990, 88 с.
3. Грайс Г. П. Логика и речевое общение. // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVI. Лингвистическая прагматика. М.: Прогресс, 1985, с. 217-237.
4. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Волгоград: "Перемена", 2002, 231с.
5. Неверов С.В. Позиция слушающего и говорящего в речевой деятельности японцев. // Этнопсихоллингвистика. М.: Наука, 1988, с. 91-98.
6. Leech G.N. Principles of Pragmatics. London: Longman. 1983, 250 p.
7. awinlanguage.blogstop.com

Summary

Maxims in communication and their importance of development

This thesis speaks about one of the most important problems in linguistics, like maxims in speech. There are some types of maxims in communication that have been investigated in the thesis. Here the author looks through several thoughts by other linguists and supports them giving examples with their equivalents in Azerbaijani.

Резюме

Максимы в общении и их важность развития

Данная статья говорит об одном из самых важных проблем в лингвистике, как максимы в речи. В общении существуют некоторые виды максим, которые

были исследованы в статье. Здесь автор просматривает цитаты других лингвистов и выражает свое отношение, приводя примеры с их эквивалентами на азербайджанском языке.

Rəyçi: fil.f.d. E. Fərəcova
ADU-nun Linqvokulturologiya kafedrasının
05.11.2016-cı il tarixli iclasının
03 sayılı protokolundan çıxarış.

Daxil olma tarixi: 07.11.2016

Adilə İbrahimova
BSU
İradə Zamanova
BDU

**SOMATİK “HEEL” SÖZÜ VASİTƏSİLƏ YARANAN
FRAZEOLoji VAHİDLƏR VƏ ONLARIN
LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ (DAVAMI)**

Açar sözlər: dilçilik, leksika, çoxmənalı

Keywords: linguistics, lexics, polysemantic

Ключевые слова: языкознание, лексика, многозначность

Sinonim frazeoloji vahidlər

“Heel” tərkibli frazeoloji vahidlərin içərisində xeyli sinonim ifadələr də mövcuddur. Məlum olduğuna görə, sinonim anlayışı, ümumiyyətlə, üslubiyyət dili zənginləşdirir, mənalı qüvvətləndirir, dildə emosionallıq yaradır [2].

Onları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar.

a) Frazeoloji vahidlərin komponentlərində birinin və ya ikisinin sinonim sözlərlə əvəz edilməsi

b) Komponentləri sinonim olmayan sözlərlə əvəz olunan frazeoloji vahidlər.

Frazeoloji vahidlərin komponentlərindən birinin və ya ikisinin sinonim sözlərlə əvəz edilməsi.

“Heel” tərkibli bu cür frazeoloji vahidləri azdır.

Onlardan yalnız aşağıdakıları göstərə bilərik:

1. Raise the heel against smb

Lift up one`s against smb.

Hər iki ifadə “bir kəslə həqarətlə davranmaq, rəftar etmək, bir kəsi məhv etməyə hazır olmaq” mənasındadır.

2. Follow upon smb`s heels

Tread upon smb`s heels

“Bir kəsin ardınca dabanbasma getmək yaxud ardınca getmək”.

Yuxarıda göstərdiyimiz misallarda “lift up” və “raise”. “tread” və “follow” sözləri sinonim kimi bir-birini əvəz edir.

Bu sinonim sözlər ifadə daxilində variant rolu oynayırlar.

Komponentləri sinonim olmayan sözlərlə əvəz olunan frazeoloji vahidlər.

“Heel” tərkibli sinonim frazeoloji vahidlərin komponenti bir yox, bir neçə sinonim olmayan variantlarla əvəz edilə bilərlər.

Məs:

<u>1. take to one`s heels</u>	1. Aradan çıxmaq, dabanına tüpürüb qaçmaq;
<u>Show a clean pair of heels</u>	daban alıb qaçmaq, arxaya baxmadan qaçmaq
2. <u>Kick up one`s heels</u>	2. Ayaqlarını uzatmaq, ölmək, ölüb qurtarmaq
<u>Turn up one`s heels</u>	3. Bir kəsə badalaq vurmaq/gəlmək; bir kəsin planlarını pozmaq
3. <u>Kick up smb`s heels</u>	4. Bir kəsi ötüb keçmək, arxada qoymaq, qabaqlamaq
<u>Strike up smb`s heels</u>	5. Aradan çıxmaq, arxaya baxmadan çıxmaq,
<u>Throw up smb`s heels</u>	daban alıb qaçmaq, dabanına tüpürmək, qaçıb qurtarmaq
<u>Trip up smb`s heels</u>	6. Aradan çıxmaq, dabanna tüpürüb qaçmaq; götürülmək
4. <u>Get the heels of smb</u>	
<u>Have the heels of smb</u>	
<u>Show one`s heels</u>	
5. <u>Fling up one`s heels</u>	
<u>Pick up one`s heels</u>	
6. <u>take to one`s heels</u>	
<u>Betake oneself to one`s heels</u>	

Yuxarıda verdiyimiz sinonim frazeoloji vahidlərin komponenti sinonim olmayan sözlərlə əvəz edilsə də həmən ifadələr eyni mənə, daha doğrusu sinonim mənə ifadə edirlər.

Zərf mənasında işlənən frazeoloji vahidlər

1. Out at heels. 1. Dabanıçıraq; kasıb, kasıb geyinmiş halda olan; 2. iztirab və çətin vəziyyətdə

A good man`s fortune may grow out at heels-bacarıqlı adamın var-dövləti çətin vəziyyətdə də arta bilər.

2. On/upon one`s heels-“düz arxasında/dalında; arxasınca, dalınca”

Hos horse followed him upon/on his heel-onun atı onun arxasınca /dalınca getdi.

1. Down at heel - əyilmiş, əyilmiş vəziyyətdə olan

2. From head to heel-başdan –ayağa (qədər), təpədən dırnağa qədər

The child was in dirt from head to heel-uşaq başdan-ayağa qədər çirk içərisində idi.

3. Heels over head-təpəsi üstə, başısağrı, kəlləmayallaq

a) What will happen if I go on in this heel-over head way?-mən bu başısağrı üstə yolnan getməyi davam etdirsəm, nə baş verə bilər?

b) He leaped on me without a word. At the same moment I knocked him head over heels (R.Stevenson Arabian Nights, ch II)-O bir söz də demədən mənim üstümə atıldı, həmən anda mən onu elə vurdum ki, o, təpəsiüstə yerə yıxıldı.

4. With the heels foremost/forward-ayaqları irəli (ölünü qəbirstanlığa aparanda) və s.

Nida mənasında işlənən frazeoloji vahidlər

“Heel” tərkibli birləşmələrin müəyyən bir hissəsi nida mənasında formalaşmışdır.

Don't let flies stick to your heels! Oturub milçəyini qovma! Vaxt itirmə!
Tələs! Zirək ol!

Don't turn heels over head! Mayallaq/dombalaq aşma!

Tərkibində “heel” sözü olan frazeoloji vahidlərin semantik xüsusiyyətləri

1. Fiziki, mənəvi xüsusiyyət və vəziyyəti bildirən frazeoloji vahidlər:

Achilles heel-bir kəsin zəif cəhəti

Be at heel (at, on, upon, smb's heel)-bir kəsin ardınca dabanbasma getmək/haqlamaq

Cool one's heels-gözləməyə məcbur olmaq, əbəs yerə gözləmək; səbirsizliklə gözləmək.

Kick up one's heels-ayaqlarını uzatmaq, ölmək.

2. Əqli/psixoloji/mənəvi xüsusiyyət, vəziyyət və kiminsə qabiliyyətini bildirən frazeoloji vahidlər:

Click one's heels-dabanları ilə şaqqıldatmaq (rəqs edərkən)

Go heels over head-təpəüstə gəlmək

Have one's heart at one's heel-üəryi düşmək, bərk qorxmaq

Show a clean pair of heels-aradan çıxmaq, daban alıb qaçmaq, qaçıb qurtarmaq

3. Bir insanın digər insan üzərində mənəvi zülmü, istibdadı, təsiri və üstünlüyünü bildirən frazeoloji vahidlər.

Set one's heel upon –özünə tabe etmək; ayaq altına salmaq

Bless the world with one's heels-dar ağacından asmaq

Bring smb to heel-bir kəsi diz çökdürmək, böyun əyməyə məcbur etmək

Heavy heel-olmayan zülm

Come to heel-təbə olmaq; itaət etmək

4. Emosionallıq, hissiyat/xasiyyət ifadə edənlər:

Fling out one's heels-şılmaq /təpik atmaq

Raise the heel against smb-bir kəslə həqarətlə davranmaq

Tumble up smb's heel-vurub yıxmaq, tapdalamaq

Hairy about (at, in) the heel-tərbiyəsiz, özünü apara bilməyən

Strike up smb's heels-bir kəsə badalaq vurmaq, planlarını pozmaq

Somatik “heel” sözü vasitəsilə yaranan frazeoloji vahidlər və onların leksik-semantik xüsusiyyətləri haqda dediklərimizi aşağıdakı şəkildə yekunlaşdırırıq

1. German mənşəli somatic “heel” sözü yeni mənalı düzəltmə və mürəkkəb sözlər yaratmaqdan əlavə somatic frazeoloji vahidlərin yaranmasında da fəal rol oynayır[4].

2. Lüğətlərdə “heel” sözü vasitəsilə 52 ifadənin mövcud olmasını müəyyən etmişik. Bu frazeoloji vahidlərin əksəriyyəti tək-mənalı, cəmi 3 çoxmənalıdır.

“Heel” sözü ilə əlaqədar topladığımız frazeoloji materialı feili və qeyri-frazeoloji vahidlər şəklində tədqiq etmişik.

4. İsim və sifət mənasında işlənən qeyri-frazeoloji vahidlər miqdarca azdır.

5. Feil və zərf mənasında işlənən feili frazeoloji vahidlər isə miqdarca çoxdur.

6. “Heel” tərkibli frazeoloji vahidlər içərisində sinonim və nida mənasında işlənən frazeoloji vahidlərin mövcud olmasını misallar əsasında əks etdirmişik.

7. Sonda tərkibində “heel” sözü olan frazeoloji vahidlərin semantik (məna) xüsusiyyətlərini qruplaşdırılmış və onları misallar əsasında müəyyən etmişik.

Ədəbiyyat

1. Oxford English Dictionary, Volume V. Great Britain, 1933
2. Oxford Advanced Learner`s Dictionary, A.S.Hornby, 2000
3. New English-Russian Dictionary-V.Miller
4. English –Azerbaijan Dictionary –O.Turkseven (Musayev), Bakı 2003
5. İngiliscə-azərbaycanca və azərbaycanca-ingiliscə somatik frazeoloji lüğət, Bakı; Nurlan 2005

Summary

By Means of somatic word “Hell” created phraseological units and their lexico-semantic characteristics

In the article the somatic expression with the lexic unit “heel” is investigated. The given article is about the lexical and semantic features of the somatic expression “heel”.

Резюме

Фразеологические единицы и их лексико-семантические особенности созданные с помощью соматического слова “Heel”

В статье рассматриваются проблемы лексики, в частности слово «heel» в английском словообразовании. Здесь говорится о фразеологических единицах и их лексико-семантических особенностях с помощью соматического слова «Heel».

*Rəyçi: fil.f.d., dos. T.İbrahimova
BSU-nun İngilis filologiyası kafedrasının
14.10.2016-cı il tarixli iclasının
03 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 08.11.2016

Leyla Seyidova
ADU

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİ ARASINDA FONETİK SƏVİYYƏDƏ İNTERFERENSİYAYA DAİR

Açar sözlər: *interferensiya, fonemlər, cingilti, burun sonoru, vurğu*

Keywords: *interference, phonemes, voiced, nasal sonorant, stress*

Ключевые слова: *интерференция, фонемы, звонкий, носовые сонорные, ударение*

Son illərdə ölkəmizdə bilinçvizm şəraitində interferensiya hadisəsinə, onun törəmə xasiyyətlərinin araşdırılmasına maraq getdikcə artır. Ünsiyyət şəraitində interferensiyaya ən çox nitq səsləri məruz qalır.

Ana dilinin fonetik xüsusiyyətləri öyrənilən xarici dilin - ingilis dilinin tələffüz normalarına ciddi təsir göstərir, nəticədə bir sıra problemlər, səhvlər ortaya çıxır. İnterferensiya sözünün mənşəyi latın dilindən alınmadır. Mənası iki hissədən ibarətdir. "İnter" qarşılıqlı, öz arasında və "ferio" zərbə vururam, zədələyirəm deməkdir.

İnterferensiya hadisəsi linqvistik, sosiolinqvistik, psixolinqvistik və xarici dillərin tədrisi metodikasında öyrənilir.

İnterferensiya bilnqvin nitqində normadan kənara çıxan, kontaktda olan dillərin qaydalarının pozulması hadisəsidir.

İnterferensiya terminini ilk dəfə dilçilik elminə V.Vaynrayx gətirmişdir. Onun fikrincə, ikidillilik şəraitində danışanın nitqində normadan yayınmalar müşahidə olunur. Bu hadisəni müəllif interferensiya hadisəsi kimi qeyd edir [1, s.45].

Xarici dili öyrənərkən ana dilinin sistemi tələffüzə bilavasitə deyil, uyğun vərdiş və bacarıqlar vasitəsilə təsir göstərir. Xarici dildə nitq aktı prosesində ana dilinin tələffüz vərdişlərinin yad dilə köçürülməsi interferensiya hadisəsinin fizioloji və psixoloji əsasında durur.

Xarici dilə yiyələnmə prosesində dil öyrənənlər təkcə dilin fonetik sistemi ilə deyil, həmçinin onun leksik və qramatik sistemləri ilə bağlı interferensiya hadisələri ilə üzləşirlər. Ana dilinin fonetik xüsusiyyətləri ilə öyrənilən xarici dilin fonoloji sistemini tutuşdurduqda, ana dilinin fonetik xüsusiyyətləri xarici dilin tələffüz normasına ciddi təsir göstərir, nəticədə bir sıra səhvlər ortaya çıxır.

Bu mənada, bu hadisə nitq qüsuru olub, düzgün düşünməyə və danışmağa əngəl törədən ciddi faktıdır.

Yeni mənada desək, interferensiya dil normalarının pozulması, nitq xətasıdır. İnterferensiya həm danışmaq, həm də eşitmə zamanı genişlənilir. Akademik L.V.Serba yazır: "Beləliklə, biz görürük ki, canlı danışmada bizim adətən düşündüyümüzdən xeyli müxtəlif miqdarda cürbəcür səslər tələffüz olunur" [2, s.18].

Tədqiqatçı cürbəcür səslər dedikdə interferensiyaya işarə edir. Azərbaycan dilinin prosodik xüsusiyyətlərindən irəli gələn interferensiya doğuracaq səhvləri F.H.Zeynalov aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmanın mümkünliyünü qeyd edir:

1. Söz vurğusunun təbiətindən, lokallığından və dərəcəsiindən irəli gələn səhvlər:

a) Söz daxilində vurğusuz mövqeydə saitlərin kompressiya dərəcəsinin azalması.

b) Bərabər səviyyəli və ikinci dərəcəli vurğunun zəifləməsi, yaxud tamamilə düşməsi.

c) Sözlərin sonunda nisbətən qüvvətli tələffüz edilməsi meyli.

2. Cümlə vurğusunun təbiətindən və distribusiyasından irəli gələn səhvlər:

a) Köməkçi nitq hissələrindən saitlərin kompressiya dərəcəsinin azalması qüvvətli tələffüz edilməsi.

b) Ritmik qrupların sonunun əvvəlinə nisbətən tələffüzün itirilməsi.

c) Azərbaycan dilinə məxsus zəif aksentuasiyaya uyğun nitqin ucalığının azalması.

d) İngilis dilinə məxsus aydın, dəqiq, vurğulu-vurğusuz ritm tipi, ahəstə uzadılmış hecanın ritm tipi ilə əvəz edilməsi [3, s.7].

İngilis dili fonotaktik qaydası üçün adi hal olan saitlərin yanaşı işlənməsi azərbaycanlıların tələffüzündə çətinlik törədir. Belə hallarda ingilis dilində danışan azərbaycanlılar doğma dilin dənışıq normasının təsiri altında yanaşı işlənən saitlər arasına müəyyən bir samit əlavə etməklə tələffüz edirlər.

İngilis dilində danışan azərbaycanlıların nitqində interferensiya prosesi sayəsində Azərbaycan mühitində formalaşan ingilis dilli Azərbaycan variantı yaranır.

Müxtəlif sistemli dillərin interferensiya xüsusiyyətlərini tədqiq edən L.V.Bondarko yazır ki, seqment vahidlərin interferensiyası səs sisteminin müxtəlif sahələrində yarana bilər [4, s.7].

Dilçi alim T.İ.Hidayətəzadənin "İngilis dili Azərbaycan auditoriyasında" əsərində müəllimlər üçün tədris prosesində nəzərə alınmalı olan aşağıdakı faktlar mövcuddur:

1. İki kipləşən - partlayan səsin birləşməsi zamanı birincinin partlayışı baş verir.

2. Cingiltili samitlərin kar samitlərin isə cingiltili samitlərlə birləşməsi zamanı səs feillərinin iştirakına görə uyuşumu əmələ gəlir.

3. Samitlərin onlardan sonra gələn ön sıra saitləri ilə birləşməsi zamanı samitlər incələşir [5, s.84].

İngilis dilində səslər birləşərək tələffüz olunduqda fonetik xüsusiyyətlər iki şəkildə təzahür edir: uyuşma və səslərin əvəzlənməsi.

Dilöyrənənlərin nitqində müşahidə olunan sözlərin tələffüzündə düzgün olmayan fonemlərin işlənməsi interferensianın təsiri altında tələffüz vərdişlərinə yiyələnməməyin nəticəsidir.

İngilis dilindəki [θ] səsi əvəzinə [s] , [ð] səsi əvəzinə [z] səsinin tələffüz edilməsi ən çox müşahidə olunan nöqsanlardır.

Düzgün olamayan fonemin işlənməsi ilə bəzi çətinliklər törədən ingilis samitlərindən biri də [w] səsidir. [w] səsi dilimizdə olmadığı üçün onun qarşılığı kimi [v] səsi nəticəsində tutulur. Bu da fonematik səhvı gətirilir. Məsələn: Wheel [wi:l] əvəzinə, [vi:l] , wet [w e t] əvəzinə [v e t] demək səhvdir. İngilis ili

öyrənənlər üçün digər bir tələffüzə çətinlik törədən [ŋ] səsdir. Bu səs dilaxası, kipləşən burun sonantıdır. Dildə "-ng" və "-nk" hərf birləşmələri ilə qeyd olunur. Bu səs bir sıra xüsusiyyətlərinə görə dilönü - burun [n] səsinə oxşasa da, o tamamilə müstəqil bir fonemdir. [ŋ] səsinin [n] səsi ilə quraşdırılması ciddi mənə səhvlərinə səbəb olur. Məsələn:

win [wɪn] - qələbə çalmaq, wing [wɪŋ] - qanad, thin [θɪn] - nazik, thing [θɪŋ] - əşya.

İnterferensiya hadisəsinin təsiri altında öyrəncilər tərəfindən normadan kənara çıxma hallarının biri də ingilis dilində sözlərə bəzi səslərin əlavə edilməsi və ya artırılmasıdır.

Azərbaycan dili üçün bir neçə samit səsin ardıcıl gəlməsi xarakterik deyildir, yəni dildə daha çox sait - samit səsləri bir-birlərini izləyirlər. Ona görə də, ingilis dili öyrənənlər sözdə bir neçə samitə ardıcıl rast gəldikdə azərbaycan dilinin tələffüz normalarına uyğun olaraq samit səslərin ortasına sait səslər əlavə edirlər. Səs artımı müxtəlif formalarda təzahür edir. Məsələn:

a) Sözü əvvəlinə müxtəlif danışq səslərinin əlavə edilməsi: station [steɪʃn] - [ɪsteɪʃən]

b) Söz daxilində müxtəlif səslərin əlavə edilməsi:

sleeper [sli:pə] əvəzinə [sɪli:pə],

called [kɔ:lɪd] əvəzinə [kɔ:lɪɪd],

asked [ɑ:skt] əvəzinə [ɑ:skɪt],

opened [oʊpənd] əvəzinə [ɔpənɪd] və s.

Xarici dilə yiyələnmədə tez-tez rast gəlinən bu cür fonetik çatışmazlıqlar dilöyrənələrin eşidib-anlama bacarığının və nitq qabiliyyətinin inkişafına mane olur. Xarici dilə yiyələnmə prosesində baş verən digər bir fonetik səhv sözlərin sonundakı cingiltili samitlərin kar səs kimi tələffüz edilməsi Azərbaycan tələffüzündə tez-tez müşahidə olunur. Lakin Azərbaycan dilində səs dəyişkənliyi sözü mənasına təsir göstərir. Əsasən d-t , b-p, c-ç səs dəyişməsində özünü göstərən bu fonetik hadisə Azərbaycan dilində ciddi problem yaratmır, mənə təhriflərinə səbəb olmur.

Məsələn: kənd-kənt, bənd-bənt, kitab-kitap, bulud-bulut, qəssab-qəssap və s.

Cingiltili samitlərin sözlərin sonunda karlaşdırılması, dilöyrənənlər tərəfindən fərqiyyə varılmadan tez-tez edilən bu cür səhvlər İngilis dili üçün tək cə artikulyar xəta deyil ciddi mənə təhrifləri ilə müşahidə olunur, nitqin qavranılmasında problemlərə səbəb olur. Dilöyrənələrin doğma dilin təsiri altında interferensiya nəticəsində etdikləri bu tipli xətalər İngilis dili normaları baxımından çox ciddi nöqsan hesab edilir.

Məsələn: bad [bæd] → [bæt]

pis yarasa

wide [waɪd] → [waɪt]

geniş ağ

sad [sæd] → [sæt]

qəmgin oturmaq (Past Simple)

Göründüyü kimi cingiltili samit səslərin karlaşdırılması, sözlərin mənasını dəyişmişdir. Bu sözlərin cümlələrdə işlənməsi məsələn, his on board cümləsini his on boat, şəklində tələffüz etsək, məna dolaşığı alınar, fikir başa düşülməz, nitqin rəbitəliliyi pozular. Ona görə də samitlərin karlaşdırılması ingilis dilində ciddi mənfi nəticə verə biləcək fonetik interferensiya hadisəsidir.

Azərbaycan ədəbi dilində mövcud olan yuzlərlə qoşa samitli sözlərin tələffüzü nəticəsində formalaşan tələffüzü normaları ingilis sözlərinə köçürülür. İngilis tələffüz normaları istənilən qoşa samitin bir samit səs kimi tələffüz edilməsini tələb edir. Bu fonetik səhfin islah edilməsi bir o qədər də çətinlik yaratmır, lakin ingilis dilində qoşa samitlərin tələffüzlərində diqqət verilməlidir ki, sorry [sɔri] əvəzinə [sɔrri], happy [hæpi] əvəzinə [hæppi], narrow [ˈnæroʊ] əvəzinə [nærrɔʊ] və s. tələffüz olunmasını.

İngilis dilinin mənimsənilməsində dil öyrənənlərin uzun və qısa saitlərin tələffüzünə fikir verməsidir. Məlumdur ki, Azərbaycan dilində saitlərin uzun və qısa bölgüsü mövcud deyildir. Sözlərin uzun və qısa saitlə tələffüz olunması İngilis dilində fonetik xəta hesab olunur və sözləri semantik mənasına birbaşa təsir göstərir.

Məsələn: feet [fi:t] - [ft]

ayaqlar uyğun

sheep [ʃi:p] - [ʃɪp]

qoyun gəmi

fool [fu:] - [fʊ]

axmaq dolu və s.

İngilis dili öyrənənlər üçün digər bir xəta isə diftonqların tələffüzü ilə bağlıdır. Belə ki, diftonqların tələffüzü zamanı onlara [j] səsi əlavə olunarsa, bu səhv tələffüzdür.

Məsələn: near [nɪə] əvəzinə [nɪjə],

dear [dɪə] əvəzinə [dɪjə],

go [gɔʊ] → [gɔ:]

boat [boʊt] → [bɔ:t]

gold [gɔʊld] → [gɔ:ld] → [gold]

Aparılan bu araşdırmalar sübut edir ki, fonetik normadan kənara çıxma dilə əsaslı və şüurlu yiyələnməyə mane olur. Səslərin düzgün tələffüz edilməməsi cümlədə ifadə edilən fikrin eşidilib-anlaşılmasına, bütövlükdə nitq fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir.

Ədəbiyyat

1. Sultanov R. Dil vahidləri və onların xarakterik xüsusiyyətlər haqqında. ADU-nun elmi əsəri №1. 1956.
2. Щерба Л.В. Фонетика французского языка, М., 1957
3. F.H.Zeynalov. Prosodik səciyyəli interferensiya tipi səhvlərin bəzi xüsusiyyətləri dair. "Azərbaycan SSR- də poliqləssiya." Bakı 1990
4. Gimson A.C. An introduction to the pronunciation of English. London, 1974
5. T.İ. Hidayətzadə. İngilis dili Azərbaycan auditoriyasında. Bakı, 1984

Summary

On interference between the English and Azerbaijani languages on the phonetic level

This article deals with the interference between the English and Azerbaijani languages on the phonetic level. In the article an attempt is made to analyze phonetic interference in the system of Azerbaijani and English phonemes and stress as well as difficulties that occur in learning the English language.

Резюме

К интерференции английского и азербайджанского языка на фонетическом уровне

Статья посвящена интерференции английского и азербайджанского языка. В статье сделана попытка изучения фонетической интерференции в системе азербайджанских и английских фонем и ударений, а также трудностей, которые возникают в изучении английского языка.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. K.Alırzayeva
ADU-nun İngilis dilinin fonetikasi kafedrasının
29.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 07.11.2016

TƏSİRLİ-TƏSİRSİZ MƏNALI FEİLLƏRİN YARATDIĞI KONSTRUKSİYALARIN BƏZİ QANUNAUYĞUNLUQLARI

Açar sözlər: mübtədə, hərəkət, oppozisiya, konstruksiya, feil

Keywords: subject, action, opposition, construction, verb

Ключевые слова: существительное, движение, оппозиция, конструкция, глагол

Fransız, eləcə də Azərbaycan dillərində eyni bir feilin konstruksiya daxilində təsirli-təsirsiz mənalarda işlənməsinin mümkünlüyü genişdir. Fransız və Azərbaycan dillərində təsirli-təsirsiz feillərin onların yaratdığı konstruksiyaların leksik-semantik xüsusiyyətlərini araşdırmaq və sistemləşdirməkdə əsasən leksik-semantik yanaşma meyarına üstünlük verilir. Bunun üçün əsas meyar kimi mübtədə ilə feil və mübtədə ilə tamamlıq arasındakı, o cümlədən mübtədə ilə tamamlığın cümlənin deyiminə münasibəti baxımından, cümlənin leksik-semantik əhatəsi baxımından, konstruksiyanın daxili xüsusiyyətlərinin təhlili baxımından yanaşmağı vacib hesab edilsədə, feillərin eyni zamanda həm təsirli, həm də təsirsiz mənaları müəyyənləşdirmək, deyimin mənasını asanca anlamaq üçün həmçinin həmin feillərin yaratdığı konstruksiyalarda müxtəlif qanunauyğunluqlara münasibət bildirmək vacibdir.

1. *Mübtədaların canlı/cansız oppozisiyası.* Müasir fransız dilində *peler, fumer, couper, casser* tipli feillərin işləndiyi konstruksiyalarda mübtədə canlı olduqda təsirli, cansız olduqda isə təsirsiz mənalar yaranır: *Jean pèle une pomme. Son nez pèle – Jan alma soyur. Onun burnu soyulur. Jean fumme une cigarette. La cheminée fume – Jan sigaret çəkir. Soba çəkir* [3, s.295]. Mübtədanın dəyişməsinin nəticəsində feilin mənasında da kiçik dəyişiklik baş verir: feil hərəkət əvəzinə vəziyyət yaxud keyfiyyət bildirir. Bu halı sintaksislə semantika arasında yaranmış interferensiya adlandırır [1, s.37]. Belə oppozisiya bu qrupa daxil olan bütün feillərlə düzələn konstruksiyalara xas deyil. Bir sıra hallarda hər iki mübtədə ya canlı, yaxud da cansız isim qrupuna aid ola bilər.

Fransız dilində mübtədə hərəkətdə olma, yerdəyişmə xüsusiyyətinə malik olarsa, feil orta qayıdış növdə, Azərbaycan dilində isə məlum növdə işlənir: *Les rivières s'achesse peu à peu. Çaylar yavaş-yavaş quruyur.* Təsirsiz mənada *assécher* - qurumaq mübtədanın vəziyyətinin dəyişməsinə bildirir. Azərbaycan dilində isə hər iki mənə fərqli leksik-semantik xüsusiyyətlərə malik olan feillərlə ifadə olunur: *vt. qurutmaq; vi. Qurumaq.*

Ballotter [2, s.172] 1. *vt* yırğalamaq, yellətmək, tərpətmək, əsdirmək: *Nous avons été bien ballotés dans cette vieille voiture – Bu köhnə maşın bizi möhkəmcə silkələdi;* 2. *vi* yırğalanmaq, yellənmək, tərpənmək, əsmək: *Le violon balotte dans son étui - Skripka qabında tərpənir, o yan-bu yana silkələnir.* Təsirsiz mənə kəsb etmiş feil başqa bir təsir nəticəsində mübtədanın kəsb etdiyi hərəkəti bildirir. Mübtədə özü silkələnmiş, onun qutusunun böyük olması nəticəsində o, o yan-bu yana tərpənir. Və ya bir başqa feili nəzərdən keçirsək, *Muer* [3, s.150]: 1. *vt*

dəyişdirmək, çevirmək: *Il mue sa voix – O, səsini dəyişir. Elle a mué le poulet – O, toyuğun tükünü yoldu (bununla o, toyuğun görkəmini dəyişdi)*; 2. vi dəyişmək (səs haqqında): *Sa voix mue - Onun səsi dəyişir. Les oiseaux muent - Quşlar tükünü tökür.* Sonuncu konstruksiyada Azərbaycan dilində *muer* təsirlidir. Bu onu göstərir ki, “tükünü tökmək” hələlik tam sabit birləşməyə çevrilməmişdir. Təsirli-təsirsiz feillər mübtədanın daxili xüsusiyyətindən irəli gələn hərəkəti və vəziyyəti bildirir.

Başqa bir misala nəzər salaq: *Le tuyeau fuit le gaz - Boru qaz sızır, qaz buraxır və Le gaz fuit - Qaz sızır* [2, s.942]cümlələrində *fuir* birinci cümlədə təsirli, ikinci cümlədə isə təsirsiz mənada işlənmişdir. Hər iki konstruksiyanın mübtədası cansız isimlə ifadə olunmuşdur. Bu isə fransız dilində təsirsiz feilin mübtədası ilə təsirli feilin tamamlığının analogiya təşkil etdiyi hallarda feilin leksik-semantik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək üçün əsas meyar hesab edilə bilməz.

2. *Hərəkət/vəziyyət oppozisiyası.* Bu qrupa daxil olan təsirli konstruksiyalarda feil hərəkət, təsirsizlərdə isə vəziyyət bildirir. Məsələn, *dépasser* çox vaxt təsirli mənada hərəkət, təsirsiz mənada isə vəziyyət bildirir: *Il a dépassé la voiture de son ami və Sa jupe dépasse* [2, s.599]cümlələrində *dépasser* birinci cümlədə təsirli (*O, dostunun maşınını ötüb keçdi*), ikinci cümlədə isə təsirsiz (*Onun yubkası çıxır*) mənada işlənmişdir. İkinci cümlədə *dépasser* Azərbaycan danışıq dilində *altından çıxır* mənasına uyğundur: yubka paltodan uzundur və ya ölçü əndazəsinə uyğun deyil, ona görə də adətə uyğun olmayaraq üst geyiminin altından çıxır, üst geyimindən uzundur. Bu cümlədə *dépasser* vəziyyət bildirir. Bu feil Azərbaycan dilində təsirli mənada fransız dili ilə eyniyyət təşkil etdiyi halda, təsirsiz mənada fərqli leksik vahidlə ifadə olunmuşdur və dilimizdə həmin feilin təsirli-təsirsiz mənalarını ayırd etmək o qədər də çətinlik törətmir. Fransız dilinə gəlicə isə bu qrupa daxil olan feillərin hamısı üçün hərəkət /vəziyyət oppozisiyası da əsas meyar hesab edilə bilməz və fərqləndirici xüsusiyyət kimi vacib sayıla bilməz.

3. *Hərəkət / proses oppozisiyası.* Təsirli konstruksiyanın vasitəsiz tamamlığı təsirsiz konstruksiyanın mübtədası olduqda bu oppozisiya qaçılmaz olur. Bu qrupa *cuir – 1. (verbe transitif) bişirmək, qızartmaq; 2. (verbe intransitif) bişmək, qızartmaq; épaissir – 1. (verbe transitif)sıxlaşdırmaq, qatılaşıdırmaq, qalınlaşdırmaq; 2. (Verbe intransitif) sıxlaşmaq, qatılmaq, qalınlaşmaq; mijoter - [2, s.591]* tipli feilləri aid etmək olar [1, s.37]. Azərbaycan dilində təsirli-təsirsiz mənalarda işlənən feillər bir-birindən fərqlidir və bu mənaların müəyyənləşdirilməsi heç bir çətinlik törətmir. Fransız dilində isə təsirli feilin təsirsiz mənə kəsb etməsi konstruksiyanın hərəkət deyil, proses bildirməsi ilə səciyyəolənir: *Elle épaissit la soupe / La soupe épaissit – O, supu qatılaşıdırır/ Sup qatılaşıır* [2, s.773].

Beləliklə, təsirli konstruksiyanın vasitəsiz tamamlığının təsirsiz konstruksiyanın mübtədası ilə oxşar olduğu konstruksiyalarda aşağıdakı qanunauyğunluqlar müşahidə edildi:

- eyni bir feilin təsirli-təsirsiz konstruksiyalar yaratması hallarına daha çox fransız dilində rast gəlinir; təsirsiz feildən təsirli feil yaratma imkanları və bu baxımdan mövcud olan morfoloji zənginlik sayəsində Azərbaycan dilində feilin təsirli-təsirsiz mənalarını fərqləndirmək heç bir çətinlik törətmir. Fransız dili ilə eyniyyət təşkil edən təsirli-təsirsiz mənaların leksik-semantik xüsusiyyətləri isə fransız dilində olduğu kimidir (*fumer - çəkmək*); [2, s.939]

- hər iki dildə bu tipə daxil olan təsirli-təsirsiz konstruksiyaların leksik-semantik xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi mübtədaların canlı/cansız, hərəkət/vəziyyət, hərəkət/proses oppozisiyaları ilə tənzimləyə bilər. Amma bu hal bu qrupa daxil olan bütün feillərə şamil edilə bilmir. Bu oppozisiyalar mübtədanın və feilin daxili leksik-semantik xüsusiyyətləri ilə sıx bağlıdır;

- əslində təsirli kimi formalaşmış bir sıra feillər nəzərdə tutulan, mümkün ola bilən təsirsiz konstruksiyalar yarada bilər; ilkin mənası təsirsiz hesab edilən feillər-dən təsirli mənalarda istifadə etmək isə təsadüfi hal sayılır.

Bu qrupa daxil olan təsirli-təsirsiz feillərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsində digər faktorları, o cümlədən hərəkət/vəziyyətin dəyişməsi, vəziyyət/vəziyyətin dəyişməsi, mübtədə tərəfindən icra olunan hərəkətin dəyişməsi və .s. kimi faktorları da nəzərə almaq lazımdır.

Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, təsirli feilin vasitəsiz tamamlığının təsirsiz konstruksiyanın mübtədası ilə oxşar olması təsirsiz mənənin təsirli mənə əsasında yaranması və genişlənməsi qanunayğunluğuna tabedir [1, s.38].

Ədəbiyyat

1. Tamine G.J. Introduction à la syntaxe (suite). Les fonctions nominales: les compléments du verbe // L'Information Grammaticale, 1984, N 21, pp. 34-37
2. Nouveau Dictionnaire Français-Azerbaïdjanais. En 2 volumes. Vol. I. Bakou: Édition « Keuvsar », 2011, 1274 p.
3. Nouveau Dictionnaire Français-Azerbaïdjanais. Vol. II. Bakou: Édition « Keuvsar », 2011, 1083 p.

Summary

Some rules of transitive and intransitive verbs

Using the same verbs in transitive and intransitive forms makes it important to discuss subject as in living/lifeless, action/condition, action/process. These details have impact on using verbs in transitive and intransitive forms.

Резюме

Некоторые законы конструкций переходных и непереходных глаголов

Очень важно обсуждение использование глагола в оппозициях как существительное одушевленное/неодушевленное, движение / положение, движение / процесс. Эти нюансы влияют на использование глаголов в форме переходного и непереходного в составе конструкций.

*Rəyçi: dos. Z.Əliyeva
GDU-nun Xarici dillər kafedrasının
01.11.2016-cı il tarixli iclasının
04 sayılı protokoldan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 07.11.2016

Məlihə Əsədova
BSU, doktorant

AZƏRBAYCAN DİLİNİN QƏRB QRUPUDİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ SABİT SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: Qərb qrupu dialekt və şivələri, frazeoloji birləşmələr, nitq hissələri, komponentlərin miqdarı

Keywords: western group of dialects and accents, fixed combinations of words, parts of speech, the number of components

Ключевые слова: Западная группа диалектов и говоров, фразеологически единицы, частей речи, количество компонентов

Təfəkkür və dil əlaqəsinin mürəkkəb münasibətində formalaşmış inkişaf edən vahidlərdən biri sabit söz birləşmələridir. Sabit söz birləşmələri hadisə və faktlara yalnız nominativ (adlandırma), informativ (məlumat vermə) münasibəti deyil, habelə fərdi-emosional münasibəti əks etdirir. Daha dəqiq desək, sabit söz birləşmələri özündə dilin obrazlı vasitələr fondunu nümayiş etdirir. Qeyd edək ki, sabit söz birləşmələrinin müstəqil sözlərə ekvivalent olması dilçilikdə mübahisəli məsələlərdəndir. Elə sabit söz birləşmələri var ki, onlar tam tutumu ilə sözə ekvivalentdir; başa düşmək, qulaq asmaq, yola düşmək və s. onlarla bu tipli birləşmələri buna misal göstərmək olar. Lakin sabit söz birləşmələrinin böyük hissəsində komponentlərin dinamikliyi hiss olunur və onlarda sözə yaxın məzmun nəzərə çarpsa da, konkret sözlə əvəzləmək olmur. Burada bir təbii hal da vardır. Frazeoloji birləşmələr leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinə görə dildə hazır şəkildə mövcud olan vahidlərdir, bu baxımdan da onlar leksik vahid olan sözlərə çox yaxındır [1, s.149] və çox zaman da üst-üstə düşürlər. Bu baxımdan sabit söz birləşmələrinin leksik-semantik cəhətdən öyrənilməsi aktual məsələlərdəndir. Dilimizdəki sabit söz birləşmələri həm məzmun, həm struktur baxımdan diqqəti cəlb edən vahidlərdəndir. Bu vahidlərin formalaşmasında isim və fellər mühüm yer tutur və onların tərkibində müxtəlif vəziyyətlərdə və funksiyalarda çıxış edir və sözsüz ki, sabit söz birləşmələrinin tərkibində bu nitq hissələrinin işlənmə tezliyi də eyni deyil. Azərbaycan dilini qərb qrupu dialekt və şivələrini nəzərdən keçirdikdə burada fəli sabit söz birləşmələrinin say etibarilə çox olduğunu görürük, say azlığına baxmayaraq, ismi sabit söz birləşmələri daha zəngin semantik çalarlığa malikdirlər.

Ümumiyyətlə, frazeoloji vahidləri qrammatik quruluşuna görə təsnif etmək o qədər də asan deyil. Buna səbəb frazeoloji vahidlərin struktur və semantik cəhətdən bütövlüyü və daşlaşmasıdır. «Frazeoloji vahidlərin semantik bütövlüyü əslində onun qrammatik sərbəstliyini də əlindən alır və bu zaman həmin vahid qrammatik daşlaşmaya məruz qalır [4, s.108]. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində sabit söz birləşmələrinin ən geniş növü ismi sabit söz birləşmələridir. Belə birləşmələrin bütün tərəfləri isimlərdən və ya substantivləşmiş nitq hissələrindən ibarət olurlar.

Azərbaycan dilində ismi sabit söz birləşmələri bir neçə model üzrə yaranır. M.Mirzəliyeva oğuz qrupundakı ismi frazeologizmləri bu modellər üzrə

qruplaşdırmışdır: 1) sifət+isim; 2) isim+isim; 3) isim+sifət; 4) isim+zərf; 5) birinci tərəfi saylardan ibarət olanlar; 6) cümlə formasında olanlar [4, s.109-113].

M.Mirzəliyevanın oğuz qrupu türk dilləri üçün verdiyi bu modellər qərb qrupu dialekt və şivələrinə tam uyğun gəlir. Lakin bizim fikrimizcə, cümlə formasında olan frazeoloji vahidlərin bu bölgədə verilməsi düzgün deyil. Biz cümlə tipli frazeoloji vahidlərdən ayrıca bəhs edəcəyik.

1) **Sifət+isim**. Qərb qrupu dialekt və şivələrində bu tipli frazeoloji vahidlərlə zəngindir. Bu tip frazeoloji vahidlər digər frazeoloji vahidlərdən mənə fərqi görə də seçilir onlar insanın, hansısa bir obyektin xarakterini, bacarıq və vərdişlərini, xüsusiyyətlərini, təbiət hadisələrini xarakterizə edir: *Ağ torpax* (Yevlax ş.) – məhsuldar yer; *ağ yağış* (Ağdam) – leysan; *ağ yalan* (əks.şiv.) – böhtan; *ağ yel* (Cəbrayıl ş.) – isti külək; *ağır adam* (əks.ş.) – zəhmli, sərt.

2) **İsim+isim** - düşman çəpəri (Şuşa); Fatma nənənin hanası (Cəbrayıl); gözünün ağı-qarası – tək, yeganə; əlinin duzu – bərəkəti; üzünün suyu – abır-həya; evinin uruzusu – bərəkət; beyninin içalatı – başını tağıtmaq (Gəmcə);

3) **İsim+sifət**. Bu tip sabit söz birləşmələri öz quruluşuna görə bir-neçə növə parçalanırlar:

a) isim+sadə sifət - könlü tox – heç nə də gözü olmayan, pula marağ göstərməyən adam; *ağzı boş* – sirr saxlaya bilməyən, xəbərçi; *qanı xaraf* (Qazax, Tovuz d.) – alçaq, tərbiyəsiz; *içi boş* (Gəncə, Şamxor şiv.) – axmaq, xəstə; *ağlı qısa* (Ağdam şiv.) – axma; *gönü qalın* (Ağdam, Şuşa) – söz təsir etməyən; *çənədən boş* (Ağdam şiv.) – çox danışan; *ayrı ayax* (Ağdam) – gəzəyən; *əli kəm* (Ağdam şiv.) – xəsis.

b) sifət + isim - *Ağ torpax* – bar verməyən torpax; *ağ yağış* (leysan); *boz ay-mart* (Şuşa).

4. **Say + isim**: bir çimdik baxdavarıx, bir dıqqa boy, min dilli. Bu birləşmələr adverbial mənə daşıyan say komponentli frazeoloji vahidlər hesab edilirlər: bir dəmdə.

4) **İsim+zərf** - Papağının içi – baş mənasında. Bu tip sabit söz birləşmələri qərb qrupu dialekt və şivələrində çox azlıq təşkil edir. İsmi birləşmələrin bu qrupunda əsas tərəf asılı tərəfi üç halda - yönlük, yerlik və çıxışlıq hallarında tələb edir.

Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində sabit söz birləşmələrinin mühüm bir qismini də əsas komponenti feillərdən ibarət olan birləşmələr – feli sabit söz birləşmələri təşkil edir. Yeri gəlmişkən, göstərmək lazımdır ki, feli sabit söz birləşmələrinin strukturu və xarakteri bilavasitə dilin öz qrammatik quruluşunun xarakterindən asılıdır. Bu səbəbdən də feli birləşmələr müxtəlif dialektlərdə müxtəlif cür təzahür edir. Qərb qrupu dialekt və şivələrində feli sabit söz birləşmələri çox zəngindir: *acıx vermək*; *acınana köpük qusmaq*; *adam yerinə qoymamaq*; *adı qara gəlmək*; *ağ günə cəxmaq*; *ağına-bozuna baxmaq*; *ağır tərənmək*; *ağzı daxıtmaq*; *ağlı başınnan çıxmaq*.

Tədqiq edilən dialekt və şivələrdə feli sabit söz birləşmələrinin təhlilinə keçməzdən öncə onların əsasında dayanan feilləri həm leksik, həm də semantik baxımdan təhlil edək. Feillərdən fərqli olaraq isimlər öz leksik mənalarına görə əsasən “mahiyətin” mənasına əsaslanırlar. Bu mahiyət dil vahidləri vasitəsilə formalaşmış maddi və ideal, məntiqi və qrammatik kateqoriyalarla ifadə oluna

bilər. Feillərin leksik mənalarda isə hərəkət, vəziyyət, münasibətlər ifadə olunur ki, bunların da əsasında məntiqi kateqoriya hesab edilən “əlamət” dayanır. Bütün feillər öz leksik mənalara görə universaldırlar, bu səbəbdən də hər bir tam mənalı feil sintaqmaya yaxınlaşır. Bu səbəbdən də hər bir feil nominativ vahid kimi onomasioloji formaya malikdir ki, bu da onun semantik istiqamətini müəyyənləşdirir. Hərəkət fellərinin struktur və semantik paradigma baxımından təhlili göstərdi ki, bir çox statik fellər hərəkət fellərinin semantik dərəcələridir.

Feli sabit söz birləşmələri öz funksiyasına görə fellərə ekvivalent hesab edilirlər və fellərin malik olduqları bütün leksik-semantiuk çalarlıqları ifadə edə bilirlər. Qərb qrupu dialekt və şivələrinin sabit söz birləşmələrinin əsas fondunu da məhz feli sabit söz birləşmələri təşkil edirlər. Bu birləşmələr öz struktur rəngarəngliyi ilə çox zəngindir. Bu günə qədər Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşundan bəhs edən tədqiqatçılar belə zənginliyin səbəbini felin qrammatik formalarının zənginliyi ilə əlaqələndirirlər. Bizim fikrimizcə dialekt və şivələrdə belə zənginlik felin semantikasi ilə bağlıdır. M.M. Mirzəliyeva yazır: “Frazoloji birləşmələrin əsas xüsusiyyəti – bir feilin iştirakı ilə müxtəlif müxtəlif birləşmələrin əmələ gəlməsindədir ki, bunun da əsasında həmin felin malik olduğu mənalara dayanır. Fellərin zəngin məna çalarlıqları onların müxtəlif sözlərlə birləşmək imkanlarını artırır və elə bu zaman da bütün istisnalar aradan qaldırılmış olur” [3].

Qərb qrupu dialekt və şivələrindəki feli sabit söz birləşmələrini komponentlərinin sayına görə bir, iki komponentli və çoxkomponentli olmaqla üç qrupa bölmək olar.

Qərb qrupu dialekt və şivələrində mənasında məcazilik olan, lakin digər frazeoloji birləşmələrdən fərqli olaraq yalnız bir sözdən ibarət olan frazeolara da təsadüf edilir. Dilçilik ədəbiyyatında bu dil vahidləri “idiom, frazeoloji idiom” kimi terminlərlə adlandırılır. Məsələn: *Bambalamax* – Şəmkir dialektində bu söz “çox götürüb yemək; böyük tikələrlə yemək, acgözlüklə yemək” mənasında işlənir: *Bir sini xəngəli uşaxlar bambaladılar, bəyaxdan ötürdülər*; *barq:utdamax* – Qazax dialektində “nişan almaq” mənasında işlənir; *Barq:utduyuf bir güllə atdım o sa:t canavar aşırıldı*; *fırtıdamax* – Qazax dialektində “ararı qarıdırmaq, qızıdırmaq, birini başqasının üstünə salmaq” mənalarda işlənir: *İki sa:tdan bir gələ:yr arfadı fırtıdıyif gedə:r*; *alaqzdamax* (Qazax şivəsi) - keyfiyyətsiz iş görmək. - Xamlarda biçin edən kərəntiçilər biçənəyi alaqaqzıyif gediflər.

Tədqiq olunan dialekt və şivələrdə bu tipli, yəni bir komponent vasitəsilə məcazi məna ifadə edən fellər çoxdur. Fikrimizcə onlar sintaktik dəyişikliyə uğramış frazeoloji vahidlərdir.

İkikomponentli feli sabit söz birləşmələri adından göründüyü kimi iki komponentdən ibarət olur. Komponentlərin biri mütləq və mütləq feldir, digəri isə müxtəlif nitq hissələrindən ibarət ola bilər. Qeyd edək ki, qərb qrupu dialekt və şivələrində ikikomponentli frazeologizmlər üstünlük təşkil edir.

Bu birləşmələr tərkibindəki təyinedici sözün hansı quruluşda olmasından asılı olaraq üç qrupa ayrılırlar:

1. Təyin edici sadə söz olan feli sabit söz birləşmələri– ağzına baxmaq – sözünə qulaq asmaq; ağzını bağlamaq - susdurmaq; ağzını yoxlamaq – fikrini bilmək; ajiği tutmaq - əsəbləşmək; ajınnan batmaq - kasıblaşmaq; anqutu çıxmaq -

arıqlamaq; arğac keçməx - fitnə-fəsad törətmək; arxa çöyürməx – xəyanət etmək; ara vurmaq - dalaşdırmaq;

2. Təyinedici düzəltmə söz olan ikikomponentli feli sabit söz birləşmələri: – arhadara salmax(Bərdə); çidarrı olmax (Gəncə); dağallıx eləmək (Füzuli); dəmxud qalmax(Ağdam); dönəlgəsi dönməx (Bərdə).

3. Təyinedici mürəkkəb söz olan ikikomponentli feli sabit söz birləşmələri: – ağzıgöyçəhliy eləmək – söyüş söymək; baş-göz eləmək – evləndirmək; dəfə-darax salmax(Füzuli); dadamal düşməx (Gəncə) – öyrəncəli olmaq, bir yerə, bir adama dadanıb, ondan əl çəkməmək.

Qərb qrupu dialekt və şivələrindəki feili sabit söz birləşmələrini tərkibindəki qrammatik formalara görə ad bildirən söz + feil və fel + fel formasında olmaqla iki böyük qrupda birləşdirmək olar.

Birinci qrupa daxil olan sabit söz birləşmələrinin birinci tərəfi isimlər, substantivləşmiş isimlərlə, sifət və ya saylarla ifadə olunurlar ki, bunları da aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Adlıq halda olan isim + feil: baş ağartmax; baş dolandırmax; baş qatmax; baş yoldaşı; boğaz acmax (Şuşa); boğaz eləmək (Füz); boğaz otarmax (Bərdə); ərişdə kəsməx` (Cəbrayıl); fış vurmaq (Göy-göl); fikir çəhməx`(Cəbrayıl, Ağdam); gəhgir olmax; gic eləmək`(Bərdə); sifət almaq (Şəmkir).

“*Bəli, Kamilov belədir, - dedi, - stolun arxasında bir sifət alar ki, naşi adam baxanda deyər, bəs kişinin başında dünya yerləşibdir...*”[5, II c., s. 92]

2. Yiyəlik halda olan isim+feil. Tədqiq edilən dialekt və şivələrdə bu qrammatik tərkibdə feli sabit söz birləşmələri ilə qarşılaşmadıq.

3. Yönlük halda olan isim + feil: ələ almax (Cəbrayıl); ələ salmax (Füz); ələ verməx (Ağdam); ətinə-qanına yerihləməx` (Cəbrayıl);fikrə getməx`(Bərdə);

4. Təsirlik halda olan isim + feil: Kölgəsini qılınşdayan – kiminsə haqqında özü olmadan pis-pis danışmaq: “*Mehmanla ayrılıqda söhbətə girişən rayon komsomol katibi Altayı tez-tez yada salıb onu adından danışıb, elə də Kamilovun kölgəsini qılınclayan, teztələsik, özünü Mehmanqillərə yaxın olduğunu bürüzə verən komsomol təşkilatçısı kənardakı söhbətə qarışdı*” [5, II c., s. 68]

5. Yerlik halda olan isim + feil: gözündə qalmax (Füzuli); gözündə qoymax; göydə almax (Ağdam);

6. Çıxışlıq halda olan isim + feil: əl-əyağı yerdən-göydən üzülmək (Cəbrayıl); əldən-əyaxdan düşməx (Füz., Cəbrayıl); əldən salmax (Füz); boğazdan kəsməx`(Yevlax).

7. Sifət + feil: sarı bağlamaq (saralmaq) – zəifləmək, yatmaqdan rəngi saralmaq, xəstələnmək; qara bağlamaq – hər hansı bir işi və ya sözü pis tərəfə yozmaq, yas saxlamaq. “*Elə bilir ki, o olmazsa, lap günün üzü tutular, dünya qara bağlar...*” [5, II c., s. 91].

8. Say + feil: yüz dəfə deməx`(əksər şivə) – başa salmaq.

İkinci qrupa daxil olan sabit söz birləşmələrinin birinci tərəfi isə təsriflənməyən feillərdən feili bağlamalarla ifadə olunurlar.

Feil + feil – belə sabit söz birləşmələrinin birinci komponenti feli bağlama, feli sifət ola bilər: *Aynıyif artmax* (Ayrım şiv.) - var-dövləti çoxalmax. - *Fermanın müdürü Sultanəli tez bir vaxıtda aynıyif artıf*; *Aylayıb-illəmax`* (Ayrım şiv.) -

uzaq yerlərdə illərlə qalmaq. *Bu Namaz uzax yerrərdə aylıyif-illiyif gəlif; Donqul-danıf qalmax* (Ayrım, Şəmkir) – deyinmək, öz-özünə danışmaq. *Ürəyini sıxma, ona elə sözlər dedim ki, daş dəymiş ayı kimi donquldana-donquldana qaldı.* [6, I c., s. 19]; *Qocalıq vaxtında yorğalıq eləyir. Atdöşü eləsən dayana bilməyəcək, adamın insafı yol vermir, yazığı gəlir* [2, III c.,s.13]. (yorğalıq eləmək – cavanlıq etmək; atdöşü etmək – atın qabağına qatıb qovmaq, üstün gəlmək); *Kərbəlayı İsmayıl yerə baxan adam idi. Təsbeh çevirəndə də, aşı şapalaqlayıb aşıranda da, aşıq Xudaqulunun qaravəllilərini dinləyəndə də qaşqabağı açılmazdı* [2, III c., s.13-14]. (Yerə baxan – susqun, utancaq, şapalaqlayıb aşırmaq – ovucla yemək).

Çoxkomponentli feli sabit söz birləşmələrin tərkibi çox rəngarəngdir, yəni bu tərkibdə müxtəlif semantik çalarlara malik sözlərin yeni bir mənə ətrafında birləşməsini görürük: “Şamxal anasına yaxınlaşdı. Qolundan tutub, diqqətlə üzünə baxdı: - Yenə nə olub, niyə **gözüyün on yerindən ələyirsən?** ... Bu zalım qızının da göz yaşı ovcunun içindədir. Bir şey olan kimi **gözünü yumub tökür,**” - deyər öz-özünə düşündü (6, səh. 10) (Gözünün on yerindən ələmək – ağlamaq; gözünü yumub tökür – ağlamaq); “Şamxalın rəngi qaçdı. Yenicə uzatdığı **biğlərinin ucunu ağzına salıb çeynəməyə başladı**” [6, s.11]. Biğlərinin ucunu ağzına salıb çeynəmək – hirsənmək); “Sənə demədimmi bir az da burada qalsa, **başımıza minəcək?**! Ədə sal ayağının altına, sürü bu itin balasını!” [6, s.12] (Başa minmək – ağılıq etmək, böyüklük etmək).

Çoxkomponentli birləşmələr feli sabit söz birləşmələridir. Bu sabit söz birləşmələrinin bir çoxu ikikomponentli sabit söz birləşməsi kimi mövcud olan frazeologizmlərin daxilinə yeni bir sözün əlavə olunması ilə formalaşırlar. Daxil olan söz aparıcı mövqə tutaraq mövcud köhnə mənəni dəyişərək, yeni mənə gətirir. Bu sözlərin 3 komponentli sabit söz birləşmələrinin tərkibindən çıxarılması mümkün deyil, çünki bu zaman mənə tamamilə dəyişir: - *Ağzı qatıx kəsmir* (Qarabağ) – sözünün kəsəri olmamaq, razılıq etməmək, narazılıq etmək. Bu frazeoloji birləşmədə “ağız” komponenti əsas mənəverici mövqedə dayanır. Onun birləşmənin tərkibindən çıxarılması mənəni tamamilə dəyişir: “*Bu dərya yaxşılığın qabağında ağzın qatıq da kəsmir!*” [5, II c., s.94]; - Mayasını haramxorluqla tutulmaq – kökü pis olan, rüsvətlə ailəsini saxlayan ada deyilir. Bu frazeoloji birləşməyə Borçalı şivəsində “*mayası xaraf*” formasında təsadüf edilir. “Mayası haramla yoğruluf”, “mayası haramxorluqla tutuluf” formalarında isə Qazax, Gəncə, Şəmkir şivələrində rast gəlinir: “*Sözün düzü də budur ki, burada bizim bir qacalov tayfa var, ömür-gününü haramxorluqda keçirən, mayaları da haramxorluqla tutulan...*” [5, II c., s.77]; - Cəhənnəmə kötük tullamaq (Şəmkir) – ölümlə əlləşmək, ölməyə hazırlaşmaq. Bu frazeoloji birləşmədə isə “cəhənnəm” sözü əsas mənəverici funksiyasını yerinə yetirir. Onun birləşmənin tərkibindən çıxarılması məcazi mənənin itməsinə səbəb olur: “*İçindən Qaloş! Guya dünənki bəbədir, əlli ildir cəhənnəmə kötük tullamır bu Qaloş?*” [5, II c., s.114].

Çoxkomponentli sabit söz birləşmələrinin statistik təhlili göstərdi ki, onların çox hissəsinin tərkibində somatizmlər ya əsas, ya da köməkçi komponent kimi çıxış edirlər: Dünən gördüm onu, / Gülürdü, danışdı./*Dil-boğaza qoymurdu* (R.Rza); Yadında saxla ki, sənə kimi ağzını boş qoyan adamlara “yənşaq”

deyərlər (M.İbrahimov); Bu əhvalatı arvadım mənə deyəndə qan vurdu beynimə (Ə.Abbasov).

Nümunələrə diqqət yetirsək onların komponentlərinin semantik çalarlığına və qrammatik xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırmaq çətindir. Maraqlıdır ki, frazeologiyada bir çox dilçilər bu feli frazeoloji birləşmələri iki qrua bölməyə çəhd göstərmişlər: 1. Söz birləşməsi formasında olanlar; 2. Cümlə formasında olanlar [7, s.65–75].

Bu bölgüdən yanaşdıqda qərb qrupu dialekt və şivələrində cümlə formasında olan feli sabit söz birləşmələrinə də təsadüf edirik: başını soxmağa yer yer ax-tarmax (Gəncə); buğda yeyib cənnətdən çıxmax(Füzuli); iki gözünü bir deşihdən çıxarmax(Gəncə); ilan ağzınan qurtarmax (Goranboy);gor öyünə sağlam baş aparmamax (Cəbrayıl, Füzuli); ələyi ələnib xəlviri göydə oynamax (Füz).

Sanma bir məsləki təqiblə möhkəm qalaram,

Əlli arxın suyunu gündə bir arxa calaram (M.Ə.Sabir)

İlk dəfə bu tip sabit söz birləşmələr haqqında ətraflı danışan H.Bayramov yazır: “Azərbaycan dilində frazeoloji vahidlərin müəyyən qismi qrammatik cəhətdən formalaşmaqla bitmiş bir fikri bildirir və ilk baxışda cümləyə oxşayır. Azərbaycan dilçiliyində S.Murtuzayev belə konstruksiyaları “frazeoloji cümlələr”, Ə.Dəmirçizadə isə “idiomatik cümlələr” adlandırmışdır. Biz vaxtilə belələrini “frazeoloji ifadə” adlandırmışdıq” [1, s.122]. Həmin kitabda müəllif “frazeoloji ifadələr” terminini “frazeoloji cümlələr” adı ilə təqdim edir: “Azərbaycan dilinin frazeoloji vahidləri iki və ya daha çox tammənəli sözün birləşməsi əsasında təşək-kültapmışdır. Tərkib hissələrinin sintaktik əlaqəsinin səciyyəsinə görə bunların müxtəlif tipləri olsa da, bir qismi söz birləşməsi şəklində, bir qismi isə qrammatik cəhətdən formalaşaraq cümlə quruluşunda işlədilir. Buna görə də bunları həm bir-birindən, həm də dilimizdəki sintaktik vahidlərdən fərqləndirmək üçün öz spesifikasiyalarına müvafiq şəkildə xüsusi terminlərlə adlandırmaq lazımdır. Bizcə, hər iki cəhəti nəzərə alaraq, quruluş və mənaca söz birləşməsi səciyyəsi daşıyan frazeoloji vahidi frazeoloji birləşmə, məzmunca bitmiş bir fikri ifadə etməklə, quruluşca cümləni xatırladan frazeoloji vahidi isə frazeoloji cümlə adlandırmaq məqsəddəuyğundur” [1, s.70] və bizim fikrimizcə, bu termin daha münasibdir. Bu sabit söz birləşmələri bu gün həm də atalar sözləri kimi istifadə edirlər.

Qərb qrupunda fellərin bu imkanlarına baxmayaraq, onların hamısı sabit söz birləşmələrinin yaranmasında fəal iştirak edə bilmirlər. Belə ki, bu dialektə feillər tək işlədikdə leksik-semantik və qrammatik imkanlarını ifadə etdikləri üçün çox fəal olmalarına baxmayaraq, sabit söz birləşmələrinin tərkibində pospozisiya mövqeyini tutur və bu səbəbdən də onların hamısı fəallaşa bilmirlər. Təbii ki, birləşmələrin tərkibində də feillər əsas komponent kimi istifadə edə biləcəyi bütün qrammatik imkanlardan istifadə edirlər.

Qərb qrupu dialekt və şivələrindəki frazeoloji vahidlərin xeyli hissəsinin leksik tərkibi və komponentləri arasındakı sintaktik əlaqə əsasən dəyişməzdir. Buna görə də belə sabit birləşmələr ancaq bir formaya malikdir: *çiçəyi çirtləmaq, gözü su içməmək, hən-hün eləmək* və s. Dialektlərdə mənaca bu frazeoloji vahidlərə qarşılıq olan, yəni başqa sözlərin sabit birləşməsindən ibarət olub, bunlardan hər hansının əvəzində işlənən frazeoloji vahid yoxdur [1, s.147].

Lakin bir sıra frazeoloji vahidlərin ifadə etdiyi məna eynilə qalmaqla, leksik tərkibindəki bir və ya iki komponent dəyişərək yeni variantları yarana bilər. Komponentlərin dəyişməsinə görə frazeoloji variantları 3 qrupa ayırmaq olar: 1. Leksik variantlar; 2. Leksik-qrammatik variantlar; 3. Qrammatik variantlar.

Qərb qrupu dialekt və şivələrində sabit söz birləşmələrinin leksik variantlarının yaranmasına səbəb onların tərkibindəki hansısa bir sözün başqa bir sözlər əvəzlənməsidir. Bu zaman heç bir qrammatik şəkilçi nə əlavə olunmur, nə də dəyişmir. Məsələn: Qan beyninə vurmaq (Füzuli) – *Bu əhvalatı arvadım mənə deyəndə qan beynimə vurdu*. (Ə.Əbbasov). Gəncə dialektində bu frazeoloji birləşmənin “*qan beyninə sıçramaq*” variantı işlənməkdədir; Mız qoymax (Tovuz) – *Sən də hər şeyə bir mız qoymasan olmaz*. Gədəbəy dialektində bu frazeoloji birləşmənin “*mucux qoymax*” variantı işlənməkdədir: *Nə:η mucux qoyevsiη mə:m işimə*.

Göstərdiyimiz nümunələrə diqqət yetirsək, birincidə üçüncü komponentin, ikincidə isə birinci komponentin dəyişilməsi hesabına eyni mənanı ifadə edən frazeoloji birləşmənin iki variantının yarandığını görürük.

Qərb qrupu dialekt və şivələrində sabit söz birləşmələrinin leksik-qrammatik variantlarının yaranmasına səbəb onların tərkibindəki hansısa bir sözün başqa bir sözlə və qrammatik əlamətlə əvəzlənməklə yeni variantı yadadır. Bu tip frazeoloji birləşmələr dialekt və şivələrdə o qədər də çox deyil. Məsələn:

- Abırdan salmax (Füzuli) – *İlyas da sədir Kərimi abırdan saldı*. Şəmkir dialektində bu frazeoloji birləşməyə “*avırını ətəyinə pühyməx*” formasında təsadüf edilir: *Birgədir Kərimin avırını ətəyinə pühdü, yola saldı*. Nümunədən gördüyümüz kimi birinci frazeoloji birləşmədə “abırdan” sözü çıxışlıq haldadır, ikinci variantda isə söz həm mənsubiyyətə görə dəyişmiş, həm də təsirlik haldadır. Deməli, qrammatik dəyişmə gedib. Bundan əlavə frazeoloji birləşmənin ikinci komponenti “salmax” “pükmək” feli ilə əvəzlənmişdir, yəni leksik əvəzlənmə də baş vermişdir.

- Atasını yandırmaq (əks.şiv.) – *Mirzə Turab kəndlilərə:Səfər bəyin nə haqqı var sizi bu qədər incidə. Mən onun atasını yandıraram*. (B.Talıblı). Bəzi dialektlərdə bu frazeoloji birləşməyə “*atasına od vurmaq*” formasında təsadüf edilir. Nümunədən gördüyümüz kimi birinci frazeoloji birləşmədə “atasını” sözü təsirlik haldadır, ikinci variantda isə söz yönlük haldadır. Deməli, qrammatik dəyişmə gedib. Bundan əlavə frazeoloji birləşmənin ikinci komponenti “yandırmaq” “od vurmaq” feli ilə əvəzlənmişdir, yəni leksik əvəzlənmə də baş vermişdir.

Qərb qrupu dialekt və şivələrində sabit söz birləşmələrinin qrammatik variantlarının yaranmasına səbəb isə onların tərkibindəki hansısa bir sözün başqa bir qrammatik əlamətlə əvəzlənməsidir. Bu tip frazeoloji birləşmələr dialekt və şivələrdə o qədər də çox deyil. Məsələn: aralığa söz qatmaq – araya söz qatmaq: *Molla Cuma səni agah eyləyim \ Hünərin yoxsa araya girmə.\ Aşıqlar söhbəti qoç davasıdır \ Beş qafiyə ilə araya girmə*. (Molla Cümə ilə Aşıq Könülün deyişməsi).

Bütün bu deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, qərb qrupu dialekt və şivələri Azərbaycan dilinin qrammatik sisteminin bütün əlamətlərini özündə ifadə edə bilməklə yanaşı, özünəməxsusluğu və zənginliyi ilə də seçilir.

Ədəbiyyat**Azərbaycan dilində**

1. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978, 176 səh.
2. Kərimzadə F. Seçilmiş əsərləri III c. Bakı: Ağrıdağ nəşriyyatı, 2001
3. Mirzəliyeva M. Türk dillərinin frazeologiyası. I c. Bakı: Nurlan, 2009, 218 səh.
4. Mirzəliyeva M. Türk dillərinin frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 1995, 108 səh.
5. Rəhimov S. Əsərləri. II cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2005
6. Şıxlı İ. Dəli Kür. Bakı: Maarif, 2002

Rus dilində

7. Чернов М. Ф. Глагольные идиоматические сочетания в современном чувашском языке. – *Советская тюркология* 6. Баку: Коммунист, 1985, 65–75

Summary**Grammatical features of stable combinations of the western group of dialects and sub-dialects of the Azerbaijani language**

Dialectal Phraseological Fund determines the value of imaginative and artistic expression of spoken language and its study makes it possible to identify the most characteristic ways of association, which have found their reflection ethno-psychological element in the language of the people. The objects of the study are phraseological units operating in the dialects of the western group. Subject of research - the structural and grammatical classification of phraseological units dialects of the western group. Background research and the need to: develop due to the condition, the study of dialect phraseology dialects of the western group in the structural and grammatical aspects.

Резюме**Грамматические особенности устойчивых словосочетаний западной группы диалектов и говоров азербайджанского языка**

Диалектный фразеологический фонд определяет ценность образной и художественной выразительности разговорного языка, а его изучение дает возможность выявить наиболее характерные способы ассоциации, нашедшие своё отражение этнопсихологического элемента в языке народа. Объектом исследования являются фразеологические единицы, функционирующие в диалектах и говорах западной группы. Предмет исследования - структурно-грамматическая классификация фразеологических единиц в диалектах и говорах западной группы. Актуальность темы исследования и необходимость ее: разработки обусловлены состоянием, изученности диалектной фразеологии диалектах и говорах западной группы, в структурно-грамматическом аспекте.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. Ş.Hüseynov
BSU-nun Türkologiya kafedrasının
12.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 07.11.2016

Нурлана Гейбатова
АУЯ

ИЗМЕНЕНИЯ В ЯЗЫКЕ В ЭПОХУ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Ключевые слова: глобализация, язык, неологизация, коммуникативный сдвиг
Açar sözlər: qloballaşma, dil, neologizmləşmə, kommunikativ dəyişiklik
Keywords: globalization, language, neologization, communicative shift

С начала 1990-х годов глобализация стала ведущей темой интеллектуальных дебатов и важнейшей составляющей культурного дискурса. Глобализация становится неустранимым условием не только любой социальной деятельности, но и индивидуальной человеческой жизни; она находит выражение во всех измерениях общественного бытия. Глобализация аннулирует представление о том, что мы живем и действуем в закрытых, обособленных друг от друга пространствах; она подразумевает преодоление национальных границ человеческой деятельности в различных сферах экономики, политики и информации. Глобализация упраздняет расстояния, создавая при этом мир, в котором географические и политические барьеры никого ни от чего не ограждают и не защищают. [2, с.6-7].

Глобализация – это «сложный многомерный процесс, проявляющийся в экономической, политической, информационной и культурной универсалии, когда территориальность исчезает как организующий принцип социальной и культурной жизни» [6, с.13]. Этот термин впервые появился в 60-х годах в работах канадского философа и культуролога М.Маклюэна, который ввел понятие “глобальной деревни” (global village) и высказал мысль о том, что развитие средств массовой информации привело к стиранию времени и пространства. Он предсказал, что глобализация неизбежно вызовет культурную интеграцию, станет мощным орудием воздействия на национальные культуры и языки [1, с.124]. В социологический контекст понятие “глобальной деревни” вошло в 1981 г. благодаря Дж.Макмену, указавшему на начавшуюся глобализацию социальных отношений. Некоторые авторы отмечают, что термину глобализация предшествовал термин «устойчивое развитие». Р.Робертсон в 1983 г. употребил термин «globality», в 1985 г. дал толкование понятию «глобализация», а в 1992 г. - сформулировал основы концепции глобализации» [8, 140 с].

Язык всегда - достояние коллектива. Организация совместной трудовой деятельности, функционирование социальных институтов, развитие культуры имеют своим неперменным условием постоянное и активное речевое общение членов коллектива [5, с.19]. Как средство коммуникации, язык традиционно считается одним из основных индикаторов состояния общества в целом, поэтому любые трансформации общественных отношений в первую очередь проявляются в языковой среде страны. Во многих работах последнего времени доказано, что в настоящее время именно экономические мотивации играют существенную роль в перестановке языковых групп. По

наблюдениям швейцарского исследователя Ф.Грина, языковые проблемы воодушевляют современных экономистов больше, нежели экономические - лингвистов. Исследование узкоспециальных аспектов взаимодействия языка и экономики чрезвычайно важно для принятия решений в области языкового планирования и прогнозирования. Грин отмечает, что для современной науки характерен симбиоз исследовательских подходов и приемов. Экономические методы изучения соседствуют с социологическими, антропологическими и историческим всегда, когда речь заходит о синергетической научной парадигме. Более того, разработчики языковой политики должны всегда полагаться на экономику языка и родственные дисциплины политического анализа, социолингвистику и образование. Именно благодаря интердисциплинарному подходу можно прогнозировать будущее развитие языков и их функционирование, а также потребности общества в тех или иных языках.

Интенсивное научное осмысление взаимоотношений языка и глобализационных факторов началось относительно недавно: в последнем десятилетии XX в. в зарубежном языкознании и в начале третьего тысячелетия в отечественном. В связи со сложностью, одновременным действием многих факторов и их динамичностью научная интерпретация выявленных черт в отечественной лингвистике характеризуется пока некоторой неполнотой и неравномерностью описания и научного осмысления динамических языковых процессов новейшего периода, а также значительными разногласиями ученых в оценке фиксируемых процессов и явлений. Есть лишь восемь языков международного общения. Из этих восьми языков шесть являются индоевропейскими, т.е. слова этих языков могут иметь общий корень и схожую грамматику. Это английский, французский, португальский, испанский, русский и хинди. В настоящее время огромное количество людей в мире, осваивают английский язык для целей повседневного и профессионального общения. «Мир вступил в эпоху коммуникативного сдвига (*communicative shift*), суть которого состоит в объективной необходимости национально-англоязычного билингвизма». [4, с.84.] Исторически сложилось, что именно английский язык выполняет сегодня функцию языка международного общения, своего рода «*lingua franca*» мирового сообщества эпохи глобализации. По данным известного английского лингвиста Д. Кристалла, число людей в мире, говорящих на английском языке, составляет более 1 млрд. 100 млн. человек, из которых только четверть признает английский своим родным языком. [9, с.3]. Как отмечает В. Либеркнехт, один из разработчиков программ, предложенных Ассоциацией министров культуры Германии «Немецкий языковой диплом», сейчас в объединенной Европе англо-национальное многоязычие стало реальностью. Английский язык, являясь языком межнационального общения в Германии и других европейских странах, особенно широко и естественно используется в сфере бизнеса, образования, науки, средств массовой информации и т.д. [3, с.29]. Попытки моделировать процессы языкового варьирования на примере современного английского языка предпринимаются давно. Большой вклад в изучение языковой вариантности внесли отечественные ученые, такие, нап-

пример, как А. Д. Швейцер. Он ввел в научный обиход понятие «национально-территориального варианта английского языка», первым предпринял попытку выявить и описать различия британского и американского вариантов современного английского языка на всех уровнях языковой системы, определил характер их взаимодействия. Выявление и описание вариантов современного английского языка во всем многообразии и взаимодействии его форм – сложная научная задача, актуальность которой возросла в связи с набирающими силу процессами глобализации.

В настоящее время широко используется термин «языковая глобализация». Этот термин ввели в употребление учёные, которые исследовали влияние глобализации на функционирование национальных языков. Он означает «процесс взаимопроникновения языков в условиях глобализации».

«Языковая глобализация» находит выражение, прежде всего, в широком и повсеместном распространении английского языка, в проникновении в русскую речь англицизмов. Это связано с объективной необходимостью заимствования русским языком английских терминов, обозначающих новые реалии в политической, экономической и научно-технической сферах: *Айпáд, спíкер, сáммит, инстаграм, тренд, истэблшмíмент, омбудсmén; девéлопер, ритейлер, брэндинг, гáджет, айфóн, сайт, блóгер, онлáйн, офлáйн, спам.*

Активная неологизация, развитие у слов новых значений так же можно отнести к процессу глобализации. Эта тенденция проявляется в образовании новых производных слов на базе заимствованной лексики с помощью словообразовательных средств русского языка. Как правило, это разговорные по стилю неологизмы: *пиáрить, чáтиться, логíниться; СМСка* «СМС-сообщение», *флэшка, мобильник.* Однако встречаются и неологизмы книжного стиля: *европеизация, вестернизация.* Таким образом, новая заимствованная лексика органично вливается в общий массив русской лексики, обрстая производными.

Активная неологизация проявляется также в появлении новых значений у старых слов. Например, слово *двúшка* известно в значении «двухкомнатная квартира», но в словаре С.И.Ожегова слово *двúшка* зафиксировано в значении «двухкопеечная монета». То же самое можно сказать о слове *визítка*. Сейчас всем известно, что *визítка* — это «визитная карточка». Но в словаре С.И.Ожегова слово *визítка* отмечается в ином значении — «костюм для визитов». Популярное в наше время слово *презентáция* «представление персоны, программы, проекта», раньше имело значение «дарение, вручение подарка», от слова *презéнт* — подарок. [7]

Таким образом, сущностью глобализации является формирование единого экономического, финансового и информационного пространства на базе новых компьютерных технологий. Экстралингвистические факторы такие как: изменения в масштабах всего мира или отдельной страны, касающиеся общественно-политической жизни, экономики, социально-культурной сферы приводят к изменениям в языке.

Литература

1. Бессарабова И.С. Глобализация в современном мире / СПб. — Библиотека. — 2003 .С. 124.
2. Бусыгина И.М., Захаров А. А. Общественно-политический лексикон / Институт международных исследований – М.: МГИМО – Университет, 2009. – 276 С. (Книги и брошюры ИМИ).
3. Либеркнехт В. О повышении языковой компетенции молодежи в рамках реализации международных образовательных программ в Самаре // Актуальные проблемы современного социально-экономического развития: образование, науки, производство. Тезисы международной научно-практической конференции, Самара 25-26 мая, 2004.
4. Кабакчи В.В. Английский язык межкультурного общения – новый аспект в преподавании английского языка // Иностранные языки в школе, 2000, № 6. С. 84.
5. Маслов Ю.С. Введение в языкознание. 4-ое издание М. : Издательский центр Академия 2005. – стр.304
6. Миронов А.В. Социально-гуманитарное образование сегодня: проблемы и перспективы // Социально-гуманитарные знания, 2001, № 3. С. 120.
7. Crystal D. Global Understanding for Global English//Global English for Global Understanding. Summaries of the International Conference. Moscow, 2001. С. 229.

Xülasə

Qloballaşma dövründə dildə baş verən dəyişikliklər

Məqalədə qloballaşma dövründə dildə baş verən dəyişikliklərdən söhbət açılır və dünyanın müxtəlif elm xadimlərinin bu dəyişikliklərə dair qeydləri və müşahidələri yer alır. Məqalədə həmçinin, dildə baş vermiş bir sıra yeniliklər və dəyişikliklərdən nümunələr də geniş şəkildə əksini tapır.

Summary

Changes in the language in globalization epoch

This article deals with the changes occurring in the language in globalization epoch. Different notes and observations of the world's famous scientists are mentioned in the article. A range of innovations and changes occurred in the language are also shown in the numerous examples.

*Rəyçi: fil.f.d. V.Əliyeva
ADU-nun İngilis dilinin tərcüməsi kafedrasının
11.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayli protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 04.11.2016

TƏRCÜMƏDƏ MÜRƏKKƏB ƏDƏBİ PROSESİN ROLU

Açar sözlər: ədəbi proses, hərfi tərcümə, orijinal əsərlərin milli xüsusiyyətləri, orijinalın milli koloriti

Keywords: literary process, literal translation, national characteristics of original works, of original national colorit

Ключевые слова: литературный процесс, дословный перевод, национальные особенности оригинальных работ, национальный колорит оригинала

Bədii tərcümə dünya milli mədəniyyətinin mütərəqqi inkişaf mərhələsinə yaxından təsir göstərən, onun ayrılmaz və inkaredilməz zəruri şəxslərindən biridir. Dünya miqyasında elə bir ölkəyə, milli ədəbiyyata rast gəlmək olmaz ki, bu sahəyə biganə yanaşsın, onun təsirindən gen-bol bəhrələnməsin. Belə bir mürəkkəb quruluşa malik olan, yaradıcılıq prosesində ciddi məsuliyyət tələb edən bədii tərcümə, dövrdən asılı olmayaraq, hərəkətedici faktor kimi həmişə ön sıralarda dayanmışdır.

Azərbaycanda bədii tərcümə sənətinin yaranma tarixini, əsasən, XIV əsrə aid etmək mümkündür. Lakin bu ədəbi proses yalnız Şərqlə xalqları arasında İkinci olaraq inkişafa başlamış və təşəkkül dövrü keçirmişdir. Xüsusilə, qəzəl, qəsidə və digər şeir növlərinin tərcüməsinə geniş yer verilmişdir. Bu onu göstərir ki, Şərqlə ədəbi mühitində də bu sahəyə biganə qalmamışlar. Həmçinin, Şərqlə ölkələrini mütərəqqi inkişaf prosesi keçirən Avropa ilə əlaqələndirən ticarət yolları Azərbaycan ərazisindən keçdiyi üçün bu xalqlar arasında mühüm əhəmiyyət daşıyan qarşılıqlı anlaşma prosesi daha da genişləndirdi.

Dünya xalqları ədəbiyyatının dilimizə tərcümə olunması həmişə zəruri hal kimi qiymətləndirilmiş və indinin özündə də buna böyük ehtiyac duyulur. Bu gün milli mədəniyyət şüurunun inkişafı ilə bağlı millətlərarası münasibətlərin mürəkkəbləşdiyi bir şəraitdə qarşılıqlı ədəbi əlaqələrin inkişafı qayğısına qalmaq zəruri tələblərdən biridir. Əks halda, milli ədəbiyyatımızın gələcək inkişafına təminat verə bilmərik.

Dilçi alim B.Xəlilovun bir fikri ilə razılaşmaya bilmərik: “Milli ədəbiyyatların bədii qüdrət kəsb etməsi onu birbaşa təbəçilikdən, başqalarının nümunələrini müticəsinə izləməkdən azad edir. Lakin onlar müstəqil yerimək öyrənəndən sonra bir-birinə diqqət yetirir, şüurlu surətdə və tədrigən biri digərində olan ən yaxşı cəhətlərdən bəhrələnməyə başlayır” [3, s.41].

Bədii ədəbiyyatın ən başlıca məziyyətlərindən biri obrazların mənəvi-psixoloji aləminə nüfuz etmək, onun daxili xarakterik xüsusiyyətlərini açmaqdan ibarətdir. Bu ədəbi prosesdə orijinal əsərin müəllifi nə qədər zəhmət sərf edirsə, tərcüməçi ondan da çox, yəni ikiqat əmək sərf edir. Yaradıcılıq təfəkkürü baxımından yazıçının əməyi nə qədər yüksəkdirsə, məzmun və formanı iki dildə düşünmək cəhətdən tərcüməçinin zəhməti daha çoxdur. Təsədüfi deyildir ki, bu nisbəti ədəbiyyatşünaslıq elmi xüsusi olaraq diqqətə çatdırır. Tərcümə nəzəriyyəçisi

Q.Qaçeçiladze qeyd edir: “ Orijinal əsər müəllifi bir dilin, tərcüməçi isə iki dilin sənətkarı olmalıdır” [5, s.83]. Şübhəsiz ki, insanın fərdi xarakteri və onun mənəvi-xarakterik aləmi əsasən psixoloji amillər üzərində tənzimlənir. İnsanın mənəvi aləminin, psixi proses və xassələrinin fərdi inkişafı müxtəlif təzahürlərlə bağlıdır. Ona görə də, orijinal əsərlərdə təsvir olunan müxtəlif xarakterik xüsusiyyətlərə malik obrazların uyğun canlandırılması naminə tərcümə zamanı bu mürəkkəb ədəbi prosesin həllindən ötrü gərgin iş tələb olunur. Əsl yazıçı bu keyfiyyətlərdən məhrum deyildir və bu məharətə malik olan hər bir qələm sahibinin öz duyum meyarı, hadisələrə nüfuz etmək bacarığı vardır. Zahiri və mənəvi portret yaratmaq orijinal müəllifindən sənətkarlıq qüdrəti tələb etdiyi kimi, tərcüməçidən də böyük ustalılıq istəyir. Ona görə, dünya ədəbiyyatında fəaliyyətdə və hərəkətdə olan obrazların daxili aləmini dilimizdə canlandırmaq üçün tərcümə prinsiplərini hərtərəfli və diqqətlə araşdırmaq lazım gəlir. Obrazların canlılığı və kamilliyindən asılı olaraq həmin əsərin sanbalı, bədii dəyəri, ümumiyyətlə, müəllifin yaradıcılığı haqqında söz demək mümkündür.

Yazıçı yaratdığı obraz və xarakterlər vasitəsilə mövcud həyata, yaşadığı mühitə və digər ictimai varlığa öz real münasibətini bildirir, yaradıcılıq imkanları dairəsində həyata obyektiv baxışını əks etdirir. Buna görə, orijinal tərcümə edən hər bir mütərcimin üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Obrazların mənəvi- psixoloji aləmini, onların başlıca xarakterik xüsusiyyətlərini orijinala xələl gətirmədən canlandırmaq, yaşadığı mühiti, hiss və düşüncələrini incəliyinə qədər əks etdirmək çox mürəkkəb bir ədəbi prosesdir və bu proses, yazıçı ilə bərabər tərcüməçini də ehtiyatlı olmağa çağırır [1, s.106].

Üslub hər bir qələm sahibinin bədii yaradıcılığına xas olan, əsərlərində başlıca ideya-bədii xüsusiyyətlərin məcmusu və məzmununu müəyyən edən ideya və xarakterlər dairəsi, yazıçının ifadə tərzini, yaradıcılıq prosesində onun temperamentinin aşkarlığıdır. Ona görə də, hər bir yazıçının öz yaradıcılıq cığırı, öz yazı manerası, yəni özünəməxsus üslubu vardır. Sənətkar öz üslubu haqqında nəzəriyyəni də özü yaradır. Əgər bir neçə yazıçının yaradıcılıq laboratoriyasını araşdırsaq, onların hər birinin özünəxas üslubu olduğunu görürük. Üslubsuz yazıçı olmadığı kimi, sənət əsərinin də olması mümkün deyildir. Yəni bu o deməkdir ki, üslub fərdi yaradıcılığın təzahür formasıdır, müasir yazıçıları onların üslubunun bütün xüsusiyyətləri ilə tərcümə etmək lazımdır. Məhz bu baxımdan, F.F.Əsgərlinin qeyd etdiyi kimi orijinal müəllifinin üslubunu müəyyən etmək, onu yaradıcılıq baxımından sabit səviyyədə saxlamaq tərcüməçidən böyük ustalılıq tələb edir. Üslubun qorunmasında orijinala məxsus ritmin, intonasiyanın, leksik ifadələrin, məcazi mənə aşılardan sözlərin və sair ədəbi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması başlıca amillərdəndir [2, s.198]. Orijinalın ahəngini, deyilən fikrin mənə tərzini və digər zəruri prinsipləri araşdırıb tapmaq tərcümənin uğuruna geniş zəmanət verir. Tərcümə nəzəriyyəçiləri məhz nəsr əsərlərinin tərcüməsində əsasən bu şərtlərin konkret həllini zəruri sayır və ən başlıca məziyyətlərdən biri kimi qiymətləndirirlər.

Tərcümə prosesində ən təhlükəli hallardan biri hərfi tərcümədir ki, bundan yaxa qurtarmağın optimal yolu bunlardan ibarətdir: tərcüməçi hər iki dili eyni səviyyədə bilməli, yazıçılıq qabiliyyətinə malik olmalıdır. O cümlədən, orijinal müəlliflərinin bədii yaradıcılıq sirlərini aşkara çıxarmağı bacarmalıdır. Əks halda,

qarşıya qoyulan məqsədi əldə etmək mümkün deyildir. Dürüst tərcümənin zəruriliyini dərindən dərk etmiş görkəmli sənətkarlar öz elmi-nəzəri əsərlərində bu ədəbi prosesə obyektiv münasibət bildirmişlər. Tərcümə nəzəriyyəçisi M.Rəfili qeyd edirdi: “Bütün tərcümələrdə ən aldadıcı, orijinaldan uzaqda duran hərfi tərcümədir” [6, s.227]. Beləliklə, üslub xətalalarının yaranma səbəblərini əsasən aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

- a) bədii dil baxımından orijinalın dərindən mənimsənilməməsi;
- b) orijinal müəllifinin üslub xüsusiyyətinin tam aydınlığı ilə öyrənilməməsi;
- c) Azərbaycan və ingilis dilinin zəngin leksik imkanlarından bacarıqla istifadə edilməməsi;
- d) orijinala məxsus olan obrazlılıq və emosionallığın gözlənilməməsi;
- e) orijinala xas olan sintaktik xüsusiyyətlərin, söz və ifadə sıralanmasının tərcümə zamanı nəzərə alınmaması;
- ə) tərcüməçinin hərfi tərcümə təsirindən uzaqlaşma bilməməsi və s.

Orijinal əsərlərin milli xüsusiyyətlərinin bədii tərcümədə saxlanması həmişə ciddi məsələ kimi ilk növbədə məharətli yazıçı tərcüməçilərin, həmçinin, bu tərcüməçilərin əməyinə qiymət verən ədəbiyyatşünas-tənqidçilərin diqqətini cəlb etmişdir. Bu problemlə müntəzəm məşğul olmuş tədqiqatçı-nəzəriyyəçilər öz əsərlərində bu məsələnin həlli yollarına ciddi nəzəri və elmi tədqiqat prizmasından baxmış, obyektiv, polemik fikir söyləmişlər. Tərcümə, əlbəttə, sənətdir və həqiqi tərcüməçi, heç şübhəsiz, sənətkardır. Və bu sənətkarın vəzifəsi hər hansı bir dildə yaranan bədii sözün başqa dildə şəklini çəkməkdən, mənasını söyləməkdən ibarət deyildir. Tərcüməçi bu sözün canlı orqanizmini bütün rüşeymləri ilə birgə öz dilində yenidən yaradır. Tərcüməçilik peşəsinin mayası doğma dilin yaradıcı qüdrətinə hədsiz inamından yoğrulur və həqiqi söz peşəkarı, həqiqi tərcüməçi bu inamla bir gündə, bir saatda doğulur. Tərcüməçi öz sənəti ilə bu inamı maddiləşdirir, əşyaləşdirir. Tərcüməçi doğma dilin qüdrətini sənətində nümayiş etdirir.

Görkəmli sənətkarlar tərcümənin nəzəri məsələləri ilə bilavasitə məşğul olmasalar da, bu sahənin inkişafına xidmət edən bir sıra zəruri qeydlər etmiş, tərcümə sənətkarlığının müxtəlif yaradıcılıq yolları haqqında dəyərli fikirləri inkişaf etdirmiş, orijinalın və tərcümə əsərlərinin dil-ifadə xüsusiyyətlərinə diqqət yönəlmiş, zəngin leksik-qrammatik imkanları mükəmməl əldə etməyən tərcüməçilərdən uzaq olmağı, hərfi tərcümənin əsiri olmamağı, dilin obrazlı ifadə vasitələrini ana dilində canlandırmağı, bunlara mənaca ekvivalent olan imkan və vasitələrdən istifadə etmək tələblərinə əməl etməyi tövsiyə etmişlər.

Hər bir dünya xalqlarının özünəməxsus məişət tərz, adət-ənənəsi vardır ki, bütün bu fərqlər onları biri-birindən ayırmaq xüsusiyyətinə malikdir. Bu isə tərcümə nəzəriyyəsində realilər adlanır və dilçi-nəzəriyyəçilər bu problemə müxtəlif tərəfdən yanaşırlar. Məsələn, dilçi alim N.Xudiyev realilər haqqında söz açarkən qeyd edir: “...hər hansı xalqın dilində, bədii söz sərvətlərində işlənən, onun məişəti, milli təsərrüfatı və sair ilə bağlı sözlər realilər adı altında qruplaşdırılır... Realilər ən çox bədii ədəbiyyatın tərcüməsi ilə yayılır, digər xalqların dilini zənginləşdirir. Çünki ədəbiyyatın milliliyi və xəlqiliyini tamamlayan vasitələrdən biri də realilərdir” [4, s.37]. Hər hansı bir xalqın milli xüsusiyyətlərindən söhbət açarkən, hər şeydən əvvəl, onun coğrafi ərazisi, bu

ərazidə mövcud olan flora və fauna, məişət, geyim əşyaları, bəzək məmulatları, musiqi alətləri, şəhər və kənd adları, insan adları, ləqəbləri və sair başa düşülür. Bununla yanaşı, xalqın özünəməxsus xarakter və psixologiyası, dili, dini, adət-ənəsi, etnik və etik xüsusiyyətləri dərk olunur. Qeyd etdiyimiz bu əlamət və keyfiyyətlərin tərcümə prosesində canlandırılması qohum olan dillərdə bir o qədər çətinlik törətməsə də, qohum olmayan dillərin tərcüməsində bir sıra problemlərlə qarşılaşmalı oluruq. Bəzi hallarda tərcüməçilərin, məsələn, xalqların həyat və məişətini dərinlən öyrənməməsi nəticəsində bu problemin praktik həlli çətinləşir. Bu xalqa məxsus olan realiyaların yanlış təsviri və ya bu zəruri problemə ikinci dərəcəli bir iş kimi baxılması milli koloritin təbii verilməsini kölgədə qoyur.

İngilis dilindən dilimizə tərcümə prosesində milli koloritin saxlanması əsasən üç kateqoriyada özünü göstərə bilər:

1. Milli həyat tərzilə bağlı olan bayramlar, dini və matəm mərasimləri, toponimlər, dövrü əks etdirən müxtəlif realilər;

2. Milli kolorit komponentli, spesifik dil strukturlu atalar sözləri, məsəllər, idiomlar, vulqar sözlər, dialektik ifadələr;

3. Əsas kateqoriyalardan biri, bu və ya digər xalqa məxsus xarakter və psixologiyalı əks etdirən amillər, xalqın təfəkkür tərzilə, fəaliyyət dairəsi və s.

Tərcümənin uğur qazanması üçün milli koloritin saxlanması əsas şərtlərdən biridir.

Ədəbiyyat

1. Bayramov Ə.S., Ə.Ə.Əlizadə. Psixologiya (dərslük). – Bakı, 1989, 150 səh.
2. Əsgərli F.F., Bədii tərcümə prinsipləri (Monoqrafiya), ADPU-nun nəşriyyatı, 2009, 226 səh.
3. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. – Bakı, Nurlan, 2008, 121 səh.
4. N.Xudiyev. Tərcümə ədəbiyyatı və ədəbi dilimiz. – Bakı, 1991, 132 səh.
5. Гачечиладзе Г., Художественный перевод и литературные взаимосвязи. Москва, 2002, 117 стр.
6. Рафили М. О культуре художественного перевода, журнал, Дружба народов, Москва, 1988, № 6, 300 стр.

Summary

Role of complex literary processes in translation

Article is devoted to the role of complex literary processes in translation. Art of translation deeply influences on the stage of progressive national culture of the world. As on operating factor, not depending on time art of translation always holds ahead. One of the most perilous position in translation is a literal translation. The translator should know both languages on equal level.

Резюме

Роль сложных литературных процессов в переводе

Статья посвящено в роли сложных литературных процессов в переводе. Художественный перевод глубоко влияет на этап прогрессивной национальной культуры мира. Не зависимо от времени художественный перевод как действующий

щий фактор всегда держится впереди. Одним из самых опасных положений в переводе это дословный перевод. Переводчик должен знать оба языка на равный уровне.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. M.Hüseynova
ADU-nun İngilis dilinin tərcüməsi kafedrasının
03.11.2016-cı il tarixli iclasının
03 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 04.11.2016

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ EMFATİK NİTQİN
XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR

Açar sözlər: fonetik ifadə vasitələri, prosodik siqnallar, işarəli emfatik nitq, neytral nitq

Keywords: phonetic expressive means, prosodic signals, marked emphatic speech, unmarked speech

Ключевые слова: фонетические выразительные средства, просодические сигналы, отмеченный выразительный речь, неотмеченный речь

Danışığ zamanı insanın emosional vəziyyəti müxtəlif vasitələrlə ifadə oluna bilir. Emosiyalar artıq dilin ən aşağı qatı olan fonetik səviyyəsində özünü biruzə verir. Fonetik ifadə vasitələri sözdə səs dəyişkənliyi, vurğu yaxud ton vasitəsilə yaranır. Bunların arasında səsin tonu daha çox məna çalarlılığı ifadə etmək imkanına malikdir.

Hisslərin təsiri altında insanlar bəzən düşüdüklərindən fərqli şeylər deyirlər və səsin tonuna nəzarəti itirirlər. Belə hallarda səsin tonu deyilən sözlərdən əlavə məna ifadə edir. Yəni emosional nitqdə eyni sözlər düzümü intonasiya adlı üzlüyə bürünür və lüğəvi mənalardan fərqli məlumat ötürür.

Emosional nitq müəyyən bəlli situasiyalarda özünü daha çox göstərir; xüsusilə qiymətləndirmə zamanı, ziddiyyətli mübahisələrdə, xoşbəxt anlarda, hekayənin kulminasiya nöqtəsində və s.

Emosional nitqin əsas parametrləri aşağıdakılardır:

- 1) Vurğulu sözlərin sıxlığının artması və saitlərin uzanması.
- 2) Səsin tonunun yüksəlməsi.
- 3) Səs diapazonunun olduqca genişlənməsi, yaxud daralması.

Emosional nitqlə tez-tez eyniləşdirilən daha bir nitq forması vardır ki, bu da ematik nitqdır. Bu iki növ nitqin oxşar cəhətləri çox olsa da, onlar arasında fərqlər də vardır. Onların parametrləri eynidir və yuxarıdakı parametrlər emfatik nitqə də şamil olunur, lakin emfatik nitq təkcə insanın həyəcanlı olduğu hallarda sevinc, qorxu və s. kimi hissələrin təsiri altında baş vermir. Belə nitq fərqli informasiya yükü daşıyır. Emfatik nitq qarşılaşdırma zamanı, mətn oxuyarkən razılaşmadığın yaxud əmin olmadığın məqamları vurğulamaq üçün, anafirik əlaqə qurarkən, mü sahibin nitqinə düzəliş edərkən, söhbət zamanı sözünün bitdiyini və qarşı tərəfi dinləməyə hazır olduğumu göstərmək üçün və s. hallarda istifadə olunur.

Aşağıdakı misalı nəzərdən keçirək:

Mia səliqəsiz, çirkli geyinən qadından gözəl, dəbli geyinən qadına çevrilən otaq yoldaşı haqqında dostuna danışır:

A friend of mine with whom I shared a flat for a long time was wearing *absolutely scruffy and sloppy* cloths. Once she nearly *killed herself laughing* when I for the first time bought things other than *jeans* and *t-shirts* as a *birthday present*. *So funny*.

After her studies for **half a year** in **France** she came back a completely different person. **Dead chic**. She began wearing **skirt** and **handbag** and **pumps**. **Just by studying in France** for **six months**.

Hekayə Mianın otaq yoldaşını təqdim etməsi ilə başlayır və onun Fransa getməzdən əvvəlki və Fransadan qayıdandan sonrakı görünüşünü qarşılaşdırır. Bu qarşılaşdırmanı daha da canlı etmək üçün Mia otaq yoldaşının təhsil almazdan əvvəlki görüşündən danışarkən səsinin diapazonunu daraldır, təhsil alıb qayıtdıqdan sonrakı görünüşünü təsvir edərkən isə səs diapazonunu genişləndirir. Yoldaşının səliqəsiz geyim tərzini vurğulamaq üçün Mia “scruffy” (pinti) və “sloppy” (səliqəsiz) sözlərində səsinin diapazonunu daraldır, eyni üsuldan “killed herself laughing” (gülməkdən öldü), “jeans” (cins), “t-shirt” (qısaqol köynək), “birthday” (ad günü), “present” (hədiyyə), “so” (elə), “funny” (gülməli) sözlərində də istifadə edir. Hekayənin birinci hissəsinin kulminasiyasına yaxınlaşdıqca nitqini daha da təsirli etmək üçün Mia vurğulu sözlər arasındakı interval azaldır.

Hekayənin ikinci hissəsində Mia səs diapazonunu genişləndirir, “half a year” (yarım il), “dead chic” (son dərəcə gözəl), “skirt” (ətək), “handbag” (əl çantası), “pumps” (hündürdaban ayaqqabı), “just” (təkcə), “studying” (oxumaqla), “France” (Fransa), “six” (altı), “months” (ay) sözlərində səsinin tonunu qaldırır və ikinci hissənin kulminasiyasına çatdıqda vurğulu sözlərin işlənmə tezliyi yenidən artır.

Bu hekayədə prosodic siqnallarla yanaşı leksik (məsələn, “untidy” deyil, “scruffy and sloppy”, “laugh” deyil, “killed herself laughing” işlətməklə) və sintaktik (bütöv cümlələrin əhatəsində “So funny” və “Dead chic” yarımçıq cümlələri işlətməklə) vasitələrdən istifadə etməklə təsvir daha da canlanmışdır.

Göründüyü kimi, hisslərin və münasibətin ifadə olunmasında prosodik, leksik-semantik və sintaktik vasitələr birgə fəaliyyət göstərir. Lakin leksik-semantik və sintaktik vasitələrlə müqayisədə səsin tonunun ifadə etdiyi məna daha güclüdür və universaldır. Hətta sözlərin mənalарını, yaxud sintaktik quruluşu anlamayan körpə uşaqların yaxud heyvanların da reaksiyaları səsin tonuna əsasən dəyişir.

Ton insanın düşüncələri, niyyəti, daxili emosional vəziyyəti ilə sıx bağlı olduğundan emfatik tonlardan danışarkən insanın daxili vəziyyətini və söhbətə marağını əsas amil kimi nəzərdə saxlamaq lazımdır.

İnsanın söhbətə olan marağını və/yaxud nitqin emosionallığının müxtəlif dərəcələrini fərqləndirmək üçün Amdt və Cəni [1, s.525] həyəcanlandırıcı söhbət, duyğulandırıcı söhbət və məlumatverici söhbət terminlərini təklif edir. Həyəcanlandırıcı söhbət, əsasən, spontan, plansız, daxili emosional vəziyyətin iradəyə tabe olmayan xarici təzahürüdür və konkret bir məlumat ötürməyə xidmət etmir. Həyəcanlandırıcı söhbət əsnasında emfatik tonlar olan yuxarıdan enən, qalxıb-enən, enib-qalxıb-enən, yuxarıdan qalxan, enib-qalxan, qalxıb-enib-qalxan tonlardan geniş istifadə olunur. Məlumatverici söhbət isə şüurlu, düşünülmüş, niyyətli olur [1, s.528, 531]. Məlumatverici söhbət zamanı isə əsasən, aşağıdan enən, aşağıdan qalxan, orta səviyyəli tonlar işlədilir. Dilçilər duyğulandırıcı söhbəti həyəcanlandırıcı söhbət və məlumatverici söhbət arasında aralıq mövqedə göstərir.

İntonasiya sahəsində müasir axtarışlar intonasiyanın işarəli və işarəsiz (neytral) növlərini fərqləndirirlər. (Həlidey, 1967; Febi, 1981) Hisslərin və münasibətin ifadə olunmasına bu növlərin fərqli təsiri vardır. Məsələn, ingilis dilində

neytral nitqdə xüsusi suallar düşən sonluğa malikdir, işarəli emfatik nitqdə isə belə cümlələr yuxarıdan qalxan, qalxıb-enən, enən-qalxan tonlarla tələffüz olunaraq müxtəlif mənalar ifadə edir. Aşağıdakı misala diqqət yetirək: İda rəfiqəsinə bədənində döymə etmək istəyi barədə məlumat verir, rəfiqəsi anasının bu barədə fikrini soruşanda İda təbii olaraq anasının etiraz etmədiyini söyləyir və bu hal onun üçün adi olduğundan “She’s never ever said a word to that” cümləsini enən şkala və aşağıdan düşən, qeyri-emosional tonla tələffüz edir. Bu məlumat rəfiqəsi üçün çox təəccüblü olduğundan eyni cümləni yüksək səviyyəli şkala və yüksəkdən qalxan tonla təkrarlayır.

İda: I’m going to tattoo my body.

Nat: And what does your mum say to that?

İda: She’s \never ever said a \word to that.

Nat: She’s →never ever said a ‘word to that.

Emosional nitq daha çox hisslərlə bağlı olduğundan və iradəyə tabe olmadığından onun göstəricilərini öyrənil nitqə tətbiq etmək çətin ola bilər, lakin bu parametrlərdən fikrini daha dolğun, mesajını daha təsirli etmək üçün yuxarıda sadalanmış hallarda istifadə etmək natiq üçün çox vacibdir. Eyni zamanda ünsiyyət prosesinə daxil olan hər bir şəxsə qarşısındakının nitqində bu parametrləri tanımaq onun ötürdüyü mesajı düzgün anlamağa kömək edər və qarşılıqlı anlamaları təmin edər. Beləliklə, eşidib anlamının düzgün olması zamanla nitqin də saflaşmasına və təkmilləşməsinə səbəb olar.

Ədəbiyyat

1. Arndt Horst and Richard W. Janney. Verbal, Prosodic, and Kinesic Emotive Contrasts in Speech. *Journal of Pragmatics* 15: 521-549.
2. Halliday Michael A.K. *Intonation and Grammar in British English*. The Hague, Mouton, 1967.
3. Margret Selting. *Emphatic Speech style: with special focus on the prosodic signaling of heightened emotive involvement in conversation*. *Journal of Pragmatics* 22: 375-408.
4. John Pheby. *Intonation*. In: *Grundzüge einer deutschen Grammatik*. Von einem Autorenkollektiv unter der Leitung von K.E. Heidolph, W. Flämig und W. Mötsch, 839-897. Berlin: Akademie-Verlag. 1981.

Summary

Emphatic speech

The purpose of the article is to present a brief, introductory information about emphatic speech and differentiate it from emotional speech taking into consideration parameters of both styles and circumstances under which they occur. The article also deals with types of involvement and types of intonation.

Резюме

Эмфатическая речь

Цель статьи состоит в том, чтобы представить краткую, вводную информацию о выразительной речи и отличить ее от эмоциональной речи принимая

во внимание параметров обоих стилей и обстоятельств, при которых они возникают. В статье также рассматриваются типы вовлечения и интонации.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. K. Alırzayeva
ADU-nun İngilis dilinin fonetikasi kafedrasının
29.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 02.11.2016

İNGİLİS DİLİNDƏ VASİTƏSİZ DANIŞIQ AKTLARINDA SUALLIQ ÇALARLARI İFADƏ EDƏN TƏNƏ-MƏZƏMMƏT MÜNASİBƏTLƏRİN PRAQMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR

Açar sözlər: sual cümləsi, mənfi akt, vasitəsiz nitq aktı, tənə-məzəmmət

Keywords: interrogative sentence, negative act, indirect speech act, reproach

Ключевые слова: вопросительное предложение, лекоугрожающий акт, косвенный речевой акт, упрек

Sual - unikal linqvistik fenomendir. Sual cümlələrinin bir qismi başqa heç bir vasitə olmadan, yalnız intonasiyanın köməyi ilə yaranır. Sual cümlələri əsasən struktur və sematik yanaşma vasitəsilə nəzərdən keçirilir. Sualın yeganə mümkün olan məqsədinin informasiyanın tələbindən asılı olması haqqında ənənəvi fikir yəni, müxtəlif, əsasən də, nitq aktları nəzəriyyəsi baxımından meydana çıxan fikirlərlə tamalanır. Nitqin sual aktının məqsədi-danışanın biliyində informasiya boşluğunu doldurmaqdan ibarətdir. Bu məqsədin həyata keçirilmə vasitəsi dinləyənin informasiyanın verilməsinə meylindən aslıdır.

Bir çox tədqiqatçılar sualı direktiv nitq aktı kimi nəzərdən keçirirlər. C.Serl təsdiq edir ki, "suallar-direktivlərin yarımşifidir, belə ki, onlar danışanın cavabın yaranması üçün göstərdiyi səyidir, yəni danışanda nitq aktına meyliyin yaranmasını təmin etmək üçün işləyir." [4, s.53]

Müasir dövrdə söylənən fikrin struktur və praqmatik xüsusiyyətlərinə, onların qarşılıqlı əlaqəsinə (təsirinə) xüsusi fikir verilir. Beləliklə, bu zaman dəyərli məna, dəyərli nitq aktının öyrənilməsi ön plana çıxır. Tərif, mühakimə və s. kimi nitq aktları ilə yanaşı tənə-məzəmmət də dəyərli nitq aktlarına aid edilir, belə ki, o danışanların şəxslərarası münasibətlərini tənzimləyir. Belə nitq aktları cəmiyyətin sosial həyatında müsahiblərin, yəni kommunikantların davranışını təshih etməkdə böyük təsir göstərir.

Tənə-məzəmmət təqdir etməmənin (bəyənməmənin) bilavasitə, yəni, vasitəsiz şəkildə ifadə edilməsini göstərən dil imkanlarından biridir. Tənə-məzəmmət, şübhəsiz, mənfi münasibət bildirən nitq aktıdır, amma dolayı yolla söylədikdə tənə-məzəmmət edənin müsbət simasını qoruyub saxlamağa da imkan verir. Beləliklə, məhz məzəmmət "praqmatik aktında" daha çox nəzakətlik prinsipinə ciddi əməl olunur ki, onun da təsiri məzəmmətin neytrallaşdırılmasına xidmət edir.

Məzəmmət bildirən nitq aktı-qarşımızdakı şəxsin nəzakət və davranışlarını təqdir etmək, həmin şəxsin emosional sferasına günahkarlıq/utanc hissi aşılmaq məqsədilə ifadə edilir.

Məzəmmət bildirən nitq aktı göstərilən məqsədə çatmaq üçün yönəlmiş fərdi mülahizəni (və ya mülahizələrin ardıcılığını), eləcə də məzəmmətə səbəb olmuş hərəkətlərin (davranışların) kontekstində götürülən dinamik nitqin yaranmasını (praqmatik akt) və ünvanlanmış şəxsin cavab reaksiyasını ifadə edir.

Vasitəsiz danışiq (nitq) aktında tənə-məzəmmətin hədsiz dərəcədə işlənmə tezliyi onunla izah edilir ki, müsahiblərin əksəriyyəti öz narazılıqlarını açıq-açıq-

na söylənməməyə üstünlük verir. Məzəmmət bildirərkən müsahib bu və ya digər dərəcədə öz müsahibinə kommunikativ təzyiqli göstərmək məcburiyyətində qalır. Bəzi səbəblər üzündən (məsələn, hər bir kəsin şəxsi müstəqilliyinə hörmət, müsahibə kommunikativ təzyiqli göstərmənin yolverilməz olduğunu nəzərə almaqla) ingilislər məzəmmət edərkən dolayı yolla sual verməyə yəni vasitəsiz nitq aktına üstünlük verirlər [5, s. 289].

Get the tire ! Bring it with you ! Ain't you got any sense at all ? Why didn't you bring it ? [9, s. 43] .

Bu misalda “you” əvəzliyi güclü vurğu ilə tələffüz edilir. Temp zəifdir, diapazon genişdir. Bu da öz növbəsində “you” sözünün təsirini, intensivliyini artırır. Tənə qəzəblə eyniləşir.

Nəzərə alsaq ki, tənə məzəmmət olunan üçün potensial təhlükəli davranışdır, məzəmmət olunan öz reputasiyasına xələl gətirmək məsuliyyətindən qaçaraq dolayı yolla məzəmmət strategiyasını seçir, belə ki, illokutiv gücün düzgün interpretasiyası üçün məsuliyyət bu situasiyada məzəmmət olunanın üzərinə düşür [3, s. 27].

Dolayı yolla ifadə formasının işlənməsi məzəmmət edənin açıq konfliktdən qaçmasıyla əlaqədardır; konflikt illokusiyanın yumşaldılması linqvistik vasitələrin hesabına təmin edilir.

Məzəmmətin kommunikativ məqsədinin antietiket xüsusiyyəti, ona şamil olunan nəzakətlik prinsipinin pozulması məzəmmətin mənfi aktlara aid olmasını göstərir. Hər şeydən əvvəl, məzəmmət müraciət edilən şəxsə qarşı yönəldilmiş mənfi aktdır: məzəmmət edərkən, danışan qarşısındakı şəxsin davranışını mənfi qiymətləndirir və bununlada onun müsbət xüsusiyyətlərinə zərər verir. Əgər dəyərləndirmə müsahibin normal davranış formalarına riayət etməyə çağırırsa, bu zaman neqativ baxışları da təhqir olunur.

Məzəmmətlə bağlı məsələlər təhlil olunarkən ifadə formasında bir neçə qanunauyğunluq nəzərə çarpır - sualların çox hissəsi ümumi və xüsusi suallarla ifadə edilir. Ayrıca suallara çox nadir hallarda rast gəlinir. Məzəmmət bildirən seçmə (alternativ) suallar isə tədqiq olunan materialda demək olar ki, yoxdur, çünki alternativ suallarla məzəmmət ifadə etmək imkanında deyil.

Bir neçə nümunəyə nəzər yetirək:

Who are you afraid of ? [10, s.95]

Burada Piter Bobru daim ətrafa baxmaqda və onu dinləməməkdə, hətta ağacların da qulağı var söyləməkdə məzəmmət edir. Bu misalda ciddi məzəmmət müşahidə olunur. Ton kəskin alçalandır. Temp ciddi məzəmmət şəraitində azaldılmış olur.

You believe me, don't you ? [8, s.143]

Bu sualla Senator Cenini ona tamamilə inanmamaqda günahlandırır. Cümlə iki sintaqmaya bölünür. Birinci intonasiya qrupu alçaq enən tonla, ikinci tərəf isə alçaq qalxan tonla tələffüz edilir.

Məzəmmət bildirən vasitəsiz nitq aktını təhlil edərkən konstruksiyaların böyük quruluş müxtəlifliyi aşkar edilmişdir. Bu müxtəliflik bir neçə faktlarla izah edilə bilər ki, bu da müsahibin öz səviyyəsini, daha uyğun nitq davranışını strategiyasını nitqdə məzəmməti formalaşdıracaq konstruksiyadan asılı olmasıdır. Bəzi faktları nəzərdən keçirək:

1. ictimai status, yaş, təhsil səviyyəsi və s.:

Where do you get those ideas, Jennie [8, s.263]

Senator Cenidən səbrlə, bir qədər onun məzəmmət etməklə soruşur ki, bəzən onun beyninə lazım olmayan fikirlər gəlir. Cümlənin tələffüzü emosional-empatik tona uyğun yumşaldıcı tənə ifadə edir.

Situasiyada məzəmmətin assimetrik münasibətlərlə, daha çox kateqoriyalıqla ifadə edilməsi tez-tez elə bir davranış forması əmələ gətirən səbəb izah edir ki, bu səbəblərdən məzəmmət olunan şəxsin reputasiyasına dəyən zərər kompensasiyası oluna bilər.

2. qıcıqlanmanın dərəcəsi, ədəbin (nəzakətin) səviyyəsi:

Where on earth did you come from ? [11, s. 45]

Geysa yenicə gəlmiş qızı pintilikdə məzəmmət edərək əsəbi halda soruşur. Bu misalda temp yavaşdır, diapazon isə çox genişdir. Cümlənin sonu güclü vurğu ilə tələffüz edilir.

3. məzəmmətin resipiyenti (məzəmmət olunan):

Is that how you address a Queen? [10, s.85]

Kraliça təkəbbürlə balaca Edmuddan soruşur. Bu qəzəbli mühakimənin nümunəsidir.

Belə məzəmmətlərdə inkar konstruksiyalara tez-tez rast gəlmək olur ki, bu da onlara nəsihət, öyüd çaları verir.

Haven't you noticed anything? [7, s.122].

Öyüddə sadə ton üstünlük təşkil edir.

Əlavə emosiyalarla bildirilən məzəmmət üçün istifadə olunan sual qrupları da çox maraqlıdır. Bu halda hər bir sualı həm ayrı, həm də eyni vaxtda qrup halında nəzərdən keçirmək olar. Belə "tirada" ya misal üçün bir neçə həyəcanla söylənmiş məzəmmət bildirən sual qrupuna diqqət yetirək:

That's all right, but what's the use of all this secrecy ? Why can't you come out and tell what's the matter with you ? What's the use of this whispering behind doors ? Where do you have to go? [8, s.177]

Daha bir neçə xitab, ədat, ara sözlər və birləşmələrdən ibarət olan sual cümlələrini nəzərdən keçirək.

I suppose you're coming down, Peter ?

Enən-qalxan ton, tempin azalması və kəskin genişlənən diapazon bu cümlənin ən başlıca səciyyəvi xüsusiyyətdir.

Gündəlik həyatda olunan müraciətlər danışanın nitqini daha istiqamətli və nəzakətli edir, müraciətlər etikətli davranışın ayrılmaz hissəsinə çevrilir. Ümumiyyətlə, "vasitəsiz mənaların aktuallaşdığı" dialoji kommunikasiyanın fərqli cəhətini [4, s.20] ünsiyyət subyektləri arasındakı qarşılıqlı əlaqənin personalizasiyası adlandırmaq olar.

Hər bir müsahib öz həmsöhbətinin təkcə ünsiyyət vəziyyətinin temporal xüsusiyyətlərini deyil, həm də kommunikativ vəziyyətin bütün iştirakçılarının psixoloji xarakteristikasının unikallığını anlayır və qəbul edir.

Tell me: how long are you staying here this time?

Dil materialının tədqiqi danışanın linqvistik vasitələrlə konfliktli məqsədini aydın göstərməyə imkan yaradır. Qeyd etmət lazımdır ki, çox vaxt məzəmmət edən öz məqsədinə çatmaq üçün ən çox ritorik suallar və istehzal tənlərdən istifadə edir.

Məzəmmət aktında nəzakətliklik kateqoriyasının həyata keçirilməsi danışanın məzəmmətinin aqressiv istiqamətinin neytrallaşdırması və dinləyən şəxsin müdafiəsinə olan cəhddən ibarətdir.

Məzəmmət mənası daşıyan sual konstruksiyalarını nəzərdən keçirərək qeyd etmək olar ki, sual - məzəmmətlər müxtəlif formalarda ola bilər. Onlara məzəmmətə əlavə ahəng verən inkar konstruksiyalarda tez-tez rast gəlmək olar. Tədqiq olunan materialın maraqlı xüsusiyyətlərindən biri də sual cümlələrindən ibarət olan qrupların olmasıdır ki, onların da mənasını hər bir sualdan ayrıca deyil, tam qrup halında anlamaq olar.

Ədəbiyyat

1. Каразия Н.А. Прагмалингвистическое исследование акта упрёка в контексте современной американской речевой культуры. Петропавловск-Камчатский: Издательство Камчатского государственного педагогического университета, 2004. 21 с.
2. Ключев Е.В. Речевая коммуникация. М.ПРИОР, 1998. 320 с.
3. Давыдова Т.А. Роль упрёка в межличностном общении// Международная научно-практическая конференция МК-1-07.Астрахань: АГУ, 2007. с.26-28.
4. Чухно А.А. Косвенные директивы и реакция на них: факторы адресата. Ростов-на-Дону, 2007. 20 с.
5. Larina T.Проявление особенностей культуры в синтаксической структуре высказываний// Człowiek Świadomość Komunikacja Internet. Warszawa, 2004. С.284-293.
6. Searle, J. Speech Acts // Syntax and Semantics. 1976. Vol.3. 212 p.
7. Amis K. Lucky Jim. Arden, 2002. 304 p.
8. Dreiser Th. Jennie Gerhardt. Philipp Reclam, 2004. 284 p.
9. Lee H. To kill a mockingbird. Antogology, 2004. 320 p.
10. Lewis C.S. The complete chronicles of Narnia. Harper Collins Publishers, 2000. 524 p.
11. Golden A. Memoirs of a geisha. Vintage, 2005. 503 p.

Summary

The pragmatical features of the indirect speech acts with the meaning of reproach, expressed in the form of a question in the English language

This article deals with the review of the pragmatical characteristics of the speech act of reproach expressed in the form of a question. The basic reasons of the indirect use of the speech act of reproach are considered.

Резюме

Прагматические особенности косвенных речевых актов со значением упрёка, выраженных в форме вопроса в английском языке

Статья посвящена обзору прагматических характеристик речевого акта упрёка, выраженного в форме вопросительного предложения.

Рассматриваются основные причины косвенного употребления речевого акта упрёка.

*Rəyçi: fil.f.d., dos.K.Alırzayeva
ADU-nun İngilis dilinin fonetikasi kafedrasının
29.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 31.10.2016

İNGİLİS DİLİNDƏ ESSELƏRDƏ ƏLAQƏLƏNDİRİCİ SÖZLƏRİN
İŞLƏNMƏSİ VƏ TƏRCÜMƏSİ

Açar sözlər: əlaqələndirici sözlər, esse, paraqraf, başlıq cümlə, fikir

Keywords: transition signals, essay, paragraph, topical sentence, opinion

Ключевые слова: связывающие слова, эссе, параграф, главное предложение

Bildiyimiz kimi akademik yazı dilin müəyyən ənənəvi və standart formalarına uyğun olaraq səmərəli yazı deməkdir. Akademik yazı fənni sadə və aydın dillə səlis təşkil edilmiş paraqraf, esse, məktub, məlumat və s. yazı nümunələrini yazmaq prosesini tədris edir. Bu fənnin tədrisi zamanı tələbələrə düzgün yazmaq, düşünmək, düşündüyünü şərh etmək, durğu işarələrini müvafiq istifadə etmək, dilin qramatik qaydalarını mənimsəmək sadə və mürəkkəb cümlələri qurmaq bacarıqları öyrədilir.

Bugün effektiv və səmərəli yazmaq bacarığı təhsil, biznes, hüquq, tibb və s. sahələrdə tələb olunan keyfiyyətlərdən biridir. Bu bacarığa tələbələr səylə çalışaraq, təcrübə və biliklərə yiyələnərək nail ola bilirlər.

Yazı zamanı müəllif oxucunu inandırmaq üçün və ya yazının təsirli alınması üçün mövzuya aid xüsusi təfsilatlar, mühakimələr, nümunələr və faktlardan istifadə edirsə yazı daha effektiv və inandırıcı olur. Durğu işarələrini müvafiq olaraq işlətmək, qrammatik qaydaları yerində tətbiq etmək, geniş və zəngin söz ehtiyatından istifadə etməklə yazar dili nə qədər bildiyini nümayiş ettirə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, müəllif yazı prosesində öz məlumatlarını diqqətlə elə seçməlidirlər ki, mövzunu əhatə etsin və eləcə də o, məzmunun asanlıqla qavranılması üçün məntiqi plandan istifadə etməlidir.

Akademik yazı fənninin tədrisi zamanı esselərin yazılması qaydalarına xüsusi diqqət verilir. Esse bir mövzuya aid bir neçə paraqraflardan ibarət olan yazı parçasıdır. Paraqraf isə mövzunun məzmunu ilə əlaqədar olan bir qrup cümlədən başlıq cümlə, əsas hissə və yekun cümlənin işlənməsi mütləqdir. Essədə paraqrafların sayına məhdudiyyət qoyulmur. Belə ki, yazar mövzunu əhatə etmək və fikrini tam aydınlığı ilə çatdırmaq məqsədi ilə münasib bildiyi qədər paraqraf yazsa bilər. Hər bir paraqraf başlıq cümlə ilə başlayır. Başlıq cümlə abzasdan yazılır. Başlıq cümlə oxuyucuya paraqrafda hansı mövzu haqqında danışılacağı barədə məlumat verir. Başlıq cümlə paraqrafın əsas cümləsidir. Oxuyucu başlıq cümləni oxuyarkən asanlıqla mövzunu təxmin edir. Başlıq cümlə essədə irəli sürülmüş fikri aydın, təhrif etmədən, çox geniş olmuyan bir cümlə ilə ifadə edir. Yazıçı bu cümlədə əsas fikrini və hisslərini ifadə edir. Başlıq cümlə essədə irəli sürülmüş fikri aydın, təhrif etmədən, çox geniş olmayan bir cümlə ilə ifadə edir və oxucunun diqqətini cəlb edərək onu maraqlandırır. Başlıq cümlənin çox yığcam və ya yarımçıq olması da məqsədə uyğun hesab edilmir. Buna görə də başlıq cümlələr mənalı və təsirli olmalıdır.

Paraqrafın qalan cümlələri isə başlıq cümlədə irəli sürülmüş fikri təsriq və ya sübut etmək məqsədi ilə yazılır. Sonrakı cümlələr məzmunu oxuyucuya izah edir,

hər hansı bir hadisəni, insanı və məkanı əks etdirir. Paraqrafda müəllif mövzu ilə əlaqədar nə qədər nümunə sübut və ya təfsilatları çox təqdim edərsə, oxucu ona o qədər inanar və mövzuya maraq göstərir. Başlıq cümlənin paraqrafın əvvəlində yazılması həm də yazıçının mövzuya aid yazılan fikirləri təstiqlənməsinə yaxından kömək edə bilər. Başlıq cümlədə mövzu haqqında ümumi məlumat verildikdə, paraqrafın əsas hissəsində artıq mövzuya aid spesifik, xüsusi məlumat, mülahizə və müddəalar verilir. Bu cümlələr mövzuda haqqında bəhs edilən fikri dəstəkləyir və ya təstiqləndirir. Yazar verilmiş mövzu haqqında yazılmış fikir və müddəaların oxucunu qane edəcəyini təxmin etmək üçün yazılmış mətni müəyyən suallar vasitəsi ilə yoxlamaq olar. Paraqrafın əsas hissəsində müəllif müxtəlif şəxslərin sitatlarından da istifadə edə bilər. Sitatlar mətnə verilmiş və irəli sürülən müddəanın və ya fikrin daha da möhkəmlənməsinə xidmət edir.

Paraqrafın sonunda isə yekun cümlə yazılır. Bu cümlə oxuyucuya paraqrafın sonuna çatdığını bildirir və paraqraf haqqında danışılan fikirləri bitirir. Yekun cümlə də başlıq cümlə kimi ümumidir. Bəzən yekun cümlə oxuyucuya başlıq cümləni xatırladır, lakin burada sözlər fərqli olur. Çox zaman yekun cümləni yazmaq üçün başlıq cümlədəki sözlərin bir neçəsini dəyişərək işlədirlər. Yekun cümlədən sonra isə yekun, son şərh əlavə etmək olar. Son şərhin məqsədi oxucunu düşündürmək və paraqrafı yadda saxlamağa oradakı fikri unutmamağa yardım etməkdir.

Bir və daha artıq paraqraftan təşkil olunmuş esse giriş, əsas və yekun hissədən ibarət olur.

Giriş essenin ilk paraqrafı olaraq mövzunu təqdim edir və oxucuda maraq yaradır. Giriş hissədə tezis cümlə essenin mövzusunu bəyan edir. Tezis cümlə giriş hissədə axırda işlənir. Giriş hissədə mövzuya aid verilən məlumatı çatdırmaq üçün istifadə edilən cümlələrin sayı ilə əlaqədar hər hansı bir qayda tətbiq edilmir. Belə ki, yazar oxucunun diqqətini cəlb etmək üçün ən azı 3 və ya 4 cümlə işlədə bilər. Lakin vacib məlumat və cümlələr essenin əsas hissəsində verilməlidir.

Müəllif əsas hissədə əvvəldə mövzuya aid az əhəmiyyətli faktları və nümunələri təqdim edə bilər. Sonda isə o mövzuya aid ən əhəmiyyətli və vacib faktları oxuyucuya çatdırır. Sonda həmçinin, mövzu haqqında fikir və mülahizə müddəalarının yekunlaşdığıda diqqətinizi cəlb edir. İstənilən mövzu haqqında yazarkən fikirlərin məntiqi cəhətdən ardıcıl bölünməsi metodundan istifadə edilir. Belə ki, essədə yazılan fikir və mülahizələri məntiqi cəhətdən bölərək ardıcılıqla yazmaq daha məqsədə uyğun hesab edilir. Mövzu ilə əlaqədar vaxt və məntiqi ardıcılıq bölgüsünü yerinə yetirdikdən və mövzuya aid planı yazdıqdan sonra yazar hər bir hissəyə aid fikir və mülahizələrini izah edir. Yazar mövzu haqqında mülahizələrinə oxuyucunu inandırmaq üçün müxtəlif səbəbləri də nümunə kimi istifadə edə bilər. Göstərilən səbəblər onun nöqtəyi - nəzərini təsdiqləyir. Yazar oxucunun onunla razılaşmasını, fikrini qəbul etməsini arzu edərsə o mütləq mülahizələrini sübut edən, dəstəkləyən həqiqi faktlardan istifadə etməlidir. O hər hansı bir israr etdiyi fikirlə əlaqədar iddianı sübut etməyi bacarmalıdır. Buna görə də mümkün qədər çox səbəblər göstərə bilər. Ən vacib səbəbi axırda göstərə bilər. Essədə fikirlərin məntiqi ardıcılıqla düzgün təşkil etməsi üçün əlaqələndirici sözlər adlanan söz və ifadələrdən istifadə edilir. Bir neçə paraqraftan ibarət olan essədə növbəti paraq-

rafa məntiqi, fikrin ardıcıl davam etdirilməsinə yardım edərək, əlaqələndirici sözlər oxuyucuya yazarın sözlərini anlamaqda çətinlik çəkməyə imkan vermir. Əlaqələndirici sözlər paraqraflar arasında əlaqənin, vəhdətin qorunmasına və essenin bir tam olmasına xidmət edir. Əlaqələndirici söz yazının necə təşkil olunduğunu göstərməklə yanaşı əsas məqam və mülahizələr arasında bağlılıq, məna yaxınlığı yaradır. Qeyd etmək vacibdir ki, essədə əlaqələndirici sözlər lazımınca və ya məna uyğun olaraq istifadə edilməzsə oxucu müəllifin fikrini anlamaqda çətinlik çəkər və essədə şərh edilən mülahizələrin qarışıq və səliqəsiz yazıldığını düşünər.

Essələrin müxtəlif növləri olduğu üçün əlaqələndirici sözlərdə hər birinin öz işlənmə yeri vardır və onlar mənaca bir birindən fərqlənirlər. Vaxt və əhəmiyyət (vaciblik) bildirən əlaqədar sözlər aşağıdakılardır:

First - əvvəla; second - ikincisi; first of all - hər şeydən əvvəl; then - sonra; next - sonra; after that - ondan sonra; finally - sonda .

Esseyə başqa bir fikir əlavə etmək üçün aşağıdakı əlaqədar sözlər istifadə edilir:

Furthermore - bundan başqa, əlavə olaraq; also - həmçinin; in addition - əlavə olaraq; finally-sonda; more over - bundan savayı, əlavə, üstəlik; besides - bundan başqa.

Esseyə əks fikri əlavə etmək üçün aşağıdakı əlaqələndirici sözlər istifadə olunur:

On the other hand - başqa bir tərəf; however - hər halda, bununla belə; but - lakin; although - baxmayaraq; even though - hətta baxmayaraq.

Eyni oxşar fikri əlavə etmək üçün: similarly - eynilə; likewise - eyni halda, eyni cür; also - həmçinin

Nümunə əlavə etmək üçün:

For example - məsələn; for instance - məsələn.

Səbəb əlavə etmək üçün:

For - üçün; because - çünki; as - kimi; since - üçün, işlənir.

Nəticə və effekt əlavə etmək üçün:

Therefore - buna görə; thus - belə, bu minvalla; consequently - nəticədə; as a result- nəticədə; so - beləliklə, kimi əlaqələndirici sözlər işlənir.

Essədə nəticə və ya yekun hissəni əlavə etmək üçün aşağıdakı əlaqələndirici sözlər işlənir:

In brief - qısaca desək; all in all - nəticədə; in deed - əlbəttə; in other words - başqa sözlə desək; in short - qıyası; in the end - sonda.

Əlaqələndirici sözləri:

Sentence connector - cümlə birləşdiricisi

Conjunctions - bağlayıcılar

Coordinating conjunctions - birləşdirici bağlayıcılar (and, so, but, for)

Subordinating conjunctions - tabelik bildirən bağlayıcılar (although, even though, because, since, as) kimi qruplara bölmək olar.

Cümlə birləşdiriciləri tabesiz mürəkkəb cümlələrində işlənir. Bu birləşdiricilər tabesiz mürəkkəb cümlə tərkibində iki və ya daha artıq sadə cümlələri birləşdirir. Bəzi cümlə birləşdiricilər cümlənin əvvəlində işlənərək vergül və ya nöqtəli vergül işarəsi ilə ayrılır . Məs: I like to swim; but i don't like to jog.

Ədəbiyyat

1. Introduction to Academic Writing and reading: From sentences to paragraphs by G.Bishop, Jr. James A. Solan, Baku - 2005
2. Introduction to Academic Writing II edition .Alice Oshima, Ann Hogue. Addison Wesley Longman, 1997.
3. Successful Writing proficiency, Virginia Evan, Express Publishing, 1998
4. English - Azerbaijani dictionary. Gurban Rzayev, Baku - 1999

Summary

Translation of transition signals used in English essays

This article deals with translation of transition signals used in different kinds of essays. Usage of transition signals is very necessary, because they connect paragraphs, create unity, coherence and help to point out logical division. Transition signals are usually used at the beginning of each paragraph. In opinion essays we use transition signals indicating reasons to support our view.

Резюме

Перевод связующих слов в очерках на английском языке

Статья рассматривает проблему перевода связующих слов в различных типов эссе (очерков). Использование связующих слов чрезвычайно важно, так как они способствуют связи абзацев, помогают единству содержания и логической последовательности. Связующие слова обычно стоят в начале каждого параграфа.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. T.Əmirova
ADU-nun İngilis dilinin tərcüməsi kafedrasının
11.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 01.11.2016

İNGİLİS DİLİNDƏ ŞƏXS, YİYƏLİK VƏ QAYIDIŞ ƏVƏZLİKLƏRİNİN
CÜMLƏ VURĞUSUNA MÜNASİBƏTİNƏ DAİR

Açar sözlər: cümlə vurğusu, nitq hissələri, əvəzliliklər

Keywords: sentence stress, parts of speech, pronouns

Ключевые слова: фразовое ударение, части речи, местоимения

Məlum olduğu kimi, dilin lüğət tərkibinin leksik vahidləri kimi sözlər ayrılıqda vurğuya malik olur. İngilis dili lüğətlərində iki və ikidən artıq olan sözlərdə vurğu işarəsi qeyd edilir, sözün əsas fonetik əlaməti kimi çıxış edir. Lakin rabitəli danışıqda, cümlələr daxilində lüğətdə olduğu kimi bütün sözlər vurğuya malik olur. Cümlədə sözlərin vurğu daşması, həmin sözlərin daşdığı leksik-semantik mənadan asılı olur. Digər tərəfdən lüğətdə ayrılıqda götürülmüş birhəcalı sözlərdə vurğu işarəsi qoyulmadığı halda, cümlə daxilində birhəcalı sözlər də vurğu ilə işarə edilir. İngilis dilində bir qayda olaraq əsas nitq hissələri, o cümlədən isimlər, sifətlər, saylar, əsas feillər, zğrflər cümlədə vurğu daşıyır. Lakin köməkçi nitq hissələri, o cümlədən köməkçi feillər, şəxs, yiyəlik əvəzlilikləri, artikllar, sözlənləri, bağlayıcılar isə vurğusuz olur. Məsələn: 'High a'bove the ,city | on a 'tall ,column | 'stood the 'statue of the 'Happy ,Prince || cümləsində artikllar və sözlənlərindən başqa, əsas nitq hissələri vurğu ilə müşayət olunur. Gündəlik danışıqda, söhbətlərdə, əsasən isimlərin əvəzedicisi kimi əvəzliliklər daha çox işlənir. Əvəzliliklər digər nitq hissələrinə nisbətən konkret əşya, keyfiyyət, kəmiyyət, əlamət, hərəkət ifadə etmir, odur ki, onların semantik yükü konkret kontekst və nitq situasiyalarından asılı olur və əvəz etdiyi sözün-əşyanın məzmunu ilə konkretləşir. Bu baxımdan əvəzliliklərin mənası, daşdığı semantik yük nisbi olur. Bu səbəbdəndir ki, əvəzliliklərin əksəriyyəti, o cümlədən şəxs, yiyəlik, nisbi, qayıdış vəs. vurğu daşmır [1, s.121].

A. 'What 'time are you ,leaving?

B. My 'train 'leaves at '11. ,30.

yaxud :

T. I'd 'like to 'book a 'flight to ,London | for 'Friday '2, ,1st

A. I'll have a 'look at the ,time table ,sir.

A. 'Whats the ,matter?

B. I've 'just cut ,myself.

Yuxarıda verilən cümlələrdə şəxs və qayıdış əvəzlilikləri vurğu qəbul etməz.

Əvvəldə qeyd dildiyi kimi, şəxs və yiyəlik əvəzlilikləri müəyyən kontekst və nitq situasiyalarında şəxslərin qarşılaşdırılması zərurəti ortaya çıxdıqda və qarşılaşdırma nəzərdə tutulduqda vurğu qəbul edir. Kontekstlərə müraciət edək.

'This is my ,family. My ,wife | my ,son | my ,daughter and ,I. 'I am Mr.Black. My wife is ,Mrs.Black [6, s.138].

Bu mətn parçasında əvəzliyin üç müxtəlif növü işlənmişdir; işarə,yiyəlik və şəxs əvəzliyi.Burada işarə əvəzliyi “ this” mübtəda funksiyasında çıxış etdiyindən vurğu daşır. Lakin işarə əvəzliləri,yiyəlik əvəzliləri (my, his, her və s.) kimi təyin funksiyasında çıxış etdikdə, vurğu qəbul etmir. Bu konteksdə “I” şəxs əvəzliyi iki mövqedə işlənmişdir; cümlənin sonunda və əvvəlində. Bu mövqələrin hər ikisində “I” vurğu qəbul edir. Birinci halda “I” şəxs əvəzliyi cümlənin sonunda sadalama, ikinci halda qarşılaşdırma elementi kimi çıxış etdiyindən,hər iki halda vurğu qəbul edir. Digər bir konteksdə “I” şəxs əvəzliyi “his” yiyəlik əvəzliyi ilə qarşılaşdırılır.Bu halda hər iki əvəzlik vurğu qəbul edir.Məsələn:

- 'How do you' like your tea, Mrs.White, strong or weak?

- 'I like my tea | rather sweet | but my husband prefers his | without sugar. [6,s.140]

İngilis dilində “I” şəxs əvəzliyi kimi “you” şəxs əvəzliyi də konteks və nitq situasiyalarında əsasən qarşılaşdırma hallarında vurğu qəbul edir.Məsələn:

a. I am so glad you were able to come | 'Dinner is ready | 'Let's go into the dinning room || Mrs. Thomson | 'will you sit on my left | and you Mr. Thomson there were || yaxud

b. - 'Is this your first visit?

- Its my wifes first visit | but 'I have been here | 'several times before.

c. 'Will you have some more chicken ,Mrs.Thomson?

- No | thank you!

- 'What about you, Mr.Thomson?

- Yes, please | just a little | its delicious.

d. - And now what sweet will you have Mrs.Thomson? There is apple tart and cream | er 'chocolate trifle.

- Er... | 'trifle for me please.

- And you Mrs. Thomson?

- 'Trifle for me | too, please. [6, s.145-146]

Yuxarıda verilən bir mətnin müxtəlif kontekstlərində ,nitq situasiyalarında “ you” əvəzliyi 3 defə (a.c.d.) vurğu qəbul edir.Digər bir kontekstdə isə (b) “I” şəxs əvəzliyi Its my wifes fist visit cümləsinin məzmunu ilə qarşılaşmada vurğu qəbul edir. Yiyəlik əvəzliləri də şəxs əvəzliləri kimi şəxslərin qarşılaşdırılması məqamında vurğu qəbul edir. Məsələn:

'Give it to her | 'not to us.

'Let me do that (instead of you) [3, s.174]

I don't like that . But: 'That's just it.

Bəzən nəqli cümlə ilə əmr cümləsinin fərqləndirilməsində cümlə vurğusu yeganə fərqləndirici vasitə kimi çıxış edir. Məsələn:

You 'make the `tea (nəqli cümlə)

'You ,make the `tea (əmr cümləsi) yaxud 'You ,make the ,tea and Ill ,set the `table. [1, s.121]

İngilis dilində eyni səs tərkibli,qrammatik formalı əvəzlilər (myself, himself, herself, ourselves və s.) vardır ki, onlar cümlə vurğusuna görə müxtəlif əvəzlilər kimi çıxış edir. Məlum olduğu kimi,ingilis dilində myself,himself, herself qəbildən olan əvəzlilər ən çox qayıdış əvəzliləri kimi çıxış edir və əsasən müəyyən qrup feillərlə (to find, to amuse, to hurt, to hide, to cut, to enjoy, to throw, to wash, to shave) işlənir. Belə ki, qayıdış əvəzliləri bir qayda olaraqcümlə vurğusu qəbul etmir. Məsələn:

He 'amused himself by 'playing with the `dog.

Be_v careful 'don't `cut yourself.

The 'soldier de'fended himself `bravely. [2, s.93]

Bununla yanaşı, qayıdış əvəzliyi cümlə vurğusu qəbul etdikdə, emfatik əvəzlilər kimi çıxış edir. Məsələn:

I my'self `spoke to him.

They 'did it them `selves.

It 'did it it `self.

Qayıdış əvəzliləri “by” sözünü ilə işləndikdə, ayırıcı (izoləedici) əvəzlik kimi çıxış edir və cümlə vurğusu qəbul edir. Məsələn:

The 'children are 'all by them `selves.

Can't you 'stay here by your `self ?

Məlum olduğu kimi,ingilis dilində yiyəlik əvəzlilərinin iki forması vardır: 1) yiyəlik əvəzlilərinin isimlə işlənən forması (my, your, his, her, our, their); 2) müstəqil işlənən formaları (mine, yours, his, hers, ours, theirs) .

Yiyəlik əvəzlilərinin isimlə işlənən formaları bir qayda olaraq,cümlədə vurğu qəbul etmir. Bununla belə,yiyəlik əvəzlilərinin isimlə işlənən formaları qarşılaşdırma ifadə etdikdə vəya nəzərdə tutduqda cümlədə vurğu qəbul edir. Məsələn:

Our cat is 'more in'telligent than 'your_v dog.

I ,like 'his 'painting 'better than 'her_v drawing.

Yiyəlik əvəzlilərinin müstəqil formaları bir qayda olaraq,cümlədə vurğu daşıyır. Məsələn:

'Mine is 'very `nice | 'What is `yours like.

'Give me ,his | and 'take `theirs.

'Yours is a 'long 'life to 'look `back upon.

Deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, cümlədə bir qayda olaraq, vurvu daşıyan sözlərlə yanaşı, vurğu daşıyan sözlərin, xüsusilə isimlərin əvəzedicisi kimi çıxış edən şəxs, yiyəlik və qayıdış əvəzlilərinin də vurğulu olması hallarını da bilmək məqsədə uyğundur. Belə ki, danışıq prosesində müəy-

yən mənalara, xüsusilə qarşılaşdırma, ziddiyyət ifadə edən mənalara, habelə fikrin, niyyətin dəqiq ifadə edilməsində və anlaşılmasında bu əvəzlilər mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Axundov A., Babayev S., Zeynalov F.H. İngilis və Azərbaycan dillərində vurğunun ritmo-melodik xüsusiyyətləri. Bakı, 1996.
2. Musayev O.İ. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, "Qismət" 2007.
3. Kingdom R. The Groundwork of English Intonation; London, 1958.
4. Roach P. English phonetics and phonology. Cambridge University Press, 2009.
5. Zeynalov F.H. Practical English Phonetics, Book 7. Bakı, "Mütərcim" 2012
6. Zeynalov F.H. Supplement of the book Practical English Phonetics, Book 11. Bakı, "Mütərcim" 2012

Summary

On the relation of personal, possessive and reflexive pronouns to sentence stress

The article deals with the stressed and unstressed usage of the pronouns in speech. In the article an attempt is made to study the stressed variants of personal, possessive and reflexive pronouns which are usually unstressed and in sentences.

Резюме

К отношению личных притяжательных и возвратных местоимений фразовому ударению в английском языке

Данная статья посвящена употреблению местоимений в ударных и без ударных позициях. В статье сделана попытка изучения ударных вариантов личных, притяжательных и возвратных местоимений, которые обычно являются безударными в составе предложения.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. K.Alırzayeva
ADU-nun İngilis dilinin fonetikasi kafedrasının
29.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 31.10.2016

LABÜD İTKİLƏR VƏ KOMPENSASIYA

Açar sözlər: kompensasiya, itki, hədəf dil, məzmun, ekvivalent, teks

Keywords: compensation, omission, target language, context, equivalent, text

Ключевые слова: компенсация, сокращение, контекст, эквивалент, текст

Tərcümə bir qayda olaraq orijinaldan, yəni əsərin əslindən edilməlidir. Lakin gördüyümüz kimi bir çox əsərlər Azərbaycan dilinə rus və başqa dillərdən, ikinci bir dildən tərcümə olunublar.

Tərcümə zamanı məna itkilərinə yol verərkən tərcüməçi hansı mənanı saxlamağı dəqiq müəyyən etməlidir. Çünki bəzən hər hansı bir adi söz və ya cümlə böyük bir mənanı ifadə edir. Buna görə də əsas məna daşıyıcılarının ötürülməsi sonradan çəşqınlığa gətirib çıxarır, anlaşılmazlıq doğurur. Əsərdə əsas məna daşımayan, yəni ikinci dərəcəli məna daşıyan, kontekstin məzmununun çatdırılmasında aparıcı rol oynamayan söz və ya cümlələrin ötürülməsini hardasa qəbul etmək olar. Lakin tərcüməçi bunları minimuma endirməlidir. Bəzən tərcümədə müxtəlif məqamları başa düşməyən tərcüməçilər sözü, situasiyanı ya səhv tərcümə etmiş, ya da çətinlik çəkdiyi üçün heç tərcümə etməmişdir.

Tərcümə zamanı tərcüməçinin qarşısında duran ilk vəzifə, əlbəttə ki, məzmunun çatdırılmasıdır, lakin bu faktı nəzərə almaq lazımdır ki, tərcümə zamanı məzmunun tam şəkildə saxlanması haqqında biz yalnız nisbi danışa bilərik. Çünki dildaxili dəyişmə zamanı itkisiz keçinmək qeyri-real bir haldır, yəni orijinal əsərin məzmununu tam şəkildə saxlamaq qeyri-mümkündür, ona görə də tərcümə edilmiş istənilən əsər orijinalı tam şəkildə əks etdirmir.

Biz tərcümə variantında məna itkilərinə, qısaltmalara, yerdəyişmələrə, bəzi cümlələrin tam ötürülməsinə, bəzilərinin isə tam dolğunluğu ilə ifadə edilməməsinə rast gəlirik. Bədii əsərin dili-bədii üslub, birinci növbədə öz obrazlılığı ilə başqa üslublardan seçilir. Bədii əsərlərdə işlədilən bütün fonetik, leksik və qrammatik vahidlər mənada obrazlılıq yaratmağa xidmət edir. Buradakı söz, ifadə və cümlə bədiilik yaradan vasitələrdir. Bədii ədəbiyyatı tərcümə edən zaman tərcüməçi əsərin canlılığını, müəllifin stilini saxlamalıdır.

Tərcümənin ekvivalentliyinə nail olmaq üçün əvəzetmənin əsas müxtəlifliklərindən biri kompensasiya adlanan xüsusi haldır. Bu üsul o hallarda tətbiq edilir ki, mənbə dildəki mətnin elementlərinin bu və ya digər səbəbdən məxəz dildə ekvivalentləri olmur və onun yolları ilə ötürülə bilmir. Mənbə dilin bu və ya digər vahidi tam və yaxud heç tərcümə olunmadığından semantik itkini doldurmaq, yəni kompensasiya etmək üçün tərcüməçi elə həmin məlumatı hansısa başqa bir yolla verir.

Bütün bu yuxarıda deyilənlərdən, müxtəlif nəzəri məsələlərin şərhindən sonra bele deyə bilərik ki, kompensasiya üsulu mənbə dilin bu və ya digər birbaşa, vasitəsiz vahidini məxəz dilin sistemində tapmaq mümkün olmadıqda praqmatik

mənalı vermək üçün işlədilir. İtkilər və kompensasiya ilə əksər hallarda frazeoloji birləşmələrin tərcüməsi zamanı rast gəlirik [6, s.27].

Bütün bu tərcümə nəzəriyyəsinə əsaslanaraq, konkret bir nümunə üzərində - “Koroğlu” dastanı üzərində misallarla öz fikrimizi əsaslandırmaq:

“Eyvazı burax, yoxsa qarnını yırtaram” [1, s.36]

“You must either let him go, or else I will thrust the iron through thy body” [2, s.71].

Bu cümlənin tərcüməsinə baxarkən görürük ki, tərcümədə orijinaldan fərqli olaraq “you must” sözləri əlavə edilib. Orijinaldan uzaqlaşmaqda məqsəd qəssab şəyirdinin əsəbini daha qabarıq nəzərə çarpdırmaq və əsəri bədii cəhətdən zənginləşdirməkdir. “Yırtmaq” sözünün hərfi tərcüməsinə axtarsaq, “betorn”; “tear” kimi variantlarla rastlaşırıq. Ancaq mütərcim “dəmiri bədəninə yeritmək” kimi hərfi tərcümədən istifadəyə üstünlük vermiş və bu variantı yaxşı kompensasiya hesab etmək olar.

“Koroğlu qəssab şəyirdinin yekəbaşlığını görüb qılıncını çəkdi, onun başını xaşxaş toxumu kimi dağıtdı” [1, s.36].

Bu cümlənin ingilis variantında bir sıra itkilərlə yanaşı, bu itkilərin müəyyən dərəcədə kompensasiyası ilə rastlaşırıq.

“Kurroglou said: “Look at this reptile, I must show some mercy to him”/ He then flung his club at him and the servant’s scull burst like a poppy’s head” [2, s.71].

Bu cümlənin hərfi tərcüməsi belədir: “Koroğlu dedi: “Sən bir bu sürünənə bax, buna mərhəmət etməliyəmmiş”. O sonra dəyənəyini ona tərəf atdı və nökrin başı xaşxaş kimi partladı”.

Göründüyü kimi, “yekəbaşlıq” sözü itkiyə məruz qalıb, “qılınc” sözü dəyə-nəklə əvəz olunub. “Başını xaşxaş toxumu kimi partlatmaq” xalq arasında çox işlənən bir ifadədir. Ümumiyyətlə bədii əsərin başqa dildən tərcüməsi zamanı bu səpgili ifadələrə tez-tez rast gəldiyindən hərfi tərcümədən tamamilə kənar olub, obrazlı ifadə vasitələrindən istifadə etmək tərcümə əsərinin bədii zənginliyi, obrazlılığı, anlaşılıqlı dildə olması və eyni zamanda oxunaqlılığı nöqtəyi-nəzərindən ən optimal variant sayılır. Burada isə hərfi tərcümə istənilən nəticəni vermişdir.

“Çobanın gözü Koroğludaydı. Bunu görən kimi dili tutuldu. Fikirləşdi ki, indi məni də öldürəcək. Çoban kəlməyi-şəhadətini oxudu” [1, s.36].

“The shepherd, who saw this murder, became thoughtful and stammering from fright, began to repeat the prayers of the dying” [2, s.71].

Burada “dili tutuldu” - “became thoughtful”, “kəlmə-şəhadətini oxudu” isə “began to repeat the prayers of dying” kimi verildi. “Kəlmə-şəhadət” sözünün qarşılığını, əlbəttə ki, tapmaq mümkün olmazdı. Çünki bu müsəlman dünyasına xas olduğu üçün müsəlmanlara məxsus dini reali hesab oluna bilər, bunu isə ancaq hərfi şəkildə tərcümə etmək mümkündür. Bu hərfi tərcümə zamanı isə mütərcim azərbaycan dilindəki fikrin ingilis dilində çatdırılmasına müvəffəq olmuş, məzmunu əks etdirə bilmişdir.

“Çoban heç nə görməyibsən. Dəvə gördün.” [1, s.36]

Əlbəttə ki, “dəvə” sözünü oxuyan ingilis dilli oxucu təəccüblə “dəvənin mətləbə nə dəxli var”- deyə düşünə, çaşıb qala bilər.

“Shepherd, hast thou seen a camel?” [2, s.72]

Bu tərcümədə fikir olduğu kimi əks olunmuşdur. Lakin anlaşılmaqlıq yaranır, mətləb başa düşülmür. Burada mütərcim çox uğurlu bir vasitədən- əlavə şərhədən istifadə etmişdir. Səhifənin altında “dəvə görmək” məsələsinə aydınlıq gətirmiş, belə izahat vermişdir:

“Did you see the camel? No!”

“The commonly known tale is Persian, now became a proverb. The origin of that proverb is described in one of the Gulistan tales”.

Bu şərhə oxuyan oxucu başa düşür ki, “dəvə” heç də əsərdə əks olunmur, bu sadəcə bir əhvalat, bir ibrətəməz məsələdir.

Sənə deyirəm ağlam

Ağlama, Eyvaz, ağlama.

Xumi-ciyərim dağla

Ağlama, Eyvaz, ağlama. [1, s.37]

“I tell thee, Ayvaz

Thou must not weep

Do not torment my heart with grief,

Do not cry, do not lament, Ayvaz [2, s.72]

Burada “ağlama”- “do not weep”, “ciyərimi dağlama” - “do not torment my heart with grief”, “ağlama” - “do not cry, do not lament” kimi əks olunmuşdur.

Göründüyü kimi, “lament” sözü məna çalarını daha da artırmaq, təsiri gücləndirmək məqsədinə xidmət etmişdir. Ancaq tərcüməçinin bütün səylərinə baxmayaraq, nəzrin nəsrə çevrilməsində itkilər labüddür. Məsələn, “xumi-ciyərim dağlama” - “ürəyimə kədərlə əzab vermə” kimi ifadə olunmasını orijinaldan bir az uzaqlaşma kimi dəyərləndirə bilərik.

Ədəbiyyat

1. “Koroğlu”- Bakı, “Ozan”. 1997.
2. The Adventures and Improvisations of Kurroglou, The Bandit- Minstrel of Northern Persia (translated- from the Perso-Turkish Dialect).
3. Galperin I. “Stylistics, Moscow, 1971.
4. Rzayev Qurban, Rzayeva Raya. English-Azerbaijani Dictionary. Bakı, 1996.
5. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. Москва, 1986.
6. Кунин АВ. Фразеология современного английского языка. Москва, 1972.
7. Комиссаров В.А. Слова о перевода. Москва, 1973.
8. Смирницки А.И. Лексикология английского языка. Москва, 1986.
9. Федоров А.В. Основы теории перевода. Москва, 1963.

Summary

Compensation and omission

The article deals with compensation as a category of its translation and an attempt is made to discover the cases where something is omitted in the target language.

Резюме

Компенсация и сокращение

В статье говорится о компенсации и сокращениях при переводе. В том числе автор отмечает, что являясь одним из категорий компенсация помогает достичь цели при помощи сокращений в языке оригинале.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. T.Əmirova
ADU-nun İngilis dilinin tərcüməsi kafedrasının
11.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 11.10.2016

Aidə Süleymanova

E-mail: aida_jafarova1985@mail.ru

ADU

CORC ORUELLİN “1984” ROMANINDA MÜƏLLİF NEOLOGİZMLƏRİNİN TƏRCÜMƏSİ

Açar sözlər: müəllif neologizmləri, adekvatlıq, məxəz dil, hədəf dil

Keywords: author's neologisms, adequacy, source language, target language

Ключевые слова: авторские неологизмы, адекватность, исходный язык, целевой язык

Orijinaldakı leksik vahidlər və qrammatik formaların hədəf dilə transformasiyası ilə yanaşı, oradakı mənanın dəqiq ötürülməsindən ibarət olan tərcümə prosesi, həm də adekvatlığın təmin edilməsi üçün üslubi özəlliklərin hədəf dildə verilməsini özündə ehtiva edir. Hər bir bədii ədəbiyyat nümunəsi istər bu və ya digər bədii ifadə vasitələri, istərsə də müəllifin özünəməxsus üslubi priyomlarından istifadəsi ilə seçilir. Bütün bunların fonunda, məna ilə yanaşı, tərcümədə adekvat ötürülməsi tələb olunan digər bir linqvistik amil də var ki, bu da müəllifin fərdi yazı üslubudur. İ.R.Qalperin müəllifin fərdi üslubundan bəhs edərkən qeyd edirdi ki, o, dil vahidlərinin, bədii ifadə vasitələrinin elə bir vəhdətidir ki, onun vasitəsilə hər hansı bir müəllifin əsərini dərhal tanımaq olur [1, s.17]. Müəllifin özünəməxsus üslubu özünü həm müxtəlif üslubi vasitələrin istifadəsində, həm də müəllif neologizmlərinin yaranmasında biruzə verir. Bəzən bədii və ya publisistik əsərin müəllifi özünəməxsus yazı üslubunun nümunəsi kimi müəllif neologizmlərindən istifadə etməklə əsərinə xüsusi emosional ifadəlilik qatır. Bu məqalədə biz “Corc Oruell” təxəllüsü ilə tanınan ingilis yazıçısı Artur Erix Bleeyerin “1984” romanındakı müəllif neologizmlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi əsasında müəllifin özünəməxsus üslubunun əsas məziyyətlərini və onların tərcümədə necə saxlanılmasını təhlil edəcəyik.

Hər hansı bir bədii əsərdə adı çəkilən obrazlar, eləcə də baş verən hadisə və proseslərin şərhə və ya təsviri üçün müəllifin yaratdığı neologizmlərin adekvat şəkildə hədəf dildə yaradılması tərcüməçi üçün ən çətin məqamlardan biridir. Neologizmlər və onların tərcüməsi hər zaman tərcümə nəzəriyyəsində nəzəriyyəçi və mütərcimlərin diqqətini cəlb etməklə yanaşı, ən çox mübahisə doğuran problemlərdən olumuşdur. Bədii əsərin tərcüməsində mütərcim məxəz mətndəki neologizmlərə hədəf mətnə yenidən həyat verməlidir və həmin neologizmlər həm fono-estetik baxımdan, həm də prqamatik təsir baxımından orijinalından geri qalmamalıdır. P.Newmark qeyd edir ki, bədii əsərin tərcüməsində mütərcim məxəz mətnə qarşısına çıxan neologizmləri hədəf mətnə yenidən yaratmalıdır [2, s.149]. Neologizmlərin digər bir növü də okkasionallardır (nonce word), müəyyən bir situasiya daxilində yaradılmış və ona xas anlayışı ifadə edən sözlər. Belə sözlər çox vaxt ədəbi dilin hüdudlarından kənar qalmaqqla yanaşı, səsləndiyi zaman onları yaradan müəllifi xatırladır.

Bədii əsərlərdə neologizmlər çox vaxt sözdüzəltmə, mürəkkəb sözlər, konversiya və ya mənanın dəyişdirilməsi yolu ilə yaradılır. Tərcüməçi bəzən neolo-

gizmin mənasını tapmaq üçün kontekstə müraciət etməlidir. Neologizmlər çox vaxt mövcud söz və morfemlərin əsasında yaradılır. Məhz müvafiq morfemin dil-dəki funksiyası və mənasını tapmaqla neologizmin mənasını müəyyənləşdirmək olar. Çünki morfein dilin ən kiçik mənalı vahididir.

Neologizmlərin tərcüməsində adətən aşağıdakı üsullardan istifadə edilir:

- hədəf dildə müvafiq analoqun tapılması;
- transkripsiya və transliterasiya;
- kalka;
- təsviri və izahlı tərcümə metodu

Məlumdur ki, orijinalın stilistik xüsusiyyətlərini nəzərə almadan adekvat tərcüməyə nail olmaq mümkün deyil, hətta mütərcim bəzən semantik və stilistik dəqiqlik arasında seçim etmək qarşısında qalarsa, əksər hallarda o, ikinciyə üstünlük verməli olur. Bununla belə, heç bir bədii əsərin ideal tərcüməsi mümkün deyil, çünki orijinalın bütün özəlliklərini olduğu kimi tərcümədə əks etdirmək qeyri-mümkündür. Lakin bir məqamı da qeyd etmək lazımdır ki, mütərcim əsərini tərcümə etdiyi müəllifin “sima” sını, yəni müəllifin özünəməxsus üslubunu, ifadə tərzini hədəf mətn oxucusuna çatdırmalıdır ki, həmin oxucuda məxəz mətnə adekvat təsir yarada bilsin. Bu baxımdan Corc Oruellin “1984” romanında geniş istifadə etdiyi müəllif neologizmləri, bədi təsvir və ifadə vasitələrindən təkrarlar, təşbeh, kinayə, mübaliğə və s. ana dilimizdə tərcüməsi xüsusi diqqətə layiqdir. Məqaləmizin təhlil obyektini kimi seçdiyimiz bu əsər öz müəllifinə dünya şöhrəti gətirmişdir. “1984” romanı fantastik adlandırılrsa da, əslində Sovet İttifaqının real təsviri idi. Əsər 1949-cu ilin yayında Londonun “Secker and Warburg” nəşriyyatında çap olunmuşdur və XX əsrin məşhur antiutopik əsərlərindən hesab edilir. Roman dünyanın 60-dan çox ölkəsinin dilinə tərcümə olunub, ana dilimizə isə onu Vilayət Quliyev tərcümə etmişdir. Tərcüməçinin özünün də qeyd etdiyi kimi, bu əsər türk dilləri içində ilk dəfə olaraq doğma dilimizə tərcümə edilmişdir [3, s.8].

Romandakı “Böyük Qardaş”, “telekran”, “fikir cinayətləri”, “ikifikirlilik”, “yeni dil” və s. surət və anlayışlar kimi “1984” rəqəminin özü də simvolik mahiyyət qazanmış və rəmzə çevrilmişdi.

Əsərdə müəllif özü bir neçə mürəkkəb sözdən istifadə edərək “gorilla-faced guards”, “sandy-haired woman”, “silly-faced young man”, “tough-looking boy, “hook-nosed man” kimi müqayisə və bənzətmələr yaratmışdır. O, bu bənzətmə və müqayisələrdən üslubi priyom kimi məharətlə istifadə etmişdir. Müəllifə məxsus bu kimi müqayisə və bənzətmələr dildə mövcud olan sabit formalardan fərqli olaraq müəllifin hadisələrə və obyektiv reallığa fərdi baxışını və münasibətini əks etdirməklə yanaşı, həm də tərcümə prosesində xüsusi çətinlik yaratması ilə səciyyələnir. Bu, mütərcimdən xüsusi bacarıq və istedad tələb edir ki, müəllif xülyasının məhsulu olan belə bənzətmələri hədəf dilin mədəniyyətinə uyğun olan ekvivalentlərlə ifadə edə bilsin. Məsələn:

“The sun had shifted round, and the myriad windows of the Ministry of Truth, with the light no longer shining on them, looked grim as the loopholes of a fortress” [4, s.16].

“Günəş bir az da yuxarı qalxmışdı. Həqiqət Nazirliyinin az öncə gün işığında parıldayan minlərlə pəncərəsi indi qala mazgalları kimi qaranlıq görünürdü”[5, s.20].

Bu kimi müəllif müqayisələrini tərcümə edərkən analoq üsulundan istifadə etmək olmaz, çünki onları lüğətlərdə tapmaq mümkün deyil, təsviri tərcümə üsulu ilə də vermək düzgün olmaz, çünki bu, üslub və bədii ifadəliliyin tamamilə itirilməsinə səbəb olacaqdır. Bu halda məxəz dil ilə hədəf dildəki obrazların uyğunluğu olarsa, kalka, yəni hərfi tərcümə üsulundan istifadə etmək məqbuldur. Məhz mütərcim bu mövqedən yanaşaraq müvafiq üsulu seçmişdir:

“Inside the flat a fruity voice was reading out a list of figures which had something to do with the production of pig-iron. The voice came from an oblong metal plaque like a dulled mirror which formed part of the surface of the right-hand wall”[4, s.2].

“Otaqdakı məlahətli səs çuqun istehsalı haqqında nə isə danışır, rəqəmlər oxuyurdu. Səs sağ divardakı tutqun güzgünü xatırladan uzunsov metal lövhədən (ona teleekran deyirdilər) gəlirdi” [5, s.2].

Əslində, Corc Oruell bu əsərdə uydurma, yeni dil (newspeak) yaradır ki, bu da totalitar cəmiyyətin dili olmaqla oradakı reallıqları, düşüncə tərzini, insanların həyatını və hakim ideologiyayı özündə ehtiva edir. Məhz müəllifin dilə gətirdiyi yeni sözlər, özünəməxsus bənzətmə və müqayisələri, eyni sözlərin təkrarən istifadəsi yolu ilə “izafi” sözlərdən yayınma bu dilin səciyyəvi xüsusiyyətləridir. Orijinal mətn ilə hədəf mətni müqayisə etməklə biz həmin xüsusiyyətlərin tərcümədə necə saxlanılmasını bir daha təhlil edə bilərik:

“The Ministry of Truth-Minitrue, in Newspeak - was startlingly different from any other object in sight” [4, s.3].

“Həqiqət Nazirliyi, Yenidildə-Həqnaz ətrafdakı tikililərin hamısından heyrətamiz dərəcədə seçilirdi” [5, s.4].

Burada müəllif “Ministry” sözünü qısaltmaqla “Mini” şəklində vermişdir, ingilis dilində bu söz “minimal, az” mənasını ifadə edir, “truth” sözünün də sifət formasını “true” əlavə etməklə yeni söz “Minitrue” (hərfi mənada “həqiqəti az”) yaradıb, lakin tərcümədə bu söz qeyd olunan məna ilə deyil, sadəcə “Həqiqət Nazirliyi” söz birləşməsini təşkil edən sözlərin ilk hecalarını saxlayaraq akronim kimi verilmişdir. Müqayisə üçün əsərin rus dilində olan tərcüməsinə nəzər salsaq, burada da oxşar prosesin şahidi olarıq, lakin rus dilində kalka üsulu ilə həm səslənmə, həm də məna uyğunluğu təmin edilmişdir:

“Министерство правды - на новоязе Миниправ - разительно отличалось от всего, что лежало вокруг. Это исполинское пирамидальное здание, сияющее белым бетоном, вздымалось, уступ за уступом, на трехсотметровую высоту”.

Mütərcim digər nazirliklərin də adlarını tərcümə edərkən analoji metodu tətbiq etmişdir:

The Ministry of Truth, which concerned itself with news, entertainment, education, and the fine arts. The Ministry of Peace, which concerned itself with war. The Ministry of Love, which maintained law and order. And the Ministry of

Plenty, which was responsible for economic affairs. Their names, in Newspeak: Minitrue, Minipax, Miniluv, and Miniplenty" [4, s.2].

Həqiqət Nazirliyi informasiya, təhsil, asudə vaxtın təşkili və incəsənət məsələləri ilə, Sülh Nazirliyi müharibə, Sevgi Nazirliyi ictimai asayişin mühafizəsi, Rifah Nazirliyi iqtisadiyyatla məşğul olurdu. Yenidildə Nazirliklər müvafiq şəkildə Həqnaz, Sülhnaz, Sevnaz və Rifnaz adlanırdı" [5, s.3].

Əsərdə müəllif yeni dilin artıq sözlərdən təmizlənməsi siyasətinin bariz nümunəsi kimi mövcud sözə (good) müxtəlif prefiks və suffikslər artırmaqla yeni mənalı söz düzəldir. Cümlədə bütün söz oyunu "good" sözünün iştirakı ilə düzəlsə də, tərcümədə müxtəlif əks mənalı sözlər (sevinc, kədər) istifadə edilib.

"After all, what justification is there for a word which is simply the opposite of some other word? A word contains its opposite in itself. Take 'good', for instance. If you have a word like 'good', what need is there for a word like 'bad'? 'Ungood will do just as well-better, because it's an exact opposite, which the other is not. Or again, if you want a stronger version of 'good', what sense is there in having a whole string of vague useless words like 'excellent' and 'splendid' and all the rest of them? 'Plusgood' covers the meaning, or 'doubleplusgood' if you want something stronger still" [4, s.30].

"Məsələn, bir sözün əksi kimi işlədilən başqa söz nəyə lazımdır? Axı hər söz özündə əksini də ehtiva edir. Məsələn, "sevinc" kəlməsi varsa, "kədər"ə nə ehtiyac qalır? "Sevinsiz" də pis deyil, əksinə, daha yaxşı səslənir. Həm də "sevinc" in dəqiq əksidir. "Kədər" isə tamam kənar sözdür. Yaxud götürək sifətin çalarlarını və dərəcələrini. Məsələn, "yaxşı". Hələ baxır kimin üçün yaxşıdır. Amma "müsbət" deyiləndə subyektivliyin hər cür təzahürü aradan qalxır. Əgər sizə "müsbət" in daha güclü dərəcəsi lazımdırsa, o zaman "gözəl", "əla" vəs. kimi yaygın sözlərə nə ehtiyac var? "Müsbət müsbət", yaxud "ikiqat müsbət" eyni mənanı daha dəqiq ifadə edir [5, s.31].

Nümunələrdən də göründüyü kimi, bədii əsərin əsas məna yükünü özündə daşıyan müəllif üslubunun qorunması naminə mütərcim müxtəlif tərcümə üsullarına və prosedurlarına müraciət etmişdir. Bunların bəziləri adekvatlıq baxımından uğurlu alınsa da, bəzilərinə labüd itkilər nəzərə çarpır. Bunu da müxtəlif dil ailələrinə məxsus ingilis dili ilə Azərbaycan dili arasındakı leksik və qrammatik fərqlərlə izah etmək olar. Hər bir halda, mütərcim tərəfindən tətbiq olunan metodlar baxımından əsərdəki müəllif neologizmlərinin doğma dilimiz tərcüməsini uğurlu hesab etmək olar.

Ədəbiyyat

1. I. R. Galperin. *Stylistics*. Moscow, "HIGHER SCHOOL". 1977.
2. *A Textbook of Translation*. Peter Newmark. 1988. Prentice Hall International (UK) Ltd.
3. "1984" -ün 60 yaşı" 525-ci qəzet.- 2009.- 10 oktyabr.- S.8-9.
4. George Orwell. *Nineteen Eighty-Four* 2004. Penguin Books.
5. Corc Oruell. 1984. Bakı: Qanun, 2011, 383 səh.
6. Q.H. Bayramov. *Tərcümə sənəti*. Bakı: "OKA Ofset" nəşriyyatı, 2008

Summary

Translation of Author's Neologisms in "1984" Novel by G.Orwell

The purpose of the paper is to show the specific characteristics of the author's neologisms and their translation from English into Azerbaijani. Author's neologisms increase the emotional expressiveness of the text, so the aim of the paper is to demonstrate ways of interpretation of the author's neologisms and analyze the choice of various translation methods and procedures employed by the translator to transfer them. The comparative analysis of G. Orwell's "1984" contributes to defining the structural-typological and lexical-semantic peculiarities of the neologisms and their individual features.

Резюме

Перевод авторские неологизмов в романе Дж. Оруэлла "1984"

Целью данной работы является показ специфических особенностей авторских неологизмов и их перевода с английского языка на азербайджанский язык. Авторские неологизмы увеличивают эмоциональную выразительность текста, таким образом, целью работы является демонстрация способов интерпретации неологизмов автора и анализ выбора различных методов и процедур перевода, используемых переводчиком для их передачи. Сравнительный анализ романа Дж. Оруэлла "1984" способствует определению структурно-типологических и лексико-семантических особенностей неологизмов и их индивидуальных свойств.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. F.Abdullayeva
ADU-nun İngilis dilinin tərcüməsi kafedrasının
08.09.2016-cı il tarixli iclasının
01 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 11.10.2016

Тамилла Мамедова
АУЯ, докторант

РОЛЬ ГРАММАТИКИ В КОММУНИКАЦИИ

Ключевые слова: грамматика, коммуникация, форма, значение, использование

Açar sözlər: qrammatika, kommunikasiya, forma, məna, istifadə

Keywords: grammar, communication, form, meaning, use

Сегодня, английский язык стал настолько популярным, что невозможно не отметить важность коммуникации, ибо именно за счет коммуникации, данный язык превратился в *лингва франка*. Грамматика безусловно является неотъемлемой частью любого языка, в частности английского. Однако, какова роль грамматики в коммуникации? Ларсен-Фриман предлагает три аспекта грамматики: ее форма, значение и использование [2, с.3]. В то же время, ученый подчеркивает, что, несмотря на то, что, в коммуникативных целях, грамматика включает в себе форму, пользователям языка также необходимо знать значение и правила использования этих двух компонентов. Данные идеи выражаются в следующем рисунке, который указывает на взаимосвязанность формы, значения и использования в грамматике (Рис.1).

Согласно Ларсен-Фриман, грамматические структуры не являются изолированными от своего значения и использования. Любая грамматическая форма имеет измерение значения и использования, также, как и свои структурные особенности [2, с.18].

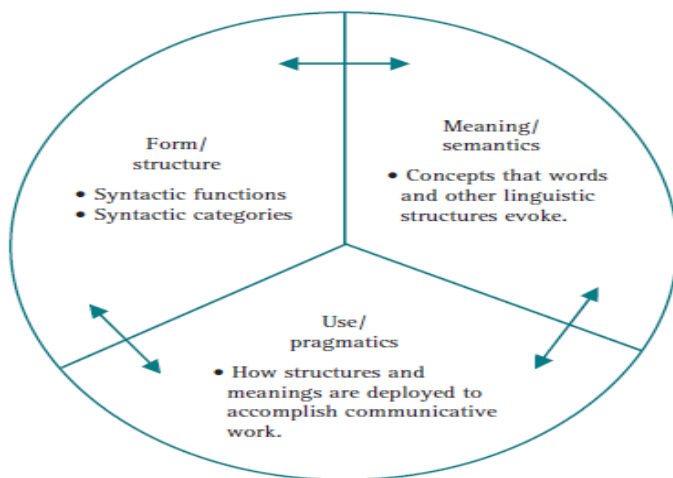

Рис.1

Следовательно, из рисунка 1, делаем такой вывод, что три компонента, то есть форма/структура, значение/семантика и использование/прагматика являются полностью взаимосвязанными. Не случайно в таблице каждое понятие имеет свой синоним. Форма – это структура той или иной грамматической модели: в свою очередь, она выражает синтаксическую функцию и синтаксическую категорию данной модели. Что касается значения, то оно

приравнивается к понятию семантика, то есть – это концепция того, что слова и другие лингвистические структуры появляются в данной модели. Наконец, использование – прагматика указывает на то, как структура и значение раскрываются в период коммуникации. Следовательно, конечной целью любой грамматической структуры является коммуникация. В связи с этим, мы можем утверждать, что современная традиционная лингвистика плотно связана с прикладной лингвистикой.

И.Пайне приводит пример из раздела страдательного залога, и говорит, что, посредством перемещения определенных структур, мы можем превратить действительную конструкцию в пассивную [3, с.23]. Однако, мы должны четко понимать, для чего нам нужна данная пассивная конструкция, как и когда ее употреблять. Основное, что нужно знать – это почему в английском языке существуют два залога и как эти два залога позволяют общаться.

Абсолютно очевидно, что правильное использование грамматики может быть достигнуто не только знаниями о структуре, но также о его значении. Следовательно, фундаментальной целью сегодняшней грамматики является помочь студентам правильно, аккуратно, значимо и в соответствующей форме использовать грамматику. Недаром Д.Юнусов половину своей книги посвящает времени и аспекту глагола, где подетально описываются все случаи использования той или иной формы, каждая из которых насчитывает около 5-8 случаев [5, с.12]. Д.Хармер заявляет, что если использование грамматических правил грубо нарушается, то сама коммуникация также страдает [1, с.12]. Данная идея часто может наблюдаться в случаях, когда неправильное использование временных форм английского языка может привести к недопониманию между говорящими. Таким образом, грамматика не только влияет на то, как объединяются элементы грамматики, для того, чтобы они выглядели правильно; она, главным образом влияет на значение.

Следует отметить, что, когда мы говорим о трех компонентах грамматической конструкции, то есть о ее форме, значении и использовании, мы скорей всего имеем в виду учебники, так как именно в учебниках мы можем столкнуться с представлением грамматики. Однако, проблемой многих учебников является пренебрежение авторами представления грамматического значения и его использования, считая правильным указать только структуру/форму той или иной модели. Данный подход кажется немного странным, так как знать форму и не знать ее значения и применения, как в разговорной, так и в письменной речи не является правильным. Таким образом, зачастую, именно незнание значения создает проблемы учащимся в момент общения.

Согласно П.Ур, грамматика часто определяется как «способ объединения слов для образования правильных предложений» [4, с.12]. Отсюда, любой характерный пример грамматики называется «структура». Например, *the past tense, the comparison of adjectives, the noun plurals*, и т.д. называются грамматическими примерами. Кроме того, не у всех языков структуры совпадают: глагол английского языка, например, имеет форму аспекта,

которого практически нет во многих других языках; в русском языке у существительного есть женский, мужской и средний род, чего нет в английском языке. Такого рода несходства являются вопросами для рассуждений, создающих проблемы иностранным студентам; если мы и владеем своим родным языком, не всегда возможно ожидать проблемы, с которыми можно столкнуться во время изучения иностранного языка. П.Ур пишет, что иностранные структуры, которые часто выглядят для нас странными, к удивлению, не всегда оказываются сложными, и наоборот [4, с.76].

Таким образом, для более четкого пояснения всего вышесказанного, приведем пример, касательно того, как следует представлять какую-либо грамматическую конструкцию, в частности, речь идет о времени и аспекте в английском языке. Взглянем на простейшую временную форму *Present Continuous Tense*. В данной временной форме насчитывается как минимум четыре случая его употребления:

The Present Continuous Tense

1. Для обозначения действий и состояния в момент речи.

The sun is shining.

The child is sleeping.

2. Для обозначения действий в будущем. *I am leaving tonight, Mam*

3. Для обозначения обыденного действия в продолжении:

The sun is always shining.

The Earth is ever moving around the Sun.

4. Для обозначения действий, находящихся в постоянном континууме:

Why are you always biting your nails?

Однако, любой лингвист, либо тот, кто непосредственно имеет дело с изучением и преподаванием английского языка признает, что в учебниках, как правило, можно столкнуться только с первым и вторым случаем.

Следовательно, данный пример доказывает, что для полного использования той или иной грамматической категорией, владеющий языком должен быть знаком со всеми способами ее использования, иначе, мы будем иметь дело с лимитированной коммуникацией. Это еще раз должно подтолкнуть как педагогов, так и авторов учебников по английскому языку представлять любую грамматическую конструкцию, используя ее трёхстороннюю, взаимосвязанность: форма – значение – использование, иначе будет страдать полноценная коммуникация.

Литература

1. Harmer J. The practice of English language teaching, London, Longman, 1991, p. 446
2. Larsen-Freeman D. Teaching Grammar / Celce-Murcia, Brinton and Snow (eds.) USA, HEINLE Cengage Learning, 2012, pp. 256-270
3. Payne E.T. Understanding English Grammar. Cambridge University Press. 2011. p.432
4. Ur P. A course in language teaching: Practice and theory (2nd eds.) Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2012, p.336
5. Yunusov D.N. A Guide to English grammar. Baku: Mutarjim, 2004, p.282

Xülasə

Kommunikasiyada qrammatikanın rolu

Tədqiqat işi, bu günlərdə geniş istifadə olunan, ingilis dilindən söhbət açır. İngilis dili deyəndə, ilk növbədə bu dildə kommunikasiyanı nəzərdə tuturuq. Qrammatika, hər bir dilin əsası olaraq, kommunikasiyada çox vacib bir rol oynayır. Lakin, hər hansı bir qrammatik strukturu təqdim edəndə, biz onun üç əsas komponentini nəzərə almalıyıq. Beləliklə, tədqiqat işinin əsas hədəfi, kommunikativ məqsədi ilə təqdim olunan qrammatik strukturlarını dildə mövcud olan üç komponenti olan – forma, məna və istifadə - onları təqdim etməkdədir.

Summary

The role of Grammar in communication

Nowadays, English language has acquired such a stable position as a lingua franca, that, we cannot avoid the essence of communication in this language. Grammar being an important component of any language establishes the base of English language knowledge. Thus, this paper is about the importance of a complete grammar presentation, where alongside with the structure/form of any grammatical pattern we should also take into account its meaning and use. Hence, the paper terminates with an example of a successful presentation of any grammatical pattern by both a teacher and a textbook.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. A.Məmmədov
ADU-nun İngilis dilinin qrammatikası kafedrasının
10.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 14.10.2016

"TO FEEL" FEİLİ İLƏ OLAN BƏZİ İDİOMLARIN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *idiom, semantika, söz birləşmələri, feil*

Keywords: *idiom, semantics, word combination, verb*

Ключевые слова: *идиом, семантика, словосочетание, глагол*

İnsanın nitq fəaliyyəti dilin bütün vahidləri kimi frazeoloji vahidlərin, o cümlədən idiomatik vahidlərin əmələgəlmə mənbəyidir. Hər bir xalqın təfəkkür tarixinin inkişaf pillələrini, onun milli mədəniyyətini, başqa xalqlarla siyasi, iqtisadi, elmi-texniki, ictimai əlaqələrini dərinlən öyrənməyə imkan verən frazeoloji birləşmələr, idiomlar çox qədim tarixə malikdir və bu birləşmələrin formalaşması və inkişafının izlənməsi, müxtəlif xalqların təfəkkür tərzində, mədəniyyətində, məişətində olan bu və ya digər şəkildə təcəssüm edən oxşar və fərqli cəhətlərin müəyyənəndirilməsi baxımından həmişə öz əhəmiyyətini qoruyub saxlayır.

Vaxtilə Humboldt deyirdi ki, hər bir xalqın təfəkkür tərzini onun dilində qorunub saxlanılır.

Frazeoloji birləşmələrdə, idiomlarda insanların əxlaqi xüsusiyyətləri, həmçinin hissləri də özünə yer tapır.

Dilçilik ədəbiyyatlarından bəllidir ki, ən çox frazeoloji vahidlər, o cümlədən idiomlar feillər vasitəsilə düzəldilir.

Semantik əlamətinə görə həmin feilləri müxtəlif qruplara bölmək olar: əldə etmək anlamını ifadə edənlər; demək, danışmaq ifadə edənlər; əqli fəaliyyətlə bağlı hərəkəti ifadə edənlər və s. Bunların sayını artırmaq da olardı, lakin bizim məqsədimiz heç də onların tam təsnifini vermək deyildir.

Söz birləşməsindən bəhs edərkən N.Vəliyeva yazır: "*Müxtəlif dil sistemlərində söz birləşmələri bir-birindən fərqli şəkildə formalaşır. Ayrı-ayrı dillərdə söz birləşmələrinin əmələgəlmə qaydaları, modelləri dilin qrammatik quruluşuna tabe olduğuna görə hər bir dildə spesifik xüsusiyyətləri ilə meydana çıxır*" [1, s.93].

Təbii olaraq söz birləşmələri sərbəst və sabit olurlar. Sabit söz birləşmələri frazeologiyanın sahəsidir və frazeologiyanın daşlaşmış formalarından biri də idiomlardır.

İdiomlar öz quruluş və semantikasına görə sabit söz birləşmələrinin mürəkkəb sözlərə daha yaxın olan ən maraqlı və həm ədəbi, həm də şifahi dildə çox işlənən bir qrupunu təşkil edir [1, s.97].

Bir məqam da çox təbii olaraq vurğulanmalıdır ki, idiomlar bir çox cəhətdən, eyni zamanda sabit söz birləşmələrinin başqa qruplarına oxşasalar da, onlar özünəməxsus spesifik bir xüsusiyyətə malikdir. İdiomların ifadə etdiyi məfhum başqa söz birləşmələrinə nisbətən konkret olur. Lakin dilin hər cür idiomları onun frazeologiyasına aid olmadığı kimi, hər cür frazeoloji vahid də idiom deyildir.

Başqa sözlə fikrimizi ifadə etsək, dilin idiomatikası ilə frazeologiyası arasında tam bərabərlik işarəsi qoymaq olmaz.

A.A.Reformatski frazeologiyadan bəhs edərkən bir qeydində vurğulamışdır ki, frazeologiya leksikləşmiş söz birləşmələrindən və idiomlardan ibarətdir. Daha sonra müəllif yazır ki, leksikləşmiş birləşmələr özünün mənşəyinə görə məkan və zamanla sıxı surətdə bağlıdır, hər hansı verilmiş bir halla deyil və hər bir dildə onlar fərdir və özünəməxsusdur və tərcümə edilmir [2, s.124].

İdiomlar, başqa sözlə desək, daşlaşmış ifadələrdir. Bunlar insan həyatının müxtəlif sahələrini əhatə edir. Bu sahələrdən biri də millətin hiss və əxlaqından ibarətdir. Bu yazımızda məhz həmin məsələ ilə bağlı ingilis dilində yaranmış idiomları kontekst daxilində təhlil etməyə çalışacağıq və yeri gəldikcə onların Azərbaycan dilində qarşılığının necə ifadə olunması və yaxud müvafiq məfhumun Azərbaycan dilində analoqunun və ya ekvivalentinin hansı formada ifadə edilməsini göstərməyə çalışacağıq.

Yazımızın əvvəlində biz feyllərin bəzi qruplarını qeyd etmişdik, orada insan hisslərini ifadə edən feilin biri də *“to feel”*-dir. Biz ilk növbədə həmin feil ilə düzələn feili frazeoloji birləşmələrin (idiomların) kontekst daxilində işlədilməsinə diqqət yetirib onun hansı sözlərlə birləşərək həm həqiqi, həm də məcazi (fiqurativ) mənada işlədilərək semantik xüsusiyyətləri üzə çıxarmağa çalışacağıq.

I had done some bawling in his presence-because I felt so cheap... (U.Sinclair, Between Two Words. Ch.34) – Onun yanında demək olar ki, mən qışqırdım. Mən o dərəcədə alçaldıldım ki...

I can't stand complacent swine who go round judging other people and making them feel cheap (I.Murdoch). - Başqa adamları mühakimə edib, alçaldan (aşağılayan) “donuzların” hərəkətlərinə, özlərindən razı olduğuna görə onları həzm edə (qəbul edə) bilmirəm.

A.: *You're not looking any too well. What's wrong?*

B.: *I've just got over oan attack of “flu” and I know nothing else which makes one feel so cheap.*

A.: *Siz yaxşı görünürsünüz, sizə nə olub?*

B.: *Mən təzəcə qripdən qurtarmışam həmişə olduğu kimi, ancaq yenə də özümü pis hiss edirəm.*

Kontekstdən göründüyü kimi, bu cümlələrdə verilmiş *“feel cheap”* ifadəsi bir tərəfdən özünü pis hiss etmək, digər tərəfdən isə aşağılanmaq, alçaldılmaq anlamını ifadə edibdir. Eynilə həmin idiomda işlədilmiş *“cheap”* sözü Azərbaycan dilində də tərcümə edildikdə, həm də ifadə tərkibində işlədildikdə də təxminən həmin anlamları ifadə edə bilər.

He stood there... his stomach feeling emty... (Warren. Flood. Ch.27) – Mortimor Sparlin orada dayanmışdı... as canavar kimi görünürdü.

Bu kontekstdə istifadə edilmiş *“feel empty”* idiomu situasiyadan asılı olaraq Azərbaycan dilinə *“ac canavar kimi görünmək”* kimi tərcümə edilir. Əlbəttə, burada komponentlər əslində kontekstə görə belə məcazlaşmış və eləcə də mənanı qüvvətləndirmək üçün sadəcə *“qarnı-mədəsi boş”* kimi deyil, *“ac canavar kimi”* ifadəsi şəklində komporativ frazeoloji vahid kimi Azərbaycan dilinə çevrilmişdir və hesab edirik bu ən optimal variantdır, çünki Azərbaycan dilində *“ac canavar kimi soxulmaq”*, *“yeməyi ac canavar kimi yemək”* tipli ifadə-idiomlar mövcuddur.

I don't feel equal to the task (ALD). – Mən bu işin öhdəsindən (tapşırığının) gəlmək iqtidarında deyiləm.

He doesn't feel up to a long walk (ALD). – O özünü o qədər yaxşı hiss etmir, uzun müddətli gəzinti onun qüvvəsi imkanında deyil (o uzun müddət gəzmək imkanına malik deyildir).

Cümlələrin tərcüməsindən göründüyü kimi burada "feel" sözü ilə yaranmış idiom bir tərəfdən özünü hiss etmək kimi verilsə də, digər tərəfdən inkarlıq ifadə etdiyinə görə həmçinin fiziki sağlamlığın imkan verməməsi məsələsi də ortaya çıxır.

I don't know if it's the weather, but for the last few days I've been feeling uncommonly flat (SPI). – Sonuncu bir neçə gündür ki, özümü yaxşı hiss etmirəm, əhvalım da o qədər yaxşı deyil, görünür havadandır.

Bu kontekstdə işlədilmiş "feel flat (uncommonly)" idiomu inkarlıq ifadə etmək kimi işlədilərək - özünü yaxşı hiss etməmək və əhvalın pis olmasını ifadə edə bilib. Təbii olaraq Azərbaycan dilində də təsdiqdə inkar, inkarda təsdiq kimi işlədilər ifadələr mövcuddur. Burada işlədilmiş "flat" komponenti tamamilə məcazlaşmışdır.

They make me "feel funny", they make me scared (J.Jones. From Here to Eternity. Ch. 11) – Bu tip adamları görəndə mən özümdə olmuram. Onlardan qorxuram.

Bu cümlədə işlədilmiş "feel funny" idiomu həqiqi mənada "özünü gülməli, məzhəkəli hiss etmək" kimi dəyərləndirilə bilməz, çünki onun Azərbaycan dilində "özümdə olmuram" kimi verilməsi və onun ardınca onlardan qorxuram fikrinin ifadə olunması bir daha dildə diktə edir ki, komponentlərin heç biri öz həqiqi mənasında işlədilmir və tamamilə məcazlaşmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, eynilə Azərbaycan dilində də həmin ifadə kontekstdən asılı olaraq elə məcazilik kəsb edə bilərdi. Elə tərcümə etdiyimiz cümlənin özün də belə bunu hiss etmək çətin deyildir.

My throat felt funny, the way it does when you're crying, and it must have made my voice sound strangled or odd in some way. – Boğazımda qəribə hiss vardır, elə bil ağlamışam. Səsim də elə bil batıb və qeyri-adidir.

Bu kontekstdə isə tərcümədən göründüyü kimi həmin idiom "qəribə hiss" kimi tərcümə olunub. Gətirdiyimiz cümlə nümunələrinin istər ingilis dilində, istərsə də Azərbaycan dilindəki tərcüməsinə diqqət yetirsək görürük ki, biz məzmunu anlayan zaman həmin frazeoloji vahidin (idiomun) komponentlərinin hər ikisi məcazlaşmış və kontekstdən asılı olaraq semantik çalarlıq əldə ediblər.

Michael: Make no mistake. I am more than ready to take up the cudgels to defend what is mine.

Deirdre: Well I - I never thought you were so capable of feeling so strongly about-that (J.Osborne. The World of Paul Slickey. Act I).

Maykl: Heç narahat olma. Mənə məxsus olan üçün həmişə vuruşmağa hazırım.

Didro: Mən... mən heç zaman düşünməzdim ki, (ağlıma gəlməzdi ki) sən baş verənləri bu qədər ürəyinə salarsan (onun üçün bu qədər narahatlıq keçirərsən). Hesab edirik burada əlavə şərhə ehtiyac yoxdur.

Do you know how it feels to lose an old friend? – Sən bilirsən köhnə dostu itirmək nə deməkdir?

It feels like rain. – Görünür yağış yağacaq. Yağış yağacağı hiss olunur.

Bu cümlə nümunələrində birinci halda Azərbaycan dilinə tərcümə edilərkən ilk baxışdan heç bir hissiyyat görünür, lakin dərindən diqqət yetirəndə “*bilirsən*” sözü arxasında böyük bir semantikanın gizləndiyini sezmək olar. Bu o deməkdir ki, sən köhnə dostun itirilməsini duya bilməzsən, ya sənin dostun yoxdur, ya da hisslərin zəifdir, biganə adamsan. İkinci cümlədə isə yenə də müəyyən mənada məcazlaşma gedibdir, yəni havanın tutulması tək-tək damcıların görünməsi ona dəlalət edir.

Ədəbiyyat

1. Vəliyeva N. Müxtəlif sistemli dillərdə feili birləşmələrin tipoloji təhlili. B., 2008, 861s.
2. Реформатский А.А. Введение в языкознание. М., 1966, 542с.

Summary

On semantic peculiarities of idioms with the verb “to feel”

The article touches upon the problem of idioms. First of all the author tries to give information on idioms then with the help of context studies the semantic feature of idioms with the verb “*to feel*”.

Резюме

О семантической особенности идиомам с глаголом “to feel”

В статье рассматривается проблем идиомов. Сперва автор попытается дать информации об идиомах, затем с помощью контекстов изучает семантические особенности идиомов с глаголом “*to feel*”.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. A.Cəfərov
ADU-nun II Xarici dil kafedrasının
15.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokoldan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 25.10.2016

Эмира Исмаилова
АУЯ

СУФФИКСАЛЬНЫЕ ПРОИЗВОДНЫЕ АБСТРАКТНЫЕ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Açar sözlər: sözdüzəltmə, suffiks, mücərrəd isimlər

Keywords: word formation, suffixes, abstract nouns

Ключевые слова: словообразование, суффиксы, абстрактные существительные

Развитие языка происходит постоянно и осуществляется на всех уровнях: подвергается изменениям звуковая система, меняется морфемный состав слова, претерпевают семантические изменения слова и словосочетания, не остается неизменной и структура предложения. Наиболее заметные и ощутимые трансформации происходят в словарном составе языка, т.е. в лексике, которая представляет собой конгломерат процессов, различных по своему характеру и особенностям.

Наиболее часто в лексической системе языка приходится сталкиваться с такими явлениями, как изменение значений слов, переход их в другую лексико-грамматическую категорию, сдвиги значения, приводящие к изменению функции слова и переходу последнего в класс морфем, изменение характера сочетаемости слов с другими словами, заимствование слов из других языков, выпадение из употребления отдельных слов и фразеологических единиц, и наконец, самое важное – создание новых слов с помощью имеющихся в языке словообразовательных средств.

«В каждом живом языке никогда не прекращается процесс пополнения его новыми словами. Часть их создается путем словообразования. Словообразование поэтому более непосредственно, чем многие другие лингвистические системы, отражает все изменения, происходящие в окружающей нас действительности» [8, с.18].

Язык, как общественное явление, связан с разнообразными сферами деятельности людей. В словарном составе языка непосредственно отражаются все изменения, связанные с развитием общественно-производных отношений, науки, культуры и любых других областей человеческой деятельности. Непрерывное пополнение словарного запаса новыми словами осуществляется различными путями. Словарный состав современного английского языка пополняется в основном путем словообразования и заимствований. Говоря о словообразовании, обычно имеют в виду пополнение словарного запаса языка новыми словами в результате индивидуального или массового словотворчества. До недавнего времени словообразование рассматривалось либо как часть грамматики, либо как часть лексикологии. В пользу отнесения словообразования к грамматике высказываются следующие доводы: 1. Словообразование использует средства (например, аффиксы) аналогичные морфологическим средствам, используемым в словоизменении (грамматические флексии); 2. Словообразовательные процессы связаны с переходом слова из одной части

речи в другую. В пользу отнесения словообразования к лексикологии высказываются следующие доводы: 1. В результате словообразовательного акта образуется лексическая единица; 2. Словообразование – средство пополнения словарного состава языка. Объектом исследования словообразования является производное слово, образованное в результате аффиксации, конвертирования, словосложения или какого-либо другого словообразовательного акта. Итак, «словообразование – раздел языкознания, изучающий производные: способы их создания и функционирования» [9, с.74].

Производство новых лексических единиц происходит по определенным словообразовательным моделям, исторически сложившимся в данном языке. Производное слово – это сложный комплекс структурно-семантических характеристик языка. Словопроизводство – это способ образования слов с помощью аффиксов – суффиксов и префиксов, которые вступая в различные комбинации с основами слов, образуют новые слова. Словообразующие аффиксы подразделяются на словообразующие суффиксы, т.е. словообразовательные морфемы, стоящие после корня и словообразующие префиксы, т.е. словообразующие морфемы, предшествующие корню. Сравнивая суффиксы с корневыми морфемами, заметим, что суффикс обычно выражает более высокую степень обобщения, чем корень, и показывает к какому более широкому классу принадлежит выраженное словом понятие. В соответствии с этим для словопроизводства характерна более высокая степень абстракции, чем для словосложения. Суффиксы характеризуются различной степенью конкретности и абстрактности своих значений. При этом одни из них имеют весьма обобщенное значение, указывая лишь на лексико-семантический класс, например, *-er* указывает на то, что данное производное означает агента или средство действия, *-ness* относит производное к классу абстрактных существительных. В то время как другие суффиксы являются более «лексическими» и имеют более конкретное значение, например, существительные на *-ana* означают собрание высказываний лица, обозначенного основой: *Johnsoniana*, существительные на *-ese* обозначают стиль присущий тому, что обозначено основой: *officialese*. Суффиксы типа *-er*, *-ness* являются более продуктивными, чем суффиксы типа *-ana* и *-ese*, так как последние имеют более ограниченную лексико-семантическую сочетаемость.

Как способы, так и средства словообразования исторически изменчивы. Одни из них остаются продуктивными и в современном языке, другие непродуктивны. Продуктивными для того или иного периода считаются средства и способы словообразования, при помощи которых в этот период образуются новые слова. Несмотря на то, что часть аффиксов в современном английском языке непродуктивна или малопродуктивна, аффиксация в целом сохранила свою продуктивность до настоящего времени. Под продуктивностью понимается способность аффикса образовывать новые слова. Показателем продуктивности аффикса является наличие в языке недавно возникших оформленных им слов. Продуктивность аффиксов не стоит смешивать с их употребительностью. Употребительность характеризуется

наличием в словарном составе языка большого числа оформленных данным аффиксом слов, безотносительно ко времени и месту их образования.

Рассматривая суффиксы в историческом разрезе, можно заметить, что многие из них восходят к отдельным словам. Проследить развитие слова в суффикс можно на следующем примере: слово *dom* в древнеанглийском означало «суждение», «приговор», «власть» и такие слова как *wisdom*, *freedom* были первоначально сложными словами. Превращению *dom* в аффикс способствовала широта семантики, как и в случае с *hood* «состояние», например, *boyhood*, *childhood*, *motherhood*, *maidenhood* и т.д. Следовательно, историческая изменчивость способов словообразования выражается также и в изменении самих словообразовательных средств: то, что раньше было отдельным словом, становится частью сложного слова, а потом может стать суффиксом. Провести границу между сложным и производным словом порой бывает очень трудно. Непроницаемых границ между сложным словом, содержащим два корня и дериватом, образованным из корня и одного или нескольких аффиксов, нет.

Суффиксация представлена в английском языке довольно широко и позволяет производить существительные от основ различных частей речи. Суффиксы являются одним из основных признаков существительного как части речи. Одновременно они могут относить существительные к определенным семантическим группам: существительные со значением лица, с абстрактным и собирательными значениями. Производные существительные подразделяются на образования с помощью агентивных суффиксов и на образования с абстрактными суффиксами. К агентивным суффиксам относятся суффиксы *-er*, *-or*, *-ee*, *-ist*, *-man*. Из всех агентивных суффиксов существительных *-er* является самым продуктивным и широкоупотребительным; он обозначает лиц, занимающихся тем видом деятельности, на который указывает производящая основа. Производные абстрактные существительные образуются с помощью суффиксов *-ness*, *-dom*, *-ship*, *-hood*, *-ation*, *-ment*, *-age* и др. Суффикс *-ness* являлся продуктивным еще в древнеанглийском языке. Он является единственным из всех исконных суффиксов отвлеченных имен существительных, который сохранил значение абстракции, а также способность к словопроизводству. В современном английском языке данный суффикс, присоединяясь к основам прилагательных и других частей речи, употребляющихся атрибутивно, выражает значение свойства, качества, состояния или же признака, отвлеченного от предмета, например, *blindness*, *illness*, *bashfulness*. «Модель с суффиксом *-ness* является одной из основных моделей имен качества, как продуктивности, так и по распространенности и употребленности в речи» [6, с.154]. По уровню продуктивности суффикс *-ness* можно отнести к числу самых продуктивных аффиксов современного английского языка.

Суффикс *-ship* как исконный возник и развивался в процессе словосложения из существительного древнеанглийского языка *-scipe* – душевное состояние, нрав, который выступал в роли второго компонента в сложных существительных. «К концу древнеанглийского периода процесс

перехода компонента *-scipe* в значении суффикса был завершен, т.к. к тому времени слово *scipe* как самостоятельная лексическая единица исчезла из английского языка» [5, с.44]. Древнеанглийский суффикс *-ship* довольно свободно сочетался как с основами существительных, так и с основами прилагательных. На современном этапе он образует существительные лишь от основ самих существительных, например, *membership, chairmanship, workmanship* и др. Также как и суффиксы *-ship* и *-ness*, суффикс *-hood* является исконно английским суффиксом. Он выражает значение «состояния, положения или лица», на которое указывает основа.

Еще в XIII-XIV вв словарный состав английского языка в значительной мере пополнился за счет заимствования из романских языков производных абстрактных существительных, которые имели в своем составе такие суффиксы как *-ion, -tion, -sion, -ation: corruption, devotion* и др. В результате многие из подобных заимствований проникли в английский язык наряду с теми словами, которые в романских языках использовались в качестве основ для образования абстрактных существительных с помощью элемента *-ion (correct-correction, dictate-dictation)* «Впоследствии рассматриваемые пары стали служить образцом для производства новых абстрактных существительных с подобным суффиксом» [8, с.77]. В дальнейшем, а именно в XVII в. Определенную продуктивность приобретает *-ation*. Основы глаголов, сочетающиеся с *-ation* можно объединить в один семантический класс, глаголы со значением «превращаться в то». В данной модели преимущественно используются глаголы с суффиксами *-ify, -ate, -ize: accommodate-accommodation, notify-notification, animalize-animalization*.

Суффикс *-ment* заимствован из французского языка в XII в. Вместе с абстрактными отглагольными существительными. На первоначальном этапе своего развития данный суффикс присоединялся в основном к романским основам, а начиная с XVII в. в английском языке встречались производные от исконно английских основ: *merriment, amazement, acknowledgement*. Суффиксы *-age, -acy* также проникли в английский язык из романских языков, например, *baronage, vassalage, immaculacy, aristocracy*. Производные на *-age* употребляются обычно в языке научно-технической литературы.

Литература

1. Akhmanova O.S. "Lexicology". Moscow, 1979
2. Antrushina J.B. "English Lexicology". Moscow, 1980
3. Arnold I.V. "The English Word". Moscow, 1973
4. Ginzburg R.S. "A Course in Modern English Lexicology". Moscow, 1979
5. Smirnitsky A.V. "The History of the English Language". Moscow, 1980
6. Царев П.В. "Продуктивное именное словообразование в современном английском языке". Москва, 1984
7. Мешков О.Д. "Словообразование современного английского языка". Москва, 1976
8. Карашук П.М. "Словообразование английского языка". Москва, 1977
9. Кубрякова С.С. "Что такое словообразование". Москва, 1965

Xülasə

Müasir ingilis dilində şəkilçilər vasitəsilə düzələn mücərrəd ismlər

Bu məqalə müasir ingilis dilində işlənən mücərrəd isimlərdən və söz yaradıcılığın-
dan bəhs edir. Suffikslər sözdüzəltmədə böyük rol oynayır. Müasir ingilis dilində işlənən
bir çox söz digər dillərdən alınma sözlərdir. Bəzi sözlər şəkilçilər ilə birlikdə ingilis dili-
nə keçiblərç məsələn, vassalage.

Summary

Derivative abstract nouns in Modern English

This article is devoted to word formation and derivative abstract nouns in the
modern English language. Formation of words by means of affixes (prefixes and suffixes)
is one of the most productive ways of word formation. A great number of English words
were formed by affixes. Many of the English nouns were formed by the suffixes denoting
abstract notions and ideas, such as -hood, -ship, -dom, etc. Most English words used
today were not originally English. These words are adapted from other languages: Latin,
Greek, French, etc. Some words were adapted together with the suffixes, for instance, -
ment, -age, acy.

Rəyçi: fil.f.d., dos. A.Cəfərov
ADU-nun İngilis dilinin leksikologiyası kafedrasının
22.09.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.

Daxil olma tarixi: 10.10.2016

MƏTBUAT MƏTNLƏRİNİN TƏRCÜMƏSİ ZAMANI QARŞIYA
ÇIXAN ÇƏTİNLİKLƏR

Açar sözlər: *mənbə dil, hədəf dil, tərcümə texnikası, neologizmlər, qısaltmalar*

Keywords: *source language, target language, translation techniques, neologisms, abbreviations*

Ключевые слова: *язык исходный, язык перевода, техника перевода, неологизмы, аббревиатура*

Tərcümə hər bir mədəni xalqın elmi siyasi və iqtisadi əlaqələrinin inkişafında, əxlaqı və tərbiyəsinin, estetik zövqünün və mədəniyyətinin yüksəlməsində, inkişafında müəyyən müsbət rol oynamışdır. Tərcümə təkcə bir-iki xalqın deyil, bəşəriyyətin inkişafında böyük yer tutur. Tərcümə vasitəsi ilə xalqlar bir-birinin mədəniyyəti, ictimai siyasi həyatı ilə tanış olur və bir-birini daha yaxından tanıyırlar. Bu günkü elmin misilsiz nəaliyyətləri ilə dünya xalqları tərcümə vasitəsilə tanış olur. Hər hansı bir xalqın mədəniyyətində və ədəbiyyatında nə kimi möhtəşəm gözəl sənət əsəri varsa, o, tərcümə edilib digər xalqların mədəniyyətində özünə müəyyən yer qazanır. Ayırı-ayrı ölkə xalqlarının ədəbiyyatlarının, bu ədəbiyyatların yaradıcılarının bir-birinə təsiri, əlaqəsi ədəbi əlaqələri şərtləndirən başlıca amillərdən sayılır. Beləliklə, tərcüməni dillər arasındakı transformasiya adlandırmaq olar.

Tərcümə nitq fəaliyyətinin xüsusi bir növüdür. Bir dildən başqa dilə tərcümə zamanı başqa dildə yeni mətn yaranır və bu mətnin orijinala tam uyğun gəlməsi üçün tərcümənin dəqiqliyi tələb olunur [1, s.152]. Bu dəqiqlik dil ünsürlərinin bütün incəliyi, variantları və çalarları ilə tərcümə olunması və dil normalarının təhrif olunmasına yol verilməməsinə tələb edir.

Tərcüməni müxtəlif cür təsnifatlandırmaq olar; yazılı və şifahi tərcümə, ardıcıl və sinxron tərcümə, texniki, maliyyə, hüquqi, tibbi, bədii tərcümə və mətbuat mətnlərinin tərcüməsi.

Mətbuat mətnləri publisistik üslubda yazılan mətnlərdir. Bu üslub milli ictimai təfəkkürün ifadəsidir. Bu üslub mətbuatın, qəzetlərin, bədii siyasi və ictimai jurnalların, elmi kütləvi kitabların və s. radio və televiziyanın dilidir. Publisistik üsluba bəzən mətbuat dili də deyilir. Qəzet dili, radio dili, televiziya dili anlayışları da bu mənada işlənir. Radio və televiziya dili publisistik üslubun şifahi forması, qəzet və jurnalların dili isə onun yazılı formasıdır. Bu iki forma arasında elə bir kəskin fərq yoxdur. Publisistik üslubun hər iki formasının əsas xüsusiyyəti fikrin hamı tərəfindən anlaşılıq, aydın və təsirli şəkildə ifadə olunmasıdır. Məhz buna görə də publisistik üslubda əksəriyyət tərəfindən anlaşılan ümumişlək sözlərdən daha çox istifadə olunur. Publisistik üslub kütləvi nitq forması olduğu üçün bütün dil göstəricilərinə görə adi danışq dilinə çox yaxın olur.

Publisistik üslub İngiltərədə 17-ci əsrin ortalarında, Azərbaycanda isə 19-cu əsrin 2-ci yarısında milli qəzetlərin nəşrə başlaması ilə formalaşmışdır. İlk İngilis qəzeti olan Vikli Nyus (Weekly News) ilk dəfə 23 may 1622-ci ildə çıxarılmış və 20 il fəaliyyət göstərmişdir. Bundan sonra 5 fevral 1666-cı ildə London Qəzet

\London Gazette\, 11mart 1702-ci ildə Deyli Kurant\ The Daily Courant\ və s. qəzetlər nəşr edilməyə başlamışdır [2]. İlk Azərbaycan qəzeti isə 1875-ci ildə Həsən bəy Zərdabinin Əkinçi qəzeti olmuşdur.

Kütləvi informasiya vasitələrindən biri olan mətbuat mühüm informasiya mənbəyidir. Mətbuat cəmiyyətdə baş verən hadisələri ən sadə bir dildə və üslubda təqdim edir. İstər qəzet və jurnallar, istərsə də televiziya və radio dili mətbuat dilinin cilalanmasına xidmət edir [3]. Mətbuat məqalələrinə qısa xəbərlər, ölkədaxılı xəbərlər, xarici xəbərlər, biznes xəbərləri, elm və texnika haqqında xəbərlər, incəsənət xəbərləri, idman xəbərləri, elanlar və s. daxildir. Mətbuat materiallarının istər A dilindən B dilinə, istərsə də B dilindən A dilinə tərcüməsi zamanı bir sıra çətinliklərlə üzləşirik. Bu çətinliklərdən ən başlıcası başlıqlardır. İngilis qəzetlərinin başlıqları qəzet informasiyasının ən yığcam formasıdır və demək olar ki, onların xüsusi dili, modeli var. Əgər bu model nəzərə alınarsa və başlıqlardakı əsas sözlər mənim-sənəilsə, onların tərcüməsi zamanı çətinliklər müəyyən qədər azalar. Belə ki, yazar başlığı yazarkən iki şeyə daha çox diqqət ayırır. Birincisi, oxucunun diqqətini və marağını cəlb etməyə, ikincisi isə az sözlə məqalənin nə haqda olduğunu oxucuya çatdırmağa. Bu məqsədlə də yazar daha yığcam struktur, daha qısa və kəskin söz seçir. Qeyd etmək lazımdır ki, İngilis qəzet başlıqlarının özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Bu xüsusiyyətlər aşağıdakılardır və onları bilmək vacibdir.

1. Başlıqlarda adətən artikl və to be atılır. Məs, Man Held =The Man Was Held; Companies More Cheerful=The Companies Are More Cheerful; More Wage Cuts=There Will BE More Wage Cuts

2. İndiki sadə zaman indi və keçmişdə baş verən hadisələri bildirmək üçün işlədilir. Məs. Dynamite Kills 52=Dynamite Killed 52; İnmate Cowboys Begin Competition at Prison Rodeo=İnmate Cowboys Began Competition at Prison Rodeo; Voyager Finds Jupiter Ring=Voyager Found Jupiter Ring

3. Çox zaman bir şeyin inkişafda olduğunu göstərmək üçün indiki davamedici zaman işlədilir və köməkçi fel atılır. Məs. Rail Chaos Getting Worse=Rail Chaos is Getting Worse;. Japanese Now Depending On Goggle Box For Many Reasons=Japanese Now Are Depending On Goggle Box For Many Reasons

4. Gələcəkdə olacaq hadisəni bildirmək üçün məsdər işlədilir. Məs. Pope To Visit US=Pope Is Going To Visit US; MPs To Fight Juggernaut Lorries Plan=MPs Is Going To Fight Juggernaut Lorries Plan; TV To Aid The Deaf=TV Will Aid The Deaf

5. Məchul cümlələrdə köməkçi fellər atılır və yalnız keçmiş zaman feli sifəti işlədilir. Məs. Hijacker Arrested=The Hijacker Has Been Arrested; New Sun Cycle Expected To Aid Ham=New Sun Cycle Is Expected To Aid Ham

6. Bir neçə isim bağlayıcısız və durğu işarəsiz sifət kimi işlədilir. Məs. Soccer Boy Rail Victim [5, s.102].

Başlıqlara məxsus bu xüsusiyyətləri bilməklə tərcüməçi uğurlu tərcümə edə bilər. İngilis qəzet başlıqlarını aşağıdakı kimi də təsnifləndirmək olar;

1. Tam nəqli cümlələr; Məs. Africa Soldier Admits Killing 2 Blacks In Anger; 140 Drowned As Viet Boat Sinks; US Car-Repair Report Indicates Rampant Incompetence.

2. Sual cümlələr; Where Can We Teenagers Go?; Who Has Never Had It So Good?; Do You Love War?

3. Nida cümlələri; Məs. Cut TV Violence!; Up.Up And Z.A.!.; Keep Those Kids Happy And Safe!; Mon Dieu!

4.Adliq cümlələr; Məs.Tonight s Choice.; Peek At The World.; World Bank And World'sPoor.

5. Elliptik cümlələr; Məs. Still in Danger; Yachtsman Spotted.

6. Mürəkkəb cümlələr; Senate Panel Hears Board of Military Experts Who Favoured Losing Bidder.

Bunu da qeyd etmək yaxşı olardı ki, ingilis qəzet başlıqlarının öz leksikonu var. Məs.

Başlıq sözü kimi	Ümumişlək söz	Nümunə
Accord	agreement	Wages Accord Reached-Məvacib Razılığı Əldə Edildi
Aid	Help	Man Aids Police-Kişi Polisə Kömək Edir.
Back	Support	Unions Back Peace Move- Həmkarlar Ittifaqları Sülh Hərəkatını Dəstəkləyir
Ban	Prohibition	Bus Ban On Pupils After Attack On Crew.- Heyətə Basqıdan Sonra Şagirdlərə Avtobus Qadağası
Blaze	Fire	Family Dies İn Blaze-Ailə Yanğında Yanıb Ölüb
Blast	explosion	Police İn London Probe Blast-Londonda Polis Partlayışının Səbəblərini Araşdırır
Coup	change in gov	Generals Ousted İn Coup-Çevrilişdə Generalları Aradan Götürdülər
Curb	restraint	New Curbs On İmmigration-İmmiqrasiya Haqda Yeni Məhdudiyətlər
Drive	campaign	Peace Drive Succeeds-Sülh Kompaniyası Müvəffəqiyyətli Oldu
Gems	jewels	Actress Loses Gems-Aktrisa Zinətlərini İtirdi
Jet	aeroplane	Three Killed İn Jet Plunge-Təyyarə Qəzasında 3 Nəfər Öldü
Jobless	unemployed	Number Of Jobless İncreases-İşsizlərin Sayı Artır
Pay	salary	Pay Rise For Miners-Şaxtaçıların Maaş Artımı
Plunge	steep fall	Dollar Plunges-Dollar Kəskin Düşür
Press For	demand	Teachers Press For Pay Rise-Müəllimlər Maaş Artımını Tələb Edirlər
Quit	resign	Will Carter Quit?-Karter İşdən Gedəcəkmi ?

1. Mətbuat mətnlərinin tərcüməsi zamanı qarşıya çıxan digər bir çətinliyi neologizmlər yaradır. Onların mətbuatda işlədilməsi də adi haldır. Çünki qəzet və jurnallar, media cəmiyyətin həyatında, elm və texnologiyada baş verən hər hansı yeniliyə tez reaksiya verir. Bu səbəbdən də onlar mətbuat dilinə tez yol tapır və demək olar ki, oradan ortalığa çıxır. Məs.hitchhiker və cat burglar sözləri. Bunlar neologizmlər sayılır və onların dilimizə birbaşa tərcüməsi yoxdur. Hitchhiker yol kənarında dayanaraq baş barmağını yuxarı qaldırmaqla yoldan keçən məşinlardan

gedəcəkləri istiqamət üzrə onları da aparmağı xahiş edən adamlara deyilir. Bu sözü tərcüməçi hədəf dildə verməyə çətinlik çəkir. Qarşısında belə bir yol qalır ki, o, bu sözü ya olduğu kimi saxlasın, ya da mətnin altında bu neologizmi qeyd edərək izahını versin. Və yaxud, cat burgular sözü. Tərcümə prosesində tərcüməçilər üçün çətinlik törədən bu ifadə pişik oğrusu kimi tərcümə oluna bilər. Halbuki, bu ifadənin mənası pəncərədən, bacadan evə soxulan oğru, soyğunçu deməkdir. Mətbuat mətnlərinin tərcüməsi zamanı tərcüməçinin rastlaşdığı digər bir çətinlik qısaltmalardır ki, bunlara da təşkilat adlarında, ictimai və dövlət orqanlarının adlarında, siyasi assosiasiyaların adlarında, şirkət və ofis adlarında və reklam bölümündəki sözlərdə rast gəlinir. Məs;

Abbreviations	Meaning	Translation
UNO	United Nation Organization	Birləşmiş Millətlər Təşkilatı
PİB	Prices and Incomes Board	Qiymət və Gəlir Şurası
avail	available	əldə edilə bilən, mümkün
c.h.	central heating	mərkəzi istilik sistemi
ctns	curtains	pərdələr
dec.	decorated	bəzədilmiş
inc.	including	daxil edilməklə
gge.	garage	qaraj
sep.	separate	ayrı, ayrıca
cpts	carpets	xalçalar

Mətbuat mətnlərinin tərcüməsi nə qədər maraqlı və rəngarəngdirsə, bir o qədər də mürəkkəb və diqqət tələb edən tərcümə sahəsidir. Mətbuat tərcüməsi böyük dünyagörüşü, zəngin söz bazası tələb edir. Mətbuat tərcüməçisi olmaq üçün dünyada gedən bütün proseslərdən xəbərdar olmalı, elmin bütün sahələri haqda müəyyən qədər biliyə malik olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Q.H.Bayramov TərcüməSənəti. Bakı OKA Ofset nəşriyatı 2008.
2. <https://en.m.wikipedia.org./wi>
3. <https://az.m.wikipedia.org.>wiki>Əkinçi>.
4. Janice Abbott.Meet the Press.Cambridge University Press.
5. Hornby A.S.Oxford Advanced Learners Dictionary of Current English. 2008.

Summary

The difficulties met in the translation of press materials

The function of press materials is to inform the reader. The vocabulary used in press materials is neutral and common literary. But apart from this, press material has specific vocabulary features and is characterized by an extensive use of special political and economic terms, non-term political vocabulary, newspaper clichés, abbreviations, neologisms, complex sentences with a developed system of clauses and attributive noun groups.

Резюме

Трудности выявляющиеся в переводе прессовых текстов

Функция материалов прессы информировать читателя. Словарь используемый в материалах прессы является нейтральным и обще литературным. Кроме этого материалы прессы имеют специфические словарные особенности и характеризуются обширным использованием специальных политических и экономических терминов, газетных клише, аббревиатур, неологизмов, подчиненных предложний с развитой системой и атрибутивных групп существительных.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. T.Əmirova
ADU-nun İngilis dilinin tərcüməsi kafedrasının
08.09.2016-cı il tarixli iclasının
01 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 24.10.2016

MÜQAYİSƏLİ LİŊVOKULTUROLOGİYANIN MÜASİR DİLÇİLİKDƏ YERİ

Açar sözlər: linqvokulturologiya, müqayisəli linqvokulturologiya, dünyanın dil mənzərəsi, linqvokultürem

Keywords: linguaculturology, comparative linguaculturology, methodology, special scientific methodology

Ключевые слова: лингвокультурология, специальная научная методология, сравнительная методология

Müqayisəli linqvokulturologiya iki və daha çox dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsində ümumi və fərqli cəhətləri müəyyənləşdirməyə təyinatlanıb. Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsində diskurs dil və kommunikativ məkanın mədəni fonu prizmasından təhlil edilir.

Müqayisəli linqvokulturologiya müstəqil sintezləşdirici elm sahəsi kimi sistemli metodların köməkliyi ilə və müasir üstünlükverimlərə və mədəni dəyərlərə yönümlənməklə iki və daha artıq dilin materialları əsasında dillər və mədəniyyətlərin fəaliyyətdə qarşılıqlı təsirini öyrənir. Bu elmin tədqiqat bazası qismində adətən mədəni informasiyanın, dil daşıyıcısı olan xalqın mədəni kodlarının əks olunması, toplanması, saxlanması və ötürülməsi aspektində təhlil edilən iki və daha çox müxtəlif dillər çıxış edir və bu da milli mədəniyyətin inkişafının varisliyini və inkişafını təmin edir.

Müqayisəli linqvokulturologiyanın predmeti iki və daha çox mədəniyyətin baza oppozisiyalarının məcmusu, bilavasitə insan şüurunun məhsulu olan və simvolik təsəvvürlərdə, miflərdə, əfsanələrdə, ayinlərdə, mərasimlərdə, folklor və dini diskurslarda fiksə olunmuş, dil vahidlərində, insanın nitq fəaliyyətinin elementlərində arxetipik təsəvvürlər və həmçinin bu vahidlər və elementlərin spesifikasiyasıdır (iki və daha çox dil materialında aşkarlanan daxili forma, struktur, səviyyə mənsubluğu, birləşmə imkanları, işlədilmə tezliyi, assotiativ areol və s.).

Müqayisəli linqvokulturologiyada baza anlayışları bunlardır: dünyanın milli dil mənzərəsi, milli dil şəxsiyyəti, linqvokultürem, maddi-məişət linqvokultüremi, aksioloji linqvokultürem, mədəniyyətin baza oppozisiyaları. Bunlardan son dövrlərdə daha çox işlədilən ikisi – dünyanın dil mənzərəsi və linqvokultürem - üzərində bir qədər ətraflı dayanaq.

Dünyanın dil mənzərəsi dedikdə, dildə fiksə olunmuş və bu dil üçün spesifik olan gerçəkliyin qavranılması sxemi başa düşülür [6]. Deməli, dünyanın dil mənzərəsi dil prizmasından dünyagörümüdür və ya Q.D.Qaçevin obrazlı şəkildə dediyi kimi, bu, üsul, «koordinatlar setkasıdır», hansı «konkret xalqın dünyanı duyması və müvafiq olaraq, onun gözləri önündə hansı kosmosun (sözün qədim mənasında: hansı dünya quruluşu, dünya nizamı) düzlənməsidir» [3, s.44].

Dünyanın milli dil mənzərəsi konkret milli dildə fiksə olunmuş və konkret milli dil və etnos üçün səciyyəvi gerçəkliyin qavranılma sxemidir. Dil insanın dünya haqqında biliklərinin formalaşması və mövcud olmasının ən mühüm üsulu-

dur. Dünyanın dil mənzərəsi gerçəklik haqqında obyektiv bilikləri tamamlayır.

Dünyanın dil mənzərəsi insanın dünyaya (təbiətə, canlılara, dünyanın bir elementi kimi özünə) münasibət tipini formalaşdırır. O, insanın dünyada davranış normalarını verir, onun dünyaya münasibətini müəyyənləşdirir.

Hər bir təbii dil dünyanın müəyyən qavranışı və təşkili üsulunu əks etdirir. On-da ifadə olunan mənalara müəyyən vahid baxışlar sistemi, bir növ kollektiv fəlsəfə əmələ gətirirlər və bunlar bütün dil daşıyıcıları üçün mütləq olur. Beləliklə, müxtəlif dillərin daşıyıcıları dünyanı öz dillərinin prizmasından bir qədər fərqli görürlər.

Linqvokulturem linqvokulturologiyanın baza konseptidir. Ən ümumi şəkildə linqvokulturem tərkibində mədəni komponent olan dil işarəsidir.

Linqvokulturem anlayışını elmi dövriyyəyə Rusiya alimi V.V.Vorobyov daxil etmişdir. Onun fikrincə, linqvokulturem dil işarəsinin formasının, onun məzmununun və bu işarəni müşayiət edən mədəni mənanın məcmusudur. Linqvokulturemin dərkində o, məzmun elementi qisminə mənada potensial iştirak edən dərinlikdəki mənaya xüsusi əhəmiyyət verir. Bu termin kifayət qədər dolğun görünür, çünki burada mədəni informasiyanın dil işarəsində necə bərkidilməsi, onun dildə necə «işləməsi» mexanizmi açılmaz, yalnız onun dil işarəsində mövcudluğu faktı göstərilir.

Linqvokulturem, səviyyələrarası kompleks vahid kimi, linqvistik və ekstralingvistik (anlayışlı və ya predmetli) məzmunun dialektik vəhdətidir. «Bu vahid öz mahiyyətinə görə sözdən daha «dərin» vahiddir: söz - işarə - mənadır; linqvokulturema - işarə - mənə - anlayış/predmetdir» [2, s.44-45]. O hesab edir ki, linqvokulturemlər sahə vahidi kimi real mövcuddur, onların iyerarxik münasibətləri isə onun strukturunu paradigmatik və sintaqmatik səviyyələrdə elementlərin qarşılıqlı əlaqəsi kimi işıqlandırır.

Sözdən və sabit söz birləşmələrindən fərqli olaraq linqvokulturem yalnız dilin deyil, həm də mədəniyyətin müvafiq işarə ilə representasiya olunan seqmentlərini birləşdirir, yəni o, özündə linqvistik və ekstralingvistik məzmunu cəmləyir.

«Linqvokulturemlər işarə - funksiya olaraq konnotativ mənaya malikdirlər; bir neçə konnotativ bildirmələrə malik ola bilirlər; qavrayanların şüurunda aktuallaşdırıla / aktuallaşdırılmaya bilirlər; onları doğuran «ideoloji kontekst» fəal yaşayınca fəal yaşayırlar» [2, s.48-49].

Linqvokulturemin bu kimi əlamətləri fərqləndirilir:

- 1) sahənin adını ifadə edirlər (məsələn, «həyat», «namus», «kainat»);
- 2) müəyyən struktura malikdirlər (bir sözdən bütöv bir mətnə qədər).

Linqvokulturemlər aşağıdakılar vasitəsilə representasiya olunur:

- 1) frazeologizmlər və paremioloji vahidlər;
- 2) folklor;
- 3) görkəmli elm, incəsənət və ədəbiyyat xadimlərinin deyimləri;
- 4) ədəbi əsərlər, ikinci dərəcəli modelləşdirilən sistemlər kimi;
- 5) Görkəmli şəxslər milli şəxsiyyətin modeli kimi (məsələn, Heydər Əliyev, Hüseyn Cəvil, Səməd Vurğun və b.);
- 6) əcnəbilərin müəyyən millət və onun mədəniyyəti haqqında fikir və mülahizələri.

V.V.Vorobyov hesab edir ki, mədəni komponent sözün daxili formasından əks olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, mədəni komponentin daxili forma vasitəsilə əks olunması söz və ya frazeoloji birləşmə şəklində çıxış edən kulturemlərə xasdır. Frazeologizmin daxili forması onun motivasiyasını biləndə aydın olur.

A.A.Potebnyaya görə, mədəni komponent obrazın mərkəzi, onun qalan əlamətlərinin hamısından üstün olan əlamətidir. Daxili forma obrazın faktik vəhdətindən başqa, həm də bu vəhdəti bilməyi verir; o, predmetin obrazı deyil, obrazın obrazıdır, yəni təsəvvürüdür [4, s.130-131].

R.Bartunun fikrincə, sözün daxili forması, gerçəkliyin dildə təqdim edilməsi üsulu kimi, «sözün vəhdətinin daşıyıcısı, praqmatik təsir edən və bildirilənin təkrar olunmaz milli spesifikasını ifadə edən dilin fikrə münasibəti kimi onun obrazlılığının mərkəzidir» [1, s.16].

Deyiləndən gördüyümüz kimi, linqvokulturemin strukturuna bilavasitə dil mənasının özündən başqa qeyri-dil məzmunu kimi mədəni-anlayış komponenti də daxildir. V.M.Solntsevın sözlərinə görə, «anlayış və məna» arasında fərq bundadır ki, məna «sadələşdirilmiş anlayışdır», anlayışda sabit olandır, anlayışın dil işarəsində təsbit olunan və həmin işarənin ictimai əhəmiyyət kəsb etməsi üçün zəruri olan minimum anlayışlardır. Sözün mənası – anlayışın sözü anlaşıqlı edən və nitqdə işlədilməsini mümkün edən minimum əlamətləridir [5, s.111].

Sözlə bağlı təsəvvürün dərinliyi, yəni kulturemin məzmunu bilavasitə dil daşıyıcısının linqvokulturoloji kompetentliyindən asılıdır. İstənilən kommunikasiya prosesinin son nəticəsi qeyri-dil informasiyasının, o cümlədən məlumatın çərçivəsində çatdırıldığı mədəniyyətin mənimsənilməsidir. A.A.Potebnyanın dediyi kimi, «dil fikir vahidləri, «sonrakı mənalar», anlayışlar şəklində çatdırılmalı olan biliklərə yalnız işarə edir» [4, s.131]. Buna görə də hər bir linqvokulturemin yaxın və uzaq mənaları, dərin, simvolik mənası var ki, bu, dərk olunmasa, sözlərin (mətnin) ideyası havadan asılı qalır.

Sözün daxili forması haqqında yuxarıda deyilənlərin hamısı, əgər bu anlayışı konkret dil vahidi – söz və ya söz birləşməsi ilə məhdudlaşdırsaq, linqvokulturemə nisbətdə relevantdır. Amma nəzərdən keçirdiyimiz materiallar və bir sıra müasir tədqiqatların nəticələrinin təhlili linqvokulturemi daha geniş mənada, mədəni məzmun komponentli dil işarəsi kimi nəzərdən keçirməyə əsas verir və bu da daxili forma anlayışı ilə bağlı da ola bilər (məsələn, frazeologizm, sabit bənzətmə, metafor tipli linqvokulturem üçün), amma daxili forma ilə bağlı olmayıb, konkret milli mədəniyyətin söykəndiyi dəyərlər iyerarxiyasını və baza oppozisiyalarını (məsələn, nitq davranışında, qiymətləndirmə diskursunda «insan - cəmiyyət», «kiçik - böyük», «özününkü - özgə») əks etdirə bilər.

V.V.Vorobyovun yanaşmasında linqvokulturem anlayışı dil vahidlərinə şamil oluna bilər və kommunikasiya aktına aidiyyəti yoxdur. Biz isə bu fikirdən çıxış edirik ki, linqvokulturemlər mədəni məzmun komponentli dil işarələrinin yalnız bir qismini təşkil edirlər. Linqvokulturemlərin xeyli hissəsi kommunikasiya aktında, diskursda eksplikasiya olunur və insanın nitq davranışını, bu və ya digər kommunikativ taktikanı seçməsinə, ünsiyyətin bu və ya digər modal, emosional, çalar yönümünü, bu və ya digər qiymətləndirməni müəyyənləşdirir. Bu kimi linqvokulturemlərin mədəni komponenti, bir tərəfdən, çox asanlıqla qəbul olunduğu,

ənənəvi hesab olunduğu kimi, şərhləri ilə asanlıqla aşkar edilir, amma etnosun mədəniyyət tarixinə dərindən nüfuz etmədən, dil daşıyıcılarının milli psixologiyasını və mentalitetini bilmədən onları şərtləndirən amilləri müəyyənləşdirmək mümkün deyil. Bu baxımdan linqvokulturologiya və etnolinqvistika kimi elmi istiqamətlərin dərkində müəyyən dəqiqləşdirmələr aparılmalıdır.

Fikrimizcə, linqvokulturologiya yalnız sinxron yönümlü ola bilməz, çünki nitq davranışının müasir norma və qaydaları nisbətini müəyyənləşdirmək, ədəbi, ayini, mifoloji mətnlərin məna və məzmununu tam başa düşmək üçün xalqın mədəniyyəti və dilinin daha erkən inkişaf mərhələləri haqqında məlumata malik olmaq lazımdır. Linqvokulturremləri həтта ən sadə presedentli mətnlər kimi başa düşmək üçün orijinal mətnin – presedentli mətnin mənbəyinin fəaliyyət göstərdiyi daha erkən dövrə ekskurs etmək lazımdır. Bu tezis isə müqayisəli linqvokulturologiyanın daha bir tədqiqat yönümü olduğunu göstərir: eyni bir dil elementinin tarixi inkişaf prosesində müxtəlif təzahürlərinin qarşılaşdırılması da bu elmin predmeti ola bilər. Bu isə müqayisəli linqvokulturologiyanın həm üfqi (müxtəlif dillərin və mədəniyyətlərin eyni tarixi dövr çərçivəsində müqayisəli), həm də şaquli (eyni bir dil hüduqlarında, amma tarixi inkişaf prosesində) müstəvidə tətbiqinin mümkünlüyünə dəlalət edir və bu elm sahəsinin geniş perspektivlərinin olmasını göstərir.

Ədəbiyyat

1. Барт Р. Основы семиологии // Структурализм: «за» и «против». – М.: Знание, 1975.
2. Воробьев В.В. Лингвокультурология (теория и методы): Монография. – М.: Изд-во РУДН, 1997
3. Гачев Г.Д. Национальные образы мира. Космо-Психо-Логос. – М.: Прогресс 1995
4. Потебня А.А. Мысль и язык. – Харьков: Знание, 1913
5. Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. – М.: Политиздат, 1977
6. Яковлева Е.С. Фрагменты русской языковой картины мира (модели пространства, времени и восприятия). – М.: Гнозис, 1994. – С.73-90.

Summary

Methodology of comparative linguaculturology

Comparative linguaculturology as any other new subject needs working out its own methodology. This task can be successfully carried out basing on the methodology of mixed subjects for working out its own methodology of mixed subjects for working out its own methodology. Comparative linguaculturology bases on philosophy, general scientific and partial methodology, including the methodology of comparative linguaculturology.

Резюме

Место сравнительной лингвокультурологии в современном языкознании

Сравнительная лингвокультурология - новая научная дисциплина, призванная определять общие и отличительные особенности двух и более языков и культур. В статье рассматриваются такие базовые понятия этой научной дисциплины, как языковая картина мира и лингвокультурема, выделяются основные признаки и средства репрезентации последней, высказывается мысль о том, что сравните-

льная лингвокультурология может применяться как в горизонтальной (сравнительный анализ двух и более языков) и в вертикальной (сравнительный анализ концептов одного и того же языка в историческом ракурсе) плоскостях.

*Rəyçi: fil.e.d. A.Sabitova
ADU-nun Xarici dillər kafedrasının
29.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 31.10.2016

İNGİLİS DİLİNDƏ TRİFTONQLARIN TƏLƏFFÜZ
XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR

Açar sözlər: *triftonqlar, sait birləşmələri, ikili heca tələffüzü*

Keywords: *triphthongs, vowel chains, pronunciation within two syllables*

Ключевые слова: *трифтонги, сочетания гласных, произношение в двух слогах*

İngilis ədəbi dilinə xas olan triftonqlar üç sait səsin birləşməsindən ibarət olan mürəkkəb səslərdir. Triftonqların tələffüzündə bir saitin tələffüzündən digərinə doğru sürüşmə baş verir, sonra üçüncü səsə doğru zəif və davamlı keçid baş verir.

İngilis dilində beş triftonq vardır. Bunlar müəyyən diftonqlarla neytral [ə] səsinin birləşməsindən ibarətdir. Bildiyimiz kimi, diftonqlar iki sait səsin birləşməsindən əmələ gələn saitlərdir. İngilis ədəbi dilində səkkiz (aɪ, ɔɪ, eɪ, eə, uə, iə, aʊ, oʊ) diftonq vardır. Gənc nəslin dildəşiyicilərin istifadə etdiyi doqquzuncu [ɔə] diftonqu vardır ki, ona yalnız şifahi danışiq dilində rast gəlinir. Bu sonuncu diftonq bəzən [ɔə] kimi, bəzən [və], bəzənə də [ɔ:] kimi tələffüz edilir. Bu diftonq sonu “oor”, “oar” hərfi ilə bitən və bir qrafem daxilində tələffüz olunan sözlərdə təzahür edir. Məsələn, *floor* [flɔ:] əvəzinə [flɔə], *door* [dɔ:] əvəzinə [dɔə], *board* [bɔ:d] əvəzinə [bɔəd] kimi tələffüzə rast gəlinir.

Triftonqların diftonqlardan fərqli cəhəti bu sait səslərin iki hecada tələffüz olunmasında özünü göstərir.

Triftonqlar həm də diftonqlardan fərqli olaraq üç sait səsin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb səslərdir. Qeyd etdiyimiz kimi triftonqlar bəzi diftonqların sonuna neytral [ə] səsinin qoşulması ilə yaranıb. Onlar aşağıdakılardır:

Məsələn:

eɪ+ə = eɪə

player [pleɪə]

aɪ+ə = aɪə

tired [taɪəd]

ɔɪ+ə = ɔɪə

royal [rɔɪəl]

oʊ+ə = oʊə

lower [loʊə]

aʊ+ə = aʊə

our [aʊə]

Triftonqların tələffüzündə ən çətin xüsusiyyət saitlərin bir vəziyyətindən digərinə keçilməsinin sürətli olmasıdır. Bu zaman saitlərin birinin digərinə keçməsi o qədər ani zaman müddətində baş verir ki, bunu ancaq çox asta tələffüzdə sezmək olur [1, s.19].

Triftonqları tələffüz edərkən onların ikinci elementi [ɪ, -] səsləri o qədər ani tələffüz olunur ki, onları diftonq, yaxud uzun saitlərdən ayırmaq çətin olur. Qəbul olunmuş tələffüz normasına görə diftonqlar bir, triftonqlar isə iki hecada tələffüz olunur. Triftonqların bir, yaxud iki hecada tələffüz olunması mübahisəli məsələlərdən biri kimi, ingilis dilini öyrənənlər üçün çətinlik törədir. Belə ki, qəbul olunmuş tələffüz normalarına (RP) əsaslanan İngiltərənin BBC kanalında yayımlanan

xəbərlərə qulaq asdıqda “fire, hour” tipli sözlərin bir hecada, “player, slower” kimi sözlərin isə iki hecada tələffüz olunmasının şahidi oluruq.

Hal-hazırkı dövrdə diftonqların tələffüzündə müntəzəmlik deyil, qısaltmalar, yaxud zəifləmələr müşahidə olunur [2, s.20]. Belə ki, gənc dildəşiyicilərin diftonqları hətta triftonqları zəif tələffüz edərək, onları uzun saitlərlə əvəz etmələri nəzərdən qaçmır. Məsələn, çox zaman “Ireland” [aɪələnd] kimi deyil, [ˈa:lənd] kimi tələffüz edirlər.

Halbuki triftonqların tələffüzünün xüsusi norması vardır. Triftonqların tələffüzündə ikinci elementdən sonra səsin intensivliyinin zəifləməsi və tədricən artması müşahidə edilir ki, bu da birinci hecanın sonunu, ikinci hecanın əvvəlini qeyd edir. Çalışmaq lazımdır ki, bu birləşmələr iki hecada aydın tələffüz edilsin [4, s.90].

Qeyd etmək lazımdır ki, cəld danışmada triftonqların birinci elementi uzadılır, ikinci və üçüncü elementləri isə buraxılır və sait birləşməsi bir uzun saitlə təqdim olunur. Məsələn, *lower* [louə] – [lɔ:ə] – [lɔ:].

İkinci və üçüncü elementlərin ötürülməsi fonoloji səhvə gətirib çıxarır və ünsiyyətdə anlaşılmazlığa səbəb olur. Bu baxımdan sait birləşmələrinin hər üç elementi aydın tələffüz olunmalıdır [4, s.208].

Belə ki, triftonqların ikinci elementini [ɪ, -] səsləri təşkil etdiyindən, ingilis dilini öyrənənlər onları [j, w] səsləri ilə əvəz edib, düzgün səslənməyən sait birləşmələri əmələ gətirirlər. Məsələn, [aɪə] əvəzinə [ajə], [a-ə] əvəzinə [awə] kimi dəyişikliklər yaradırlar. Bu səhvlərə yol verməmək üçün triftonqların ikinci elementini qüvvətli tələffüz etməməli və dilin orta hissəsinin çox yuxarı qaldırılmasına yol verməməlidirlər. Digər triftonqların tələffüzündə isə [w] səsinin yaranmaması üçün dodaqları çox da dairəviləşdirib irəli uzatmaq olmaz. Bütün vəziyyətlərdə ikinci və üçüncü lement çox zəif və qısa tələffüz olunmalıdır. Ümumiyyətlə triftonqların bütün elementləri fasiləsiz olaraq cəld və uzadılmadan tələffüz olunmalıdır.

Məsələn:

power [paʊə]

shower [ʃaʊə]

fire [faɪə]

loyal [lɔɪəl]

Triftonqların tələffüzündə daha bir çətinlik sözlərin əvvəlində [r] səmindən əvvəl gələn triftonqlarda özünü büruzə verir. Məsələn, İrish [ˈaɪrɪʃ] sözü [ˈaɪrɪʃ] kimi tələffüz olunaraq neytral [ə] səsinin düşməsinə səbəb olur, halbuki bu sözdə diftonq yox, triftonq işlənməlidir. Bu vəziyyətdə saitlərin keyfiyyətinin dəyişməsi o qədər zəif baş verir ki, onları diftonqdan, yaxud uzun saitlərdən ayırmaq çətin olur [2, s.7].

Saitlərin kəmiyyətinin dəyişməsində müxtəlif variantlar nəzərə çarpır, asta və sürətli tələffüzün də burada mühüm rolu vardır. Bu problemlər bir çox dilçilərin yaxınlarında müzakirə olunub, müqayisəli şəkildə araşdırılır.

H.Gigerik, R.Yakobson, M.Halli və başqaları triftonqların fərqli tələffüzünün müxtəlif dialektlərdə müxtəlif tələffüzlərin olduğundan irəli gəldiyini göstə-

riklər. H.Gigerik üç əsas ingilis dialektinin bir-birindən müəyyən qədər fərqləndiyini qeyd edir. Bunlar SSE (Standard Scottish English) dialekti, RP (BBC – tələffüz dialekti), MA (Ümumi Amerikan dialekti) dialektləridir.

Qeyd etdiyimiz kimi, triftonq üç fərqli saitın keyfiyyətinin dəyişməsidir. Üç saitin bir-birini izləməsi heç də bütün hallarda triftonq hesab edilə bilməz. Məsələn, play off [pleɪ ɒf], reopen [ri:'əʊpən] kimi sözlərdə diftonq və saitin yanaşı işlənməsi triftonq kimi qəbul edilə bilməz. Triftonqların özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Birinci xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, triftonqlar bir heca kimi eşidilir. Baxmayaraq ki, triftonqlar iki hecəyə tələffüz olunurlar, dinləyici tərəfindən mürəkkəb, birləşmiş bir səs kimi qəbul olunur [3, s. 517].

Müxtəlif sözlərdə üç sait səsin yanaşı işlənməsi, hər bir səsin öz keyfiyyətini saxlaması, onları triftonqlardan fərqləndirir. Çünki triftonqlarda saitlərin keyfiyyətini dəyişərək bir səsdən digər səsə sürüşməsi özünü büruzə verir.

Məsələn:

quite [kwaɪt]

quiet [kwaɪət]

tide [taɪd]

tired [taɪəd]

Bir söz daxilində, yaxud iki söz qovşağında yanaşı gələn saitlər birindən digərinə rəvan, hamar sürüşmə, keçmə ilə tələffüz olunur. onlar arasında fasilə hiss olunmur. Məsələn, Rəvan danışıqda bir çox növbəti sözdən ayrılır. Əvvəlki sözün sonu, ondan sonra gələn sözün əvvəlinə yaxınlaşmalıdır [9, s.115]. Nəzərdə saxlamaq lazımdır ki, bu sözlərin arasında fasilə, boşluq olmasın. Xüsusilə bu cür sözlərdə sonuncu səs və digər sözün başlanğıcı saitlə ifadə olunubsa, onlar arasında fasilə vermək olmaz.

Ədəbiyyat

1. Roach P. English Phonetics and Phonology. Cambridge, 2009
2. Jones D. An outline of English Phonetics. Cambridge, 1957
3. Jones D. English Pronouncing Dictionary. Cambridge 17th ed. 2006
4. Zeynalov F.H. Practical English Phonetics. Book I, Bakı, “Mütərcim”, 2007
5. Babayev S., Qarayeva M. English phonetics. Bakı, 2005
6. Vassilyev V. English Phonetics (Normative Course), Leningrad, 1962
7. Mortimer C. Elements of pronunciation. Cambridge, 1984
8. English pronunciation in Use. Cambridge, 2004
9. Соколова М.А. и др. Практическая фонетика английского языка. М., 1984

Summary

On the pronunciation peculiarities of English triphthongs

This article deals with pronunciation peculiarities of English triphthongs in different phonetic contexts. In the article an attempt is made to study variations of English triphthongs depending on different accents of British English.

Резюме

К произносительным особенностям английских трифтонгов

Эта статья посвящена произносительным особенностям английских трифтонгов в разных фонетических контекстах. В статье была сделана попытка изучать вариативности английских трифтонгов в зависимости от разных акцентов британского английского.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. K. Alırzayeva
ADU-nun İngilis dilinin fonetikasi kafedrasının
29.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 31.11.2016

FRANSIZ DİLİNDƏ FRAZEOLOJİ SİNONİMLƏRİN DAXİLİ MƏNA QURULUŞU VƏ ONLARIN İŞLƏNMƏ DAİRƏSİ

Açar sözlər: frazeoloji birləşmə, frazeoloji sinonim, üslubi çalar, semantik məna

Keywords: phrasiological unit, phrasiological synonym, color of style, semantic meaning

Ключевые слова: фразеологическое сочетание, фразеологический синоним, стилистическая окраска, семантический смысл

Hər bir dilin zənginliyi onun tərkibindəki söz vahidləri, onların yaranma formaları, mənaları, söz birləşmələri və onların tipləri, nəhayət frazeoloji birləşmələr (bundan sonra FB adı altında gedəcək) adlanan bölməsi ilə xarakterizə olunur. Bu günə qədər frazeologiya sahəsində aparılan sonsuz sayda tədqiqatların olmasına baxmayaraq hələ də bu sahənin araşdırılmayan tərəfləri, sual altında olan, qaranlıq məqamları mövcuddur. Tədqiqatımızda araşdırılacaq belə məqamlardan biri də frazeoloji sinonimlərdir. Araşdırmamızın praktik hissəsini fransız dilinin materialları əhatə edir.

Bütün dillərdə olduğu kimi, müasir fransız dilində də bu və ya digər fikri ifadə etmək üçün yalnız bir deyil, bir neçə ifadədən istifadə etmək olar. Belə ifadələrdə həm məna, həm də üslubi cəhətdən yaxınlıq müşahidə edilir.

Frazeoloji sinonimlər – müxtəlif frazeoloji çevrilmələrdir. Leksik sinonimlər kimi frazeoloji sinonimlər də onlara hansı leksik-qrammatik və üslubi keyfiyyətlərin məxsus olması baxımından bir-birilərdən fərqlənirlər. Frazeoloji sinonimlər semantik kateqoriya olub, danışmaq dilini zənginləşdirir, dili incələşdirir, mənanı qüvvələndirir, dildə emosiya yaradır, nitq mədəniyyətində həlledici rol oynayır, fikri ifadə etmək üçün onu aydınlaşdırıb dəqiqləşdirir [1, s.176]. Frazeoloji sinonimlər əsasən özlərinin məna və üslubi çalarlarına, işlənmə dairələrinə görə differensiallaşırlar. Lakin bütün bunlarla yanaşı onlar üçün ən xarakterik olan keyfiyyət daxili formalarının olmasıdır. E.İ.Lipşitsene-Zibuytsayte özünün “Fransız dilinin frazeoloji vahidləri” adlı kitabında frazeoloji sinonimləri dildə eyni və ya yaxın mənaları ifadə edən və konkret ünsiyyət aktında vahid leksik məna ilə çıxış edə bilən birləşmələr kimi vermişdir ki, bu zaman da sinonimlərin differensiallaşan mənaları, eyni zamanda semantik və stilistik çalarları dildə həm reallaşa, həm də reallaşmaya bilər.

Bəzən isə frazeoloji birləşmələr özlərinin leksik və məna yaxınlıqlarına baxmayaraq sinonimik münasibətə daxil olurlar. Gəlin deyilənləri fransız dilinin nümunələri əsasında nəzərdən keçirək. Məsələn: “*mettre la clef sous la porte*”- “*partir à l’anglaise*” kimi FB-lər tərcümədə “sakitcə getmək”, “heç kəsə xəbər vermədən çıxıb getmək” mənalarını versələr də onlar sinonim ola bilməzlər. Belə ki, “*mettre la clef sous la porte*” ifadəsi “öz evini uzun müddətə və ya həmişəlik tərk etmək” mənalarını verdiyi halda “*partir à l’anglaise*” ifadəsi “qonaq olduğun və ya baş çəkdiyən evdən getmək” mənasını verir. Bu ifadələrin hər biri ayrı-ayrı kontekstdə gerçəkləşərək fərqli üslubi çalar almış olur [2;3]

Bunlardan əlavə bir çox frazeoloji birləşmələrin əsas əlamətlərindən biri də onların obrazlılığıdır. Elə sinonimik frazeoloji ifadələr var ki onlar özlərinin məna həcminə və üslubi xüsusiyyətlərinə görə uyğun olsalar da obrazlılıq baxımından fərqli olurlar. Üslub fərqliliyinə malik sinonimik mənalı FB-in özləri də müxtəlif funksional üslublara məxsusdurlar. Məsələn, ədəbi-danışıq üslubuna və məişət üslubuna aid olan FB-ni misal göstərmək olar. Eyni zamanda ədəbi dil normalarını pozan və adi danışıqda işlənən FB-lər də mövcuddur. Adi danışıqda işlənməyən yalnız kitab dilinə məxsus, yəni yazılı-bədii ədəbiyyata məxsus FB-lərə də rast gəlmək olar. Həmçinin rəsmi-işgüzar üsluba xas olan və arqo, arxaik xarakterli FB də az deyil.

Dilin daima inkişafda olduğunu nəzərə alsaq bu zaman bir üslubdan başqa bir üsluba FB-in keçidinin şahid olarıq.

Frazeoloji sinonimləri frazeoloji variantlardan fərqləndirmək lazımdır. Frazeoloji variantlıq eyni bir FB-in müxtəlif formasıdır. Frazeoloji variantlığa tam surətdə semantik və üslubi uyğunluğa malik olan birləşmələr aiddirlər. Frazeoloji sinonimlər isə dilin ayrı, müstəqil vahidləridir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, variantlıq daha çox obrazlı FB-lər üçün xarakterikdir. Variant əvəzlənməsinə daha çox tərkibində bədən üzvlərinin adları olan FB-lər uğrayır. Lakin bir qrup dilçilimlər frazeoloji variantları semantik baxımdan eyni cür qiymətləndirənlər də ekspressiv (fikrin ifadəliliyi) və üslubi çalar baxımından onların fərqli olduqlarını da vurğulayırlar. Bu cür FB-lər müxtəlif üslublara aiddir və onları sinonim hesab etmək olar. Onların fikrincə “*perdre la tête*”-“*perdre la boule*”-başını itirmək ifadələrinin hər ikisi eyni mənanı ifadə etməsinə baxmayaraq onlar variant yox, sinonimdirlər. *La tête* və *la boule* sözləri heç zaman sinonim ola bilməz. Bunlardan birincisi ədəbi üslubu, digəri isə danışıq üslubunu təmsil edərək ayrı-ayrı üslublara aid edirlər. Bütün bu sadalananlardan bir daha aydın olur ki, frazeoloji variantlardan fərqli olaraq frazeoloji sinonimlər müxtəlif formalar üzərində qurulublar və bunun da nəticəsi olaraq müxtəlif üslublara aid edirlər.

Frazeoloji sinonimlər daha konkret və həcm baxımından daha geniş əlaməti, halı ifadə etmiş olur. Mürəkkəb semantik struktura malik frazeoloji sinonimlər bir-biri ilə ümumi sema (buna arxisema da deyirlər) ilə bağlanırlar. Sadəcə aralarında fərdi məna və üslub çalarları yaranır ki bu da sinonimik cərgədəki üzvlər arasında bir qədər zəifləmiş məna əlaqəsi qurmuş olur. Nümunə üçün aralarında məna eyniliyi olan üç frazeoloji sinonimi götürək: «*avoir de l'estomac*»-«*n'avoir pas froid aux yeux*»-«*avoir du sang dans les veines*». Hər üç frazeoloji ifadənin mənası “*cəsarətli olmaq*”dır. Hər üç frazeologizmi «*être courageux*» arxiseması bağlayır. Lakin onlardan hər biri eyni zamanda onlara xas olan digər bir keyfiyyəti də özündə birləşdirir ki bu da onlarda differensial semanın olmasıdır. Belə ki: «*avoir de l'estomac*» ifadəsinin mənasında əlavə sema «*hünər*» semasıdır. «*N'avoir pas froid aux yeux*» ifadəsinin seması «*həyasızlıq*», üçüncü ifadənin seması isə “*qətiyyətli olmaq*”dır. Frazeoloji sinonimlər arasındakı bu yaxınlıq və məna ümumiliyi onlar arasındakı məna yaxınlığının dərəcəsi ilə ölçülərək həm də onların leksik-qrammatik strukturuna da təsir göstərmiş olur. Daha sıx məna əlaqəsinin olması özlərinin leksik tərkibi ilə fərqlənən lakin analogi sintaktik struktura malik frazeoloji sinonimlərə xasdır.

Məsələn: jouer un tour à qn-faire une farce à qn-jouer une blague à qn-jouer une niche(s) à qn-monter un bateau à qn, faire des mistoufles à qn (arqo)=kimləsə oyun oynamaq, kimləsə zarafat etmək. Göründüyü kimi onlar çoxluq təşkil etsələr də hər birinin ayrı-ayrı kontekstdə təhlilinə ehtiyac var.

Jouer un tour à qn- kiminsə zərərinə ola biləcək bir zarafat etmək anlamındadır.

“Parfois aussi, pour se venger, surnoisement il *lui jouait le tour* de lui présenter, comme étant de lui, des airs de grands musiciens”. (R.Rolland. *Jean-Christophe*).

Jouer une blague à qn- jouer un tour à qn ifadəsi ilə məna cəhətdən yaxınlıq təşkil etsə də sadəcə məişət üslubuna aid olması baxımından fərqlənir.

“*Jouer une très mauvaise blague à un ami*” (J. Dubois).

Jouer une niche(s) à qn –heç bir zalım niyyəti olmadan zarafat etmək mənasında olub məişət-danışıq üslubuna aid edilir.

...il était comme gamin qui *joue des niches* (R.Rolland. *Jean-Christophe*).

*Monter un bateau à qn-*kimisə lağa qoymaqla, başqalarının yanında utanc vəziyyətdə salaraq lağa qoymaq anlamında olub yalnız məişət üslubuna aid edilməsi ilə fərqlənir.

...on finit par *monter un bateau à* Lucien (J.P. Sartre. *Le Mur*).

Faire des mistoufles à qn-kimləsə axmaq zarafat etmək mənasında olub arqoya aiddir.

Mais oui, je l’ai connu. Il habitait, à l’époque, 20, rue Beaumier. J’ai eu l’occasion de lui serrer la main deux ou trois fois. Un homme modeste. Il avait l’air préoccupé. C’est que lapolice, aussi, *lui faisait des mistoufles* (A.Salacrou. *Boulevard Durand*).

Leksik tərkiblərinə görə fərqlənən, lakin analogi sintaktik struktura malik olan frazeoloji sinonimlər arasında daha sıx əlaqə mövcuddur. Məsələn: jouer un tour à qn-faire farce à qn; quitter le monde-rendre l’âme [2, s.159-160].

Frazeoloji sinonimlər arasındakı digər sıx əlaqələrdən biri də onların ümumi komponentə və analogi sintaktik struktura malik olmalarıdır.

Məsələn: mettre en relief-mettre en épingle; faire peau neuve-faire âme neuve.

Lakin bu zaman da mütləq sinonimiyadan danışmaq olmaz. Gəlin, yuxarıda qeyd olunan “*faire peau neuve*”- “*faire âme neuve*” birləşmələri üzərində məsələyə aydınlıq gətirək. Belə ki hər iki ifadə tərcümədə yenidən doğulmaq, yeni bir insan olmaq anlamındadır. Eyni zamanda bu birləşmələr arasında bir fərqlilik mövcuddur. Birinci birləşmə daha çox insanın zahirən dəyişməsinə, onun adət və vərdislərinin, hərəkətlərinin dəyişməsinə işarə olduğu halda ikinci birləşmə onun daha çox mənən dəyişməsinə işarədir. Bütün bu söylənilənlər bir daha onu göstərir ki, adı çəkilən FB-də mütləq sinonimlik mövcud deyil. Onlar biri digərini təkrarlamır. Əks halda bu cür işlənmə mənasız taftalogiyaya gətirib çıxarmış olardı.

Ümumilikdə götürüldükdə fransız dili leksik sinonimlərlə zəngindir ki bu da öz növbəsində frazeoloji sinonimlərin inkişafına kömək etmişdir. Sinonimik əlaqə daha çox əks mənalı FB-ə aiddir.

Bütün bu söylənilərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, FB-in əsas “tikinti materialı” sözdür. Lakin ayrı-ayrı sözlərin yanaşı işlənməsi hələ FB demək deyildir. Bunun üçün sözlər arasında məna bağlılığı olmalıdır. Aparılan tədqiqat zamanı bir daha şahidi olduq ki, frazeoloji sinonimlərin daxili məna quruluşunun və xarici strukturunun, onların fransız dilində yeri və mövqeyinin açığlanması, onların işlənmə xüsusiyyətinin və istifadə olunma sahələrinin təhlili həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən aktualıq kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Ə.Nəcəyeva “İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologiyasının əsasları”, “Nurlan”, Bakı-2008.
2. Липшицене-Зибуцайте Э.И. Фразеологические синонимы французского языка, Издательство «Просвещение», Л., 1971. – 295 с.
3. Фразеологический словарь русского языка: Свыше 4 000 словарных статей / Л.А.Войнова, В.П. Жуков, А.И. Молотков, А.И. Федоров; Под ред. А.И. Молоткова. – 4-е изд., стереотип. – М. : Рус. яз., 1986. – 543 с.

Summary

The internal structure of phraseological synonyms in the French language and circle of their use

This article deals with phraseological synonyms of French language. During the study it was found out that phraseological synonyms are differentiated by their stylistic coloring, level of intensity and shades in meanings. Phraseological synonyms are not usually similar to elements inside a phraseological unit. Phraseological synonyms are not always words with different origin, they can be also words of different style.

Резюме

Внутреннее значимое строение фразеологических синонимов во французском языке и сфера их использования

В данной статье были исследованы фразеологические синонимы французского языка. В результате исследования выяснилось, что фразеологические синонимы отличаются стилистической окраской, степенью интенсивности и оттенками в значениях. Фразеологические синонимы не всегда имеют схожие элементы в составе фразеологизма. Фразеологические синонимы это не обязательно ФЕ с различным происхождением, это могут быть и слова из разных стилей.

*Rəyçi: fil.f.d. Y.Orucova
ADU-nun Xarici dillər kafedrasının
29.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayli protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 31.11.2016

Günay Mehdiyeva

E-mail: gunay_mehdiyeva@yahoo.com

ADU

AZƏRBAYCAN VƏ İTALYAN DİLLƏRİNDƏ MÜRƏKKƏB SİFƏTLƏRİN MÜQAYİSƏLİ TƏSNİFİ

Açar sözlər: sifət, sifətin quruluşca növləri, mürəkkəb sifətlər

Keywords: adjective, structures of adjectives, compound adjectives

Ключевые слова: имя прилагательное, структуры прилагательных, сложное прилагательное

Sifət bir qrammatik kateqoriya olaraq dillərin zənginləşməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Sifət semantik baxımdan ismi dəyişdirmək üçün istifadə olunur. Bildiyimiz kimi sifət əşyanın əlamətini, keyfiyyətini və rəngini təyin edir. Əlamət dedikdə, əşyanın zahiri görkəmi, keyfiyyət dedikdə isə onun daxili xüsusiyyəti nəzərdə tutulur. Sifət, isimdən fərqli olaraq, zəngin qrammatik kateqoriyalara malik deyil. Bir nitq hissəsi kimi onun üçün səciyyəvi olan cəhəti dərəcələnməsidir. Sifət morfoloji və sintaktik vəzifəsinə görə də digər əsas nitq hissələrindən fərqlənir. Sifətin cümlədə təhkim olunduğu vəzifə təyin yerində işlənməkdir. Bundan başqa, sifətlər isimləşərək mübtəda, tamamlıq, xəbərlik şəkilçisi qəbul edərək ismi xəbər də ola bilər. Sifət əşyanın əlamətini bildirdiyindən, bir qayda olaraq isimlə bağlı olur, isimdən əvvəl gələrək onunla yanaşma əlaqəsinə girir, onu əlamət və ya keyfiyyət baxımından təyin edir. Əlamət dedikdə əşyanın zahiri görünüşü, forması, keyfiyyət dedikdə isə əşyanın daxili cəhəti, mahiyyəti nəzərdə tutulur. Məsələn, “uca”, “hundur”, “yumru”, “sarı” və s. əlamət, “turş”, “şirin”, “acı” və s. isə keyfiyyət bildirən sifətlərə aiddir.

İtalyan dilinin leksik fondunda sifətlərin özünəməxsus rolu vardır. Sifətlər bu dildə həm suffikslər, həm prefikslər vasitəsilə yaradıla bildiyi kimi, onların böyük bir qrupu da sözlərin birləşməsi ilə yaranır. Məhz bu üsulda sifətlərə xas olan bir sıra cəhətlər mövcuddur. Burada sifətlər ilə isimlər arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, bir sıra birləşmə növləri yalnız sifətlər, bəziləri isə yalnız isimlər üçün xarakterikdir. İtalyan dilində sifətlərin təyin etdiyi isimə uyğun olaraq iki əsas funksiyası var: 1) **atributiv (təyinedici) funksiyası:** sifət isim qrupunun bir hissəsini təşkil etdikdə və birbaşa isimlə birləşdikdə - “*Il cielo azzurro mi mette allegria*”- “Mavi səma məni xoşbəxt edir”. Bu halda sifət aid olduğu ismi müəyyən edərək atributiv funksiya daşıyır. 2) **predikativ funksiyası:** sifət fel qrupunun bir hissəsini təşkil etdikdə və birbaşa isimlə deyil, lakin essere (olmaq) feli vasitəsilə və ya birləşdirici funksiyası olan bir fel vasitəsilə birləşdikdə: “*Il cielo è azzurro*”- “Səma mavidir”. “*Il cielo sembra azzurro*”- “Səma mavi görünür”.

İsmə aid olan məlumat növündən asılı olaraq, sifətlər iki əsas kateqoriyada birləşir: **Keyfiyyət bildirən sifətlər:** “*un papavero rosso*”- “qırmızı lalə”, “*donna elegante*”- “zərif qadın”, “*uomini malvagi*”- “alçaq kişilər”. **Müəyyənləşdirici sifətlər:** aid olduğu ismi daha yaxşı dəqiqləşdirərək, mənsubluğu (“*il mio diario*”- “mənim gündəliyim”, “*la sua penna*”- “onun qələmi”), danışan və dinləyəne nəzərən mövqeyi (“*questo libro*”- “bu kitab”, “*quel quaderno*”- “o iş dəftəri”),

kəmiyyəti (“*ho molti amici*”- “*mənim çoxlu dostum var*”) və ya sayı (“*siamo tre fratelli*”- “*biz üç qardaş*”) müəyyən edir. Keyfiyyət bildirən sifətlərlə müəyyən-ləşdirici sifətlər arasındakı bu fərqlənmə heç də həmişə ekspressiv (ifadə) səviyyədə uyğun gəlmir. “*Portami il cappotto giallo.*”- “*Mənim sarı paltomu gətir.*”, “*Ho prenotato un posto sull'ultimo aereo*”-“*Mən son təyyarəyə bir yer rezervasiya etdim*”, “*È venuta a trovarmi con il nuovo marito*”-“*Yeni həyat yoldaşı ilə məni ziyarətə gəldi*” kimi cümlələrdə **giallo-sarı** , **ultimo-son** və **nuovo-yeni** sifətləri **il cappotto-palto**, **l'aereo-təyyarə** və **il marito-həyat yoldaşı** kimi isimləri səciyə-ləndirməklə yanaşı, həmçinin o isimləri digər palto, təyyarə və həyat yoldaşları-na nisbətən dəqiq bir şəkildə müəyyən-ləşdirir. Buna görə də, ekspressiv səviyyədə sifətləri informasiya növünə görə deyil, ismi bildirən informasiyanın keyfiyyətinə görə səciyə-ləndirmək daha məqsədə uyğundur.

Sifətin quruluşca növləri. Müasir Azərbaycan dilində sifətlər quruluşuna görə üç yerə bölünür: 1. Sadə; 2. Düzəltmə; 3. Mürəkkəb sifətlər [3, s.66].

Sadə bir söz öz vəzifəsi, mənası vasitəsilə əşyanın həcmi, keyfiyyətini, xasiyyətini, müxtəlif cəhətdən ölçüsünü və s. bildirir. Bir kökdən ibarət olduğu üçün belə sifətlərə sadə sifətlər deyilir: “*qara*”, “*yumşaq*”, “*alçaq*”, “*gözəl*” və s. Düzəltmə sifətlər isə sözdüzəldici şəkilçilərin sadə sözlərə artırılması ilə yaranır. Müasir Azərbaycan dilində işlənən düzəltmə sifətlər həm əsl Azərbaycan söz və şəkilçilərindən düzəlmiş, həm də başqa dillərdən keçmiş düzəltmə sifətlərdir: “*ağıllı*”, “*qorxaq*”, “*xilaskar*”, “*ölümcül*”, “*maraqlı*”, “*çalışqan*”, “*qabaqcıl*” və s.

Məqələmizin tədqiqat obyektini mürəkkəb sifətlər olduğu üçün araşdırmamızı bu yöndə istiqamətləndirəcəyik. Ümumiyyətlə mürəkkəblik morfolojiyanın bir bölməsi olub, söz yaradıcılığı ilə əlaqəlidir (1, səh.54). Mürəkkəb sifətlər müxtəlif növ qrammatik nümunələr əsasında formalaşmışdır, buna görə də onların identifikasiyası və sifət kimi işlənmə statusu tez-tez mübahisəli mövzu olmuşdur [1, s.55]. Mürəkkəb sifətlərin böyük əksəriyyəti *atributiv* funksiyaya malikdir. Mürəkkəb sifətlər iki sözün birləşməsindən əmələ gəlir. Əksər hallarda sifət və isim birləşərək bir vurğu altında tələffüz olunur, bir məna ifadə edir. Azərbaycan dilində mürəkkəb sifətlər bir neçə yolla yaranır:

1. İki sadə sözün birləşməsi ilə: “*uzunsaç*”, “*hazırcavab*” və s.

2. Birincisi sadə, ikincisi düzəltmə olan sözün birləşməsi ilə: “*ucaboylu*”, “*məqsədyönlü*”, “*beşmərtəbəli*” və s.

3. İki düzəltmə sözün birləşməsi ilə: “*soyuqqanlı*” və s. Belə mürəkkəb sifətlərin birinci tərəfi feldən düzələn sifət, ikinci tərəfi isə isimdən düzələn sifət olur.

4. Biri mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş sözün iştirakı ilə: “*dağüstü*”, “*ölkələrarası*”.

5. Sadə və düzəltmə sifətlərin təkrarı ilə: “*uzun-uzun*”, “*böyük-böyük*” və s. Belə sifətlər əşyanın çoxluğunu bildirir və onlardan sonra gələn isimlər daha çox cəmdə işlənir.

6. Biri (bəzən də hər ikisi) ayrılıqda işlənməyən sözlərin birləşməsi ilə: “*uzun-uzadı*”, “*əzik-üzük*”, “*qarma-qarışıq*” və s.

7. Yaxın və ya əks mənalı düzəltmə sifətlərin birləşməsi ilə: “*güllü-çiçəkli*”, “*irili-xırdalı*”.

İlk dörd qayda üzrə düzələn mürəkkəb sifətlər bitişik, qalan qaydalar üzrə düzələnələr isə defislə yazılır.

İtalyan dilində isə sifətlər quruluşuna görə dörd yerə bölünür [2, s.135]:

1. Sadə (məs, *bella, nero, grande*);
2. Törəmə (məs: *torinese da Torino-Turinli- Turin sözündən törəyib*);
3. Düzəltmə (*furbino-hiyələgər=furbo+ino*);
4. Mürəkkəb sifətlər (məs, *variopinto, italo-cinesi*).

Konseptual və morfosintaktik struktur baxımından Azərbaycan və İtalyan dilləri arasındakı tipoloji fərqlər söz formalaşmasında da özünü göstərir. İtalyan və Azərbaycan dilləri arasındakı fərqlər olduğundan, İtalyan dilindəki mürəkkəb sifətlərin Azərbaycan dilinə tərcüməsində müəyyən çətinliklər yarana bilər.

İtalyan dilində mürəkkəb sifətlər adətən iki cür yaranır: 1) İki sifətin təkrarlanması vasitəsilə yaranan mürəkkəb sifətlər ən çox yayılmış və istifadə olunan sifətlərdir. Tərkib hissələri eyni statusa malikdirlər. Bunun tərkibinə müxtəlif bir sözlə ifadə edilə bilən (lexicalized) bölmələr daxildir. Bura da üç əsas alt qrup müəyyənləşdirilmişdir: **etnik mənşəli sifətlər** (*greco-romano-yunan-roman; russo-tedesco-rus-alman*), **texniki-elmi xarakterli sifətlər, iki rəngin birləşməsindən yaranan rəng bildirən sifətlər** (*grigioverde-boz-yaşıl, rossonero-rosso(qırmızı) + nero(qara)-Milan futbol komandası*). Hər hansı bir sifətlə rəng bildirən sifətin birləşməsi sifət ifadələri deyildir (*grigio chiaro-açıq boz, verde brillante-parlaq yaşıl*) [2, s.136]. 2) Sifət və ismin birləşməsindən yaranan mürəkkəb sifətlər adətən xüsusi rəng çalarını bildirmək üçün istifadə olunur (*verde bosco-tünd yaşıl, blu notte-tünd göy*), *verde acqua (verde-yaşıl + acqua-su)-açıq yaşıl, biondo cenere (biondo-sarı + cenere-kül)- külrəngi*. Bu sifətlər özlüyündə müqayisə bildirir, məsələn, *verde bosco- meşə kimi yaşıl mənasını verir*. İtalyan dilində başqa yolla yaranan mürəkkəb sifətlər də var, məsələn, neoklassik mürəkkəb sifətlər (*ignifugo- odadavamlı*), fel və ismin birləşməsindən yaranan sifətlər (*strappalacrime-kədərli film*), sifət və sifət birləşməsindən yaranan sifətlər (*dolceamaro (dolce(şirin) + amaro(acı)-kəmşirin), tragicomico (tragico + comico)-tragikomik*), zərf və sifətin birləşməsindən yaranan sifətlər (*malsano (mal(e)-pis + sano-sağlam)-xəstə*), (*sempreverde (sempre-həmişə + verde-yaşıl)-həmişəyaşıl*), zərf və felin birləşməsindən yaranan sifətlər (*maleducato (mal(e)-pis + educato-tərbiyəli)-tərbiyəsiz*), zərf və zərf birləşməsindən yaranan sifətlər (*malvolentieri(male--pis+volentieri-könüllü)-könülsüz*), prefik və sifətin birləşməsi nəticəsində yaranan sifətlər (*auto+sufficimete (yetərli)=autosufficiente (müstəqil)*), isim və ya prefiks və suffiks birləşməsindən yaranan mürəkkəb sifətlər (*petrolio(neft)+ fero(elmi-texniki mürəkkəb sözlərin ikinci elementi kimi işlənir və istehsal edən mənasını verir)=petrolifero(neft)*). Bildiyimiz kimi mürəkkəb sifətləri təşkil edən söz komponentləri birləşərək bir söz ifadə edirlər: “*Sacrosanto (sacro+sante) - müqəddəs*”, “*variopinto (vario+pinto) - çox rəngli*”. Bəzən mürəkkəb sifətlər xüsusi bir hal-vəziyyətə aid olduqda bir-birinə əks mənaları ifadə edə bilirlər: “*corso teorico-pratico- nəzəri-praktik kurs*”. Siyasi dildə işlənən bəzi mürəkkəb sifətlərə isə aşağıdakılar aiddir: “*socialdemocratico (social (ista) + democratico) - sosial-demokratik*”, “*liberaldemocratico(liberal(e)+democratico)-liberal-demokratik*”. Tire ilə ayrılmış iki ayrı-

ayrı sözdən düzələn mürəkkəb sifətlər yalnız ikinci sözün sonunu dəyişməklə cəmlənir: “*sordo-muto -lal-kar*”, “*sordo-muti*” (*kisi cinsi*), “*sordo-mute*” (*qadin cinsi*). Sifətlərə “*mezzo*” (yarım) sözünü əlavə etməklə də mürəkkəb sifətlər əmələ gəlir. Məsələn: “*Mezzo pieno*”-*yarı dolu*, “*mezzo vuoto*”- *yarı boş* və s.

Nümunələrdən göründüyü kimi Azərbaycan və İtalyan dillərində mürəkkəb sifətlərin yaranmasında müəyyən oxşarlıqlar olduğu kimi, fərqlər də mövcuddur. Belə ki, hər iki dil müxtəlif dil ailə və qruplarına mənsub olduğu üçün, hər iki dilin müqayisəli araşdırılması zamanı bu fərqlərin olması qaçınılmazdır. Bu fərqlilik digər nitq hissələri ilə yanaşı sifətlərdə, xüsusilə mürəkkəb sifətlərdə də özünü göstərir.

Ədəbiyyat

1. Luca Serianni. Grammatica italiana: italiano comune e lingua letteraria, suoni, forme, costrutti. Torino, Unione Tipografico-Editrice Torinese corso Raffaello, 1988.
2. Marcello Sensi. Il sistema della lingua. Milano, Elemond Editori Associati, 1992.
3. Muxtar Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 280 səh.
4. <http://linguistica.sns.it/RdL/21.1/04.grossman.pdf>
5. [http://www.treccani.it/enciclopedia/parole-composte_\(La-grammatica-italiana\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/parole-composte_(La-grammatica-italiana)/)

Summary

The comparative classification of compound adjectives in the Azerbaijani and Italian languages

The article deals with the comparative analysis of the compound adjectives and the structural models of adjectives in Azerbaijan and Italian languages.

Резюме

Сравнительная классификация сложных прилагательных на Азербайджанском и итальянском языках

В статье рассматривается сравнительный анализ сложных прилагательных и структурных моделей на Азербайджанском и итальянском языках.

*Rəyçi: b/m G.Bayramova
ADU-nun Fransız və İtalyan dillərinin
tərcüməsi kafedrasının
21.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 07.11.2016

Günəl Əliyeva

E-mail: gunel.eliyeva599@mail.ru

ADU

CON STEYNBKİN “QƏZƏBDƏN TÖRƏMİŞLƏR” ADLI ƏSƏRİNDƏ LEKSİK TƏKRARLARIN HƏDƏF MƏTNDƏ TRANSFORMASIYASI

Açar sözlər: söz, mətn, leksik təkrar, vasitə

Keywords: word, text, lexical repetition, means

Ключевые слова: слово, текст, лексический повтор, средство

Bu məqalədə Con Steynbekin “Qəzəbdən törəmişlər” əsərində işlənən leksik təkrarların tərcüməsi və onların mətn yaratma rolundan bəhs olunacaqdır.

Leksik təkrarlar leksik vahid səviyyəsində olan təkrarlardır. Təkrar zamanı mətn sanki eyni sözün, söz birləşməsinin və yaxud cümlənin əhatəsində qalır. Bu, o deməkdir ki, leksik təkrarlar məna müxtəlifliyinə imkan vermir, mənanın həmin təkrarlanan vahid ətrafında formalaşması üçün şərait yaradır.

Təkrar çoxcəhətli bir sistemə malikdir. O, prinsip etibarilə mətnyaratmanın çox güclü bir faktorudur. Hər hansı bir dildə təkrarların olması keyfiyyəti aşağı salaraq ləğv etmir, əksinə, emosionallığın artmasına gətirib çıxarır. Bəzən bir sıra əsərlərdə tez-tez təkrarlanan sözlər çox vaxt bir rəmz kimi çıxış edirlər. Leksik təkrarlar istər bir cümlədə, istərsə də bir neçə cümlə daxilində – yəni mətn daxilində işləndikdə, sözsüz ki, digər təkrar növləri kimi emosionallığı, vurğunu artırır [3, s.114].

Leksik təkrarlara tam, natamam və sıfır təkrarlar və yaxud ellipsisləşmə aiddir. Tam leksik təkrarlanma zamanı, adından da göründüyü kimi, mətnin əvvəlki cümləsindəki (xüsusilə başlanğıc mərhələsində) leksik vahid sonrakı cümlələrdə müxtəlif dəyişikliklərlə deyil, olduğu kimi, tam formada təkrarlanır. Mətnin dərk olunmasında tam leksik təkrarların rolu böyükdür. Onlara daha çox köhnə ədəbiyyatda, xüsusilə də klassik ədəbiyyatda rast gəlmək olar. Tam leksik təkrarlanma da cümlənin müəyyən üzvünün aktualaşdırılması vasitəsi kimi çıxış edə bilər [3, s.118].

Leksik təkrarların digər növü natamam leksik təkrarlardır. Tam leksik təkrarlanmadan fərqli olaraq, natamam növdə leksik vahidlər növbəti komponentdə dəyişikliyə uğrayır. Bu halda onlar xüsusilə şəkilçilər vasitəsilə dəyişilərək təkrarlanır.

Leksik təkrarların digər növü sıfır (elliptik) təkrarlardır. Cümlələrdə yarımçıqlıq dilçilərin diqqətini həmişə cəlb etmişdir. Sıfır təkrar, yəni cümlənin hər hansı bir üzvünün formal şəkildə buraxılması bu və ya digər şəkildə həmin cümlənin yarımçıq olmasını göstərsə də, fikrimizcə bu halda söhbət məzmunundan gedir.

İndi isə yuxarıda yazılan qaydalara söykənərək, əyani şəkildə Con Steynbekin “Qəzəbdən törəmişlər” əsərində işlədilən bəzi leksik təkrarlar və onların tərcüməsinə baxaq. İlk öncə qeyd etmək lazımdır ki, Amerikada kənd təsərrüfatı sahəsində islahatların aparılması zərurətini ortaya qoyan bu əsər böyük rezonans doğurmuşdur. Köç edən insanlar, ailələr və miqrantların acınacaqlı taleyini ortaya qoyan yazıcının bu əsərdə sosial şəraiti və real tarixi hadisələri tənqid etmək üçün istifadə etdiyi ən təsirli poetik vasitələrdən biri və bəlkə də, birincisi leksik təkrarlardır. Bu əsərdə təkrarlanan söz önləri, artikllar, sözlər, eləcə də cümlələr leksik təkrarların növləri və formal əlaqə vasitələri kimi mənanın daha

aydın çatdırılmasına xidmət edir. Məsələn, aşağıdakı nümunədə “in” sözünü təkrar olunur:

Nümunə: And the mice moved in and stored weed seeds in corners, in boxes, in the backs of drawers in the kitchen.

Tərcüməsi: Evlərə doluşan siçanlar künclərdə, qutularda və mətbəx siyirmələrinin arxasında yonca toxumu yığdılar.

Nümunədən də gördüyümüz kimi yer bildirən “in” sözünü Azərbaycan dilinə yerlik hal şəkilçisi “-da²” kimi tərcümə olunmuş və həmin şəkilçi hər bir sözün sonunda təkrar olunmuşdur. Adətən Azərbaycan dilində təkrarlanan sözlərin sonunda olan şəkilçilər yorucu səslənməsin deyə yazı dilində yalnız sonuncu sözdə işlədilir. Amma yuxarıda verilən bədii nümunədə keyfiyyəti aşağı salmamaq üçün hər bir sözün sonunda yerlik hal şəkilçisi təkrar olunmuşdur.

İndi isə sözünün təkrar olunduğu başqa bir nümunəyə baxaq:

Nümunə: 66 is the path of a people in flight, refugees from dust and shrinking land, from the thunder of tractors and shrinking ownership, from the desert’s slow northward invasion, from the twisting winds that howl up out of Texas, from the floods that bring no richness to the land and steal what little richness is there.

Tərcüməsi: 66 yolu toz, azalan torpaqlar, traktorların gurultusu, azalan mülk, səhraların yavaş-yavaş şimala yayılması, Texasdan burula-burula vıyılı ilə gələn küləklər, torpağı zənginləşdirməyən, əksinə onun olan-qalan məhsuldarlığını da alıb aparən daşqınlardan baş götürüb qaçanların yoludur.

Gördüyümüz kimi orijinal mətndə olan cümlədə “from” sözünü təkrarlanır. Yuxarıdakı nümunədə sözünü hədəf dildə suffiks şəklində hər bir sözün sonunda təkrar olunurdu. Bu cümlədə isə çıxışlıq hal kimi dilimizə tərcümə olunan “from” sözünü yalnız sonuncu sözün sonunda saxlanılmış və birgə işləndiyi sözlərlə həmcins üzlər kimi sadalanmışdır. Bununla belə, bu nümunədə şəkilçinin təkrar olunmaması emosionallığın azalmasına səbəb olmamış, əksinə, vurğunu sonuncu sözün üzərinə yükləməklə, əvvəlki sözlərin də məna yükünün saxlanılmasına təkan vermişdir. Leksik təkrarların digər bir növü əlavəli təkrarlardır. Yəni leksik komponentlər arasına bir, iki və ya daha çox söz daxil ola bilir ki, elə bu sözlər vasitəsilə də cümlənin mənası daha konkret və izahlı olur. Məsələn:

Nümunə: If something breaks – well, if something breaks, we camp right here while Jim walks to town and gets a part and walks back.

Tərcüməsi: Nəşə bir şey qırılsa – birdən nəşə bir şey qırılsa, o zaman Jim qırılan hissəni almaq üçün piyada gedib gələndə qədər burada çadır qurmaqdan başqa yolumuz yoxdur.

Verilən nümunədə işlədilən “If something breaks” cümləsi kiçik fasilə ilə əlavə edilən “well” sözündən sonra bir daha təkrarlanır. Həmin cümlə orijinalında olduğu kimi, hətta durğu işarələri də saxlanılmaqla, “Nəşə bir şey qırılsa – birdən nəşə bir şey qırılsa” kimi tərcümə olunmuşdur. Təkrar edilən iki cümlə arasına əlavə edilən “well” sözünün tərzini hərəkət zərfi “birdən” kimi tərcümə olunması cümləyə çalarlılıq qatır. Əlavəli təkrarlar bir cümlə daxilində bir və ya iki dəfə deyil, daha çox işləndirilə bilər və onlarda xüsusi intonasiya da mühüm rol oynayır. Yuxarıda qeyd etdik ki, təkrarlar mətnin semantik mənasının qüvvətləndirilməsi

üçün də işlədilir. Bu zaman mətn daxilində təkrarlanan cümlələr fikrin daha güclü çatdırılmasına zəmin yaradır. Məsələn:

Nümunə: It ain't that big. The whole United States ain't that big. It ain't that big. It ain't big enough.

Tərcüməsi: Elə də böyük deyil. Heç Amerika Birləşmiş Ştatları da elə böyük deyil. Elə də böyük deyil. Hətta heç böyük deyil.

Eyni cümlənin hər iki dildə dəfələrlə gücləndirici ədatlar vasitəsilə təkrarlanması məna gücləndirici bir əlaqə vasitəsi yaratmış olur. Burada eyni zamanda təkrarlar mətnin yaranması və formalaşmasında mühüm rol oynayır. Belə ki, onlar mətnin əsas daxili vahidi kimi fəaliyyət göstərirlər. Mətn daxilində həmin cümlələr sanki bir xətt boyunca hərəkət edərək, yenə də özünə qayıdır və nəhayət mətni tamamlayır.

Təkrarın bədii əsərlərdə rast gəlinən növlərindən biri anafora (eyni başlanğıc) – eyni dil vahidinin ardıcıl və ya bir-birinə yaxın yerləşən misraların, bəndlərin, yaxud da cümlələrin (və ya onun hissələrinin) əvvəlində təkrarıdır. Bu əsərdən bir nümunəni nəzərdən keçirək:

Nümunə: Listen to the motor. Listen to the wheels. Listen with your ears and with your hands on the steering. Listen with the palm of your hand on the gear-shift lever. Listen with your feet on the floor boards.

Tərcüməsi: Motorun səsinə qulaq as, çarxların səsinə qulaq as. Qulaqlarınla və rulun üstündəki əllərlə hiss et səsi. Ötürücü qolun üstünə əlini qoyaraq dinlə, önündəki taxta lövhələr üzərinə ayaqlarını qoy və dinlə.

Verilən nümunədə “listen” sözü bütün cümlələrin əvvəlində təkrar olunaraq, mətnin elementlərini bir-birinə bağlayır. Anafora bütöv bir mətnin strukturunu və eləcə də xarakterini müəyyən etmək imkanına malikdir. Ümumiyyətlə, anafora mətn çərçivəsində fikrin açılmasına, cümlələr arasında əlaqənin yaranmasına, mətnin formalaşmasına xidmət edən sintaktik üsbi vasitədir.

Təkrarlara yalnız bir-birini izləyən iki və ya üç cümlə daxilində deyil, hətta bir abzas tərkibində belə təsadüf edilir. Bu isə bir üslubi vasitə kimi onların geniş imkanlarından xəbər verir. Təkrarın çərçivələmə adlanan daha bir növünü aşağıdakı nümunədə nəzərdən keçirək:

Nümunə: I can't figure her out. Ever'body ask, they can't figure her out. Fella wants to trade his shoes so he can git a hundred miles on. I can't figure her out.

Tərcüməsi: Mənim bundan aqlım bir şey kəsmir. Soruşduğum adamlar da bilmir. İnsanlar yüz mil daha artıq yol gedə bilmək üçün öz ayaqqabılarını satırlar. Mənim bundan aqlım bir şey kəsmir. Abzasın həm əvvəlində, həm də sonunda eyni cümlənin “I can't figure her out – mənim bundan aqlım bir şey kəsmir” işlədilməsi cümlələri abzas daxilində çərçivəyə salmaqla, anaforadan daha güclü vurğu effekti yaradır. Bu ifadə cümlələri bir-birinə bağlamaqla, mətnin bütövləşməsinə, eləcə də mənanın açılıb genişlənməsinə zəmin yaradır.

Bu əsərdə anafora kimi cümlənin əvvəlində təkrar olunan və cümlələri bağlayan formal əlaqə vasitəsi kimi “and” bağlayıcısından da çox istifadə olunmuşdur. Bu birləşdirmə bağlayıcının hər dəfə cümlənin əvvəlində gəlib təkrarən işlənməsi ingilis dili üçün xarakterik olsa da, Azərbaycan dilində “və” bağlayıcısı ilə adətən cümlə başlanmır. “Və” bağlayıcısının cümlələrin əvvəlində təkrarən işlə-

dilməməsi üçün ən uyğun ekvivalent təsir gücünü qoruyub saxlayan ədatlardan istifadə etməkdir.

Nümunə: And here’s a knife with half the blade gone. And – smells like a rat died here. And look what Whitney wrote on the wall.

Tərcüməsi: Və budur yarı tiyəsi qırılmış bir bıçaq. Buradan ölmüş siçan qoxusu gəlir. Hələ bir Vitninin divara yazdığına baxın.

Gördüyümüz kimi təsir gücünü azaltmamaq üçün birinci cümlədə “və” bağlayıcısı cümlənin əvvəlində işlənsə də, sonrakı cümlələrdə təkrar edilməmişdir. Sonuncu cümlədə “hələ” qüvvətləndirici ədatı tərcümədə buraxılan bağlayıcıların kompensasiya edilməsinə kömək edir.

Beləliklə, leksik təkrarların rolu yüksək qiymətləndirilir, çünki onlar mətni keyfiyyətli edərək, onun daha emosional və ekspressiv yolla çatdırılmasına xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. Con Steynbek. Qəzəbdən törəmişlər. “Progress” nəşriyyatı, 1978.
2. Kamal Abdullayev. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. “Maarif” nəşriyyatı, Bakı-1998.
3. Kamal Abdullayev. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. “Mütərcim”, Bakı-2012
4. Q.Ş.Kazımov. Seçilmiş əsərləri. IX cild. Birinci kitab. Bakı, “Nurlan”, 2010
5. <http://muallim.edu.az/www.old/arxiv/2015/33/20.htm>

Summary

Transformation of lexical repetitions in the target text of novel “The grapes of wrath” by John Steinbeck

This article is about transformation of lexical repetitions. First, some information is given about the lexical repetitions, then some examples are provided from source text with their translation in the target text. Finally, through such examples, the role of lexical repetitions is highly evaluated, because it produces high quality and sensibility, by which the author is able to express his thoughts in a very emotional and effective way.

Резюме

Трансформация лексических повторов в целевом тексте романа "Гроздья гнева" Джона Стейнбека

Эта статья о трансформации лексических повторов. Во-первых, некоторая информация дается о лексических повторах, то некоторые примеры приводятся из исходного текста с их переводом в целевом тексте. И, наконец, с помощью таких примеров, роль лексических повторов высоко оценивается, поскольку он производит высокое качество и чувствительность, с помощью которого автор способен выражать свои мысли в очень эмоциональной и эффективным способом.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. Q.Bayramov
ADU-nun İngilis dilinin tərcüməsi kafedrasının
11.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 04.11.2016

Lalə Balabəyova

E-mail: balabayova91@gmail.com

ADU

CON STEYNBEKİN “QƏZƏB SALXIMLARI” ROMANINDAKI DİALEKTLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİ

Açar sözlər: dialekt, tərcümə, termin, məhəlli

Keywords: dialect, translation, term, local

Ключевые слова: диалект, перевод, термин, местный

Milli mədəniyyətlərdən hər hansı biri tək-cə öz çeşmələrindən deyil, həm də başqa xalqların mənəvi sərvətindən faydalanır və öz növbəsində, onlara müsbət təsir göstərir, onları zənginləşdirir. Xalqların mənəvi sərvətlərinin gözəl üzvi vəhdətini yaratmaqda bədii tərcümə sənəti olduqca böyük rol oynayır. Təsadüfi deyil ki, tərcüməçiləri xalqlar arasında körpüsəlanlar adlandırırıq [1].

Tərcüməçi və tərcümə nəzəriyyəçisi Y.Ryaşentsev «Ən yaxşı tərcümə nədir?» sualına belə cavab vermişdir: “Əgər ikinci dildə yaradılan əsər orijinalın oyatdığı təəssürata maksimum dərəcədə yaxın təsir oyada bilirsə, onu ideal tərcümə hesab etmək olar”. Tarix boyunca görkəmli ədiblər müstəqil yaradıcılıqla yanaşı, həm də tərcüməçiliklə məşğul olublar: Məhəmməd Füzuli, Abbas Səhhət, Səməd Vurğun, Pasternak, Marşak, Axmatova və b. Bəzən də tarixin müxtəlif dövrələrində, ən müxtəlif siyasi rejimlərdə taleyin hökmü ilə ən yaxşı nasir və şairlər zaman-zaman öz yaradıcılıq imkanlarını məhz tərcümədə gerçəkləşdirməyə məcbur olublar. Bu işdə ideoloji nəzarətdən xilas yolu tapıb, bəzən isə sadəcə çörək pulu qazanıblar.

Yaradıcı həmişə yaradıcıdır və o, növbəti dahiyənə bədii tərcümə yaradarkən poetik sözə, obraza və orijinalın mədəni mənbələrinə qarşı çox həssas olmalıdır. Şekspiri və Höteni Pasternak kimi tərcümə edə bilmək, şəxsi həyatın dramını və ruhi çirpintilərin paklığını onun kimi verə bilmək üçün Pasternakın həyatını yaşamaq lazımdır. Marşak xarici poeziyanın obrazlarını rus dilində yüksək səviyyədə dilləndirə bilmək kimi nadir bir istedadla malik idi. Onun Robert Börns və Şekspirdən etdiyi tərcümələri əsrarəngiz sərbəst poetik gözəlliyi ilə elə təəssürat yaradır ki, sanki Börns özü məhz rus dilində yazıb.

Bədii tərcümə sahəsində realist tərcümə məktəbinin on illərdən bəri davam edib gəlmiş çox qiymətli təcrübəyə və mütərəqqi klassik ədəblərə əsaslanan qənaəti bundan ibarətdir ki, tərcümə orijinalın məzmununu ilə forması, ruhu ilə hərfi arasındakı dialektik vəhdəti qoruyub saxlamalı, müqabil dilin leksik, sintaktik, üslubi imkanlarını, təsvir və ifadə vasitələrinin əsasında oxuculara çatdırmalıdır [2].

Bədii tərcümədə söz estetik mahiyyət kəsb edir. Buna görə də bədii tərcümə problemləri bədii yaradıcılığın spesifik qanunlarına daxildir. Qədim dövrlərdən bədii tərcüməyə baxışlarda bir-birinə zidd iki tələb (tərcümənin orijinal mətninə yaxınlığı, oxucu qavrayışına yaxınlığı) mövcud olmuşdur [3].

Dialekt sözlər. Yalnız ayrı-ayrı bölgələrdə və kəndlərdə işlədilən sözlərə dialekt sözlər deyilir. Dilçilikdə ümumi dialekt xüsusiyyətlərinə malik olan hər

hansı bir dilin yerli şivələr qrupuna, yəni dialektə "ləhcə" deyilir. Dialekt yunan mənşəli (qəd. yun. διάλεκτος) sözdür. Sıx ərazi birliyinə malik, daima və bilavasitə ünsiyyətdə olan adamlar tərəfindən işlədilən dilə "dialekt" (ləhcə) deyilir. Yəni dialekt (ləhcə) bir-birinə yaxın olan şivələrin məcmusudur.

Qəzəb salxımları romanında rast gəlinən dialektlər (məhəlli sözlər).

Amerikanın altıncı Nobel mükafatçısı Con Steynbek XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərini əhatə edən Amerika ədəbiyyatının nüfuzlu simasıdır. Yaradıcılığının ilk dövrlərində mistisizm və naturalizm elementləri görünən Con Steynbek daha çox "sosial-psixoloji romanlar ustası" kimi tanınır. Əsərlərinin ana xəttini isə XX əsr "Amerika həyatı", "Orta amerikalı" konsepsiyası təşkil edir. Əhalinin sosial problemləri, aşağı təbəqənin yaşamaq uğrunda mübarizəsi, miqrasiya və s. məsələlər daim onun qələminin əsas mövzusu oldu. Bunun da bir və ən əsas səbəbi özünün bağban ailəsində anadan olması və kiçik yaşlarından bağçılıqla, fəhləliklə məşğul olması ilə əlaqədardır. Con Steynbek öz əsərlərində insan fəlsəfəsini, insan varlığının müqəddəsliyini poetik bir üslubda, bədii vasitələrlə təbliğ etmişdir [4]. O, 1962-ci il Nobel mükafatı təqdimatındakı nitqində demişdir: "Yazıçı bizim böyük günahlarımızı və kədərlərimizi duyub onu düzgün ötürə bilmək üçün məsuliyyət daşıyır. Bundan başqa, yazıçıya insan gücünü, onun qəlbini və ruhunun böyüklüyünü - puç olmuş ümidlərini, cəsarət, mərhəmət və sevgi uğrunda fədakarlığını göstərmək və tərif etmək haqqı tanınmışdır" [5].

Ədibin görkəmli əsərlərindən biri hesab olunan "Qəzəb salxımları" romanı dialektlərlə zəngindir. Bu tip dialektlərin əksər hissəsi Oklahoma ştatının sakinlərinin işlətdiyi məhəlli xarakter daşıyan sözlərdir. Bu sözlərin Azərbaycan dilinə transformasiyası zamanı qarşıya çıxan problemləri səriştəli tərcüməçi asanlıqla aradan qaldırmaq potensialına malikdir. Əsərdə ingilis dilinə yaxşı bələd olmayan oxucunun anlayamayacağı bu tip sözləri Azərbaycan dilinə tərcümə edərkən son dərəcə ehtiyatlı olmaq lazımdır, semantikaya xələl gətirməmək naminə bu dialektlərin dilimizdə ən uyğun ekvivalentini tapmaq lazımdır. "Qəzəb salxımları" romanında işlənən çoxsaylı dialektlərdən bir neçəsinə nəzər salaq və onların Azərbaycan dilinə transformasiyasını gözədən keçirək.

Somepin [5] – Bu standart ingilis dilində olan "**something**" sözünün oklahoma dialektində qarşılığıdır. Əsərdə çox tez-tez rast gəlinən bu söz Azərbaycan dilinə tərcümə edərkən hədəf dildəki ekvivalenti olan "**nə isə**" sözü ilə əvəz olunur. İşləndiyi kontekstdən asılı olaraq bu sözü "**nəsnə**", "**hər nə**" olaraq da tərcümə etmək mümkündür, lakin bizim istinad etdiyimiz bu sözün yerləşdiyi cümlənin Azərbaycan dilinə tərcüməsində "**somepin**" sözü "**nəsə**" olaraq transformasiya olunur.

Fambly [5] – "**Family**" sözünün qeyri-standart tələffüz formasıdır. Əsərdə qarşıya çıxan digər dialektlərdən işlənmə tezliyinə görə fərqlənir, belə ki, roman boyu əsərin qəhrəmanlarının bir çoxunun dilə gətirdiyi məhəlli xarakterli isimdir. Bu sözün tərcüməsi zamanı Azərbaycan dilində olan "**ailə**" sözünə müraciət olunur.

Purty [5] – "**Pretty**" sözünün dialekt forması kimi əsərdə çox rast gəlinən sözlərdən biridir. Yerinə görə həm sifət, həm də zərf kimi işləyə bilər. Nitq hissəsi kimi sifət olduqda "**yaraşlıqlı**", "**gözəgəlimli**", "**füsunkar**", "**zərif**", "**qəşəng**", "**yaxşı**" və s. kimi tərcümə edilir. Zərf kimi işləndikdə isə Azərbaycan dilinə "**xeyli**", "**olduqca**", "**kifayət qədər**" və s. şəkildə transformasiya oluna bilər.

“Qəzəb salxımları” romanında qəhrəmanların Oklahoma ştatından köç etdiklərini nəzərə alsaq və oklahomalıların özlərinə xas dialektlərinin zənginliyini göz önünə gətirsək deyə bilərik ki, bu sözün əsərdə bu formada işlədilməsi təəccüblü deyil. “**Pretty**” sözünün digər qeyri-standart formaları da mövcuddur: “**purdy**”, “**pratty**” və s. Lakin haqqında danışdığımız romanda bu sözün yalnız “**purty**” qeyri-standart istifadəsinə rast gəlinir.

Figger [5] – “**Figure**” felinin dialekt formasıdır. Tərcümə olunarkən işləndiyi cümlədən asılı olaraq “**çıxış yolu tapmaq**”, “**hesablamaq**”, “**ortaq məxrəcə gəlmək**”, “**fikirləşmək**”, “**araşdırmaq**” və s. kimi transformasiya etmək olar. “Qəzəb salxımları” romanının 355-ci səhifəsində bir neçə yerdə işlənsə də, bu cümlələrin hər birində müxtəlif mənalar daşıyır. Bu cümlələrə baxaq. “We ain’t got the money for gasoline. We couldn’ get there. Ma, you say we got to figger. I ain’t done nothin’ but figger the whole time”. Bu cümlələrdə iki dəfə işlənən “**figger**” dialekti üçüncü cümlədə “**çıxış yolu tapmaq**”, dördüncü cümlədə isə “**fikirləşmək**” mənasındadır.

Fust – “**first**” sözünün qeyri-standart formasıdır. Sifət, zərf və digər nitq hissəsi ola bilər. Azərbaycan dilinə tərcümədə “**ilk**”, “**ilkin**”, “**birinci**” və s. kimi tərcümə edilir. Əsərdə tərkibində “**fust**” sözü olan bir cümləyə baxaq: “Fust thing I’ll get is coffee, ‘cause you been wanting that, an’ then some flour an’ bakin’ powder and some meat”. Bu cümlənin ilk hissəsini belə tərcümə etmək lazımdır: “Alacağım ilk şey qəhvə olacaq”.

Tar’d [5] – İngilis dilində ümumişlək “**tired**” sözünün oklahoma sakinlərinin ləhcəsində tələffüz formasıdır. Cənub ştatları sakinlərinin leksikonunun zəngin olduğu dialektlərdən biri olan bu söz Azərbaycan dilinə transformasiya olunarkən “**yorgun**” kimi tərcümə olunur.

Ain’t [5] – “Qəzəb salxımları” əsərindəki dialoqların, demək olar ki, hamısında rast gəlinən bu qısaltma yerinə görə həm “**deyil**”, həm də “**yoxdur**” anlamına gəlir. İstifadəsinə 18-ci əsrin ortalarından başlanan bu qısaltma bir sıra dialektlərin ayrılmaz hissəsi olaraq qalmaqdadır[6]. Aktuallığını itirməyən “**ain’t**” Con Steynbekin “Qəzəb salxımları” romanında qəhrəmanların bir-biri ilə dialoqları zamanı müraciət etdikləri qısaltmalardan ən çox işlənənidir. Qeyd olunduğu kimi yerinə görə “**deyil**” və ya “**yoxdur**” kimi tərcümə oluna bilər[7]. Lakin bəzi hallarda bu qısaltmanı digər sözlərlə də tərcümə etmək mümkündür və bu tip tərcümə labüddür. 380-ci səhifəyə nəzər yetirək. Burada Tom Coudun işlətdiyi cümlə belədir: “Maybe they ain’t there at night”. Bu cümləni Azərbaycan dilinə tərcümə edərkən “**ain’t**” qısaltması “**olmurlar**” kimi transformasiya ediləcək: “Bəlkə onlar gecə orada olmurlar” [8].

Ədəbiyyat

1. Prof. Ə.B.Qubatov. Bədii tərcümə sənəti və tərcüməçi.
2. Q.H.Bayramov. Tərcümə sənəti. Bakı 2008, <<OKA Ofset>> nəşriyyatı.
3. F.Abdullayeva. Peşəkar tərcümənin əsasları. Bakı 2010, UniPrint nəşriyyatı.
4. Müşfiq Babayev. Con Steynbek yaradıcılığında sufilik və transsendentalizm
5. https://az.wikipedia.org/wiki/Con_Steynbek
6. Джон Стейнбек. Гроздья гнева. Москва. Прогресс, 1978.
7. Oruc Musayev. Azərbaycan – ingiliscə lüğət. Bakı 1996. Azərənşr nəşriyyatı.

8. <https://azerdict.com/>

9. <https://en.wikipedia.org/wiki/Ain%27t>

Summary

Translation of dialects into Azerbaijani used in the book “The Grapes of Wrath”

This article provides information about definitions and clarifications of terms. Moreover, the article stresses the purpose of terms in literal texts and its role in different fields of literature. Subsequently, translation methods and clear definitions of dialects in “The Grapes of Wrath” are mentioned.

Резюме

Перевод диалектов на Азербайджанский язык использованных в книге «Гроздь гнева»

Эта статья дает информацию об объяснение диалектов. А также эта статья рассказывает о функциях и роли диалектов в литературе. А еще обсуждается методы перевода и значение диалектов на азербайджанский язык использованных в романе «Гроздь гнева».

*Rəyçi: fil.f.d., dos. K.Hüseynova
ADU-nun İngilis dilinin tərcüməsi kafedrasının
11.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 03.11.2016

Aygün Əliyeva

E-mail: aygun.asgarova@gmail.com

ADU

CON STEYNBEYKİN “QƏZƏB SALXIMLARI” ROMANINDAKI AVTOMOBİL NƏQLİYYATI İLƏ BAĞLI TERMİNLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİ

Açar sözlər: tərcümə, termin, avtomobil, terminologiya

Keywords: translation, term, automobile, terminology

Ключевые слова: перевод, термин, автомобиль, терминология

Məqalə Con Steynbeykin “Qəzəb salxımları” romanındakı avtomobil nəqliyyatı ilə bağlı terminlərin Azərbaycan dilinə tərcüməsinə həsr olunmuşdur.

Terminşünaslığın əsas anlayışı olan “termin” anlayışının vahid tərifı yoxdur. Terminlər elm və texnikanın istənilən sahəsində öz əksini tapır. Terminlər informasiyanın əldə edilməsi və ixtisasın mənimsənilməsində əsas rol oynayır. Terminologiyayı mənimsəmədən heç bir elm sahəsini öyrənmək mümkün deyil. Bu səbəbdən də, terminlərə ümumişlək sözlərdən daha çox tələbat var. Bir çox elmlərdə terminlərin sayı ümumişlək sözlərin sayından çoxdur.

Müasir dövrdə terminologiyanın zənginləşməsi prosesi daha sürətlə gedir. Sürətli elmi-texniki tərəqqi və qloballaşma terminologiyasının əhəmiyyətini daha da artırır. Aparılan hesablamalara görə, terminlər müasir dünya dillərində meydana gələn yeni sözlərin 90%-ni təşkil edir. Bu müxtəlif sahələrdəki yeniləşmənin dildə öz təzahürünü tapması ilə bağlıdır. Terminologiyanın zənginləşməsində kalka üsulu ilə tərcümə əhəmiyyətli rol oynayır. Kalka üsulu ilə tərcümə dedikdə hərfi tərcümə ilə yad dildən alınmış sözün və ya ifadənin qəlibinin yaradılması başa düşülür. Tərcümə prosesində elə terminlər olur ki, ya onları tərcümə etmək mümkün olmur. Bu zaman həmin terminlər olduğu kimi saxlanılır. Olduğu kimi saxlanılan terminlər beynəlxalq termin kimi qəbul edilir. Beynəlxalq terminlərin böyük əksəriyyəti kalka üsulu ilə tərcümə edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, elmi-texniki və diplomatik əlaqələrin sürətlə inkişaf etməsi müasir dövrdə başqa dillərə məxsus terminlərin mənimsənilməsinə olan tələbatı daha da artırmışdır. Terminlərin semantik cəhətdən mənimsənilməsində tərcümə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, cəmiyyətdə baş verən yeniliklər və müxtəlif sahələrin inkişafı tərcüməyə olan tələbatı daha da artırmışdır.

Terminlərin tərcüməsi dedikdə məxəz dildəki terminin mənasını hədəf dildə yenidən ifadə etmək başa düşülür. Terminlərin tərcüməsi zamanı məxəz və hədəf dillər arasındakı fərqlər minimuma endirilməli və tərcümə dilində ifadə olunan mənə orijinaldakı mənaya daha yaxın olmalıdır.

Con Steynbeykin “Qəzəb salxımları” adlı əsərinin yeddinci fəslı işlənmiş avtomobillərin satışı ilə məşğul olan insanın dilindən nəql olunur. Avtomobil satıcısı işçilərinə daha çox satış etmək üçün müştərilərin psixoloji zəif xüsusiyyətlərini müəyyən edərək onları istismar etməyi məsləhət görür. Hətta bir miqrantın almaq istədiyi avtomobilin qarşılığında öz qatırlarını təklif etməsi istehza ilə

qarşılanır və bununla da inkişaf edən texnologiyanın o dövrdəki əhəmiyyəti vurğulanır. Bu fəsildə avtomobil nəqliyyatı ilə bağlı bir çox terminlər verilmişdir. Aşağıda qeyd olunmuş terminlərin mətnə istifadə edilmə məqsədini və tərcümə edilmə üsullarını nəzərdən keçirək:

Nose termininin tərcümə edərkən bu termini “qabaq hissə” kimi ifadə etmək olardı. Bu söz etimologiyasına görə fransız sözüdür və bu terminin mənasını ümumi şəkildə ifadə etmək üçün “kapot” sözündən istifadə edilir. Kapot dedikdə müxtəlif mexanizmlərdə (məs.: avtomobildə, təyyarədə) açılıb-bağlanan metal örtü başa düşülür.

Battery termini latın sözü olub “akkumlyator” mənasını ifadə edir. Akkumlyator termini sonradan istifadə olunmaq məqsədi ilə elektrik enerjisi, yaxud istilik toplamaq üçün cihaz mənasını ifadə edir.

Valve termininin tərcüməsini “klapan” kimi ümumi mənə daşıyan termin olaraq vermək olar.

Valve stem mürəkkəb terminini isə maşın motorunun hissələrindən biri olub “klapan çubuğu” mənasında işlənir.

Tread sözü avtomobil nəqliyyatı sahəsində 1. protektor (*şinin*), qaçış yolu (*şinin*) 2. koleya; koleyanın eni; gedişin eni mənalarını ifadə edir. Azərbaycan dilinə tərcümə ediləndə bu terminlər bir neçə variantda verilmişdir. Bu halda həmin tərcümələrin hər birində düzgün və dəqiq hesab oluna bilən, termindən də istifadə etmək lazımdır. Bu terminin mətnə uyğun olaraq “protektor” kimi ifadə olunması daha müvafiq olardı [1, s.541].

Seat cushion terminini isə “oturacaq yastıqları” kimi tərcümə etmək daha dəqiq və düzgün olardı.

Upholstery termini “üzlük material” mənasını daşıyır. Cümlədə “upholstery” termininin tərcüməsinə nəzər salaq:

Sure the upholstery is shot.

Əlbəttə, üzlüyü sürtülüb.

Yuxarıda qeyd olunan cümlədən gördüyümüz kimi terminin “üzlük” kimi tərcümə edilməsi daha münasibdir.

Bumper termini dilimizə “bufer” kimi tərcümə olunur. Bufer avtomobillərdə toqquşma zamanı zərbənin, təkənin gücünü azaltmaq üçün olan yaylı qurğudur[2].

Windshield sözünü termin olaraq “qabaq şüşə” kimi tərcümə etmək olar.

Bearing sözü 1. dayaq; dayaq səthi 2. yastıq; içlik kimi mənalar ifadə edir. Verilmiş mətnə “bearing” termini dilimizə “yastıq” kimi tərcümə olunmuşdur [1, s.33].

Low-compression termin olaraq “aşağı sıxma dərəcəsi” kimi başa düşülür və tərcümədə başa düşüldüyü kimi ifadə olunur.

Brake rod – iki sözdən ibarət olan bu termini dilimizə “tormoz dartısı” kimi tərcümə etmək olar. Con Steynbeykin “Qəzəb salxımları” adlı əsərinin yeddinci fəslində dəfələrlə işlədilmiş “brake” termini isə ayrıca söz kimi “əyləc, tormoz” mənasını daşıyır.

Fan belt iki sözdən ibarət olduğu üçün mürəkkəb termin hesab olunur. Mürəkkəb terminin ayrı-ayrılıqda mənalarına baxdıqda, “fan” sözünün “yelpik, sərinxəş, ventilyator”, “belt” sözünün isə “kəmər, toqqa, qayış, korset, bandaj”

kimi mənalar daşdığı aydın olur. Birləşmə şəklində mənası isə “ventilyator qayıışı” kimi tərcümə olunur.

Gasket sözü avtomobil nəqliyyatı sahəsində istifadə olunduqda **1.** Ara qatı, doldurma **2.** kirkəc mənalarını ifadə edir [1, s.206]. Terminin cümlədəki dəqiq mənasını başa düşmək üçün Con Steynbeykin “Qəzəb salxımları” adlı əsərindən olan cümlələrə nəzər salaq:

Wipers, fan belts, gaskets? Maybe it's the valve. Get a new valve stem.

Şüşə təmizləyənlər, ventilyator qayıışları, ara qatlar? Bəlkə, klapan? Klapanı yeniləyin.

Yuxarıda qeyd olunmuş cümlədən gördüyümüz kimi “**Wiper**” termini mətndə “şüşə silən, şüşə təmizləyən” mənasında işlənir.

Block termini 1. Blok (məs., silindrlərin) 2. Düyün, blok (cihazın və ya aparatın) 3. Qəlib, qəlib qoymaq (təkərin altına) 4. Kiçik tir 5. sədd; çəpər; maneə; tıxac kimi müxtəlif mənalarda işlənib bilər [1, s.41]. Lakin mətndə “block” termini məhz “mühərrik bloku” mənasına uyğun gəlir.

Gear-shift lever termini Azərbaycan dilinə “ötürməni dəyişdirmə lingi” kimi transformasiya olunur.

Headlight termini “qabaq proyektor”, “qabaq işıq” və “fara” kimi oxşar mənaları olsa da, cümlədə dəqiq olması üçün “fara” kimi tərcümə olunması münasibdir [1, s.230].

Təhlildən aydın olur ki, yüksək səviyyəli tərcümə ciddi nəzəri bilik və dünyagörüşü tələb edir. Bu səbəbdən, tərcümə prosesində anlayışı dəqiq ifadə edən terminlər düzgün seçilməli və dəqiq işlədilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Ə.H.Tağızadə. İngiliscə-Azərbaycanca avtomobil terminləri lüğəti. Bakı 2012, AzTU-nun nəşri.
2. <https://azerdict.com/>
3. <http://www.adq.az/index.php?sectionid=43§=81&id=24>
4. Q.H.Bayramov. Tərcümə sənəti. Bakı 2008, <<OKA Ofset>> nəşriyyatı.

Summary

Transformation of terms used in the book of John Steinbeck called “The Grapes of Wrath” into Azerbaijani

The article is dedicated to the problems of translation of terms into Azerbaijani. This article highlights the aim of terminology and its importance in different fields of science. The terminology has particular importance in the context of globalization and the rapid development of science and technology. Subsequently, translation methods and definitions of the terms used in “The Grapes of Wrath” are mentioned.

Резюме

Трансформация терминов, используемых в книге Джона Стейнбека под названием “Гроздь гнева” на азербайджанский язык

Статья посвящена проблемам перевода терминов на азербайджанский язык. Эта статья рассказывает о цели и значении терминологии в различных областях науки. Терминология в контексте глобализации и быстрого развития науки и

техники имеет особое значение. А еще обсуждается методы перевода и значение терминов использованных в книге «Гроздь гнева».

*Rəyçi: fil.f.d., dos. T.Əmirova
ADU-nun İngilis dilinin tərcüməsi kafedrasının
11.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 04.11.2016

Rahibə Mustafayeva
E-mail: rahibe-93@mail.ru
ADU

TƏRCÜMƏDƏ EKVİVALENTLİK

Açar sözlər: *tərcümə, ekvivalentlik, qeyri-ekvivalentlik, adekvatlıq*

Keywords: *translation, equivalency, non-equivalency, adequacy*

Ключевые слова: *перевод, эквивалентность, неэквивалентность, адекватность*

Hər hansı bir məlumatın məxəz dildən, yəni orijinalın dilindən, tərcümə dilinə çevrilməsi ilə bağlı yaradıcı-intellektual fəaliyyətə tərcümə deyilir. Məlumatı bu dillər arasında transfarmasiya edən zaman hər iki dili mükəmməl bilən şəxs olaraq, tərcüməçi dillərarası əlaqənin yaradılması kimi mühüm bir vəzifəni həyata keçirir.

Tərcümə mədəniyyətlərin və dillərin tərəqqisində, xalqların və ölkələrin tarixi inkişafında həmişə aparıcı rol oynamışdır. Bu gün tərcümə demək olar ki, insanları, cəmiyyətləri, onların mədəniyyətlərini, iqtisadi və sosial həyatlarını yaxınlaşdıran ünsiyyət vasitələrindən biri kimi daha önəmli olmuşdur. Tərcümənin məqsədi hədəf və məxəz dillər arasında ekvivalent fikir münasibətinin yaradılmasıdır. Tərcümə məzmununun bir dildən başqa dilə transformasiyasıdır. Tərcümə həmçinin ölkələr və dövlətlər arasında beynəlxalq əməkdaşlıq vasitəsi kimi çıxış edir. Dünyada baş verən misilsiz dəyişikliklər ölkələr və yeni dövlətlər arasında görünməmiş əlaqələrin, müxtəlif dilli cəmiyyət və xalqların bir-biri ilə münasibətlərinin inkişafına güclü təkan vermişdir. Tərcümə fəaliyyəti xüsusilə ötən əsrin sonlarında və iyirmi birinci əsrin əvvəllərində dünyada baş verən ictimai-siyasi dəyişikliklərdən sonra daha da aktuallaşmış, ona qarşı tələbat çoxalmışdır. Belə bir şəraitdə tərcümənin rolunun artmasını görməmək mümkün deyil. Buna görə tərcümə xalqların və dövlətlərin iqtisadi, siyasi-ictimai, elmi, mədəni-kütləvi və s. münasibətlərinin inkişafına xidmət göstərən bir vasitəyə çevrilmişdir.

Tərcümədə eyni mənalı leksik vahidləri müəyyənləşdirmək qaydaları axtarılır. Bu zaman bir dilin vahidinə qarşı başqa bir dilin vahidi qoyulur. Bu iki vahid arasındakı uyğunluq, müvafiqlik ən vacib amildir. Tərcümə nəzəriyyəsində ekvivalentlik anlayışının formalaşması da bundan qaynaqlanmışdır. Tərcümə nəzəriyyəsi ilə məşğul olan tədqiqatçıların bir qismi ekvivalentliyi eynimənalı vahidlər kimi qəbul edirlər və onları müəyyən leksik qatlarda axtarırlar. Ekvivalent latınca *aequo* “bərabər etmək” və *valens* (*valentis*) “əsaslı” sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib “*Aequivalens*” nəyinsə eynimənalı, bərabərqiymətli, bərabərdəyərli olmasını ifadə edir. Söz bu ümumi məna ilə yanaşı, «ekvivalent» termin olaraq insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində, o cümlədən də linqvistikada müəyyən anlayışı ifadə edir [4, s.133].

Tərcümədə ekvivalentliyin bir mənası da adekvatlıq, uyğunluq deməkdir. Tərcümənin səviyyələri anlayışı ekvivalentlik, hərfi və sərbəst tərcümə anlayışları ilə sıx bağlıdır. Ümumiyyətlə danışdıqda, ekvivalentlik anlayışı, eləcə də hərfilik və sərbəstlik müəyyən bir dil səviyyəsinə şamil edilə bilməz, yaxşı tərcümə hər

bir konkret halda tələb olunan dil ierarxiyası səviyyəsində düzgün tərcümə vahidinin seçilməsi zərurətini ortaya qoyur. Ekvivalent tərcüməyə ekvivalentlərə əsaslanan, ekvivalentlər əsasında qurulmuş tərcümə də demək olar. Eugene Nida iki ekvivalent növü göstərir: formal ekvivalent (formal equivalence) və dinamik ekvivalent (dynamic equivalence). Formal ekvivalent tərcümə dedikdə, məxəz və tərcümə mətnləri arasında mümkün qədər yaxın forma və məzmun uyğunluğu, dinamik ekvivalent tərcümədə isə hədəf mətnin oxucusuna məxəz mətnin ekvivalent təsiri başa düşülür, yəni məxəz mətn öz oxucusuna hansı təsiri bağışlayırsa, hədəf mətn də öz oxucusuna eyni təsiri bağışlamalıdır. *Hədəf dilin normalarına riayət etməklə məxəz mətnin məzmununu dəyişmədən onun hədəf dilə transformasiyasına ekvivalent tərcümə deyilir* [3, s.28].

Tədqiqatçılar ekvivalentlik terminini müxtəlif şəkildə izah edirlər. Ekvivalentlik münasibətlərinin konkret növlərinin tədqiqi tərcümənin ümumi nəzəri modelinin sınaqdan keçməsinə, onun real mövcud olan tərcümə faktlarının daha düzgün əks etdirilməsi üçün əlavə dəqiqləşdirmə və dəyişikliklərin daxil edilməsinə imkan verir. Nəticədə tərcüməşünaslıqda da «ekvivalent» termininin müxtəlif derivatları qeydə alınır: mütləq ekvivalentlik, nisbi ekvivalentlik, tam ekvivalentlik, qismən ekvivalentlik, birbaşa ekvivalentlik, şərti ekvivalentlik, daimi ekvivalentlik, seçmə ekvivalentlik, uzual ekvivalentlik, okkazional ekvivalentlik, psevdoekvivalentlik və s. Bəzən qeyd olunanlar arasından eyni bir terminin fərqli izahlarına da rast gəlinir. Ona görə də dillərarası tərcümə ekvivalentliyinin şərhli bir çox hallarda mübahisələr doğurur. Ümumi tərcümə nəzəriyyəsi tərcümə ekvivalentliyinin yalnız mahiyyətini açıqlayaraq orijinalda və tərcümədə tam və qismən üst-üstə düşən linqvistik amillərə işarə edir.

Tərcüməşünaslıqda uyğunluq nəzəriyyəsi Y.I.Retsker tərəfindən işlənmişdir. O qeyd edir ki, ekvivalentlər iki dilin sözləri arasında elə uyğunluqdur ki, bu, kontekstdən asılı olmur. Y.I.Retskerin fikrinə görə, ekvivalentlik anlayışı mətnin mikrovahidləri arasındakı münasibətə şamil oluna bilər. Bu anlayışın mətnlərarası münasibətdə istifadə olunması doğru deyildir. Tərcümə edilən vahidin dildə qarşılıqlığının olub-olmaması «analoq» və «ekvivalent» anlayışlarını daxil etməyə zəmin yaradır. Ekvivalent obyekt mənbə dildəki obyektə tam uyğun dil vahididir. Analox isə müəyyən şərtlər daxilində uyğun gələ bilən vahiddir. A.D.Şveysərə görə, ekvivalentlik ilkin məlumatların mənbə dilin daşıyıcılarına göstərdiyi təsirdə əhəmiyyətli cəhətlərin eyni olmasıdır. V.Komissarov ekvivalentliyi tərcümə və orijinalda məzmun ümumiliyi və ya məna yaxınlığı hesab edir. Ekvivalentlik anlayışı birqiymətliliyi nəzərdə tutur. Bu və ya digər əşyaya (kəmiyyətə) bərabər tutulan, hər hansı cəhətdən ona uyğun gələn, onu əvəz və ya ifadə edə bilən əşya (kəmiyyət) bir-birinə ekvivalent sayılır [4, s.138].

Ayrı-ayrı dillərin ekvivalentlik sahəsinə daxil olan vahid və vasitələrini müqayisə etmək, onların analogiya səbəblərini müəyyənləşdirmək ekvivalentlik və qeyri-ekvivalentlik səbəblərini üzə çıxarmağa kömək edir. Tərcümənin əsas nəzəri anlamı onun adekvatlığını tələb edir. Adekvat tərcümə səviyyəli tərcümə deməkdir və bu zaman tərcümə olunan dilin norma və qanunauyğunluqları qorunmalı və məzmun dəyişdirilməməlidir, dilin bütün normalarına əməl olunmalıdır. A.D.Şveysərə görə, adekvatlıq real təcrübəyə əsaslanır. Bəzən isə təcrübə olsa da,

tərcümənin bütün mümkün imkanlarından istifadə olunmur, lakin mətnin və ya cümlənin, ifadə tərzinin kommunikativ-funksional məzmunu düzgün ötürülür. Bununla da A.D.Şveytser qeyd edir ki, adekvatlıq bir çox hallarda kompromis səciyyə daşıyır və adekvatlığı təmin etmək üçün bəzən mətnə və ya cümlədə ayrı-ayrı söz və ifadələrin məna yükündən imtina edilir. Rus tədqiqatçı alimi V.N.Komissarov yazır ki, ekvivalentlik nəzəriyyəsinə görə, orijinalın və tərcümənin səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün bir neçə səviyyə təyin edilir. Tədqiqatçı bunu tərcümənin pragmatik aspektlərindən bəhs edərkən söyləyib. Bu səviyyələrin hər birində söz vahidi və məzmunun dərk edilməsilə məlumatın xüsusi forması ötürülür:

- Dil işarələrinin səviyyəsi;
- İfadə etmək səviyyəsi;
- Məlumatın səviyyəsi;
- Kommunikasiyanın məqsədinin səviyyəsi [1, 132].

Ayrı-ayrı dil vahidləri arasında ekvivalentlik müəyyənləşdirilərkən qanunauyğun ekvivalentlik nəzəriyyəsində sözlər arasındakı nə sintaqmatik, nə də paradigmatik əlaqələr nəzərə alınmır. Bununla bərabər, sözlər arasındakı sistem münasibətlər tərcüməyə əhəmiyyətli təsir göstərir. Tərcüməçi yalnız sözlərin mənalarını deyil, onun eyni semantik sahənin başqa sözləri ilə münasibətlərini də bilməlidir. Tərcüməçi hədəf dildə düşünməyi də bacarmalıdır. Əks halda sözlər arasındakı ekvivalentliyi aydınlaşdırmaq mümkün deyildir. Əgər ingilis dilində olan sözün bir mənasına başqa dildə bir neçə söz uyğun gələrsə, variativlik aşkardır.

Ümumiyyətlə tərcümədə ekvivalentlilik aşağıdakı xüsusiyyətləri əhatə edir.

1. Tərcümə nəzəriyyəsində ekvivalent semantik eyni olan vahidlərdir.
2. Əksər tədqiqatçılar ekvivalentliyin bilavasitə iki dilin vahidləri arasında deyil, nitq nümunələri arasında olduğunu qeyd edirlər.

3. Ekvivalentin normativ və ya izahlı lüğətə daxil olması mütləq deyildir.

4. Ekvivalent termin obyekt dilin vahidi olub mənbə dilin vahidi ilə funksional yaxın vahiddir. Bu vahid adekvat tərcümə imkanı verir [4, 139].

Bədii tərcümədə də adekvatlıq dedikdə,estetik cəhətdən orijinala yaxın olan tərcümənin yaranması nəzərdə tutulur. Yeni, tərcümə tam şəkildə orijinalın ruhunu əks etdirməli və həmin estetik ruhu oxucuya verməlidir. Bunun üçün də mütərcim orijinalın ideya-tematik məzmununu və müəllifin intensiyalarını (əsas məqsədini) dərinlən anlamalıdır. O, müəllifin rəqibi yox, dostu olmalıdır. Bundan əlavə, orijinalın bədii sisteminə, bədiiliyin ilkin və ikinci dərəcəli vasitələrinə qarşı ehtiyatlı münasibət, eləcə də müəllifin idiolektinə qarşı diqqət göstərməlidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bədii tərcümə ilə məşğul olmaq tərcüməçidən yüksək ümumi mədəniyyət tələb edir. O, tərcümə edəcəyi şair və yazıçının bütün əsərlərini bilməli, həmin müəllifin yaradıcılığının dövrün ümumi-mədəni kontekstində yeri haqqında təsəvvürü olmalıdır. “The Grapes of Wrath” (John Steinbeck) kitabının 21-ci fəslinin tərcüməsi zamanı qarşımıza çıxan söz və ifadələrin Azərbaycan dilinə tərcüməsi araşdırılıb və uyğun ekvivalentləri tapılmışdır. Onların bəzilərinin Azərbaycan dilində qarşılığı aşağıdakı kimidir: [2, 6].

1) İn a piece-indicə. Bu sözün tərcüməsini azerdict.com saytıdan tapdım. Bu saytdan həm Azərbaycan, həm də ingilis dilində istifadə etmək olur. Belə saytlar tərcüməçinin köməyinə gələn ilk vasitələrdir. Bu cür məlumatların ingilis

dilindən Azərbaycan dilinə tərcümələrini nəzərdən keçirmək düzgün ekvivalentlərin işlədilməsinə yardımçı olur. Tərcüməçi Azərbaycan dilində də bu mövzu barədə məlumatlı olmalıdır ki, onu məxəz dildən hədəf dilə tərcümə edərkən fikri oxucuya düzgün çatdıra bilsin.

2) I didn't give them brain room before- əvvəllər mən onlar haqqında düşünmürdüm. "Room"- otaq mənasını versə də bu ifadədə tamamilə başqa cür tərcümə olunur.

3) To take someone in-kimisə başdan ayağa süzmək. Tərcümənin adekvatlığını təmin etmək üçün bu ifadənin düzgün ekvivalenti ilə yenidən nəzərdən keçirib əvəz etməli lazımdır. Bəzən tərcüməçi sözü araşdırmamış tərcüməni verir və bunun düzgün olduğunu zənn edir, lakin daha sonra bu ifadənin yaxud terminin dildə artıq qəbul olunmuş versiyasının olduğunu görür. Ona görə də əbəs yerə deyilmir ki, tərcüməçi hərtərəfli biliyə malik olmalı, daim özünü inkişaf etdirməlidir;

4) To get the seeds out your eyes - gözlərini yarımçıq açmaq. Hər hansı bir ifadəni hədəf dildə düzgün vermək üçün onun məxəz dildə işləndiyi kontekstə fikir vermək lazımdır. Bu da tərcüməçinin peşəkarlığından, məxəz dili duya bilmək qabiliyyətindən asılıdır;

5) To git upright - özünün ələ almaq. "Upright" sözü də bir sıra lüğətlərdə dik və düz mənalarını versə də bu ifadədə tamam fərqli mənanı ifadə edir.

6) To skin out -arıqlayıb çöpə dönmək. "Skin" sözü burda həmin insanın həddən çox arıqladığını yəni bir dəri və bir sümük qaldığı mənasını vermək üçün işlədilib.

7) That is sharp - bu mənə incidir. "Sharp" sözü də əslində iti, kəskin mənalarında işlənsədə burada fərqli tərcümə olunur.

8) Story songs-ballada.

9) I shall give you to a five-count - 5-ə qədər sayacam.

10) This here girl's spoke for-Bu qızın nişanlısı var.

Sonda belə bir nəticəyə gəlirik ki, tərcümənin son məqsədi hər bir səviyyədə ekvivalentliyin maksimal səviyyəsinin verilməsindən ibarətdir. Bu halda əksər hallarda kalka üsulu ilə tərcüməyə üstünlük verilir və məzmun hər bir səviyyədə dil kodlarının hədəf dilə düzgün transformasiyası nəticəsində uğurla ötürülür. Müəyyən bir səviyyədə ekvivalentlik münasibətlərinin qurulması imkanı həmin səviyyədə ifadə edilən fikrin xüsusiyyətlərindən və bu növ məlumatın orijinal tərcümədə öz əksini tapması üçün ifadə vasitələrinin nisbətindən asılıdır.

Ədəbiyyat

1. "Bədii tərcümənin nəzəriyyəsi və təcrübəsi", Rafiq Novruzov, Bakı 2010, səh. 6
Filologiya məsələləri №1. "Elm və təhsil", SƏİDƏ MEHDİYEVA "TƏRCÜMƏNİN MƏDƏNİYYƏTLƏR ARASINDAKI KOMMUNİKASİYADA ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ" adlı məqalə, ADİU, Bakı 2014, 476 səh.
2. Filologiya məsələləri №1. "Elm və təhsil", SƏİDƏ MEHDİYEVA "TƏRCÜMƏNİN MƏDƏNİYYƏTLƏR ARASINDAKI KOMMUNİKASİYADA ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ" adlı məqalə, ADİU, Bakı 2014, 476 səh.
3. <https://azerdict.com/>

4. Terminologiya Məsələləri №2, Aygün İsgəndərova “TERMİNLƏRİN TƏRCÜMƏ-SİNDƏ EKVIVALENTLİK MƏSƏLƏLƏRİ” adlı məqalə, Milli Aviasiya Akademiyası, Bakı-Elm-2015, 173 səh.

5. “Tərcümə sənəti”, Q.H.Bayramov, Bakı 2008, “OKA Ofset” nəşriyyatı. 218 səh.

Summary

Equivalence in translation

The concept of equivalence has been considered as the essence of the translation process. The notion of equivalence is one of the most problematic and controversial areas in the translation theory. This term has been analyzed, evaluated and extensively discussed from different points of view and has been approached from many different perspectives.

Резюме

Эквивалентность в переводе

Концепция эквивалентности считается основной сущностью переводческого процесса. Эквивалентность одна из самых проблемных и противоречивых областей в переводческой теории. Этот термин широко обсуждался, оценивался и проанализировался с разных точек зрения и подошелся с разных перспективах.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. E.Rəhimli
ADU-nun İngilis dilinin tərcüməsi kafedrasının
11.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 03.11.2016

Oqtay İsmayilzadə

E-mail: oqtay.ismayilzade@gmail.com

ADU

CON STEYNBEKİN “QƏZƏB SALXIMLARI” ROMANINDA İŞLƏNMİŞ VULQARİZM, JARQON VƏ SLENQ SÖZLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TRANSFORMASIYASI

Açar sözlər: vulqar, jarqon, slenq, tərcümə

Keywords: vulgar, jargon, slang, translation

Ключевые слова: вульгаризмы, жаргонные слова, сленг, перевод

Hər bir dilin lüğət tərkibi o qədər böyük və rəngarəngdir ki, heç bir tərcüməçi, hətta dil daşıyıcısı belə bu sözlərin hamısını bilə bilməz və bilmək məcburiyyətində də deyil. Dilin lüğət tərkibi nə qədər zəngin olursa olsun nitqdə istifadə olunan bütün sözləri əhatə edə bilməz, yəni şifahi nitqdə işlənən bir çox sözü lüğətdə tapmamaq ehtimalı hər zaman vardır. “Bu cür sözlər *mənası tapılmayan sözlər* (*unfindable words*) adlanır. *Dialekt, slenq, jarqon, tabu* kimi danışq dilində işlənən, lakin yazılı dilə keçməmiş sözlər də bu qəbildəndir” [1, s.101]. Bu tip sözlərin əksəriyyəti tərcümə oluna bilməsə belə, bəziləri bu və ya digər şəkildə hədəf dilə transformasiya edilir.” C. Steynbekin “Qəzəb salxımları” romanı da bu tip sözlərlə zəngindir. Roman demək olar ki, danışq dilində yazılmış, xüsusi üslubu və çətin oxunaqlılığı ilə seçilir. Bu, tərcümədə də bir sıra çətinliklər yaradır.

Vulqar sözlər ədəbi dildə tez-tez işlənir. Onlar ədəbsiz sözləri, bəzən söyüş və qarğışları əhatə edir. Vulqar sözlər tabunun bir növüdür, dilin ən aşağı üslubi layını təşkil edir. Vulqar sözləri tərcümə etmək üçün ilk növbədə tərcüməçi dilin həm ədəbi, həm də məişət üslubunu mükəmməl bilməlidir.

Vulqar sözləri tərcümə etməyin üç yolu var: **hədəf dildə uyğun ekvivalent sözü tapmalı** - Bu üsul həmişə istifadə olunmaya bilər, çünki dillər arasında mədəniyyət fərqləri vardır və hər zaman uyğun sözü tapmaq imkansız ola bilər. **Həmin sözü başqa sözlə ifadə etməli (rephrase)** - Bu yolda hər zaman uğurlu olmaya bilər. **Hərfi tərcüməsini verməli** - Bu ən uğursuz tərcümə üsuludur və mümkün qədər bu üsuldan istifadə etməməyə çalışmaq lazımdır. Məsələn, “*bitch*” sözünün tərcüməsini hərfi yazsaq, “*female dog/dişi it*” kimi tərcümə olunacaq. Bu da ən uğursuz tərcümə sayılır.

Romanda bu tip vulqarizmlər çox işlənmiş və eyni vulqar sözləri müxtəlif kontekstlərdə müxtəlif cür tərcümə etmək olar. Bunlara aşağıdakıları misal gətirə bilərik:

Hell! – Cəhənnəmə ki! (*səh. 406*)

Why, the little bitch! – Balaca ifritə! Niyə axı?! (*səh 413*)

That big son-of-a-bitch of a girl, she belted me. – O mürdar böyük qız isə məni döydü. (*səh 414*)

I’m goin’ in an’ see the son of bitch myself. – İçəri girib bu əclafla özüm danışacağam. (*səh 441*)

You little son-of-a-bitch! – Ay əclaf! (*səh* 449) [6]

Jarqonlar ümumxalq dilindən spesifik söz və ifadələri ilə fərqlənən, yalnız müəyyən ictimai və peşə qrupuna mənsub adamların öz aralarında danışdığı, başqalarının isə başa düşmədiyi şərti "uydurma" dildir. Jarqon fransız sözü olub, ehtimala görə, boşboğazlıq, cəfəngiyat deməkdir.

Jarqonun özünün fonetik və qrammatik sistemi yoxdur. O, ancaq müəyyən məhdud kollektivlər arasında yayılmışdır; məsələn: yükdaşıyıcıların, neftçilərin şərti sözləri var: "Vira" (qaldır), "Mayna!" (endir) və s. Bu iki söz dünyanın bütün portlarında məlumdur.

Jarqonlar müxtəlif yollarla yayılır. Onların bir qismi, müəyyən ərazidə ünsiyyət vasitəsi kimi işlənən mövcud dilin sözləri ilə müxtəlif dillərdən alınan sözlərin qarışığı əsasında yaradılır; məsələn Qarabağ sazəndələrinin dilində "Manısın karvası xasdır" ("Bu adamın pulu çoxdur") kimi jarqon ifadələri olmuşdur. Bədii ədəbiyyatda jarqonlardan üslubi məqsədlə, qəhrəmanların, surətlərin dilini fərqləndirmək üçün istifadə olunur[2].

Müəllif "Qəzəb salxımları" romanında obrazların dili ilə çoxlu jarqon söz və ifadələr işlətməmişdir. Əsərdə müəyyən sosial-ictimai qrupun dilində işlənən və ingilis ədəbi dilinə daxil edilməyən üslubi jarqonlar işlədilmişdir. Jarqonları təcümə etmək üçün tərüməçi məxəz dilin üslubi çalarlarını, xüsusilə də məişət üslubunu, eləcə də dialektologiyasını dərinlən bilməli, eyni zamanda müəllifin üslubuna və dilinə yaxından bələd olmalıdır. Jarqonlar yazılı və ədəbi dilə az işləndiyinə görə nisbətən çətin tərümə olunan sözlər sırasına daxil edilir. Romanda işlənmiş bəzi jarqon söz və ifadələrə, eləcə də onların tərümələrinə nəzər yetirək:

Chambray – pambıq parça. (*səh.* 41)

Shoat – balaca donuz. (*səh.* 61)

Straw boss – haradasa aşağı vəzifədə, muzdla işləyən, lakin müəyyən səlahiyyətləri olan zənci, nəzarətçi, qapıçı. (*səh.* 84)

Wet nurse – süd anası. (*səh.* 93)

Lobo – böyük çöl canavarı (*səh.* 103)

A heller – şeytan, satan. (*səh.* 106)

Split second – ani, cəld, dərhal. (*səh.* 113)

Tail-gate – arxa bort (yük maşını) (*səh.* 124)

Cowl- kapuşonlu keşiş əbası (*səh.* 162)

Sheethill – mean/dishonest – xəsis, vicdansız. (*səh.* 175)

Nimsy-mimsy – qəribə, özünəməxsus sima (*səh.* 209)

Fool's gold – qızıla oxşar (*səh.* 215)

Rotgut – keyfiyyətsiz, ucuz içki, təmizlənməmiş araq. (*səh.* 251)

Sensy – kəskin iyli adam. (*səh.* 264)

A turkey shoot – yüngül, asan iş. (*səh.* 350)

Randy-pandy – qaba dostundan zarafatyana dərs. (*səh.* 355)

Getting snappy – üşümək, donmaq (*səh.* 366)

In a pig's eye – Sən dedin, mən də inandım! (ironiya) (*səh.* 442) [4, 5, 6]

Əsərdə işlənmiş bu jarqonların əksəriyyəti ilkin, lüğəvi mənalarından fərqli mənada işlənmişdir. Ona görə də tərcümə prosesində bu jarqonların bir çoxu kontekstual mənalarına görə tərcümə edilmişdir.

Slenq (ing. *slang*) — müxtəlif sosial qruplarda (professional, yaş və s.) işlədilən xüsusi, yeni mənalı sözlərə slenqlər deyilir. Slenqlər vulqarizmlərdən fərqlənir, lakin vulqar xarakter daşıyan slenqlər də vardır. Slenqlər qeyri-formal sözlərdir, əksərən danışıda və bədii ədəbiyyata işlədilir. Bir sosial qrupun və ya bir yaş qrupunun leksikonundakı slenq sözlər digərləri tərəfindən başa düşülməyə bilər. Slenqlər müxtəlif yollarla yaranır. Sözlərin əvvəlki mənaları ilə yeni mənaları birləşdirilərək və ya alınma sözlərlə milli sözlər birləşərək slenqlər yarana bilər[3]. İngilis dilində işlədilən slenqlərə aşağıdakıları misal göstərə bilərik: “*Wassup?*” – “*What is up?*”, “*dunno*” – “*I don’t know*” İngilis dilində “slenq” termini XIX əsrin əvvəllərində geniş yayılmağa başlayıb. Terminin etimologiyası indiyə qədər aydınlaşdırılmayıb. Slenqlərin növləri aşağıdakılardır: Ordu slenqi, jurnalist slenqi, kompüter slenqi, oyun slenqləri, gənclər slenqi, radio həvəskarları slenqi, narkomanların slenqi, futbol həvəskarlarının slenqi, cinayətkarların slenqi.

“Qəzəb salxımları” romanı da özünün məxsusi danışmaq dili və slenqləri ilə seçilir. Müəllif obrazların dili ilə müxtəlif sosial qruplara məxsus amerikalı slenqlərindən maksimum şəkildə geniş istifadə etmişdir. Əsərin bütün obrazları qəliz danışmaq aksentləri ilə seçilir. “*Tell 'em ya dong's growed scence you los' your eye.*” (P. 180).- cümləsini buna misal göstərmək olar. Bu yazı üslubu əsəri çətin oxunaqlı əsərlər sırasına daxil edir. Bu, həmçinin tərcüməçi üçün də müəyyən çətinliklər yaradır. Romanda işlənmiş bəzi slenqlərə və onların azərbaycan dilinə tərcüməsinə diqqət yetirək:

Stinko – sərxoş (*səh. 40*)

Cat – slang for Caterpillar – traktor. (*səh. 43*)

Jack – qədim slenq sözdür, “pul” deməkdir.

Skinner – sürücü; to skin – özünü idarə etmək; to skin one’s life – birinin həyatını idarə etmək (*səh. 44*)

Screwy things – gözəl şeylər. (*səh. 44*)

For ducks – sadəcə belə (*səh. 45*)

Sling the bull – boş-boş danışmaq. (*səh. 45*)

The broad – qız usağı. (*səh. 45*)

I’m sprung in four – məni dörd dəfə döydülər. (*səh.46*)

When you been in stir – həbsxanada/ qazamatda olmusansa. (*səh. 47*)

Trap – heyvanın ağzı. (*səh 47*)

To hit the sun – günəşin altında istidən yanmaq. (*səh. 59*)

(To) nut – parçalamaq, düşməni yox etmək. (*səh 77*)

My dog is burned up – ayaqlarım yorğunluqdan qırılır. (*səh. 78*)

Tougher’n in a bull-bitch – camış ətindən qart ət. (*səh. 82*)

Lifer – ömürlük həbs cəzası çəkən (*səh. 84*)

To can – həddini bildirmək, ağzının payını vermək. (*səh. 92*)

The pen – həbs. (*səh.116*)

To make her – onu kefləndirmək/ məsti-xumar etmək. (*səh.176*)

(To go) stir-bugs – prison inmate – həbsdə çürümək, dəli olmaq. (*səh.* 264)

They got it cold – hər şey çox güman ki, onların xeyrinədir. (*səh.* 401)[4,5,6]

Eləcə də, bu slenqlər əsərdə bəzən obrazların dili ilə öz ilkin, lüğəvi mənasından fərqli mənalarda işlənmişdir. Verilmiş tərcümələr bu slenq sözlərin romandakı kontekstual tərcümələridi.

Ədəbiyyat

c) Q.H.Bayramov. Tərcümə sənəti. Bakı 2008, «OKA Ofset» nəşriyyatı.

d) <https://en.wikipedia.org/wiki/Jargon>

e) <https://en.wikipedia.org/wiki/Slang>

f) <https://www.cliffsnotes.com/literature/g/the-grapes-of-wrath/study-help/full-glossary-for-the-grapes-of-wrath>

g) <http://www.urbandictionary.com>

h) J. Steinbeck “The Grapes of Wrath”. Moscow 1978. «Progress Publishers»

Summary

Transformation of vulgarisms, jargon and slang words used in “Grapes of Wrath” by J.Steinbeck into Azerbaijani

This article provides information about clarification and definitions of vulgar, jargon and slang words . Moreover, the article emphasizes the information about how to translate these kind of words into Azerbaijani language. Subsequently, translation methods and clear definitions of the vulgar, jargon and slang words used in “Grapes of Wrath” by J.Steinbeck are mentioned.

Резюме

Трансформация вульгаризмов, жаргонных слов и сленга, взятых из произведения Джона Стейнбека “Гроздь гнева” на азербайджанский язык

Данная статья предоставляет сведения по пояснению и определению вульгаризмов, жаргонных слов и сленга. Более того, в статье подчеркивается информация о том, как перевести такого рода слова на азербайджанский язык. Впоследствии упоминаются методы перевода и ясное определение вульгаризмов, жаргонных слов и сленга, используемых в произведении Джона Стейнбека “Гроздь гнева”.

Rəyçi: fil.f.d., dos. K.Hüseynova
ADU-nun İngilis dilinin tərcüməsi kafedrasının
11.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.

Daxil olma tarixi: 03.11.2016

Sabir Əliyev

E-mail: sabir.aliyev.1992@mail.ru

ADU

CON STEYNBKİN “QƏZƏB SALXIMLARI” ROMANINDA BƏDİİ TƏSVİR VASİTƏLƏRİNİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TRANSFORMASIYASI

Açar sözlər: transformasiya, təsvir vasitələri, obrazlılıq, metafora

Keywords: transformation, descriptive devices, figurativeness, metaphor

Ключевые слова: трансформация, художественные средства, образность, метафора.

İlk öncə qeyd etmək lazımdır ki, tərcümə ünsiyyət vasitəsi kimi müxtəlif dillərdə danışan insanların bir araya gəldiyi vaxtdan meydana çıxmışdır. Tərcümə şifahi və yazılı olmaqla iki yerə ayrılır. İlk yazılı tərcümə nümunələrinə qədim Misirdə rast gəlinmişdir. Şifahi tərcümə isə müxtəlif dillərdə danışan insanların ünsiyyət qurmaq ehtiyacından yaranmışdır. Çox güman ki, şifahi tərcümənin tarixi yazılı tərcümə ilə müqayisədə daha qədimdir. Tərcümə həm də prosesdir, bu prosesin nəticəsində bir dildə yazılmış mətnin əsasında digər bir dildə formaca yeni, məzmunca birinci mətnə yaxın bir mətn meydana gəlir, başqa sözlə desək, bu proses özü də bir fəaliyyət kimi tərcümədir.

Proses sözünü tərcüməyə şamil etdikdə onu sırf linqvistik mənada, yəni dillərarası transformasiya (bir dildəki mətni digər dilə çevirmək) mənasında başa düşmək lazımdır. Bu zaman yenə də transformasiya, yaxud bir mətn əsasında ikinci bir mətnin yaradılması hərfən başa düşülməlidir, çünki orijinal mətn öz – özünə çevrilmir, ikinci mətn öz – özünə yaranmır. Orijinal mətn dəyişməz qalır, ancaq onun əsasında ikinci bir dildə yeni bir mətn yaradılır, yəni tərcümə hadisəsi meydana gəlir. Başqa sözlə, burda transformasiya termini ancaq iki dilin sinxron təsvirinə tətbiq edildikdə bu mənada işlədilə bilər, bu zaman biz iki dil arasında müəyyən əlaqələrlə üzləşirik, bu iki dildən biri məxəz (source), digəri isə hədəf (target) dil adlanır. Bu dillərin ikisi birlikdə işçi dillər (working languages) adlanır, məxəz dil passiv, hədəf dil isə aktiv dil adlanır. Müvafiq olaraq, məxəz mətn (source text), tərcümə mətni, hədəf mətn (target text) terminləri meydana gəlir. Məxəz mətn məxəz dildə yazılmış olur, tərcüməçi müəyyən tərcümə transformasiyalarından istifadə etməklə hədəf dildə yazılmış bir mətn yaradır. Beləliklə, tərcümə transformasiyanın bir növü, daha dəqiq desək, dillərarası transformasiya kimi səciyyələndirilə bilər. Mətnin mövzusunda asılı olaraq transformasiya prosesinə yanaşma da fərqlidir. Müxtəlif məzmunlu mətnlərin transformasiyasında bəzən ikinci dildən olan tərcümələrə müraciət olunur, yəni məxəz dil funksiyasını orijinal dil yox, onun başqa bir dilə olan tərcüməsi əvəz edir. Belə nümunələrə misal olaraq, bədii əsərlərin rus dilindən edilən tərcümələrini göstərmək olar. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, belə tərcümələr orijinal ilə müqayisə edildikdə orijinaldakı bədiilikdən əsər - əlamətin qalmadığı üzə çıxır, bu cür tərcümələr məhz məzmun baxımından orijinal ilə müqayisə edilə bilər.

Bədii əsərlər digər tərcümə mətnlərindən fərqli olaraq, obrazlılığın, emosionallığın ön planda olması ilə seçilir. Bütün bunları nəzərə alaraq, tərcüməçi bu məqamda yazıçının və ya müəllifin yaradıcılığına bələd olmalı, hətta onun nələr yaşadığını, hansı hissləri keçirdiyini duymalıdır. Bütün bunlarla yanaşı, əsərin janrı, üslubi xüsusiyyətləri, dili, növü, məzmun və forması haqqında biliyə malik olmalıdır. Təbii olaraq, bədii əsərlər üçün səciyyəvi olan obrazlılıq, emosionallıq kimi amillər məhz bədii təsvir vasitələri ilə öz əksini tapır. Təsvir vasitələri bədii dilin çox mühüm tərkib hissəsidir. Bədii təsvir vasitələrində sözlər həqiqi yox, məcazi mənada işlənir ki, bu da onlar üçün səciyyəvi olan cəhətdir. Buna görə də onlara məcazlar deyilir. Epitet, təşbeh, metafora, metonimiya və simvol əsas bədii təsvir vasitələridir.

Epitet. Yunan sözüdür, mənası əlavə deməkdir. Sözü qüvvətləndirici başqa bir sözün – təyinin əlavə edilməsinə epitet deyilir. Bədii əsərdə mənanı qüvvətləndirmək, müəyyən bir cəhəti diqqətə daha qabarıq çatdırmaq üçün epitetlərdən istifadə olunur. Əlavə olunan söz təyinedici funksiya daşdığı üçün epitet bədii təyinin də adlanır. Adi qrammatik təyindən fərqli olaraq, bədii təyin məcazi mənə daşır. Məsələn, Con Steynbekin “Qəzəb salxımları” romanında istifadə olunmuş epitetlərə nəzər yetirək: **“big clouds”** (**“ağır buludlar”**) birləşməsində birinci söz məcazi mənə daşdığından bədii təyin (epitet) hesab edilir, o cümlədən **“a gentle wind”** (**xəfif külək**) və **“the gray country and the dark red country”** (**“boz və tünd qırmızı çöllər”**) ifadəsində də eyni fikri söyləmək olar. Beləliklə, bütün epitetlər qrammatik təyin olduğu halda, bütün qrammatik təyinlər epitet (bədii təyin) sayılmır. Epitet öz formasına görə I növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi kimi işlənir. Bəzən bir sənətkarın işlətdiyi müvəffəqiyyətli epitetlərdən istifadə etmək başqa sənətkarlar üçün də əsas məqsəd olur. Belə epitetlər zaman keçdikcə qəlibləşir. Bu cür epitetlər müqəyyəd epitetlər adlanır.

Təşbeh. Ərəb sözüdür, oxşatmaq, bənzətmək deməkdir. Odur ki, təşbeh yerinə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında bənzətmə termini də işlənir. Bədii əsərdə bir predmetin müəyyən əlamətə görə özündən daha qüvvətli başqa predmetə oxşadılmasına təşbeh, yaxud bənzətmə deyilir. Təşbehdə, əsasən, dörd ünsür olur: 1) bənzəyən; 2) bənzədilən; 3) bənzətmə qoşması; 4) bənzətmə əlaməti (bənzətmə sifəti). “Qəzəb salxımları” romanında qeyd edilən **“like sluggish smoke”** (**“tüstü kimi boz toz”**) nümunəsi, **“the dust hung like fog”** (**“toz havada duman kimi dayanmışdı”**) misalı və **“the sun was as red as ripe new blood”** (**“günəş təzə qan kimi qırmızı idi”**) ifadəsi ən bariz təşbeh nümunələridir. Qeyd olunan ünsürlərin dördü də iştirak edən təşbeh müfəssəl təşbeha adlanır. Bənzətmə qoşması və bənzətmə əlaməti iştirak etmədən yaranan təşbeh isə mükəmməl təşbeh adlanır.

Metafora. Yunan sözüdür, köçürmək deməkdir. Bizim ədəbiyyatşünaslıqda metafora istiarə termini ilə də ifadə olunur. İstiarə də ərəbcə köçürmə mənasına uyğun gəlir. Predmetin müəyyən əlamətinin başqa bir predmet üzərinə köçürülməsinə metafora deyilir. Göründüyü kimi, metafora da təşbeh kimi iki predmetin müqayisəsinə əsaslanır. Təşbehdə müqayisə olunan predmetlərdən (bənzədilən və bənzəyəndən) hər ikisinin adı çəkildiyi halda, metaforada yalnız birinin adı çəkilir. Bədii əsərdə hər hansı bir şəxsə rəğbət əlaməti olaraq deyilən gülüm, maralım,

ceyranı, quzum və s. kimi sözlər, həmçinin hər hansı bir şəxsə nifrət əlaməti olaraq deyilən canavar, tülkü, çaqqal və s. kimi sözlər də metafora nümunələridir.

Metaforada əlamətlə onun köçürüldüyü predmet arasında birbaşa bağlılıq olur. Con Steynbekin “Qəzəb salxımları” romanına nəzər yetirsək “**The sky was pale again**”(“səma yenə solğun idi”), “**the wind passed on**”(“külək susdu”) kimi müəllif tərəfindən işlədilən metafora nümunələrinə rast gəlmək olar. Amma burada səma ilə solğun sözü, külək ilə susmaq feli arasında birbaşa heç bir bağlılıq yoxdur. Solğun və susmaq sözləri bənzədilənin (insanın) əlaməti idi. İndi dolayısı yolla bənzəyənin – səmanın və küləyin əlaməti olmuşdur. O cümlədən əsərin adı belə metafora şəklində işlənmişdir. “**The grapes of wrath**”(“qəzəb salxımları”) ifadəsində metafora şəklində ifadə tərzii yazıcının əsərinin nə dərəcədə təsvir vasitələri ilə zəngin olduğunu və müəllifin bu vasitələrdən necə peşəkarcasına istifadə etdiyinin göstəricisidir. Əslində müəllif “qəzəb salxımları” ifadəsi ilə insanların qəlbindəki və gözlərindəki artan qəzəbə işarə edir. Əsərin əsas mahiyyəti insanların iradəsini qırmaq olmaz kimi yanaşma və təbii olaraq bu fikrin əsərin adında məcaz şəklində əksini tapması əsəri oxucular üçün daha maraqlı edir və yalnız onu tam oxuduqdan sonra hər hansı qənaətə gəlmək olar fikrini aşılayır.

Metonimiya. Yunan sözüdür, addəyişmə deməkdir. Predmeti bildirən söz əvəzinə, onunla əlaqədar başqa bir sözün işlədilməsinə metonimiya deyilir. Bədi dildə müəyyən cisim və hadisəni bildirən söz əvəzinə onunla əlaqədar başqa bir sözün işlədilməsi metonimiyanın tətbiq olunması kimi qiymətləndirilir. Məsələn olaraq, **Mən Con Steynbeki oxumuşam (Burada Con Steynbekin əsərləri nəzərdə tutulur). Oklahoma sevinir (Oklahoma camaatı) və ya mən Mak – Alesterdə yatmışam (həbsxanada olmuşam)** kimi anlaşılır. Metaforada qarşılaşdırılan tərəflər əslində bir – birindən uzaq predmetlərdir və onlar arasında şərti əlaqə yaradılır. Metonimiyada isə qarşılaşdırılan tərəflər bir – birinə yaxın predmetlərdir və onlar arasındakı əlaqə məhz yaxın predmetlərin əlaqəsidir.

Sinekdoxa. Metonimiyanın bir növüdür. Sinekdoxada bir əlamət bütöv anlayışı, sözün bir hissəsi tam əvəz edir. Məsələn olaraq, **dovşana – haçaqulaq, ayıya – yastıdaban, tülküyə - şələquyruq** və s. deyilməsi nəzərdə tutulur. Çünki bu əlamətlər də onların bir hissəsidir. **Çapıq, solaxay, axsaq, tək göz, yekəqulaq** və s. bu tipli ləqəblər də sinekdoxa sayılır. Əsərdə müəllif tərəfindən istifadə olunan “**the one eyed man**”(“tək göz”), “**a one legged woman**”(“qıçsız qadın”) və ya **the ragged man(cındırpaltar)** ən bariz sinekdoxa nümunələridir.

Simvol. Yunanca symbolon sözündəndir, nişanə, şərti əlamət deməkdir. Ədəbiyyatımızda bu termin rəmz sözü ilə də əvəz olunur. Rəmz ərəb sözü olub işarə ilə müəyyən məqsədi anlatmaq, müəyyən fikir ifadə etmək mənasını bildirir. Müəyyən fikrin üstüörtülü şəkildə ifadə olunmasına simvol deyilir. Simvolun mahiyyəti belədir ki, formal olaraq, zahirdə, üzde bir şeydən danışırısan, əslində isə tamam başqa şeyi nəzərdə tutursan. İnsanlar arasında göyərçin sülhün və əmin – amanlığın, dağ vüqarın və əzəmətin simvolu kimi qəbul olunur. Romanda qeyd edilən nümunəyə nəzər yetirək: “**And now high mountains**”(“sonra uca dağlar gəlir”) və ya **iti** simvol şəklində işlədərək yazıçı əslində surətin hər an aradan çıxmağa hazır olduğuna, qorxaqlığına işarə etmişdir. Bədi əsərlərdə aslan gücün,

canavar acgözlüyün, tülkü hiyləgərliyin rəmzi kimi təqdim edilir. Ümumiyyətlə, qeyd edə bilərik ki, məcazlar istər nəzmlə, istərsə də nəslrlə yazılan bütün bədii əsərlərdə işlənir.

Ədəbiyyat

- 1) Q.H.Bayramov. Tərcümə sənəti. Bakı - 2008, OKA Ofset nəşriyyatı.
- 2) F. Abdullayeva. Peşəkar tərcümənin əsasları. Bakı - 2010, UniPrint .
- 3) A. Hacıyeva. English lexicology. Bakı - 2011, Elm və təhsil.
- 4) A. Məmmədov. Dilçiliyin müasir problemləri. Bakı – 2006, ADU.
- 5) R.Manafoğlu, N.Tağısoy, R.Kamal. İzahlı tərcüməşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı – 2010, Mütərcim.
- 6) <https://az.wikipedia.org>

Summary

Transformation of literary descriptive devices used in the novel called “The Grapes of Wrath” into Azerbaijani

This article provides information about transformation of literary descriptive devices such as epithet, metaphor, simile, metonymy, synecdoche and symbol. Moreover, the article emphasizes the purpose of translation and explains the process of transformation.

Резюме

Трансформация на Азербайджанский язык художественных средств использованных в романе “Гроздь гнева”

Эта статья дает информацию об трансформации художественных средств как эпитет, метафора, сравнение, метонимия, синекдоха и символ. А также эта статья подчеркивает о цели перевода и объясняет процес трансформации.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. S. Mustafayev
ADU-nun İngilis dilinin tərcüməsi kafedrasının
11.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 03.11.2016

Xaqani Əliyev

E-mail: xaqanixaqani@gmail.com

ADU

CON STENYBEKİN “QƏZƏB SALXIMLARI” ROMANINDA İŞLƏNMİŞ SƏSTƏQLİDİ SÖZLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TRANSFORMASIYASI

Açar sözlər: səstəqlidi sözlər, təsnifat, tərcümə

Keywords: onomatopoeic words, classification, translation

Ключевые слова: звукоподражательные слова, классификация, перевод

Səstəqlidi sözlərin tərifı və nidalardan fərqi

Elmi ədəbiyyatda səstəqlidi sözləri ifadə etmək üçün müxtəlif terminlər mövcuddur: yamsılama, təqlid (Platon), mimema (yamsılama, təqlid bildirən - mimeomai yunan sözündən əmələ gəlmişdir) (N.İ.Aşmarin 1928, N.A.Baskako 1952), təsviri sözlər, təqlidi sözlər, bədii sözlər (S.Kudayberqeno, M.Xudayquliyev, R.Kunqurov, A.İsxaqov), imitativ (Q.E.Voronin 1969), onomatopoeica, onomatopoeische Interjektionen, schallnachahmende, bewegungsnachahmende, lautmalende Wörter. Səstəqlidi sözləri ifadə etmək üçün istifadə olunan belə çoxsaylı terminlər dilçilərin bu qəbildən olan sözlərə uzunmüddətli marağı ilə izah oluna bilər. İlk öncə, gəlin səstəqlidi sözün bir neçə tərifinə nəzər salaıq. İzahlı Dilçilik Terminləri Lüğətinə əsasən: səstəqlidi söz - obyektiv aləmdə mövcud olan səsləri təqlid etməklə düzələn sözdür. Dilçilik Ensiklopedik Lüğətinə əsasən: səstəqlidi söz – təbiət səslərini və bəzi prosesləri (titrəmə, gülüş, fit və s.) müşayiət edən səsləri, habelə heyvan səslərinin şərti olaraq təkrarlanması, təqlid edilməsidir. Gəlin D.E.Rozentalın tərifı ilə müqayisə aparaq: “İnsan və ya heyvanlar tərəfindən çıxarılan müxtəlif səsləri, habelə təbiətin səs və küylərini ifadə edən sözlər səstəqlidi sözlər adlanır.

...Səstəqlidi sözlər – öz səs quruluşuna görə insanların reflektor səsləri, heyvan və quş səslərini, təbiət hadisələrinin səslərini, cansız əşyaların səslərini təqlid edən sözlərdir.” (Rozental 1976)

Müasir dilçilikdə əksər tədqiqatçılar səstəqlidi sözləri nidaların tərkib hissəsi hesab edir. Səstəqlidi sözlər izahlı lüğətlərdə nidalardan dəqiq şəkildə ayrı göstərilir. Onlar, ya “nida” sözü ilə işarələnir, ya da nidalarla eyni lüğət məqaləsində birgə göstərilirlər. Tədqiqatçılar səstəqlidi sözlərlə nidaların aşağıdakı fərqlərini qeyd edirlər:

1. Səstəqlidi sözlər canlı məxluqların, ümumilikə ətraf mühitin səslərini təqlid edir, nidalar isə emosiya və iradə (arzu, istək) bildirmə, izhar etməni ifadə edir ki, bunlar semantik əlamətlərinmə görə fərqlidirlər. *cock-a-doodle-doo*, *bow-wow*, *thud* kimi səstəqlidi sözlər nə emosiya, nə də hissələri ifadə etmir və kifayət qədər konkret təbii səsləri təqlid edir. Nidalar hiss, həyəcan və iradə (arzu, istək) bildirmə, izhar etməni adlandırmadan bilavasitə onları ifadə edir.

2. Nidalardan fərqli olaraq səstəqlidi sözlər intonasiya və konteksə daha az bağlıdır. Səstəqlidi sözlər jest və mimik müşayiət tələb etmir, vəziyyətdən,

konteksdən meydana çıxmır. Nidaların mənası yalnız müvafiq intonasiya və ya kontekst sayəsində anlaşıla bilər, belə ki, eyni nida müxtəlif hissələri ifadə etmək üçün istifadə oluna bilər.

Səstəqlidi sözlərin təsnifatı

Tədqiqatçılar səstəqlidi sözləri təsnif etmək üçün dəfələrlə cəhdlər etmişlər. Bunların arasında N.P.Avaliani, İ.V.Arnold, N.İ.Aşmarin, S.V.Voronin, A.M.Qazov-Qinzberq, E.S.Jarkova, X.Marçand, A.Frelix, Q.Hilmer, N.M.Yusifov və digərlərinin adlarını çəkmək olar.

Bir sıra tədqiqatçıların təklif etdiyi təsnifatın əsasında səstəqlidi sözün əsasını təşkil edən bu və ya digər səsə əmələ gəlmə mənbəyi durur. Buna uyğun olaraq səs təqlidi prosesi obyektiv olaraq üç növ səs təqlidinə bölünür:

1) insanın çıxardığı səslər (ha-ha, öhö-öhö, həpçi);

2) heyvan və quşların çıxardığı səslər (mö-mö, myau-myau, qur-qur, quqquluqu, cik-cik);

3) təbiət və ətraf mühitin səsləri (gurup, dam-dam, çiq-çiq).

Bundan başqa aşağıdakı təsnifat da mövcuddur:

1) quşların səsini təqlid edən sözlər: qar-qar, quqquluqu, cik-cik;

2) heyvanların səsini təqlid edən sözlər: xort-xort, mu-u- mu-u, hav-hav, mysu-myau, qur-qur;

3) cansız əşyaların müxtəlif səsləri təqlid edən sözlər: tıq-tıq, dıng-dıng, zrinq-zrinq, [Dundnikov 1990 : 313].

Z.A.Petkovanın fikrinə əsasən səstəqlidi sözlər aşağıdakı kimi təsnif edilir:

1) heyvan, quş, həşəratların səslərini təqlidi: (hav-hav, xort-xort və s.),

2) təbiət səslərinin səslərini təqlidi: (dam-dam, şır-şır və s.),

3) cansız əşyaların çıxardığı səslərin təqlidi (dıng-dıng, zrinq-zrinq, və s.),

4) insanın çıxardığı qeyri-iradi çıxarıldığı səslərin təqlidi (ha-ha-ha, həpçi və s.) [Petkova 2010].

F.B.Abdullayeva ingilis və Azərbaycan dillərində səstəqlidi sözlərin struktur-semantik xüsusiyyətlərini araşdırmaqla fərqli təsnif təklif etmişdir:

a) zərbələri təqlid edən səstəqlidi sözlər;

b) qeyri-zərbəni bildirən tonlu səsləri təqlid edən sözlər;

c) təmiz küydən ibarət qeyri-zərbəni təqlid edən sözlər;

ç) vızıltını təqlid edən səstəqlidi sözlər;

d) dissonans, yəni qeyri-ahəngdar səslər kimi qəbul olunan silsilə zərbələri təqlid edən sözlər;

e) qeyri-ani baş verən səslərlə ani səslərin birləşməsindən ibarət mürəkkəb səsləri təqlid edən sözlər;

ə) təbiətdə dissonans, yalançı zərbələr,qeyri-zərbələrdən ibarət mürəkkəb səslərin təqlidi nəticəsində yaranmış sözlər [1, s.14-15]

Göründüyü kimi F.B.Abdullayeva araşdırmasında təbiətdəki səslərin (denotatların) yalnız məhz hansı fonemlərlə deyil,həm də hansı fonem tipləri ilə ifadə oluna bilmək imkanlarını nəzərə almışdır. Burada hər iki dilin - ingilis və Azərbaycan dillərinin səs quruluşu və fonetik imkanları təhlil olunmuşdur.

Səstəqlidi leksikanını tərcüməsinin xüsusiyyətləri

Hər bir bədii ədəbiyyat tərcüməçisi mütləq səstəqlidi sözlərin tərcümsi problemi ilə üzləşir. Müasir tərcümə nəzəriyyəsinə əsasən tərcüməçinin əsas vəzifəsi orijinal mətnin stilistik və ekspressiv xüsusiyyətlərini qorumaq şərti ilə onun məzmununu digər dil vasitələri ilə tam və dəqiq şəkildə çatdırmaqdır. Tərcümə nəzəriyyəsi və praktikasında orijinal mətnin milli koloritini əks etdirən leksik vahidlərin hədəf dildə qorunub saxlanması və adekvat çatdırılması problemi xüsusi yer tutur. [Vlaxov, Florin 1986, Krupnov 1976 və digərləri].

Səstəqlidi sözlərin bir dildən digərinə tərcüməsi zamanı istifadə olunan əsas üsullar aşağıdakılardır:

1) bu və ya digər səstəqlidi sözün hədəf dildə funksional analoqunun axtarılması;

2) ümumiləşdirmə – xüsusi bir quşun səstəqlidi sözünün hədəf dildə bir neçə quşun səstəqlidi sözü kimi tərcümə edilməsi.

Səstəqlidi sözlərin tərcüməsinin digər üsullarına aşağıdakılar aiddir:

1) təxmini tərcümə; 2) təsviri tərcümə; 3) transkripsiya.

V.V.Fatyuxinin tədqiqatı zamanı səstəqlidi sözlərin aşağıdakı əsas mərhələləri müəyyən olunmuşdur:

1) səstəqlidi sözün mənasını müəyyən etməklə, kontekstə əsaslanaraq səstəqlidi sözün məna strukturunun təhlil edilməsi;

2) kontekstdə hədəf dildə təhlil olunan səstəqlidi sözün həcm və məzmununun dəqiqləşdirilməsi;

3) hədəf dildə ekvivalent səstəqlidi sözün seçilməsi;

4) mənbə dildə qarşılaşdığımız səstəqlidi sözün həcm və məzmununun dəqiqləşdirilməsi və onu hədəf dildə həcm və məzmunu ilə tutuşdurulması;

5) zəruri olduqda səstəqlidi sözü başqası ilə əvəzlənməsi və ya transkripsiya edilməsi;

6) mətnin tərcüməsi bitdikdən sonra səstəqlidi sözlərin yanlış tərcümə olunduğunu bildirən məna ziddiyyətlərinin olub-olmamasının yoxlanılması [Fatyuxin 2000].

“Qəzəb salxımları” romanda bir sıra səstəqlidi sözlər işlənmişdir. Bunlara aşağıdakıları misal gətirmək olar.

The screen door **banged** behind him. - Tor qapı onun ardınca **partıldı** ilə örtüldü. (səh. 6)

A bee flew into the cab and **buzzed** in back of the windshield. - Kabinəyə bir arı girdi və özünü **vızıltı** ilə ön şüşəyə çırpmağa başladı. (səh.7)

The motor **roared** up for a moment, the gears **clicked** in...- Motor bir anda **guruldadı**, sürət qutusunun ötürücüləri **şaqıldadı** ... (səh.7)

He **chuckled** and walked on.- O, **hırıldadı** və yoluna davam etdi. (səh. 20)

...the **sizzle** of the angry grease came from the stove – sobadan dağa düşmüş yağın **cızıltısı** gəldi. (səh. 49)

...two cats followed him, **mewing** loudly - ...iki pişik ucadan **miyovlayaraq** onun arıdnca gəldi (səh. 70)

Screen door—**slam**. Torlu qapı – **şarrap!** (səh. 104)

From the tents came the **snores** of sleeping people – çadırlardan yatanların **xorultusu** gəirdi. (səh. 196)

She **clicked** her tongue... – O dilini...**çıqqılatdı**.(səh. 215)

Could go through dry leaves, an' make no **rustle** – Quru yarpaqların üzərindən **xışiltı** çıxarmadan gedə bilirdi. (səh. 222)

"Hush!" Ma said. – Şış! Ma dedi.(səh.267)

...dragging **clinking** chains behind them...-cingildəyən zəncirləri arxalarınca sürüyərək...(səh.250)

she could hear the **murmur** of the water – o suyun **şırıltısını** eşidə bilirdi. (səh. 286)

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva F.B.İngilis və Azərbaycan dillərində səstəqlidi sözlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. Nam.diss.avtoref. Bakı, 2000
2. <http://www.examples-of-onomatopoeia.com>
3. <http://www.en.wikipedia.org/wiki/onomatopoeia>
4. Воронин, С. В. Английские ониматопы: Фоносемантическая классификация. [Текст] / С. В. Воронин, под ред. проф. О.И. Бродович. - СПб. : Геликон Плюс, 2004
5. Горбаневская Г,В. Слова-звукообозначения в художественной прозе Русская речь, № 1.-М.: Наука, 1981.
6. Горохова Л.А. О критериях выделения поля звукоподражания // Проблемы гуманитарного образования: содержание и методы, Вып. 3. -Пятигорск: ПГЛУ, 1996.
7. Горохова Л.А. О некоторых закономерностях перевода ониматопов в зависимости от функции, выполняемой ими в тексте // Лингвистика. Перевод, межкультурная коммуникация, Вып. 2. - Пятигорск: ПГЛУ, 2000.
8. Горохова Л.А. Семантико-прагматические и социолингвистические особенности функционирования ониматопов в текстах современного английского языка. Дисс.канд.филол.наук. - Пятигорск: ПГЛУ
9. Меграбова, Э.Г. Некоторые аспекты комплексного анализа ониматопов английского языка [Текст] / Э. Г. Меграбова, О. В. Коденева. - Владивосток: ДВГУ, 1999
10. Тихонов А.Н. Междометия и звукоподражания - слова? // Русская речь, № 5. - М.: Наука, 1981
11. Фатюхин В.В. Особенности перевода звукоподражаний и междометных глаголов: На материале русского и английского языков. Автореф. дис.... канд. филол. наук. М., 2000.

Summary

Transformation of onomatopoeic words used in novel “The Grapes of Wrath” by John Steinbeck into Azerbaijani

The article provides information about definition of onomatopoeic words and their difference from interjections as well as classification of onomatopoeic words. Moreover, the article highlights characteristics of translation of onomatopoeic words into Azerbaijani. Afterwards, the translation of onomatopoeic words in novel “The Grapes of Wrath” by John Steinbeck is mentioned.

Резюме

Трансформация звукоподражательных слов использованные в романе Джона Стейнбека “Гроздья гнева” на азербайджанский язык

Данная статья предоставляет информацию об определении звукоподражательных слов, их отличия от междометий, а также их классификации. Более того, в статье подчеркиваются свойства перевода звукоподражательных слов на азербайджанский язык. Впоследствии отмечается перевод звукоподражательных слов в романе Джона Стейнбека “Гроздья гнева”.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. T.Əmirova
ADU-nun İngilis dilinin tərcüməsi kafedrasının
11.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 03.11.2016

Sevda Bəkirova

E-mail: sevdabekirovaa@gmail.com

ADU

BENİTO PEREZ QALDOSUN “MARIANELA” ƏSƏRİNDƏKİ TERMİNLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİ

Açar sözlər: termin, terminologiya, tərcümə, transformasiya

Keywords: term, terminology, translation, transformation

Ключевые слова: термин, терминология, перевод, трансформация

Məqalə Benito Perez Qaldosun “Marianela” əsərində rast gəlinmiş terminlərin Azərbaycan dilinə tərcüməsinin nəzəri-praktik təhlilinə həsr olunmuşdur.

Tərcümə məxəz dildəki leksik vahidlərin hədəf dildə uyğun leksik vahidlərlə əvəz edilməsi prosesidir. Bu proses zamanı bir sıra çətinliklərin meydana çıxması qaçınmazdır. Həmin çətinliklərdən biri də terminlərin tərcüməsiylə bağlıdır.

Terminlər elm və texnikanın bütün sahələrində öz əksini tapır. Bu sahələrdə işlədilən dil terminoloji dil adlanır. Elmi dilin adı adamlar üçün çətinliyi və quruluşu onun terminoloji dil olmasına görədir. Hər elm sahəsinin məxsusi terminologiyası var. Müxtəlif terminlərin məcmusundan yaranmış şəbəkəyə “terminologiya” adı verilir. Bir elmi öyrənmək onun terminlərini öyrənməkdən başlayır və terminoloji dili öyrənmək yeni bir dil öyrənmək kimidir. Hansısa elm sahəsinə aid mətnlərdə nə yazıldığını anlamaq artıq o elmə bələd olmaq deməkdir. Çünki elmi mətn terminlərlə qurulmuş mətndir. Sözlərin gündəlik danışığ dilindəki anlamları ilə elmi teksti anlamaq mümkün deyil. Məsələn, “güc” politologiya elmində başqa, fizika elmində başqa, gündəlik danışığda da tamamilə başqa anlam daşıyır. Kimsə qolundakı gücü, ya da gözəlliyinin gücünü nəzərdə tutaraq politologiyadakı “güc” terminini başa düşə bilməz.

Bir termin definisiya (tərifini vermə) yolu ilə yaranır. “Definisiya” sözünün hərfi anlamı hüdudlandırmaq, sərhədləmək, sərhədlərini çəkmək; “termin” sözünün hərfi anlamı isə sərhəd, daha doğrusu, sərhəd daşı deməkdir. Tutaq ki, narıncı rəngin definisiyasını vermək, tərif etmək onu sarı və qırmızıdan ayırmaq, sərhədlərini çəkmək, demarkasiya etmək mənasına gəlir.

Elmdə terminlər sayəsində mümkün olduğu qədər dəqiqlik və monosemantiklik, obyektivlik və neytrallıq təmin edilir. Sənətin dili isə polisemantikdir. Bir sənət əsərindəki bütün sözlər ya da simvollar cürbəcür yozula və bu yozumlardan cürbəcür mənalar çıxarıla bildiyi halda, bir terminin anlamı kontekstdən, oxucunun yozumundan, duyğularından və başqa assosiasiyalardan asılı deyildir. Elmi sənətdən ayıran, birincinin termin aləti ilə işləməsidir. Terminlərlə düşünmək və işləmək definitiv sərhədlər daxilində qalmaq deməkdir.

Terminlər tərcümə prosesində çətinlik yaratsalar da, onları başqa dilə transformasiya etmək üçün bir sıra üsullar mövcuddur. Məsələn, məxəz dildəki bir termini tərcümə etmək üçün hədəf dildə təxmini ekvivalent, yaxud yeni termin, yeni ifadə yaratmaq mümkündür [1, s.76]. Belə olan halda, ekvivalenti ayırmaq məqsədlə əvvəlcə o dırnaqda yazılır, sonra isə dırnaqsız. Bu o deməkdir ki, hədəf dil onu artıq bir ekvivalent kimi qəbul etmişdir. Bəzən termin

transkripsiya edilir, ardınca tərcümə ilə müşayət olunur. Bəzən də termin hərfi tərcümə oluna, sonra onun transkripsiyası, sonra da denotasiyası verilə bilər. Bundan başqa tərcümə prosesində məxəz mətndəki terminin hədəf dilin tələbinə uyğunlaşdırılaraq təbiiləşdirilməsi də mümkündür [1, s.77].

Benito Perez Qaldosun “Marinela” əsərində baş qəhrəmanlardan biri olan Pablo kor bir gəncdir. Bir gün həkim Teodor Qolfin onun yaşadığı yere gəlir və Pablonu müalicə edərək kor gəncin gözlərini açır. Bu səbəbdən də əsərdə oftalmologiya ilə bağlı terminologiya yer alır. Həmin terminlərə nəzər salaq.

El **examen catóptrico** que hice ayer no me indica lesión retiniana ni alteración de los nervios de la visión. Həkim Teodor Qolfinin dediyi bu cümlədə **examen catóptrico** termini nəzərə çarpır və **katoptrik müayinə** kimi tərcümə olunur. Qeyd edək ki, katoptrika işığın əks olunma xüsusiyyətlərini öyrənən optik sahədir [2, s. 95].

El **iris** tiene fisura. La **pupila** necesita que pongamos la mano en ella. La larguísima falta de ejercicio en sus funciones le ha producido algo de **glaucoma**. Bu sözləri isə həkim oğlanın gözlərini müayinə edərkən deyir. Bildirir ki, **qüzehli qişada** çat var. **Gözün bəbəyinə** isə əl gəzdirmək gərəkdir. Göz çox uzun müddət öz funksiyalarını yerinə yetirmədiyinə görə **qlaukoma** müşahidə olunur. Qlaukoma görmə liflərinin ölümünə səbəb olan, göz daxili təzyiqlə bağlı göz xəstəliyidir.

Əsərdə hadisələr əsasən Sokartes adlı mədənlərdə cərəyan edir. Buna görə də mədəncilik, maşınqayırma, mineralogiya və dəmirçiliklə bağlı terminlərə də tez-tez rast gəlinir. Həmin terminlərə nəzər salaq.

La cabeza humana que no estuviera hecha a tal espetáculo, podría presenciar el feroz combate de mil ruedas dentadas que sin cesar se mordan unas a otras y de gancho que se cruzaban royéndose, y de tornillos que, al girar clamaban con lastimero quejido pidiendo aceite. Əsərdəki bu cümlədə **ruedas dentadas**, **gancho** və **tornillo** terminləri işlədilmişdir. Onların dilimizə tərcüməsi isə belə olacaq: Bu cür mənzərəni görməmiş bir insan dayanmadan bir-birini dişləyən **zəncir çarxlarının**, [3, s.423] gəmirərək bir-birinə keçən **qarmaqların**, çevrilərək həzin sızıltıyla yağ istəyən **vintlərin** şiddətli mübarizəsinə şahidlik edə bilər.

Era el gran martillo-pilón que había empezado a funcionar. Bu cümlədə istifadə olunmuş **martillo-pilón** termini metalları isti halda əzən mexaniki aləti bildirir və tərcüməsi belədir: Nəhəng **buxar çəkici** işləməyə başladı.

Hombres negros, que parecían el carbón humanado, se reunían en torno a los objetos de fuego que salían de las fraguas, y cogiéndolos con aquella prolongación incandescente de los dedos a quien llaman tenazas, los trabajaban. ¡Extraña escultura la que tiene por genio al fuego y por cincel al martillo! Cümlədəki **tenaza** və **cincel** terminlərinin tərcüməsi belədir: Canlanmış kömürə bənzəyən qaradərililər döyülmüş metalların ətrafına toplaşır dılar və **maşa** adlanan közərmiş barmaqlarla onları götürərək üzərlərində işləyirdilər. Bu, oddan qorxmayan və **iskənəli** çəkicə bənzəyən qəribə bir alətdir. Qeyd edək ki, **iskənə** metal, dəmir və ağacların emalında tətbiq olunan, metaldan hazırlanmış, dayaz oyuqlar açmaq, kəsmək, yonmaq və təmizləmək üçün istifadə edilən yastı, polad alətdir.

Los mineros derrumbaban aquí, horadaban allá, cavaban más lejos, rasguñaban en otra parte, rompían la roca cretácea, desbarataban las graciosas láminas de pizarra samnita y esquistosa, despreciaban la **caliza arcillosa**,

apartaban la **limonita** y el **oligisto**, destrozaban la preciosa **dolomía**, revolviendo incesantemente hasta dar con el **silicato de zinc**. Bu cümlədə isə xeyli mineralogiya ilə bağlı termin işlədilmişdir. Onların tərcüməsinə nəzər salaq: Mədəncilər burda devirir, orda deşir, bir qədər uzaqda qazırdılar, digər tərəfdə cızır, təbaşirli qayaları çapır, İtaliyada qədim tayfa- Samnitlərə məxsus və lay-lay şifer hissələrini parçalayırdılar, **gilli əhəngdaşını** məhv edir, [4, s.23] **limonit** və **hematit** minerallarını kənara çıxarıf, **dolomit** mineralını isə **sink silikatına** çevrilənədək qarışdırırdılar [4, s.92].

Las mujeres ocupadas en lavar parecían una pléyade de equivocadas ninfas de **barro ferruginoso crudo**. Metalları yumaqla məşğul qadınlar **dəmirli xam gilin** səhvən sahibəsinə çevrilmiş pərilərə bənzəyirdilər.

Aquellos son **hornos de la calcinación**, que arden día y noche. Onlar gecəgündüz yanan **metal əritmə sobalarıdır**.

Göstərilən nümunələrdən də göründüyü kimi müxtəlif sahələrə məxsus terminlərin Azərbaycan dilində qarşılığını vermək mümkündür. Əks təqdirdə isə termini olduğu kimi saxlamaq, ardınca izahını vermək olar.

Ədəbiyyat

1. Q.H.Bayramov. Tərcümə sənəti. Bakı: OKA Ofset nəşriyyatı, 2008
2. K.Q.Tağibəyov. Oftalmoloji izahlı lüğət. Bakı: Çəşioğlu nəşriyyatı, 2003
3. Rezo Əliyev. Maşınqayırma leksikonu, II hissə. Bakı: Appostrof nəşriyyatı, 2012
4. República de Colombia, Ministerio de Minas y Energía, Glosario técnico y minero, Bogotá D.C, 2003

Summary

Translation of terms used in the book of Benito Perez Galdos called “Marianela” into Azerbaijani

The article is devoted to the problems of translation of terms in different areas into Azerbaijani and explains the importance of terminology in various fields of science and technology. Different methods of transformation and definitions of the terms used in “Marianela” are commented.

Резюме

Перевод терминов, используемые в книге Бенито Перес Гальдос под названием “Марианела” на азербайджанский язык

Статья посвящена проблемам перевода терминов в различных областях на азербайджанский язык, а также объясняет важность терминологии в различных областях науки и техники. Различные методы трансформации и определения терминов используемых в “Марианела” прокомментированы.

*Rəyçilər: dos. A.Əliyeva, b/m. H. Əmirov
ADU-nun Tərcümə fakültəsi nəzdindəki
İspan dili kafedrasının
05.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 02.11.2016

Nigar Talıbova

E-mail: camalova.nigar@gmail.com

ADU

KAMILO XOSE SELANIN “ARI ŞANI” ROMANINDAN SEÇİLMİŞ FRAZEOLJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİNƏ DAİR

Açar sözlər: frazeoloji birləşmələr, deyimlər, sabit söz birləşmələri, kollokasiyalar

Keywords: phraseologisms, phrases, fixed expressions, collocations

Ключевые слова: фразеологические обороты, высказывание, устойчивые обороты, коллокации

Linqvistik araşdırmalar göstərir ki, frazeoloji birləşmələr (FB) hər bir dildə nitqə ifadəlilik, obrazlılıq gətirən, fikri lakonik edən dil vahidləridir. Azərbaycan dilinin dilçilik kitablarında belə birləşmələrə sabit birləşmələr deyilir. Bir qayda olaraq, frazeoloji birləşmələr fikri yığcam etmək üçün məcazi mənalı olur. Məsələn: ürəyi düşmək, qəlbinə toxunmaq, özündən çıxmaq, zəhləsi getmək, burnunu sallamaq və s. Frazeoloji birləşmələr mənaca bir sözə bərabər olub, həcmcə bütöv leksik vahidlərdir. Lüğətlərdə frazeoloji vahidlərin hərfi təcüməsi deyil semantik açılışı verilir.

Ümumiyyətlə frazeologizmlər linqvistik vahid kimi dil universalisi olduğu üçün müxtəlif dillərdə onun tərifı təxmini olaraq eynidir. O cümlədən ispan dilində onlar idiomlar adlanırlar, yazıda və nitqdəki funksiyları isə azərbaycan dilindəkilərlə çox vaxt eynilik təşkil edir.

İspan dilinə görə onlar müəyyən dərəcədə idiomatiklik və sabitlik ifadə edən söz birləşmələridir. Həmin birləşmələrinin mənası tərkibindəki sözlərin ayrılıqda mənalarına görə müəyyən edilmir və bu tip strukturlara əlavələr, hər hansı digər modifikasiyalar etmək mümkün deyildir. İspan dilində buna misal olaraq: paño de lágrimas – təsəlli verən, dar calabazas – ağzından vurmaq, eso es coser y cantar – su içmək qədər asan, dicho y hecho – dedi və etdi!, de tal palo, tal astilla – anasına bax qızını al, qırağına bax bezini al [1, s.12].

Frazeoloji vahidlər əsasən qrammatik cəhətcə sabit olur, yəni araya söz əlavə edilmir. FB dedikdə lakonik deyimlər və uyğun kollokasiyalar nəzərdə tutulur. Kollokasiyalar elə növ birləşmələrə deyilir ki, burada bir tərəf mənaya görə digər tərəf isə birinci tərəfə uyğun olaraq seçilir. Məsələn: mercado negro – qara bazar [2].

Frazeologiyada sabit söz birləşmələri məcazilik əsasında yaranır – birləşməni təşkil edən tərəflərdən biri və ya hər ikisi məcaziləşmiş olur. Məcazilik belə birləşmələri sərbəst birləşmələrdən fərqləndirir. Sabit söz birləşmələri tarixən sərbəst birləşmə modelləri əsasında, sərbəst birləşmələrin tərəflərinin məcaziləşməsi, qaynayıb-qovuşması, bir məfhumun ifadəçisinə çevrilməsi əsasında formalaşmış olur. Sərbəst birləşmələrdən fərqli olaraq, frazeoloji birləşmələr şifahi nitqdə məcaziləşmə mərhələsi keçdikdən sonra dilin lüğət tərkibinə daxil olur, ayrı-ayrı sözlərlə yanaşı, lüğət tərkibindən götürülüb cümləyə daxil edilir. Leksikləşmiş olduğundan cümlənin sadə bir üzvü kimi çıxış edir; məs.: Bir kiçik dost kimi gileylənərək, Bu

axşam dil açdı sinəmdə ürək. (S.Vurğun) Bu misalda dil açdı birləşməsi məcaziliyi, emosionallığı, ekspressivliyi ilə digər birləşmə növlərindən fərqlənir. Xalqımızın yaddaşında bel bağlamaq, dilə gəlmək, baş açmaq, əldən düşmək, ürəyi yanmaq, fikrə getmək, dəhşətə gəlmək, qulaqardına vurmaq və s. kimi müxtəlif semantik isimlərdən düzəlmiş saysız obrazlı frazeoloji sabit söz birləşmələri vardır. İspan dilində isə bu növ birləşmələrə *echar de menos* – darıxmaq, *caer en la cuenta* – dərk etmək, *hacer caso* – fikir vermək, *llevar a cabo* – sonlandırmaq, *romperse la cabeza* – baş sındırmaq və.s. misalları göstərmək olar.

İspan dilində FB və ya idiomlara veyerizmlər, sitatlar, atalar sözləri, məsəllər və.s. aiddir. *Veremos dijo un ciego* – baxarıq, dedi bir kor (veyerizm), *la almohada es un buen consejero* – gecenin xeyrindənə gündüzün şəri yaxşıdır; *el que las cosas apura pone la vida en aventura* – tələsən təndirə düşər; *mas vale tarde que nunca* – gec olsun güc olmasın; *donde hay humo, hay calor* – od olmayan yerdən tüstü çıxmaz və.s. deyimləri ispan və azərbaycan dillərində qarşılaşdırmaqla fərqli və anoloji cəhətləri üzə çıxarıb linqvistik araşdırma və təhlillər apara bilirik [2].

Verdiyimiz misalları əyani təqdim etmək üçün ispan ədəbiyyatından nümunə götürək. İspaniyada frazeologiya nümunələri ilə zəngin əsər müəlliflərindən biri də ispan yazıçısı, publisist, ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatı laureatı, İspaniya Kral adına elmlər akademiyası üzvü, Servantes Mükafatı laureatı, Kamilo Xose Seladır. Kamilo Sela ispan dilinin bədii inkişafında, ümumbəşəri problemləri ispan adət-ənənəsi daxilində işıqlandırmaqda mühüm əməyi olan müasir ispan yazıçılarından. Onun "obyektiv" realizm normalarına uyğun olaraq yaradılmış roman "Arı Şanı" da (1943-cü ildə yazılmış və 1951-ci ildə dərc olunmuş) digər romanları kimi çox böyük maraqla qarşılanmışdır. Əsərdə Madridin frankist rejimi illərindəki həyatından danışılır. Əsər altı fəsil və finaldan ibarət olub, eyni bir şəhərdə üç gün ərzində müxtəlif insanların həyatlarına toxunur. Maraqlı frazeologiya nümunələrinə bütün roman boyu rast gəlinir, bu cəhətdən üçüncü fəsil xüsusi maraqlı kəsb edir. Nümunələrə nəzər yetirək:

"No des la lata más de lo necesario" – burada oğlan qısqançlıq səhnəsi yaradan nişanlısına onu bezdirdiyini bildirmək üçün bu ifadəni işlədir. İlk baxışdan tənəkə qutu mənasını verən "lata" sözü ilə "darıxdırıcı, xırdaçı, mənasız mübahisə edən insan" arasında bir əlaqə görmək mümkün olmasa da ifadənin mənşəyi bizim üçün vəziyyəti izah edir. İspaniyanın Malaqa şəhərində bir türmədə məhbuslara müxtəlif şərabların qarışığından hazırlanmış spirtli içkilər satmışlar. Tənəkə qutularda satılan bu içkiləri qəbul edən məhbuslar sərxoş olur və bu vəziyyət türmə nəzarətçilərini hədsiz bezdirirdi. Azərbaycan dilində biz bunu "ucundan tutub ucuzluğa getmə" şəklində verə bilirik [3, s.54].

"Eres un cardo" – ispanca "cardo" qanqal deməkdir, kobud insanlara deyilir. Qanqal bitkisinin tikanlı olması ona bu məcazi xüsusiyyəti verir. Dilimizdə bu ifadəni "çox acıdılən" kimi göstərmək olar.

"Muy mona" – mona sözünün hərfi mənası meymundur. Təəccüblü isə odur ki, ispan dilinin izahlı lüğətində bu söz əsasən uşaqlar və ya kiçik, zərif şeylər haqqında işlədilir və "gözəl", "qəşəng" mənalarını ifadə edir. Bu sözün semantik cəhətdən belə müsbət mənə ifadə etməsinin əsas səbəbi meymunun ünsiyyətçil,

mehriban və insan dostu olmasıdır. Daxili gözəlliyi təcəssüm etdirən bu xüsusiyyətlər zaman içərisində çevrilərək xarici görünüş ifadə etməyə başlamışdır.

“Meter la pata” – Bu ifadə əslində yanılmaq anlamında işlədilir. Pata ispancadan tərcümədə ayaq, pəncə deməkdir. İfadədə bu mənanı verməsi isə onunla bağlıdır ki, qədim zamanlarda ovçuların qurduğu tələləri ayağı ilə basan adamlar oraya düşürdülər. Dilimizdə bu ifadənin qarşılığını “özünü işə salmaq, cəncələ salmaq” birləşməsi ilə verə bilərik [3, s. 55].

“Pasar las de Caín” – bu ifadə işlər pis getdiyi zaman işlədilir. İfadənin kökü Bibliyaya söykənir. Caín – yəni Qabil qardaşı Habil qısqanaraq öldürür və cəza olaraq Tanrı ona hər iki həyatı boyu ağır işlər verir ki, əbədi əzab çəksin. Azərbaycan dilinə bunu “cəhənnəm odunda yanmaq”, “əzabdan qovrulub yanmaq” kimi tərcümə etmək olar [3, s.56].

“Cada mochuelo a su olivo” – mochuelo İspaniya üçün xarakterik olan bir bayquş növüdür. Olivo isə təxmin edildiyi kimi zeytun ağacıdır. Hərfi tərcüməsi hər bayquşun öz zeytun ağacına getmək zamanıdır. Əsərdə bu ifadəni “hərər öz işinə-gücünə getsin” kimi tərcümə etmək olar.

“A la vejez, viruelas” – hər fən “qocalıqda çiçək xəstəliyi tutmaq” mənası verən bu söz birləşməsinin əsası 15-16-cı əsrlərə, çiçək xəstəliyinin geniş vüsət aldığı dövrlərə dayanır. Belə ki, bu xəstəlik yüzlərlə can almış və əsasən cavanlar və uşaqlar yoluxmuşlar. Bu səbəbdən qoca yaşında kiminsə bu xəstəliyə tutulması qəribə bir hadisə kimi qəbul edilirmiş. Hal-hazırda isə yaşlı insan üçün qəribə sayılan hərəkətlər edən qocalara aid işlədilir. İstehza ilə “qocaldıqca xərifləmək” şəklində verə bilərik [3, s.58].

“Hablar por los codos” - “dirsəkləri ilə danışmaq” kimi hər fi tərcümə edilən bu ifadənin yaranma səbəbi ispanların danışdıqları zaman jestlərdən, əl-qol hərəkətlərindən çox istifadə etmələridir. Çox danışan insanlar barədə deyilir. Əsərdə kontekstə uyğun olaraq “başı söhbətə qızıışmaq” kimi tərcümə edilə bilər.

“Atar a los perros con longaniza” – “itləri kolbasa zənciri ilə bağlamaq” – bu məsəl kiminsə maddi imkanını həddən artıq şişirtmək üçün istifadə edilir. İfadə Salamankada yaranıb. Deyilənə görə kolbasa fabrikinin işçisi hər gün bir itin fabrikə girdiyi görməkdən yorularaq iti bağlamaq qərarına gəlir. Bunun üçün heç bir şey tapmayan işçi kolbasa zənciri ilə onu bağlayır. Yaxınlıqda keçənlər isə bunu görüb “görün necə zəngindirilər, iti kolbasa ilə bağlayıblar” deyə düşüncülər. Bəzən qarşı dildə analoji tərcümə variantı olmadıqda oxşar bənzətmə ilə həmin semantikanı çatdırmaq, ötürmək mümkündür [3, s.62].

“No vender ni una escoba” – “bir süpürgə belə satmamaq” kimi hər fi tərcümə edilsə də dilimizdə ifadənin müvafiq qarşılığı “bir qara qəpik də qazanmamaq” və ya “bir çöp də sata bilməmək” olar [3, s.65].

“Echase al cuerpo” – nəşə yemək, içmək mənasını verib, hər fən “bədənə atmaq” kimi tərcümə edilən bu ifadənin dilimizdə əslində çox yaxın qarşılığı mövcuddur. “Ari Şanı” əsərində bu söz birləşməsi “bədənə vurmaq, cana vurmaq” “nuş etmək” kimi tərcümə edilə bilər.

“Estar que echar las muelas” (por la boca) – hər fən əsəbdən “dişləri ağzından çıxmaq” kimi tərcümə edilir. Butulkalarını aşırıdan ofisiyanta bərk acıqlanan Kafe sahibəsi donya Rosa onu bərk danlayır. Əsərdə Donya Rosanın

əsəbi vəziyyəti bu söz birləşməsi ilə təsvir edilib. Dilimizdə onun qarşılığı “ağzından od püskürmək” olar.

İllustrativ materialın sərgisindən aydın oldu ki, FB xüsusilə bədii tərcümə də daha çox rast gəlinir. Bədii tərcümədə ekvivalentlərin düzgün tapılması, orijinalın dilini bilmək, ən əsası onu duymaq, eyni zaman ana dilinin bütün incəliyini mənimsəmək qədər tərcüməçinin şəxsi keyfiyyətləri də önəmlidir [4, s.97].

Ədəbiyyat

1. Carmen Navarro, "Didáctica de las unidades fraseológicas"
2. https://es.wikipedia.org/wiki/Unidad_fraseol%C3%B3gica
3. Camilo Jose Cela. "La Colmena". Espasa libros, 1999.
4. F.Abdullayeva. Peşəkar Tərcümənin Əsasları. Bakı 2010. Uniprint.

Summary

On the translation of some phraseologisms from the novel called "The Beehive" of Camilo Jose Sela into Azerbaijani

The article is devoted to the problems of translation of the phraseologisms from the Spanish into Azerbaijani. It deals with the phraseologisms, their origin and place in the belles-lettres. Subsequently, here examples with the corresponding explanations from the novel "The Beehive" of the Spanish prosaic Camilo Jose Sela are given and shown possible translation forms into the Azerbaijani language are shown.

Резюме

О переводе некоторых фразеологических оборотов из романа "Улей" Камило Хосе Селы на азербайджанский язык

Данный текст посвящен проблемам перевода, появившимся во время перевода фразеологических оборотов с испанского языка на азербайджанский. Фразеологические обороты испанского языка, их происхождение показаны на примере художественной литературы. На примере произведения испанского прозаика Камило Хосе Селы "Улей" даны соответствующие объяснения и показаны возможные формы перевода с испанского языка.

*Rəyçi: dos. A.Əliyeva
ADU-nun Tərcümə fakültəsi nəzdindəki
İspan dili kafedrasının
05.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 02.11.2016

KONVERSIYA VƏ ŞƏKİLÇİLƏR VASİTƏSİLƏ YARANAN FEİLLƏRİN SEMANTİK TƏHLİLİ

Açar sözlər: sözdüzəltmə, konversiya, şəkilçi, leksik-qrammatik

Keywords: wordbuilding, conversion, suffix, lexico-grammatic

Ключевые слова: словообразования, конверсия, суффикс, лексико-грамматический

Dil öz lüğət tərkibini daima yeni sözlərlə təchiz edir. Bu isə əsasən sözdüzəltmə yolu ilə həyata keçirilir. Məhz bununla əlaqədardır ki, digər dil sistemlərindən fərqli olaraq sözdüzəltmə ətrafda baş verən dəyişiklikləri daha dəqiq və dürüst əks etdirir. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində sözdüzəltmə aparıcı və xüsusi bir rola malikdir.

Qeyd edək ki, əsrimizin əvvəllərində sözdüzəltməyə gah qrammatikanın, gah da leksikologiyanın hissəsi kimi baxırdı. Müxtəlif tədqiqatçılar bunu müxtəlif səbəblərlə əlaqələndirirdilər. Meşkov sözdüzəltməni qrammatika ilə bağlayan aşağıdakı səbəbləri göstərirdi:

1) Qrammatikada olduğu kimi, sözdüzəltmədə də yeni söz düzəltmək üçün oxşar morfoloji vasitələrdən istifadə edilir;

2) Sözdüzəltmə də sözün bir nitq hissəsindən digərinə (*move-movement*), bir leksik-qrammatik kateqoriyadan digərinə keçməsi ilə əlaqədardır.

Sözdüzəltməni leksikologiyanın obyektini hesab edən bir çox tədqiqatçılar aşağıdakı səbəbləri əsas götürürdülər:

1) Sözdüzəltmə nəticəsində məhz leksik vahid yaranır.

2) Sözdüzəltmə dilin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsi vasitəsidir.

Lakin sonralar aparılan tədqiqatlar sözdüzəltmənin müstəqil bir dilçilik aspekti olduğunu sübut etdi. Bunu müxtəlif səbəblərlə əlaqələndirən müəlliflərin (Arbekova T.İ., Meşkov O.D., İvanov A.N., H.Marçand) tədqiqatlarını ümumiləşdirib aşağıdakı səbəbləri əsas göstərmək olar:

1) Sözdüzəltmə zamanı qrammatik fleksiyalara bənzər vasitələrdən istifadə edilir, lakin bu vasitələr qrammatik fleksiyalardan əsaslı surətdə fərqlənir. Belə ki, qrammatik fleksiya bütün kateqoriyalardan olan sözlərə qoşulma xüsusiyyəti ilə seçilir. Məsələn, ingilis dilində bütün sayıla bilən isimlərin sonuna “s” şəkilçisi artırmaqla cəm forma düzəlir. Digər formada düzəlmələr isə “müstəsnalar” təşkil edir. Sözdüzəldici şəkilçilərdə isə vəziyyət bir qədər başqadır. Burada sözdüzəldici şəkilçilər söz kökünə görə artırılır və müxtəlif şəkilçilər vasitəsilə düzələn sözlərə müstəsnalar kimi baxılır. Məsələn, *read - reader, walk - walkment*.

2) Sözdüzəltməni qrammatikanın sahəsi kimi təqdim etməyə əsas verən səbəblərdən biri də sözdüzəltmə zamanı yeni nitq hissəsinin yaranması fikridir. Lakin bu fikir heç də özünü doğrultmur, çünki sözdüzəltmə zamanı yeni nitq hissəsinin yaranması qrammatik qaydalara deyil, sözdəyişdirici qanunauyğunluğa əsaslanır.

3) Sözdüzəltməni leksikologiya ilə əlaqələndirən səbəblərdən biri sözdüzəltmə zamanı yeni leksik vahidin yaranmasıdır. Bildiyimiz kimi, leksik vahid həm də leksikologiyanın predmetidir. Lakin burada hazır lüğət tərkibinin hissəsi olan leksik vahid nəzərdə tutulur. Beləliklə, sözdüzəltmə nəticəsində yaranan leksik vahid bura daxil deyil.

4) Sözdüzəltməni leksikologiya ilə əlaqələndirən səbəblərdən biri də onun lüğət tərkibinin zənginləşməsinin əsas yolu hesab edilməsi fikridir. Lakin sözdüzəltmə bu yollardan yalnız biridir.

Beləliklə, yuxarıda sözdüzəltməyə müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən yanaşan tədqiqatçıların fikirləri ilə tanış olduq. Onların bir qismi sözdüzəltməni qrammatika və leksikologiyanın obyektinə, digər bir qismi isə müstəqil bir elm sahəsi kimi qəbul edərək bunu müxtəlif səbəblərlə əlaqələndirirlər. Fikrimizcə, sözdüzəltmənin müstəqil bir elm sahəsi kimi ayrılması daha düzgün və məqsədəuyğun olar.

Ümumiyyətlə, dilin hər hansı bir aspektinin xüsusi sahə kimi ayrılması üçün onun xüsusi tədqiqat obyektinə olmalıdır. Sözdüzəltmə üçün belə bir tədqiqat obyektinə isə, Meşkovun fikrincə, şəkilçilər, konversiya və digər sözdüzəldici vasitələr nəticəsində yaranmış sözdür.

Sözdüzəltmədən danışarkən, adətən şəxsi və kütləvi söz yaradıcılığı nəticəsində dilin lüğət tərkibinin yeni sözlərlə zənginləşməsi nəzərdə tutulur. Şübhəsiz ki, yeni söz yaratmaq sözdüzəltmənin əsas funksiyasıdır. Doğrudan da, dünyanın dərk olunması, yeni-yeni obyektlərin yaranması və kəşfi dildən yeni-yeni terminlər tələb edir. İnsan öz zəhməti nəticəsində yaratdığı və ya təbiətin ona bəxş etdiyi yeni predmetlər haqqında danışmalı olur. Bu isə öz növbəsində elə dil nümunəsi tələb edir ki, orada artıq frazalar, dilin lüğəti acizdir. Beləliklə, sözdüzəltmə lüğəti söz ehtiyatının tükənməsi təhlükəsindən qurtaran ən əsas dil mexanizmlərindəndir.

Sözdüzəltmədən danışarkən Arbekovanın maraqlı müqayisəsini qeyd etmək yerinə düşərdi. O göstərir ki, yeni yaranmış sözün morfoloji quruluşu əsas götürülsə də, bəzən etimoloji nöqtəyi-nəzərdən bu özünü doğrultmur. Məsələn, hamıya məlum olan *“boycott”* sözü şəxsi adla bağlıdır və quruluşuna görə sadə sözdür. Lakin *“boy”* hissəciyinə əsas söz kimi yanaşma *“ladycott”* zarafatına variantının meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. *“Ladycott”* müəyyən bir mağazada bahalıqla əlaqədar ərzaq məhsullarını almaqdan imtina edən evdar qadınların etirazı mənasında işlənir. Beləliklə, Arbekova sözdüzəltmə zamanı yeni yaranmış sözlərin etimologiyasına diqqət yetirməyi qarşıya əsas məqsəd kimi qoyur və öz tədqiqatlarını bunun əsasında qurur.

Müasir ingilis dilinin önlük və sonluq sistemlərini müqayisə edərkən aydın olur ki, onların arasında funksional və semantik cəhətdən müəyyən oxşarlıq mövcuddur. Funksional cəhətdən onlar yeni söz yaranması üçün bir növ *“tikinti materialı”* dirlər, semantik cəhətdən isə onlar bu və ya digər dərəcədə mücərrəd mənaya malikdirlər. Bundan başqa, artıq qeyd etdiyimiz kimi, bu şəkilçiləri sözlərlə yaxınlaşdıran xüsusi keyfiyyətlər də mövcuddur. Belə ki, şəkilçi quruluşundan başqa, semantik cəhətdən də sözün semantik və quruluş cəhətlərini təkrarlama və ya sözün xüsusiyyətləri şəkilçidə də öz əksini tapır. Məsələn, sinonimlik, antonimlik, çoxmənalılıq və s. xüsusiyyətlər bu qəbildəndir.

İngilis dilində sözdüzəltmədə önlük və sonluqların oxşar cəhətləri olduğu kimi, onlar arasında bəzi fərqlər də mövcuddur. Belə ki, sonluqlar müəyyən nitq hissələrinə qoşularaq ikili xarakter daşdığı halda (sözdüzəldici və sözdəyişdirici) önlüklər yalnız sözdüzəldici xarakter daşıyır. Məsələn, “-ness” sonluğu eyni vaxtja həm keyfiyyət, vəziyyət, həm də sözün müəyyən kateqoriyaya (ismə) mənsub olduğunu bildirir. Önlüklərdə isə vəziyyət başqa cürdür. Müəyyən bir önlüyün köməyilə həm isim, həm sifət (*non-*); həm fel, həm sifət (*de-*) və s. düzəltmək olar.

Bəzi tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, sonluqla müqayisədə ön şəkilçilər sözün leksik mənasını dəyişmək kimi yalnız müstəsna xüsusiyyətə malikdir. Başqa sözlə, önlüyün əsas funksiyası önlük modelləri arasında sözün xarici görünüşünü dəyişməklə mənasını dəyişməkdir. Lakin bununla qeydsiz-şərtsiz razılaşmaq olmaz, çünki bəzən dil faktları bunu təsdiqləmir.

Müasir ingilis dilində önlük sisteminin inkişafı önlüklərin funksiyasında da dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Belə ki, sözdəyişdirici funksiya ilə yanaşı önlük yeni söz yaratma funksiyasını da qazanmışdır. Məsələn, hipotetik nəzəriyyəyə aid olub “nəyinsə əleyhinə” mənasını verən “*anti-*” önlüyü isim və sifət köklərinə qoşularaq əsas mənaya tamamilə əks olan mənə ifadə edir. Belə ki, “*antielelectron*” sözü “mənfi elektron yükü ilə yüklənmiş elementar hissəcik” mənasını ifadə edən “*electron*” sözündən fərqli olaraq “müsbət elektrik yükü ilə yüklənmiş elementar hissəcik” mənasını verir. Beləliklə, “*electron*” və “*antielelectron*” müxtəlif keyfiyyətlər ifadə edən, müxtəlif mənalı sözlərdir. Bu funksiya baxımından önlüklər sonluqlarla üst-üstə düşür.

Ümumiyyətlə, önlüklər və sonluqlar sözdüzəltmə prosesində bir-birindən təcrid olunmuş halda mövcud ola bilməz. Onların qarşılıqlı əlaqəsi sistem xarakteri daşıyır, yəni müasir ingilis dilində onlar arasında müəyyən mənada sinonim əlaqə mövcuddur.

İngilis dilində sözdüzəltmə yalnız ön və son şəkilçilərlə məhdudlaşmır. Bu prosesdə yarımşəkilçilərin daha dəqiq desək, yarımönlüklər və yarımsonluqların rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu cür yarımşəkilçilər sözdüzəltmə prosesində çox fəal iştirak edir və onların köməyilə yeni sözlər yaranır. Belə yarımşəkilçilərə *euro-*, *bio-*, *micro-*, *self-*, *half-*, *graphy-* və s. aiddir.

Bütün bu qeyd etdiklərimizi bədii ədəbiyyatdan gətirdiyimiz cümlə nümunələri ilə illustrativ şəkildə şərh etməyimiz olduqca vacibdir.

The male fish always let the female fish feed first and the hooked fish, the female, made a wild, panic-stricken, despairing fight that soon exhausted her, and all the time the male had stayed with her crossing the line and circling with her on the surface. (p.39)

He had come up from deep down in the water as the dark cloud of blood had settled and dispersed in the miledeep sea (p.75).

Hər iki cümlədə “*des-*, *dis-*” önlüklərinin köməyilə düzəltmə fellər yaranmışdır. Bildiyimiz kimi, bu önlüklər inkarlıq bildirir. Burada da, “*despair*” feli “ümidini itirmək”, digər cümlədəki “*disperse*” feli isə “yayımaq, yox olmaq” mənasında işlənir.

1. *But it coagulated and dried before it reached his chin and he worked his way back back to the bow and rested against the wood. (p.41)*

2. *He was afraid that it might naussate him and he would vomit and lose his strength. (p. 64)*

Bu cümlələrə diqqət yetirsək, görürük ki, hər iki cümlədəki düzəltmə fel quruluşuna görə bir-birinə bənzəyir. Lakin onlar arasında fərq var. Belə ki, birinci cümlədəki “*coagulate*” düzəltmə feli əks sözdüzəltmə, ikinci cümlədəki “*nauseate*” düzəltmə feli şəkilçi vasitəsilə yaranmışdır. Buna görə də “*coagulate*” felinin tərkibindəki “*-ate*” hissəciyi ilə “*nauseate*” felinin tərkibindəki “*-ate*” şəkilçisini bir-birilə qarışdırmaq olmaz. Beləliklə, “*coagulate*” feli “qalınlaşmaq, möhkəmləşmək”, “*nauseate*” feli isə “pərt etmək, məyus etmək” mənasında işlənir.

He adjusted the sack and carefully worked the line so that it came across a new part of his shoulders. (p. 41)

Bu cümlədəki düzəltmə fel demək olar ki, qeyri-məhsuldar model əsasında yaranmışdır. Bu model əsasında yaranan düzəltmə fellərə təsadüfi hallarda rast gəlmək olar. *Ad+Adv+V* modeli əsasında yaranmış “*adjust*” feli “nəyinsə yerini dəyişərək uyğun vəziyyətə salmaq” mənasını verir.

After all I abused it much in the night when it was necessary to free and unite the various lines. (p. 47)

Burada da, inkarlıq bildirən “a” önlüyü vasitəsilə düzəltmə fel yaranmışdır. Beləliklə, “*abuse*” feli “sui-istifadə etmək” mənasını verir.

But who replaces this fish if I took some fish and it cuts him off. (p. 41)

Re+N=V modeli əsasında yaranan bu düzəltmə fel “yerini dəyişdirmək” mənasını verir.

Mine I must improvise to his because of his great size. (p.47)

Burada düzəltmə fel əks sözdüzəltmə əsasında yaranmışdır. *N→Suf.Abstr→V* əks sözdüzəltmə modeli əsasında yaranmış “*improvise*” düzəltmə feli “uyğun hazırlamaq, kəşf etmək” mənasını verir.

He rubbed the cramped hand against his trousers and tried to gentle the fingers. (p.47)

Bu cümlədə müəllif konversiya nəticəsində sifətdən fel yaratmışdır. Çox az təsadüf olunan model olmasına baxmayaraq, müəllif bu modeldən çox məharətlə istifadə etmişdir. “*Gentle*” sifətindən yaranan “*to gentle*” feli mətndə “nazıqlaşdırmaq, kiçiltmək” mənasında işlənir.

It encouraged him to talk because his back had stiffened in the night and it hurt truly now. (p.44)

I do not think I could endure that or the loss of the eye and of both eyes and continue to fight as the fighting coacs do. (p.53)

Bu cümlələrdəki düzəltmə fellərin birində “*en-*” önlük, birində sonluq, digərində isə hissəci rolunu oynayır. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, “*en*” sonluğu “əsas sözdə ifadə olunana çevirmək” mənasını verir. O cümlədən “*stiffen*” düzəltmə feli əsas sözün (*stiff*) mənasına uyğun olaraq “keyimək, donmaq” mənasını verir. “*encourage*” düzəltmə felində isə “*en*” önlükdür, çünki *en+A=V* modeli əsasında yaranmışdır, “ruhlandırmaq, həvəsləndirmək” mənasını verir. 18-ci cüm-

lədəki “endure” feli isə əks sözdüzəltmə nəticəsində $N \rightarrow \text{Suf. Abst.} \rightarrow V$ modelinə müvafiq olaraq “endurance” ismindən yaranmışdır. Əsas sözün mənasını qoruyub saxlayaraq “endure” düzəltmə feli “hər hansı bir əziyyətə, əzaba, xoşagəlməz vəziyyətə şikayət etmədən dözmək” mənasında işlənmişdir. Buradan da aydın olur ki, “encourage” və “endure” düzəltmə fellərində “en” hissəciyi omonimdir, yəni bunların birincisində önlük, ikincisində isə sadəcə hissəcikdir.

E.Heminqueyin “*To Have and Have Not*” əsərində konversiya və önlüklər vasitəsilə yaranan düzəltmə fellər üstünlük təşkil edir. Lakin əsərdə sözdüzəltmənin digər üsul və vasitələrinə də rast gəlmək mümkündür.

1. *By when we had passed the smacks with their fish cars anchored in front of Cabanas and fished on the rock bottom by the Morro and I headed her out where the gulf made a dark line. (PI, Ch.1, p.21)*

2. “Good”, I said “Do you want Eddy to put it out and hand it to you if one strikes so you can took him?” (PI, Ch.1, p.23)

3. He swallowed the bait and they pulled his stomach out and he came to the top and died. (PI, Ch.1, p.23)

Hər üç cümlədə konversiya yolu ilə fel düzəlmişdir. $N \rightarrow V$ modeli əsasında yaranan bu düzəltmə fellər müxtəlif mənalar ifadə edir. Onların hər birinin mənasına ayrı-ayrılıqda nəzər salaq. Belə ki, birinci cümlədə “anchor” ismindən yaranmış fel “lövbər salmaq”, həmin cümlədə “fish” ismindən yaranan “to fish” feli “balıq tutmaq”, ikinci cümlədə “hand” ismindən yaranmış “to hand” feli “ötürmək, vermək” və nəhayət üçüncü cümlədə “swallow” ismindən yaranmış “to swallow” feli “həzm etmək, aşağı ötürmək” mənalarını verir.

4. “I see”, said Mr. Sing “You speak Spanish. Tell him to rejoin us later”. (PI, Ch.1, p.36)

5. Professor Mac Walsey was looking straight ahead of him and as Richard Gordon watched he finished his glass of beer and raising his lower lip, removed the boam from his moustache. (PII, Ch.14, p.163)

6. She represents everything I hate in a woman and Tommy Bradley epitomizes everything I hate in a man. (PII, Ch.16, p.175)

Bildiyimiz kimi, “re-” önlüyü “təkrarlıq” bildirir və əsasən fellərə qoşularaq düzəltmə fel əmələ gətirir. Yuxarıda verilmiş hər üç cümlədə “re” önlüyü öz funksiyasını qoruyub saxlamışdır. Dördüncü cümlədə “re+join” modeli əsasında yaranan “rejoin” feli “yenidən qoşulmaq”, beşinci cümlədə “re+move” modeli əsasında yaranan “remove” düzəltmə feli “nəyisə kənar etmək, yerini dəyişdirmək” və altıncı cümlədə “re+present” modelinə uyğun yaranan “represent” feli “təqdim etmək, özündə birləşdirmək” mənasında işlənir. Altıncı cümlədə daha bir düzəltmə fel vardır ki, bu da “-ize” sonluğunun köməyiylə yaranan “epitomize” felidir. Mənası “nəyinsə əla nümunəsi olmaq” deməkdir. “Epitomize” düzəltmə felinin mənası “represent” felinin mənası ilə üst-üstə düşür.

7. You would embark them for the Tortugas where a schooner would pick them up. (PI, Ch.1, p.37)

Burada düzəltmə fel “em+bark” modeli əsasında yaranmışdır. Bildiyimiz kimi, “em” önlüyü “mənada göstərilənə yerləşdirmək, mənada ifadə olana çevirmək” mənasını versə də, burada tamamilə başqa formada işlənmişdir. Daha dəqiq

desək, burada “em” önlüyü əsas sözün mənasına heç cür uyğun gəlmir. Beləliklə, “embark” feli “toplamaq, yerləşdirmək” mənasını verir.

Ədəbiyyat

1. Flexner S.B. “Dictionary of American Slang”, New York, 1973.
2. Marchand H. “The Categories and Types of Present Day English Word Formation”, München 1969.
3. Toffler A. “Future Shock” London, 1970.
4. Иванов А.Н. “Морфология слова в аспекте номинаций”, М., 1975.
5. Мешков О.Д. “Словообразование современного английского языка”, М., 1976.
6. Царев П.В. “Производные слова в английском языке”, М. 1984.
7. Уфимова А.А. “Слова в лексико-семантической системе языка”, М. 1968.
8. Hemingue E. “A Farewell to Arms”.

Summary

On semantic analysis of verbs formed by means of conversion and suffixes

The article deals with the problem of derivative verbs by means conversion and suffixes. The author first of all tries to give information of derivative verb, then studies the problem derived verbs from different parts of speech by means of conversion and suffixes, after all with the help context analyzes the semantics of derivative verbs.

Резюме

О семантической анализ глаголов с помощью конверсии и суффиксов

В статье рассматривается проблем деривации глаголов с помощью конверсии и суффиксов. Автор первый очередь попытается дать информации дериватных глаголов, затем изучает проблем сформированные глаголы из других частей речи, после всего с помощью контекста анализирует семантики деривативные глаголы.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. A.Cəfərov
ADU-nun İngilis dilinin leksikologiyası kafedrasının
14.09.2016-cı il tarixli iclasının
01 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 10.10.2016

ƏDƏBİYYAT

Lalə İsayeva

E-mail: lala1508@mail.ru

Qafqaz Universiteti

CEYMS MORİYERİN YARADICILIĞINDA AZƏRBAYCAN MÖVZUSU VƏ KONSEPSİYASI

Açar sözlər: *Atropatena, Azərbaycan mövzusu, Səyahətlər kitabı, Abbas Mirzə xarakteri, Azərbaycan hökuməti, “İsfahanlı Hacıbabanın macərələri” romanı*

Keywords: *Atropatena, the theme of Azerbaijan, the book of Travels, character of Abbas Mirza, the government of Azerbaijan, the novel of “Adventures of Hajji Baba of Ispahan”*

Ключевые слова: *Атропатена, азербайджанская тема, книга Путешествий, характер Аббас Мирзы, правительство Азербайджана, роман «Похождения Хаджи-Бабы из Исфaghана»*

Ceyms Moriyerin yaradıcılığında xüsusi yer tutan Azərbaycan mövzusu ilk baxışdan ədibin əsərlərində xüsusi istiqamət kimi diqqəti cəlb etmir. Lakin Azərbaycan tarixinə, mədəniyyətinə və ədəbiyyatına bələdçilik edən və daha çox Persiya adı altında təqdim olunan materialların daxili kontekstində Azərbaycan ərazisi və Azərbaycan kimliyi dəqiq və aydın təsvir element və təfərrüatı ilə oxucu yaddaşında silinməz izlər buraxır.

Bu da bir həqiqətdir ki, ədəbiyyat tariximizdə keçmiş sovet ideologiyasının qadağaları qarşısında Azərbaycan xalqının tarixində cəsur, qüdrətli sərkərdələrimiz, şəxsiyyətlərimizin “bədnam qonşularımız”ın siyasəti, xofu naminə onları özümüzə yad, düşmən kimi qəbul etdiriblər. Belə hünərvər şahlar sülaləsindən biri də Qacarlar olmuşdur. Azərbaycanlı, Qacar tayfalarından olan Azərbaycan türkləri olan bu şahlar nəslinin banisi Ağa Məhəmməd şah Qacar (1742-1797) və onun davamçıları İranda hakimiyyət başında olarkən döyüşkən ordusunun böyük hissəsinə Azərbaycan türklərini daxil etmişlər. Mərhum ədəbiyyatşünas alim, prof. Vaqif Arzumanlı yazırdı: “Ağa Məhəmməd şah Qacarla bağlı Azərbaycan tarixşünaslığında, bədii ədəbiyyatımızda bir sıra əsərlər mövcuddur. Amma onların çoxu dövrün siyasi süzgəcindən keçdiyi üçün bu və ya başqa təmayülə xidmət etdiyindən heç də obyektiv şəkildə qələmə alınmayıb” [1, s.215].

Prof. Vaqif Arzumanlının mərhum tədqiqatçı Xaliq Məhəmmədoğlunun “Elm və həyat” jurnalında (№11-12, 1990) Ağa Məhəmməd şah Qacara həsr olunmuş araşdırmasında onun kimi “dahi bir sərkərdənin işğalçı və düşmən kimi qələmə verilməsini ziyalılarımızın bağışlanmaz səhvlərindən olduğunu” təqdir

etsə də, nədənsə Səfəvilər dövründən başlayaraq Qacarlar nəslindən olanların təxminən üç yüz il hakimiyyətə başçılıq etdiklərini qeyd edir [1, s.215-216].

Tarix isə İranda Səfəvilərin 1501-ci ildən 1736-cı ilə qədər, Qacarların isə 1796-1925-ci illər ərzində təxminən 130 il hakimiyyət başında olduqlarını təsdiq edir. Bəs xarici, o cümlədən ingilis ədəbiyyatı tarixində necə? İran adı altında Azərbaycanın tarixi şəxsiyyətləri, o cümlədən Qacarlar nəslinə mənsub olan Azərbaycan türk sərkərdələri ilə şəxsən görüşüb ədəbi təəssüratlarını kitablarına köçürən yazıçılar bu haqda nə və necə yazıblar? Elə hesab edirik ki, tədqiqata cəlb etdiyimiz Ceyms Moriyerin Səyahətlər adlı ikicildlik kitabının aktuallığı və əhəmiyyəti ondadır ki, bu kitablarda təsvir edilmiş milli tarixi-mənəvi dəyərlərimiz, habelə Azərbaycan türklərinə xas milli-etnik xüsusiyyətlər, adət və ənənələr, regional hadisə və faktlar seçilən janrın ahənginə və ruhuna uyğun düzənlənmişdir.

Lakin bir məsələni də unutmamaq olmur. Səyahətlər kitabının ikinci hissəsində müəllif Azərbaycanın Qacarlar nəslinə mənsub olan İran şahı Fətəli şah Qacarin (1766-1834) oğlu və vəliəhdi Şahzadə Abbas Mirzənin (1789-1833) mərdlik və şücaətindən söhbət açsa da, nədənsə onun 1804-1813-cü və 1826-1828-ci illərdə, eləcə də 1821-1823-cü illərdə İran – Türkiyə müharibələrində İran ordusunun komandanı olduğu hadisələrə o qədər də yer ayırmamışdır. Bununla belə, adını qeyd etdiyimiz kitabında Ceyms Moriyerin Abbas Mirzə obrazı haqqında oxucu diqqətini çəkən bir məqamı təqdim etmək istərdik. Kitabın XIV fəslindəki “Fars qorxaqlığı” (“Persian Cowardice”) adlı yarım bölməsindəki mətnə nəzər salaq: “Söyləyirlər ki, Abbas Mirzə özü şəxsən cəsur adamdır və o ki qaldı onun ruslarla müxtəlif münasibətinə, o, lazım gəldiyindən də çox öz həyatına belə risk edibdir. Öz generallarından biri Məhəmməd bəy hansısa bir fəvqəladə vəziyyətə görə postunu (növbətçi yerini) tərk edib gedir. Şahzadə onu tutduğu rütbəsindən məhrum edir, əllərini arxadan belinə bağlayıb, böyrünə taxta qılınc asır, sonra da onu eşşəyin belinə tərsinə mindirib Təbrizin küçələrində nümayiş etdirir” [6, s.215]. (Tərcümə bu sətirlərin müəllifinindir.)

Yazıçı belə bir oxşar epizodu “İsfahanlı Hacıbabanın macəraları” romanında da qələmə almışdır. Bir qədər aydınlıq üçün qeyd edək ki, romanın üçüncü kitabının IX fəslində “Molla Nadanın şöhrətpərəstliyi həm özünün, həm də şəyirdlərinin başına bəla gətirir” (“Showing how the ambition of the mollah Nadan involves both him and his disciples in ruin”) adlanır. Və bu fəsildə Tehranın baş mollası olmaq iddiasında olan molla Nadan İranın cənub əyalətləri olan Lar və Farsda yazın oğlan çağında bərk quraqlıq keçdiyindən və bunun nəticəsində camaatı bərk aclıq gözlədiyindən Şahın bütün məscidlərdə mollaların Allaha dua etməsi fərmanının icra olunmasında böyük canfəşanlıq təsvir edilir. Lakin bütün bunların bir nəticəsi olmadığını görəndə molla Nadan Tehran əhlini ölkədə yaşayan xristianların evlərinə hücum edib onların şərab şüşələrini çilikləməyə çağırır. Belə bir qalmaqalı qaldıran molla Nadanın özbaşına hərəkətlərindən xəbər tutan Şah onun təbəəliyindəki qeyri-müsəlman əhlinə tutulan divanda mollanı cəzalandırmaq qərarına gəlir. Həmin fəsildə oxuyuruq: “Gördükləri ilk eşşəyi tutan kimi bir zamanlar təkəbbüründən keçəyə sığmayan mollanı (molla Nadanı – L.İ.) eşşəyə tərsinə mindirib asta-asta küçələrdə gəzdirdilər” [3, s.326].

Fətəli şah Qacarı oğlu və vəliəhdi Abbas Mirzə (1789-1833) Persiyanın (İrənin) xarici siyasət işlərində mühüm xidmətləri olan, Azərbaycan vilayətinin sərkərdəsi kimi tarixin qan yaddaşına öz imzasını yazmışdır. O, Rusiya – İran (1804-1813; 1826-1828), İran – Türkiyə (1821-1823) müharibələrində İran ordusuna komandanlıq etmişdir. Abbas Mirzə Qərbi Avropa, o cümlədən ingilis və fransız hərbi təlimatçılarının səyi ilə ordunun yenidən qurulması sahəsində mühüm xidmətləri ilə seçilmişdir. O, eləcə də 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsinin imzalanmasında iştirak etmişdir.

Ceyms Moriyerin Səyahət dilogiyasının ikinci kitabında (XIV fəsil) yaratdığı obrazlar sırasında “Abbas Mirzə xarakteri” (“Character of Abbas Mirza”) adlı kiçik sərlövhədə toplanmış materialda Azərbaycan sərkərdəsinə xas milli xüsusiyyətlər ədibə xas bədii üslubda təqdim edilmişdir. Aşağıdakı mühakiməyə diqqət yetirək: “Dünyanın az ölkəsində Abbas Mirzə kimi cəzbedici bir adama nadir halda rast gəlmişəm” [6, s.215]. (Tərcümə bu sətirlərin müəllifindədir.)

Ceyms Moriyer Azərbaycan sərkərdəsindən söhbət açarkən o, “bu mənada və əsas etibarilə İskəndər (Makedoniyalı İskəndər – L.İ.) kimidir” (“In this respect, and upon the same principle, he is Like Alexander. *Cultu curague corporis hand mulium supra privati eminens*. Quint. Curt.Lib.i.ch.4”) [6, s.216]) deyə alıntıya müraciət etmişdir. Abbas Mirzənin qiyafəsini təsvir edərkən onun digər insanlardan çətinliklə seçildiyini qeyd etmişdir. Müəllif yazırdı: “Ona (Abbas Mirzəyə – L.İ.) məxsus ən dəbdəbəli bərbəzəkli şey bir vaxtlar Lütfəli xanın şəxsi əmlakı olmuş dəstəyi almazla bəzədilmiş xəncər idi. Bir zamanlar fəvqəladə vəziyyətdə öz qoşunlarının ödəyəcəyi borcunu qaytarmaq naminə həmin qılıncı satmaq üçün hədə-qorxu da gəlmişdilər” [6, s.216].

Ceyms Moriyerin Abbas Mirzə xarakteri haqqında ürəkdən yazdığı ifadələrdə ədibin onun əsil hərbi xarakterinə məxsus cizgiləri müəyyən əsaslı faktlar əsasında qələmə alınmışdır. Aşağıdakı mətn söylənilənləri bir daha təsdiq edir: “O (Abbas Mirzə), avropalılarla həddən ziyadə nəzakətlidir: işdir onlar şahzadəyə baş çəksə, o elə bir söhbətə başlayır ki, bu, onun dərin zəkası olduğundan xəbər verir. İlk baxışdan təsiredici gücü ilə seçilən iti danışıq manerası onun təbiətindən irəli gəlir və bütün bunlar isə onun nə söyləyəcəyinə səmimiyyət gətirir, ona görə ki, bu, əvvəlcədən düşünülmüş məsələ təsiri bağışlamır. O (Abbas Mirzə), mütaliənin vurğudur və oxuyub öyrəndikləri məsələlər isə əsasən öz ölkəsinin tarixçiləri ilə məhdudlaşır. Firdovsinin “Şahnamə”si ən çox sevdiyi əsərdir. O (Abbas Mirzə – L.İ.), Avropanın ayrı-ayrı dövlətləri barədə məlumatlandırıldığından böyük təşviş keçirdiyini və ingilis kitablarından ibarət xeyli sayda kolleksiyasının olduğunu söyləyir. Və tez-tez başa düşmədiyi həmin kitablara baxır və həmişə onların tərcümə edilməsi haqqında min bir plan cızır, lakin hələ indiyə qədər istədiyinə nail ola bilməmişdir. Ona (Abbas Mirzəyə – L.İ.) Britannika Ensiklopediyasının bir nüsxəsini hədiyyə veriblər və bu Ensiklopediyada həmişə arzusunda olduğu bir mexanizmin hazırlanmasına həsr olunmuş yazı var. İstəyinə nail oluncaya qədər onun Ensiklopediyanın bütün cildlərini dönə-dönə səhifələməyə hövsələsi çatır. Onun (Abbas Mirzənin – L.İ.) Konstantinopoldakı (İstanbulda) mətbəədə hazırlanmış xəritələr kolleksiyası da vardır ki, onu yaxşıca öyrənib və öz ölkəsindəki ən yaxşı coğrafiyaşünaslar barədə məlumat əldə edibdir. Bizim bu Şahzadənin xarakteri haqqında gəldiyimiz nəticələr

bundan ibarətdir ki, əgər o, hərtərəfli təhsil almış olsaydı və mütəmadi olaraq ləyaqət və şərəf nümunələri ilə tərbiyə olunmuş olsaydı, o, nəinki öz ölkəsinin ləl-cavahirəti olardı, hətta dünyanın ən yaxşı adamları və ən yaxşı şahzadələri ilə rəqabət aparardı” [6, s.216-217]. (Tərcümə bu sətirlərin müəllifinindir.)

Azərbaycan ordusunun və onun sərkərdəsi Abbas Mirzə haqqında söylənilən fikir və təsvirlər yazıçının Azərbaycan həqiqətlərinə yaxından bələdçiliyinin aydın təzahürüdür. Yuxarıda qeyd olunanlar XX əsrin tanınmış ingilis yazıçısı Ceyms Oldricin (James Aldridge, 1918-2015) 1949-cu ildə Londonda nəşr etdirdiyi “Diplomat” (“The Diplomat”, 1949) trilogiyasının birinci hissəsində 1945-1946-cı illərdə Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatının bayraqdarlarını xatırladır [2].

Əslində Ceyms Moriyerlə Ceyms Oldrici təxminən yüz ildən çox zaman ayırsa da, hər iki yazıçının Azərbaycan və Azərbaycan türkləri haqqında düşüncələrinin üst-üstə düşdüyünü söyləmək olar. Ona görə ki, Azərbaycan və Azərbaycan türklərinin həyat amalı uğrunda mübarizəsində xalqın yenilməzlik və rəşadətinin təmsilçiləri tarix boyu Azərbaycan və azərbaycançılığın keşiyində dayanmış, onun uğrunda mübarizə aparmışlar.

Ceyms Moriyer 1809-cu ilin may ayında yazırdı: “Təxminən dörd il əvvəl taxt-tacın vəliəhdi, indiki şahzadə Abbas Mirzə Azərbaycan hökumətinin şahzadəsi təyin olunanda Təbrizi paytaxt şəhərinə çevirdi, bu şəhər həmin vaxtlar xarabazara çevrilmiş bir yer idi. Biz onun hakimi olduğu şəhərə səfər edərkən, o, artıq dörd il idi ki, bu şəhərdə məskən qurmuşdu. O, Persiyanın sərhədlərini rusların hücumlarından qoruyurdu. Bu müddət ərzində o, qala divarlarını təmir edib daha da gözəlləşdirmiş, yeni Meydan salmış və bir neçə yeni bina inşa etdirmişdi” [5, s.279].

Yazıçı Abbas Mirzəni Azərbaycan hökumətinin bayraqdarlarından biri kimi təsvir edəndə, heç şübhəsiz ki, şahidi olduğu və şəxsən görüşdüyü bu böyük şəxsiyyətin əsasən, məziyyətlərinə və şəxsi keyfiyyətlərinə, gördüyü işlərə dəyər verməyə çalışmış və nəsrin dili ilə onu müsbət sərkərdə obrazı kimi təqdim etmişdir.

Ceyms Moriyerin ilk dəfə 1812-ci ildə Londonda nəşr etdirdiyi “1808 və 1809-cu illərdə Persiya, Ermənistan və Kiçik Asiyadan Konstantinopola (İstanbul) səyahət” (“A Journey through PERSIA, Armenia, and Asia Minor to Constantinople, in the years 1808 and 1809”) adlı kitabının XV fəslə “Təbriz” (“Tabriz”) adlandırılmışdır. Bu fəsildə səyyah yazıçının Qacarlar sülaləsinin məşhur dövlət xadimi, Fətəli şah Qacarı oğlu və vəliəhdi 44 il ömür yaşamış Abbas Mirzənin (1789-1833) Avropa diplomat və səyyahlarının nəzər-diqqətini çəkən cəfakəş, öz ölkəsinin mədəni, iqtisadi və hərbi inkişafında mühüm xidmətləri oxucu diqqətinə çatdırılmış, onun, mübariz Azərbaycan sərkərdəsinin bədii portreti verilmişdir.

Səyahət kitabının birinci hissəsində oxuyuruq: “Azərbaycan hökumətini Şahzadə Abbas Mirzə idarə edirdi. O, soyğunçu quldurları gizləndikləri yataq-yuvasından tamamilə qovub didərgin salmışdı, indi digər heç bir yer burada olduğu kimi təhlükəsiz deyildi” [5, s.303]. (Tərcümə bu sətirlərin müəllifinindir.)

Ceyms Moriyerin Səyahət kitabında tarixi şəxsiyyətlərin, o cümlədən Abbas Mirzənin təsvirində onun romantizm estetikasının tələblərinə cavab verən ədəbi-bədii sənətkarlıq xüsusiyyətləri açıq-aydın şəkildə diqqəti çəkir. Ədibin qısa, yığcam portret cizgilərində Azərbaycan sərkərdəsinə məxsus əxlaqi-mənəvi dəyərlərin cizgiləri ön plana çəkilmiş, İran – Rusiya müharibəsində torpaq və istiqlal uğrunda ge-

dən mübarizədə ailəvi problemlərdən çox öz vətəninin azadlığı naminə hər şeyi qurban verməyə hazır olan “olum, ya ölüm” sualının dilemması qarşısında Azərbaycanın əsil döyüşkən ordu komandanının şəxsi taledən çox milli istiqlal yolunda hər bir vətən əsgərinin Azərbaycana çox şey demək olduğunu söyləməsi təsadüfi deyildir. Fikrimin təsdiqi üçün aşağıdakı təsvirin tərcüməsini diqqətə çatdırırıq:

“Farslar söyləyirlər ki, Şahzadədə hər cür elə keyfiyyətlər vardır ki, bunlar ölümü belə daha cazibədar göstərə bilər və (onun xarakterində həyatından gələn o qədər çox məqamlar var ki, həmvətənləri heç vaxt bunların ixtira olduğunu ağına belə gətirməz) mən bütün bunlara inanmaq əzmindəyəm. Bunları mənə Təbrizdə yaşadığım müddətdə evində kirayənişin qaldığım Hakim, yaxud şəhərin valisi söyləmişdir. Bir qədər əvvəl Şahzadənin üç övladı dünyaya göz yumur. Və vəzir üz-gözündə dərd-kədər Şahzadənin hüsurunda dayanır. Bunu görən Şahzadə səbəbini soruşur. Vəzir tərəddüd eyləyir.

–Danış, – Şahzadə deyir. – Nəsə bir dövlət fəlakətini baş verib? Yoxsa ruslar bir uğur qazanıblar? Bəlkə onlar bizim daha hansısa ərazimizi ələ keçiriblər?

–Xeyr, – vəzir (Nazir) cavab verdi. – Bu siz fikirləşən kimi deyildir. Öz övladlarınız xəstədirlər.

–Bunun işə nə dəxli var? – Şahzadə soruşdu.

–Lakin uşaqlarınız doğrudan da, bərk xəstə yatırlar, – vəzir sözünə davam etdi.

–Bəlkə elə onlar daha ölüblər, –Ata (Şahzadə) müsahibinin sözünü kəsdi.

Onun naziri (Vəzir) həqiqəti etiraf etdi.

–Ölüblər! – Şahzadə dilləndi. – Mən nəyə görə qəm-kədər yeməliyəm? Dövlət ki, bundan heç nə uduzmayıbdır. Yox, əgər mən üç yaxşı xidmətçimi itirmiş olsaydım, mənim üç dəyərli zabitim ölmüş olsaydı, onda mən doğrudan da, kədərlənərdim. Lakin mənim uşaqlarım çağa idilər və Allah bilir, əgər onlar böyüyüb hədd-buluğa çatmış olsaydı, onlar mənim ölkəmin yaxşı xidmətçiləri olduğunu sübut etmiş olardı” [5, s.279-280]. (Tərcümə bu sətirlərin müəllifinindir)

Ceyms Mориерin “İsfahanlı Hacıbabanın macəraları” və “İsfahanlı Hacıbabanın İngiltərədə macəraları” dilogiyasında tarixi şəxsiyyətlərin bədii obrazlarına da rast gəlmək mümkündür. Belə obrazlardan biri Qacarlar sülaləsindən olan İran şahı (1797-1834) Fətəli şahın (onun əsil adı Baba xan olmuşdur) obrazıdır. Fətəli şah əslində Ağa Məhəmməd şah Qacarı qardaşı oğlu idi. Onu da əlavə edək ki, Cənubi Qafqazı fəth etmək iddiasında olan Fətəli şahın ölkənin daxili məsələlərində bir qədər sabitliyin yaranması ilə nəticələnsə də, Cənubi Qafqaz uğrunda birinci Rusiya – İran müharibəsinin başlanılması ölkədə gərgin vəziyyətin yaranmasına səbəb oldu.

Doğrudur, Ceyms Mориер romanlarında Rusiya – İran müharibəsinin açıq mənzərəsinin tarixi gedişatının təsvirini verməmişdir. Bu haqda, xüsusilə “Hacıbaba” dilogiyasının birinci kitabında müəyyən döyüş səhnələrinə qismən də yer verilmişdir.

Ceyms Mориерin Azərbaycanın (İrənin) dövlət xadimi olan Fətəli şah Qacarı da şair kimi tanıdığı müəyyən qədər yeni fakt kimi diqqəti çəkir. Şərqsünas alim Edvard Qrənvil Braun “Persiyanın ədəbi tarixi” (“A Literary History of Persia”) adlı monoqrafik araşdırmasının IV cildində Fətəli şah Qacarı şairliyi haqqında annotasiyasında yazırdı: “He (Fath Ali Shah, 1797-1834) was something of a poet, and composed numerous odes under the pen-name of Khaqan” [4, s.146].

“O, hardasa şair kimiydi və Xaqan təxəllüsü ilə xeyli sayda mədhiyyə, qəsidələr yazmışdır.”

Ceyms Moriyerin “Səyahət”ində Persiyada (İranda) Azərbaycan tayfalarından hərbi qulluğa çağırılmış gənclərin ordunun ən şücaətli və cəsur əsgərlər olduğu vurğulanır. Ədib yazırdı: “Bütün bu çətinliklərdən əlavə zabitlər onu da müəyyənləşdiriblər ki, ordunun təzə əsgərliyə çağırılanlarla təmin olunması metodu da yaxşı nəticə vermir. Ümumiyyətlə, əsgərlər əsl-nəcabət ilə bir-birinə bağlı olan və həmişə ən adı münasibətlərdə belə bir-birinə dayaq duran köçəri Azərbaycan tayfalarından götürülürdü. Bu, bizim üsyan adlandırma biləcəyimiz daimi bir təmayülü yaratmışdı, lakin onlar bunu ərz, ya da izah etmək kimi dəbə salıblar. Əsgərliyə çağırılan xam qüvvənin elatlardan başqa daha yaxşısı ola bilməz. Onlar erkən uşaqlığından düşərgə həyatına qədər adətəkar olan, hər cür çətinliyə və hava şəraitinin dəyişkənliyinə vərdiş etmiş əsl əsgərlərdir. Onlar az qala heç bir ərzaq olmadan və giley-güzarəsiz ağılasıgma yürüşləri öz üzərlərinə götürmüşlər. Bu kimi keyfiyyətlərlə bəlkə də dünyanın hər hansı qoşununa tay bərabərdirlər” [6, s.214-215]. (Tərcümə bu sətirlərin müəllifinindir)

Beləliklə, zəngin və çoxşaxəli yaradıcılığında Azərbaycan həqiqətləri, Azərbaycanın qədim tarixi, xüsusilə XIX əsrin əvvəllərində Qacarlar sülaləsinin hökmdarları, şahzadələri, tarixi şəxsiyyətləri haqqında bədii sözün gücü ilə realist təsvirlərini yaradan Ceyms Moriyerin əsərlərinin yeni rəkursdan araşdırılması xüsusilə vacibdir. Milli özünəməxsusluğu şərtləndirən və Azərbaycanın tarixi şəxsiyyətlərinin İranın tarixində mühüm rolunu görən və dəyərləndirən Ceyms Moriyerin real tarixi hadisələrlə romantik ingilis düşüncəsinin sintezini yaradaraq orijinal ədəbi üslub, yeni təsvir və ifadə vasitələri ilə Şərqi ideya-estetik konsepsiyası çərçivəsində Şərqi –Azərbaycan konsepsiyasının yeni tipini yaratdığını söyləmək mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Arzumanlı Vaqif. Ağa Məhəmməd şah Qacara işğalçı kimi baxmamalıyıq. – Arzumanlı Vaqif. Tarix siyasətin – siyasət tarixin dili ilə. Bakı: Qartal, 1999, s.214-218
2. Xəlilli Şahin. Ceyms Oldric və Azərbaycan. Bakı: Yazıçı, 1992, 96 s.
3. Moriyer Ceyms. İsfahanlı Hacıbabanın macəraları. İngilis dilindən tərcümə edənlər: Zakir Səfəroğlu və Şahin Xəlilli. Bakı: Gənclik, 1993, 408 s.
4. Browne Edward G. A Literary History of Persia. Volume IV. Modern Times (1500-1924). Cambridge: The University Press, 1969, 530 p.
5. Morier James J.A Journey through PERSIA, Armenia and Asia Minor to Constantinople, in the years 1808 and 1809. London: Longman, Hurts, Rees, Orme and Brown, 2005, 438 p.
6. Morier James J.A Journey through PERSIA, Armenia and Asia Minor to Constantinople between the Years 1810 and 1816. London: Longman, Hurts, Rees, Orme and Brown, 2005, 435 p.

Summary

Theme and conception of Azerbaijan in James Morier's creative activity

This article discusses some questions in the area of study of Azerbaijani theme in British literature, primarily on the basis of the works by English writer of the XIX century James Morier. Particular attention is paid to the description of the socio-political situation

in South Azerbaijan, as well as in the surrounding areas, united with them by common interests. James Morier, the author and creator of Azerbaijan characters during the Qajar Empire (XIX century), such as Abbas Mirza, Fatali shah and Azerbaijani soldiers, recreating the Oriental world, he became apparent as a realist writer.

Резюме

Тема и концепция Азербайджана в творчестве Джеймса Мориера

В статье рассматриваются некоторые вопросы изучения азербайджанской темы в Британской литературе, в первую очередь, на материале творчества английского писателя XIX века Джеймса Мориера. Особое внимание уделяется описанию социально-политической обстановки в Южном Азербайджане, а также в прилегающих к нему областях, объединенных с ним общими интересами. Джеймс Мориер, как автор и создатель азербайджанских образов во времена Каджарской империи (XIX век), таких как Аббас Мирза, Фатали шах, а также азербайджанских воинов, воссоздавая восточный мир, проявил себя как писатель-реалист.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. Ə.Zeynalov
Azərbaycan Beynəlxalq Təhsil Mərkəzi
Qafqaz Universiteti
Dil və ədəbiyyat müəllimliyi
(ingilis dili üzrə) kafedrasının
24.10.2016-cı il tarixli iclasının
63 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 11.11.2016

Kəmalə Məmmədova

E-mail: hukalong35@gmail.com

ADU

CAVAD HEYƏT VƏ “VARLIQ” JURNALI

Açar sözlər: tibb, universitet, tədqiqat, mədəniyyət, jurnal

Keywords: medical, university, research, culture, magazine

Ключевые слова: медицинский, университет, исследование, культура, журнал

Bu gün bütün dünyada və Azərbaycanın hər iki tayında yaşayan Azərbaycan türklərinin adını qürurla çəkə biləcəyi və bütün dünyaya öyüncə nişan verə biləcəyi bir şəxsiyyət var. Xalqı və mötəbər ziyalılar tərəfindən “Əsrimizin “Dədə Qorqudu”, “Hər iki tayın müdrik ağsaqqalı”, “Əsrin azərbaycanlısı” və başqa bu kimi adları qazanan şəxs – Cavad Heyət olmuşdur [1].

Cavad Heyət 1925-ci il mayın 24-də Təbrizdə anadan olub. Atasını Mirzəli Heyət zəmanəsinin tanınmış aydınlarından olmuşdur. O, məşrutiviyət inqilabının fərmanını Nəcəfdən Təbrizə və Tehrana aparan heyətin rəhbəri olduğu üçün "Heyət" adı ilə tanınmışdır. Şərqi Nəcəf, Qahirə və İstanbul kimi elm və təhsil mərkəzlərində oxuyub araşdırmalar aparan atası Əli Heyət 30 il İran ədliyyəsində işləmiş, müəyyən dövrlərdə İranın Baş prokuroru seçilib, ədliyyə naziri olur. Mirzəli Heyət İranda təmiz məhkəmə başqanı və İran ədliyyəsinin qurucularından biri kimi məşrutiviyət inqilabında da fəal rol oynamışdır [2]. Birinci Dünya müharibəsi illərində (1918) Osmanlılarla birlikdə “İttihadi-islam” cəmiyyətini quran Mirzəli Heyət İran tərəfindən cəmiyyətin rəhbəri olaraq fəaliyyətə başlayır. 1919-cu ildə bu cəmiyyət naxçıvanlıları ermənilərin şiddətli basqınlarından qurtara bilir. Xalqı bu tayda – Naxçıvanda erməni təcavüzündən o tayda isə dəfələrlə şah qırğınlarından qoruyan atasının – Əli Heyətin bu mötəbər missiyasını o heç vaxt unutmur. Türklük şüurunu ilk dəfə atasından alan Doktor Cavad Heyət Mirzə Əli Heyətin yalnız oğlu deyil, həm də yaxşı tələbəsi olur [3].

Cavad Heyət ilk və orta təhsilini Təbriz, Həmədan və Tehrandə almışdır. Orta hərbi məktəbi bitirdikdən sonra o, Tehran Universitetinə daxil olmuş, ikinci kursdan ali təhsilini Türkiyənin İstanbul Universitetində davam etdirərək 1943–1946-cı illərdə burada tibb fakültəsində oxumuşdur [4].

Əmək fəaliyyətinə 1946-cı ildə İstanbul Universitetində başlayan Cavad Heyət 1949-cu ilədək burada cərrahlıq klinikasında çalışmış, daha sonra ixtisasını təkmilləşdirmək üçün Paris Universitetinin cərrahlıq kafedrasında işləmişdir.

O, 1952-ci ildə yüksək dərəcəli cərrah ixtisasına yiyələnərək İrana qayıtmış, 1953-cü ildən Tehrandə Hidayət və Ədliyyə xəstəxanalarında cərrahlıq klinikaları quraraq onlara rəhbərlik etmişdir. Doktor Cavad Heyət İranda eksperimental cərrahiyyənin təməlini qoymuşdur. 1954-cü ildən etibarən ürək üzərində apardığı əməliyyatlar onu istedadlı cərrah kimi tanıtmışdır. 1969-cu ildə o, Tehrandə ilk dəfə transplantasiya əməliyyatını uğurla həyata keçirmişdir [5]. Bir çox cərrahi əməliyyatlar məhz onun adı ilə bağlıdır. Tibb sahəsində qazandığı nailiyyətlər Cavad Heyətə geniş şöhrət gətirmişdir.

Doktor Cavad Heyət təbabətə dair qiymətli araşdırmaların müəllifi kimi də tanınırdı. Onun kitabları tibb sahəsində yazılmış dəyərli vəsait kimi mütəxəssislər tərəfindən daim yüksək qiymətləndirilmişdir. Bir sıra beynəlxalq elmi forumlar və toplantılarda öz təcrübəsinə əsaslanaraq dərin məzmunlu məruzələrlə çıxış etmiş alimin 100-dən artıq məqaləsi müxtəlif tibb jurnallarında işıq üzü görmüşdür. Cavad Heyət uzun müddət cərrahlığın tədrisi və cərrahların yeni nəslinin formalaşdırılması ilə məşğul olmuşdur.

Cavad Heyətin zəngin və çoxşaxəli səmərəli fəaliyyətində Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, türk xalqlarının keçmişi, milli folklor və eləcə də islamşünaslığa dair tədqiqatlar mühüm yer tutur. Bu əsərlərdə Azərbaycan dilinin inkişaf mərhələləri, şifahi xalq ədəbiyyatı, ədəbiyyatşünaslıq, folklor, ədəbi tənqid, publisistika və fəlsəfə tarixinin ən müxtəlif məsələlərindən əhatəli bəhs olunur. Mədəniyyətin müxtəlif problemlərinin öyrənilməsinə münasibətdə tarixi həqiqətlərdən çıxış edərək obyektivlik nümayiş etdirən alimin ədəbi simpoziumlarda və türkoloji konfranslarda çıxışları həmişə təqdirə qarşılanmışdır.

Cavad Heyət türkologiyaya aid yeddi cildli kitabın müəllifidir. Cavad Heyət eyni zamanda Azərbaycanın müxtəlif universitetlərinin fəxri doktoru və professoru, Türk Dil Qurumunun fəxri sədri, eləcə də İstanbul Universitetinin həm tibb, həm də türkologiya sahəsi üzrə fəxri doktoru olmuşdur.

Doktor Cavad Heyət İranda türkologiyanın banisi, türkologiya, din və ictimai mövzulara aid 300-dən artıq məqalənin, 7 cildlik türk dilli, ədəbiyyatı və tarixinə aid monoqrafiyanın müəllifidir. Onun bu sahədə apardığı elmi araşdırmalar və əldə etdiyi nailiyyətlər Azərbaycanın elmi ictimaiyyəti tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir.

Doktor Cavad Heyət 2 cildlik «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə bir baxış» adlı əsərinə görə M. F. Axundov adına mükafata layiq görülmüşdür [6]. 1986-cı ildə farsca «Tarixi zəban və ləhcəhaye Türki» (Türk dili və ləhcələrinin tarixi), 1984-cü ildə «Miiqayisətül-lügpteyn» [7] adlı əsəri Tehrandə, sonra isə 1991-ci ildə Bakıda «İki dilin müqayisəsi» adı ilə nəşr olunmuşdur.

Cavad Heyət 2014-cü il avqustun 12-də səhər saatlarında Bakı şəhərində dünyasını dəyişmiş və avqustun 15-də İkinci Fəxri Xiyabanda dəfn edilmişdir.

Doktor Cavad Heyətin azərbaycançılığı, bütöv Azərbaycan mədəniyyətinin tarixi missiyasını düzgün hiss etməsi, nəhayət, onun bu mənəvi sərvəti bütün xalqın malı etmək uğrunda mübarizəsi tam gücü və dolğunluğu ilə ustadın dərc etdiyi “Varlıq” jurnalı və bu dərginin nəşrində öz təcəssümünü tapmışdır.

1978-1979-cu illər İran inqilabının qələbəsindən və İran İslam Cümhuriyyətinin (İİC) elan edilməsindən dərhal sonra – 1979-cu ilin aprel ayından nəşrə başlayan “Varlıq” jurnalı və bu jurnalın səhifələrində özünə yol açmış Cavad Heyət publisistikasının aparıcı və daimi istiqamətləri şahlıq istibdadının qadağalarından sonra bərpa və yardıma böyük ehtiyacı olan Güney Azərbaycandakı mədəni həyatın bütün sahələr üzrə inkişaf yollarının hamarlanması məsələləri və onun bölünməz mədəniyyətinin problemləridir [8].

Yeni yaranan jurnal bir sıra çətinliklərlə üzləşməli oldu. Hər şeydən öncə ana dilinin imlasının möhkəm qaydalarını hazırlamaq lazım idi. Məlumdur ki, Ərəb əlifbasından istifadə edən türkdilli xalqlarda vahid orfoqrafik qaydalar yoxdur. Xüsusilə saitlərin yazılmasında identik qaydaların olmaması bir çox imla

problemləri doğrurdu. Jurnalın redaksiya heyəti xüsusilə görkəmli alim H. Nitqi bu sahədə böyük işlər görərək az bir vaxt ərzində orfoqrafiyada nizam - intizam yaratmağa nail odular. Müxtəlif dikritik işarələrin köməyi ilə hər səs üçün bir hərf işləyib hazırlamaq mümkün oldu.

İkinci bir çətinlik əsrlər boyu ana dilində məktəbin olmaması nəticəsində əhalinin geniş kütlələrinin bu dildə savadının olmaması ilə bağlı idi. Bu isə Azərbaycan dilində nəşr olunan kitablara az tələbat göstərilməsinə, onların tirajının aşağı olmasına gətirib çıxarırdı. Azsaylı nəşrlər isə özünü doğrultmur və zərərli işləyirdi. Lakin bütün bunlar yüksək entuziazmla irəli atılmış jurnal əməkdaşlarını qorxutmadı. Əvvəlcə Azərbaycan dərənəyinin mətbu orqanı kimi nəşrə başlayan '«Varlıq» ikinci sayından etibarən müsətəqil bir jurnal kimi öz nəşrini davam etdirdi. «Varlıq»-ın qarşıya qoyub həll etmək istədiyi problemlər arasında ikisi xüsusi ilə seçilir: *Xalqın mənşəyi və varlığı, ana dili uğrunda mübarizə* [9].

Cavad Heyətin “Varlıq” jurnalı Azərbaycanın müasir həyatında bir hadisədir. Onun fəaliyyəti həm İrandakı, həm də Quzey Azərbaycandakı azərbaycanlıların milli şüurunun formalaşmasında mühüm amillərdən biri kimi qiymətləndirilməlidir. Cənubda və Şimalda da 80-ci illərin ikinci yarısından etibarən vüsət almış milli azadlıq və demokratik hərəkətimizin köklərindən bir qismi də “Varlıq”a, onun nəşri və yazarı – bir sözlə, canı və ruhu Cavad Heyətə gedib çıxır.

“Varlıq” jurnalının yarandığı illərdə mənəvi cəhətdən yaşamaq və ya məhv olmaq dilemması ilə qarşılaşan xalqın söz meydanına böyük ehtiyac vardı. “Varlıq” bunu xalqına aşılamaq üçün yarandı. Fars dilində təhsil almış azərbaycanlılara öz dillərində oxumaq asan deyildi. Ona görə də yaradılmış nəşriyyə ikidilli oldu.

“Varlıq” nəşr olunan vaxtlarda Azərbaycan türkcəsində ədəbi dildə yazanları, danışanları barmaqla saymaq olardı. Bu yolda dərgi örnək rolunu oynamağa başladı. Ana dilini ancaq evdə, ailə çərçivəsində eşidən və bilən oxucular üçün bu dərgi həm əlifbanı, həm də bədii ədəbiyyatı əvəz etməyə başladı. Bu jurnal ikiyə bölünmüş xalqın hələlik mədəni və bədii təkəkkür baxımından qovuşmasında əvəzsiz rol oynadı.

İran tükələrinin milli şüurunun oyanmasında əvəzsiz iş görmüş “Varlıq” jurnalı kimliyini tanıyan Türklüyü ilə fəxr edən yeni bir nəslin də yetişməsinə səbəb olub. Və “Varlıq”ın bu günədək öz varlığını yaşatması da jurnalı təmənnəsiz, öz şəxsi vəsaiti ilə nəşr etdirmiş doktor Cavad Heyətin həmin qibtə ediləcək dəyanəti ilə bağlıdır.

Ədəbiyyat

1. <http://www.anl.az/down/meqale/525/2011/may/cm67.htm>
2. [https://az.wikipedia.org/wiki/Varlıq_\(jurnal\)](https://az.wikipedia.org/wiki/Varlıq_(jurnal))
<http://www.anl.az/down/meqale/525/2011/may/cm67.htm>
3. Heyət C. Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış. Bakı, Azərənəşr 1993 səh 3
4. Səlnamə 1338 / tərtib edən Nadir - Dok. Cavad Heyət İranda cərrahlıq zirvəsini fəth etdi
5. Tehran Gilannəşr 1338 s.12
6. Salammulla C. Dostlar görüşü . Tehran 1359 s.151
7. Mənaflı M. «Müqayisətül-liğətəyin» Cənbdan səslər // Az. Müəllimi qəz. 08.08.1987
8. Nəzakət İsmayılova. «Varlıq» jurnalı və Azərbaycan ədəbiyyatı. (1979-1995-ci illər) Bakı.
9. «Nurlan». 2009, -136 səh.

Summary

Javad hayat and “existence” journal

This article deals with Javad Hayat’s life and creativity. It emphasizes Javad Hayat’s playing important role in Azerbaijani language development. It is marked that Javad Hayat and “Existence” journal attains great importance to originate Azerbaijan’s national consciousness both in Iran and Azerbaijan. In the article it is spoken of different difficulties and misfortunes in the publication of “Existence” journal.

Резюме

Джавад хейт и журнал варлыг

Статья посвящается жизни и деятельности Джавада Хейта. Подчеркивается важная роль Джавада Хейта в развитии азербайджанского языка. Выражается большое значение Джавада Хейта и журнала “Варлыг” в формировании национального сознания азербайджанцев в Иране также Северном Азербайджане. Джавад Хейт сыграл важную роль в издании журнала “Варлыг”.

*Rəyçi: fil.f.d.,dos. Y.Hacıyeva
ADU-nun Azərbaycan dili və
ədəbiyyatı kafedrasının
26.10.2016-cı il tarixli iclasının
03 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 08.11.2016

Nigar Qarayeva
ADU

AMERİKA YAZIÇISI CON APDAYKIN “KENTAVR” ROMANININ MİFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: Apdayk, mif, kolorit, Allah, mənəvi dəyər

Keywords: Updike, myth, colouring, God, moral value

Ключевые слова: Андайк, миф, колорит, Бог, мораль

Dünya ədəbiyyatı yarandığı gündən müxtəlif, fərqli yollarla inkişaf etmiş, onun nümayəndələri isə bizim günümüzdə çox çalarlı mənəvi fenomen şəklində gəlib çatmışdılar. Bu ədəbiyyat şifahi xalq yaradıcılığı, əsatir, yazılı ədəbiyyat nümunələri ya bir-birlərini əvəzləyə-əvəzləyə, mənəvi-estetik dəyərlər estafetini bir-birilərinə ötürə-ötürə, ya da bir-birlərindən asılı olmadan, eyni vaxtda, paralel şəkildə inkişaf etmişdir. Dünya yazılı ədəbiyyatı yarandığı gündən həm ayrı-ayrı milli mədəniyyətlər bir-birilərinə təsir etmiş, həm də ədəbi əlaqələrin genişlənməsi prosesi dərinləşmişdir. Bu proseslərin dərinləşməsi isə ayrı-ayrı xalqların mədəniyyət və ədəbiyyatlarının bir-biriləri ilə qarşılıqlı ünsiyyət və bəhrələnmə şəraitində inkişaf edib zənginləşmişdir. Bununla belə, onlar özlərinin milli-əxlaqi dəyər və koloritlərini də qoruyub saxlaya bilmişlər. Odur ki, dünya ictimai-bədii fikrində baş verən proseslərin hərtərəfli dərk olunması üçün ümumbəşəri problemlərin ayrı-ayrı ədəbiyyatda əksi məsələlərinin müqayisəli şəkildə tədqiqi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Belə ümumbəşəri problemlərdən biri də ədəbiyyatda insan amili problemdir.

Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Amerika yazıçısı Con Apdaykın da yaradıcılığına bu yönümdən baxıb qiymət vermək maraqlı olardı.

Con Apdayk “Kentavr” romanında 60-cı illərdə ABŞ-da mənəviyyat böhranını və mədəniyyətin daxili çəkişmələrində kəskinləşməsinin səbəblərini dərinlən təhlil etmişdir. Apdayk burada ABŞ-da ziyalılarla orta təbəqədən olan amerikalılar arasındakı fərqi göstərməyə çalışmışdır. Bu fərqi o, müəllim Kolduell və usta Hammelin üç köməkçisi arasındakı münasibətlərdə göstərməyə çalışırdı.

60-cı illərdə “kütləvi mədəniyyət” “orta amerikanlığının” həyatında daha böyük rol oynayır. N.E.Pudovoçkinanın fikrinə görə yazıçı “Kentavr” əsərində “qədim allahların” prototiplər qismində bu əsərdə əks olunması qədim sivilizasiya tərəfindən yaradılmış etik və qəbul edilən mədəniyyətin müasir dövrdə kütlə mədəniyyəti ilə müqayisəsi üçündür. Onun fikrinə görə kütlə mədəniyyəti şəxsiyyət, dəyər və fərdlərdən ibarətdir. Kütlə mədəniyyətinin obyekt stereotiplərə öyrəşmiş və onun daxili aləmi fərdiləşmişdir. Apdaykın romanında mədəniyyət dəyərləri sisteminə antik yanaşmanın ifadəsi qismində baş qəhrəman Kentavr-Kolduelldir. Ona əks qütbə isə kütləvi mədəniyyətin ifadəçisi Vera və Hammel qararlaşımışlar. Həmçinin Apdayk tərəfindən “Kentavr” romanında iki qütblü prinsiplərin tətbiq olunması eyni zamanda ABŞ-ın mənəvi həyatının xüsusiyyətlərini işıqlandırmağa xidmət edir. Əsərdə təsvir olunmuş mifoloji hadisələri personajların bir qismi reallıq kimi qəbul edir, digər qismi isə bunun bir əfsanə olması qənaətinə gəlir. Buna misal olaraq, əsərin qəhrəmanları Zimmerman, Hersoq,

Març, Maynor Kretç və əsərin digər qəhrəmanlarına görə əfsanələr yad anlayışdır. Bu səbəbdən bu personajların antimifik xüsusiyyətlərə malik olması yazıçıya onların bu xüsusiyyətlərindən satirik silah kimi istifadə etməyə imkan yaradır.

Belə ki, əsərin baş qəhrəmanı çox bilikli və istedadlı məktəb müəllimidir. Lakin müəllifin fikirlərinə görə onun böyük ideyaları ifadə etməyi şübhə altındadır. Bu məqsədlə obrazı yüksəltmək onu yüksək və miqyaslı etmək üçün, insanlıq üçün hər şeyi qurban verən hər iki obrazı ciddi, ölməz kentavr simasında yaratmağa çalışırdı və bununlada Apdayk XX əsrin ortalarında yaşayan amerikalının problemini əbədi və universal dəyərlər işığında təcəssüm etməyə çalışırdı. Əsərin süjet xəttinin iki istiqamətdə aparılmasından etik problemlərin insan təbiətinin dəyişilməz xüsusiyyətlərini, yaxşılıq və pislik hissələrinin mübarizəsini əks etdirmək üçün istifadə olunmuşdur. Tədqiqatçı Pudovoçkinanın fikirlərinə görə romanın rəngarəngliyi, onun poetikası, mifoloji və real planların toqquşmasını müəyyən edən konfliktin miqyasının əsərin ilk epizodundan hiss etmək mümkündür.

Əsərə görə “orta amerikalı” inancların təsiri altına olduqca tez düşür.” Kentavr” romanında Maynor Kretçin kafesi Ollincer əyalətində özünə görə mədəniyyət mərkəzlərindən biri hesab olunur. Həmçinin Maynor Kretç öz prototipi hökumdar Minos kimi bic və ehtiyatlıdır. Yunan əfsanəsinə görə Minos hər şeyi bilən “allahları” aldadaraq möcüzəvi öküz əvəzinə adi öküzlə aldatmaq istəyir. Maynor Kretç əsərdə öz cavan ziyarətçiləri aldadaraq onları faşist ideyası ilə hazırlanmış “zəhərli yeməkləri” təqdim etməyə çalışır.

Yazıçı əsərdə Piter–Promotey və Maynor–Minos arasındakı münasibətləri dava və mübahisəyə qədər toqquşdurur. Apdayk bu iki personajı qarşılaşdırmaqla iki nəslə üzləşdirməyə çalışır. Əsl mənəvi dəyərlər kütlə mədəniyyətindən fərqli olaraq passiv qavrayışın nəticəsi deyillər və aktiv əməkdaşlıq tələb edirlər. Mənəvi dəyərlər xüsusi düşüncəni, analitik yanaşmanı, öz-özlüyündə müqayisə və nəticə çıxarmağı əsas hesab edir. Lakin bu xüsusiyyətlər orta amerikalılara yad olan keyfiyyətlərdir. Buna misal olaraq keşiş Març həyati problemlərin həllində zəif olduğu kimi dində də zəif olaraq öz ziyarətçilərinin suallarını cavablandıra bilmir. Onu müharibə illərində döyüşməyə antik əsərdə Mars obrazında olduğu kimi cəsarəti və çılgınlığı vadar etmişdir. O bunu yalnız yaradıcı düşüncəyə malik olmasının səbəbindən etmişdir. Keşiş–Març tipik orta amerikalıdır. Onun mükəmməl dindar olmamasına baxmayaraq müharibə dövründə çətin şəraitlərə qarşı qoyulmuş tapşırıqları yerinə yetirən kifayət qədər yaxşı döyüşçü olmuşdur. Març əsərdə elə bir orta amerikalı obrazıdır ki, bura da passiv başlanğıc qəhrəmanlıqla bitir.

“Amerikan arzusu” na uyğun olaraq “amerikanlı hər zaman özünü xoşbəxt hiss etməyən insan anormaldır” tezisini əsas tutur. Əsərin müqayisə edildiyi yunan mədəniyyəti də daima özünü xoşbəxt hiss edən insanı anormal hesab edir.

Əsərdə həmçinin əziyyət çəkən Kolduell ilə özündən razı Zimmerman kimi iki əks qütblü obrazlar qarşılaşdırılır. Bu zaman Apdayk insan qəlbinin vəziyyətini açıqlamağa cəhd göstərir. Amerikan arzusu niyyətli bir insanın məqsədlərini pisləyir. Əsərdə Piter instinktiv olaraq direktor Zimmerman kafe sahibi Maynor Kreçə və ümumilikdə Oligen ailəsinə nifrət edir. Bu nifrətə səbəb isə ABŞ-da öz dövrünün sosial-siyasi problemləri ilə əlaqləndirilir. Onlar varlıdılar, Piter isə kasıb. Onlar eyş-işrət içərisində yaşadığı halda, Kloudell saf, təmiz, gənclik məhəb-

bətinin alçaldılmasına qarşı çıxır. Bəzilərinə məlum olmasa da, Piter anlayırdı ki, ABŞ hər bir amerikalı üçün gözəl görsənən “cənnət” deyildir. Belə ki, onun atası mövcud cəmiyyətdə ailəsini dolandırmaq üçün ağır xəstə olduğuna baxmayaraq çalışan və bu ağır əziyyətdən həyatını dəyişən kimsələrdən idi.

Mifoloji üslubda yazılmış əsərlərin təhlili zamanı onların təhlilinin mifik hissəsini çıxarıb, xronoloji ardıcılıqla aparılırdısa, lakin Con Apdaykın bu əsərində qeyd olunan üsulun tətbiqi qeyri-mümkündür. “Kentavr” romanı elə bir əsərdir ki, burada dünən və bugün baş verən hadisələr üzvi sintetik vəhdətdə təqdim olunurlar. İlk baxışdan əsər oxucuya qəribə görsənsə də bu qəribəliyi aradan qaldırmaq məqsədi ilə onu həqiqətən XX əsrin ikinci yarısında baş verən hadisə kimi yox, bir nağıl kimi təhlil etmək lazımdır.

İnsan nə üçün yaşayır? Apdayk bütün qəhrəmanlarında olduğu kimi Kolduellin taleyində və onun ailəsinin üz-üzə gəldiyi problemlərdə və bu problemlərin aradan qaldırılması üçün edilən cəhdlər də bu sualın cavabının axarışındadır.

Həmçinin bu əsərdə Con Apdayk xaosa qarşı gələ biləcək və insanın gec-tez qarşılaşacağı çətin günlərin qarşısını ala biləcək tendensiya axtarışındadır. Müəllif burada çıxış yolunu dini inanclarda axtarmağı sadələvlük hesab edir. Çünki Kolduelin rahib babasının çətin həyatı onun öz oğluna və nəvəsinə artıq din yolunu bağlamışdır. İnsanların bir çoxunu kaosdan başqa bir inanc qoruyur. Bu inanc Apdaykın əsərdəki qəhrəmanlarında təsadüf olunmayan cəmiyyətin savadlandırılması imkanındır. Həmçinin yazıçının fikrincə kaosdan digər insani hisslər də cəmiyyəti qoruya bilən bu hisslər vətənə, şəhərə, iş yerinə, məktəbə və s. insanlara olan bağlılıqdır. Lakin Apdaykın qəhrəmanı tənhadır. Hətta ona sevgi də kömək edə bilmir. Artıq öz həyat yoldaşı da ərini eşitmək və başa düşmək iqtidarında deyil. Lakin, yenə də dünya və insanlıq Apdaykın romanında kaos içində boğulmur. Corc Kolduellin əsərindəki müdafiəsi isə onun yaxşılıqlarıdır. O, qəribə insandır, hətta davranışları da qəribədir. Lakin onun sandıqcadakı şlyapası bütün bunlara baxmayaraq oğlu üçün çox doğmadır. Həyata reaksiyası və əsərdəki qəhrəmanın intonasiyasına görə onun 16 yaşında deyil, 50 yaşında olmasına baxmayaraq o, kifayət qədər böyüməmişdir. O, hələ də özünün bütün insanlıq üçün cavabdehliyini hiss edir. Lakin əsərdə Kolduellin yaxşılıqları onun köməksiz, mərhəmətli və yazıq olmaması tərəfindən qiymətləndirilmir. Onun yaxşılıqları öz oğluna nəsil-dən-nəslə ötürülə bilmir və Piter də öz növbəsində atasının bu xüsusiyyətini davam etdirə bilmir. Piter atasından fərqli olaraq cəmiyyətdəki xaosa tab gətirir. O, hələ uşaq yaşlarından dünyanın rəngarəngliyini qəbul edir və Piter rəssam olur. Və bu onun üçün öz daxili aləmini və ətrafında baş verən hadisələri təsvir etmək üçün ən gözəl vasitələrdəndir. Çünki bundan sonra heç kim Pensilvaniya ştatının Olincer qəsəbəsindəki fermanı belə görməyəcək və belə təsvir etməyəcəkdir. Lakin yazıçı Apdayk təbiətin qanunauyğunluqlarına tabe olmayaraq qəhrəmanlarının timsalında öz dünyasını yaradır.

“Kentavr” romanı həm quruluşuna, həm də məzmununa görə son dərəcə orijinaldır, Apdayk burada dünya bədii fikrinin ən zəngin qaynaqlarından sayılan yunan mifologiyasındakı obrazları (bəzən düşüncə tərzini) vasitəsilə yazıçı təxəyyülünün daha dolğun ifadəsinə, təsvirlərin orijinal reallığına və mükəllimlərin təbii, canlı, dinamik səslənməsinə nail olmuşdur. Anormallıq dərəcəsinə çatan sadələvh müəllim

bəzən qəribə xudbinliyi ilə diqqət çəkir . Ətrafda hamının, hətta şagirdlərin belə gülüş obyektinə çevrilmiş müəllim, oğlunun dərslə ictimai nəqliyyatda getməyini özü üçün təhqir sayır. Heç kimin xətrinə dəyməyən, bəzən dələduz, qeyri-ciddi, islah olunmaz əyyaşlarla belə heyvətəmə səbir, hövsələ nümayiş etdirən müəllimin daxilində çox vaxt təlatümlərin coşduğundan heç kimin xəbəri yoxdur. O, həyatı üçün real təhlükə yarandığını bilsə də, üzdə özünü tox tutmağa çalışır və ürəyinin dərinliklərində arvadından, qaynatasından, oğlundan xəcalətli halda dünyasını dəyişir.

“Kentavr” romanı 1963-cü ildə Alfred A.Knopf tərəfindən nəşr olunmuşdur. Əsərin ilk hissələri “Esquire” və “Nyu Yorker” jurnallarında işıq üzə görmüşdür. Əsər Apdayk tərəfindən tərcümə olunmamış iki yunan cümləsi ilə başa çatır. Və bu sitatda Hironun ölümü təsvir olunur.

Ədəbiyyat

1. Quliyev Qorxmaz. XX əsr Amerika ədəbiyyatında aparıcı cərəyanlar. Bakı-2011, 207 s.
2. Vaqif Əjdəroğlu. Con Apdayk. Seçilmiş əsərləri. Bakı: “Şərql-Qərb”, 2011, 648 səh.
3. <http://www.apdayk.net.ru/lib/ar/author/238>
4. <http://citaty.info/man/dzhon-apdaik>

Summary

The mythological characteristics in the novel “The Centaur” by American writer John Updike

The article is devoted to the investigation of the novel “The Centaur” by XX century American writer John Updike. In this novel Updike tried to reflect the eternal and universal values of problems of XX century American man. The myth is used for description of ethic problems, unchangeable features of human nature and the struggle of vice and virtue in the novel.

Резюме

Мифические особенности романа “Кентавр” Американского писателя Джона Апдайка

Статья посвящена исследованию романа американского писателя XX века Джона Апдайка “Кентавр”. В своем романе автор пытается отобразить проблемы американского народа середины XX века на фоне вечных и всеобщих проблем. В произведении миф используется для описания этических проблем, неизменных черт человеческой природы, для описания борьбы добра и зла.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. Ü.Əliyeva
ADU-nun Xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasının
03.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 04.11.2016

İVLİN VONUN YARADICILIĞINDA İNSAN VƏ CƏMİYYƏT

Açar sözlər: yumor, sosial, satira, insan, cəmiyyət

Keywords: humor, social satire, human, community, society

Ключевые слова: юмор, социальная сатира, человеческие, общество

Müasir ingilis ədəbiyyatının ilk səhifələri müharibədən sonrakı nəslin nümayəndələrinə məxsusdur. “50-ci illər nəslı”nin dünyagörüşü bu onillikdə yazılan bir çox əsərlərdə öz əksini tapmağa başladı. 1956-cı ildə C.Osbornun “Qəzəblə boy-lan” pyesinin premyerasından sonra bu yazıçılar daha çox “müharibə uşaqları” adı ilə adlandırılmağa başlasa da “Hirsli cavan adamlar” kimi məşhurlaşan K.Emis, F.Larkin, C.Ueyn, D.Enraytın təmsil etdiyi “hərəkət” özünü həm şerdə, həm də roman janrında sınayırdı. Əslində bu ədiblərdən heç biri “Hirsli cavan adamlar” adlandırılan “hərəkət”in üzvü deyildilər. Lakin əsərlərinin bir antologiyada çap olunması onları birləşdirən səbəblərdən biri idi.

Xoşagəlməz, çılğın, bir sözlə – antiqəhrəman tipi adı çəkilən ədiblərin əsərlərində yeni ədəbi qəhrəmanı təmsil edirdi. Bu əsərlərdə ümumi istiqamət real dünyanı nəsrədə, dramaturgiya və şerdə nisbi şəkildə konkret elementlərlə əks etdirmək idi. Daha dəqiq desək, buradakı “bədi priyom” onun yoxluğunu yaratmağa xidmət etməli idi [1, s.150].

Modernizmin estetikasında əsərin çətin strukturu gerçəkliyin xaosuna qarşı qoyulurdu. Yazıçı – modernistlər öz yaradıcılıqlarında insanı cəmiyyətdən kənar bir aləmdə təsvir edir, onu mövcud reallıqdan kənar, öz daxili aləminin qurulması ilə məşğul olan pessimist əhval-ruhiyyəli bir şəxs kimi göstərirdilər. Bununla yanaşı insan zamanın sərt qanunlarından azad bir aləmdə təsvir edilirdi.

Zaman insanın iradəsinin, istəyinin ixtiyarındadır, deməli, insan bədbin olsa da, zamanı idarə etməyə, onu dəyişdirməyə qadirdir. Modernizm aləmində insan və zaman kateqoriyaları ayrılmaz vəhdətdə götürülür və inkişaf etdirilirdi.

Müasir ədəbiyyatda isə həyat materialının gerçəkliyini saxlamaq məqsədilə təkmilləşdirilmirdi. Tədqiqatçılar müasir ədəbiyyatda “tərbiyəyə qarşı reaksiya” görürdülər [2, s.98].

İngilis yazıçılarının və filosoflarının ekzistensializmə münasibətində ingilis oxucularının və sənətkarlarının ənənəyə münasibəti ilə müəyyən olunur. Məhz buna görə də müharibədən yenidən çıxmış bütün qərb dünyasının məruz qaldığı dəhşətlər müharibənin insan qəlbində yaratdığı xaos ingilis ədəbiyyatında özünə-məxsus şəkildə əks olunmuşdur.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra İngiltərənin sosial gerçəkliyi növbəti seçkilərdə leyboristlər partiyası qələbə qazandı. 1979-cu illərdə mühafizəkarların hakimiyyət gəlməsi, iki mühüm tarixi məqamın bu ölkənin ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynadığının göstəricisi idi.

İngiltərənin siyasi ab-havasının dəyişməsi, müharibədən sonrakı illərdə mə-nəvi və ruhi düşkünlük ədəbi proseslərə təsir göstərdi. 40-cı illərin sonları müharibənin törətdiyi dağıntılarının aradan qaldırılması ilə müşayiət olunurdu. Qələbə

əzmi ilə radikal islahatlara bəslənən ümidlərin puçluğu ədiblərin yaradıcılığında ifadə olunurdu. C.Lindseyin “Satdığımız bahar” və P.X.Consonun “Hələdici bahar” romanlarının adları elə bu dövrün əhval-ruhiyyəsini əks etdirirdi.

Mədəniyyət sahəsində durğunluq, ədəbi jurnalların bir-birinin ardınca bağlanması mədəniyyətin ümumilikdə düşkünlüyündən xəbər verirdi

Müharibənin rahatlıqdan məhrum etdiyi, inamsızlıq, ümitsizlik şəraitində yaşayan gənc yazıçıların ədəbiyyata axınını zəiflədirdi. Bu vəziyyət “soyuq müharibə” dövründə də davam etdi.

İvlin Vo XX əsrin ən parlaq yazıçılarından biri kimi ingilis ədəbiyyatında özünəməxsusluğu ilə seçilir. Onun romanları oxucunu həmişə haqsızlığa, pisliyə qarşı mübarizəyə səsləyir, qələmə aldığı hadisələr, yaratdığı obrazlar həyat həqiqətləri ilə eynilik təşkil edir. İ.Vonun ilk beş romanının konfliktli “Düşkünlük və dağıntı” (1928), “Murdar bədən” (1930), “Qara bədbəxtlik” (1932), “Bir ovuc torpaq” (1934), “Sensasiya” (1938), eyni antiteza üzərində qurulub: sadə insan – hiyləgər və eyni zamanda ağılsız dünya. Avam mərkəzi personaj ingilis ictimaiyyətinin qəribə insanlarla dolu reallığı ilə üz-üzə gəlməli olur: onlar mərkəzi personajı özlərinin ardınca aparır. Əsərlərinə həyatın bərkindən-boşundan çıxmamış insan ingilis cəmiyyətinin böhran vəziyyəti ilə üz-üzə gəlməsi təsvir olunur. “Hiyləgər” cəmiyyətin yetişdirməsi olan tipləri sadələvh insanı müxtəlif absurd vəziyyətlərə düçar edirlər. Müəllifin cəmiyyətin mətiqi “inkişafi” nəticəsində meydana gəlmiş bu tiplərə mənfi münasibəti onların qrotesk vasitəsilə təqdim olunmaqlarında öz əksini tapır. İvlin Vonun ilk romanlarında XVIII əsr realizminin kompozisiyası quruluşunu təqlid etmək meyli özünü büruzə verir: bu özünü ilk növbədə bir tərəfdən müstəqil, digər tərəfdən ardıcıl şəkildə tamamlayırlar və mərkəzi personajın ətrafında birləşirlər. Smolletin əsərlərində olduğu kimi İvlin Vonunda romanlarının personajlarında müsbət və mənfi keyfiyyətlər birləşib üzvi vəhdət təşkil edirlər.

Yazıçının yaradıcılığını üç dövrə bölmək olar: birinci dövrdə “Düşkünlük və dağıntı” romanı, ikinci – keçid dövrü, “Dayandırılmış iş” (1941), “Bayraqlara yazığınız gəlməsin” (1942) və “Braydsxedə qayıdış” (1945) romanları, üçüncü – müharibədən sonrakı romanları yazılmışdır. İlk kitablarından İ.Vo özünü yaşadığı dövrün adamlarına – aristokratlara və inkişaf edən burjuaziyaya rişxənd edən ağıllı satirik kimi büruzə verir, həsrlik və acgözlük xəstəliyinə tutulmuş adamları kəskin tənqid edirdi. “Braydsxedə qayıdış” romanında yazıçı ilk axtarışlar dövrünü başa çatdırır, çünki burada daha çox səviyyədə romantik və lirik məqamlar ifadə olunur. Müharibədən sonrakı əsərlərin əksəriyyətində birinci plana yenidən satira çıxsa da burada o, 30-cu illərin əsərləri ilə müqayisədə bir qədər solğun və pessimistdir.

İvlin Vonun əsərləri geniş kütlə arasında öz erudisiyasını nümayiş etdirməkdən ötrü deyil, “məndən həzz almaqdan” ötrü dəfələrlə oxunur. Gözəl və aydın üslubdan istifadə edən qara yumor və acı satiranı çulğalaşdıran peşəkar yazıçı tərəfindən yaradılmış təkrarolunmaz xaotik, qəddar, eyni zamanda çox gülməli, bir tərəfdən yox olmuş dövrün antikvar gözəlliyinə malik olan, digər tərəfdən isə öz xırda detalları ilə ürək ağrısı ilə tanış olan və bu günə qədər də ağırlı aktuallığını qoruyan bədii dünyaya daxil oluruq: Bəlkə də, elə bu səbəbdən yazıçının əsərlərinin əsas mövzusu insan pisliyi, qəddarlığı və acgözlüyü kimi universal kateqoriyalar - onların çoxtərəfli təzahürlərlə ifadə olunur.

Yazıcının yaradıcılığında “qara yumor”la hekayələri meydana çıxır. Amerikada bu janrın inkişafına “Weird Tales” jurnalı (1923 ildə təsis edilib) təkan verdi, həmin jurnalda H.F.Lavkraftın (bütöv “lavkraft dəhşətləri” adlanan janr-bölməsinin yaradıcısı), Klark Eşton Smitin, Siberi Kvinin, Robert Bloxun, yaradıcılıqları ilk dəfə olaraq meydana gəldi.

Öz Britaniya koloritinə məxsus olmasına baxmayaraq bizim dövrümüzdə onun əsərləri sovet dövründə olduğundan daha yaxın və doğmadır. Sovet dövründə bu əsərlər ümumilikdə “çürüyən Qərbin” və “burjuaziya İngiltərəsinin” iç üzünün açılması kimi ideoloji sous altında bizə təqdim olunurdu. İvlin Vonun yaradıcılığında acı rixənd predmeti olan məqamların əksəriyyəti müəyyən xətt arxasında olan təəccüblü məqamlar kimi görünə bilərdi. Bu həddi aşdıqdan sonra dolaşdırıcı və dəyişkən reallıqlar anlaşılmaz sovet dövründən sonrakı həqiqətin ayrılmaz hissəsinə çevrildi.

İvlin Vonun əsas romanı olan “Düşkünlük və dağınıq” əsəri yeni yazmağa başlayan yazıçıya böyük oxucu marağını bəxş etmişdi. Əsərin süjetini təşkil edən mövzuya yazıcının müharibədən əvvəl yazılmış əsərlərində də rast gəlinir; sadə, həyat təcrübəsi olmayan gənc adam birdən baş gicəlləndirici macərələr dünyasına daxil olur. Bir sıra mənasız anlaşılmazlıqlardan sonra o, özü də gözlənilmədən ilkin vəziyyətə qayıdır, acı həyat təcrübəsi toplamış və acgözlüyün və satqınlığın hökm sürdüyü yalan dünyanın qəddar qanunlarını dərk etmiş olur.

İmtiyazlı Bollincer - klubdan coşmuş kübar səfəhlərin təsadüfi qurbanı Pol Pennifezer “əxlaqsız hərəkətlərinə” görə kollecdən rüsvayçılıqla qovulur, çünki, cərimə ödəmək imkanı yoxdur: hətta izahatlarına qulaq asmaq istəməyən himayədar onu aylıq pulundan məhrum edir: Polun müəllim kimi düzəltdiyi oğlanlar üçün qapalı nümunəvi məktəb onun direktorunun dediyi kimi, “yoldaşlıq və ümumi maraqlara xidmət ideallarına əsaslanır”, lakin həqiqətdə çox kasıb bir müəssisə olur, burada müəllimlər qismində ağılsız və uğursuz insanlar çıxış edir. Məktəb müəllimi kimi çalışan, Pol şagirdlərdən birinin repetitoru olur və onun müəmmalı tərzdə dul qalmış anasına vurulur. Sevgi dolu xanım sanki ona qarşılıq verir və evlənməyə razı olur. Ona bu sadələvh insanı öz firıldaq işlərinə qatmağa heç nə mane olmur.

Nəsrin sonunda ənənəvi əxlaqın heç bir əhəmiyyət kəsb etmədiyi mənəviyyatsız və yalan dünya ona ağır zərbə vurur: onun ağılsız nişanlısı Nina başqasına ərə gedir.

Beləliklə, müəllifin baş qəhrəmanı, ilahiyyəti oxumuş Oksfordun sadə tələbəsi əmin olur ki, “istənilən britaniyalının rəhbər tutduğu ümumi qəbul olunmuş şərəf məcəlləsi qurd dəymiş yeri dağdır”. Bu baxımdan ənənəvi etik dəyərlər və kitablar-dan gələn yüksək ideallar kitabdan kənar realılıqla toqquşmada davam gətirə bilmir.

Ümumiyyətlə, ər-arvad xəyanəti ilə bağlı mövzu demək olar ki, İ.Vonun əksər romanlarında öz əksini tapmışdır. “Uçuşda məhəbbət”, “Bayraqlara yazığınız gəlməsin”, “Fəxri yalançı” adlı romanlarını misal göstərmək olar.

İvlin Vonun satiradan öz yaradıcılığında geniş istifadə etməsi onun ciddi sosial məzmunun ədəbiyyata gətirməsinə səbəb olmuşdur. “Murdar bədən” əsərinin dərc olunmasından sonra, hələ tələbəlik illərindən ateizmə meyilli insanın katolikliyə müraciət etməsi hamı üçün gözlənilməz olur və özünün ifadə etdiyi kimi, “xristianlıq və kaos” arasında seçim edir. Məşhur yazıcının fikrincə, bu seçmə müharibədən sonrakı bütün dünya müraciət edirdi. Təsadüfi deyil ki, “Murdar bədən”in finalında növbəti

hərbi faciə meydana gəlir, İ.Vonun sonrakı romanlarında isə daha böyük rolü qəddar barbarlıq oynamağa başlayır ki, onun da daşıyıcıları qismində adətən mənəvi baxımından məhv olan qərb sivilizasiyasının nümayəndələri çıxış edir.

İnsan və cəmiyyət problemi İ.Vonun müharibədən əvvəl yazılmış "Qara bədbəxtlik" (1932) və "Bir ovuc torpaq" (1934) romanlarında üstünlük təşkil edir. Bu İ.Vonun Efiopiya səfərdən qalan təəssüratlarının əks etdirən "Qara bədbəxtlik"də qara yumor üslubundan ustalıqla istifadə edərək ölkənin qədimdən qalan həyat tərzinə və milli mentaliteti ilə ziddiyyət daşıyan təcili islahatların tərəfdarları təsvir olunmuşdur. Süjet xəttinin əsas hərəkət etdirici qüvvəsi uydurulmuş Afrika ölkəsi Azaniya imperatorudur. Tərəqqinin sadə pərəstişkarı olan İvlin Vonun nəsrinin oxucu marağına səbəb olması təkcə qıcıqlandırıcı analogiyalara, sosial tiplərin tanındığına və cərrahi dəqiqliyinə görə görə deyil, həm də ədəbiyyatda yeni roman tipinin ortaya qoyulması ilə bağlı idi. Bu baxımdan öz satirasının tünd çalarını yazıçı roman janrının ən cəlbədicə növlərindən biri olan avantüra-romanına daxil etmişdir. Burada zəncirvari kompozisiyalar, mənasız anlaşılmazlıqlar (kviprokvo), məzəli hadisələr, gözlənilməz sonluqlar, kəskin ifadə olunmuş mənzərələr və xasiyyətlər, insanların ümumi qüsurlarını ifadə edən koloritli personajlar (anladığımız kimi, praktiki olaraq nə milliyyətindən, nə də sosial - siyasi statusundan asılı olmayan) bir birini əvəz edir.

Beləliklə İvlin Vo gerçəklik anlayışına yeni- mövcud olmayan parametrlə yanaşdı, romanın janr poetikasının ənənəvi kanonlarını dağıdaraq, yalnız özünə-məxsus fərdi realist, sosial- satirik üslub yaratdı.

Ədəbiyyat

1. Anikin T.V. Sovremenniy anqliyskiy roman. Sverdlovsk, 1971, 299 s.
- 2.. Eliot T.S. Notes towards the definition of the culture. L., 1948.

Summary

Problem of human being and society in the literary activity of Evelyn Waugh

In this article, in the literary activity of Evelyn Waugh, one of the prominent writers in XX century, distinguished by his uniqueness, the issue on human and society has been analysed on the basis of his works. His novels encourages the readers to struggle against injustice. Characters, events in Evelyn Waugh's novels are analogical to the realities of life.

Резюме

Проблема человека и общества в творчестве Ивлин Во

В этой статье рассматривается проблема человека и общества в творчестве одного из писателей XX века Ивлиина Во. Пафос его произведений определяется борьбой против социальной несправедливости. В своих романах Ивлин Во сумел воссоздать английскую действительность XX века.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. Ü.Rəhimova
Azərbaycan Universitetinin
"Azərbaycan dili və ədəbiyyatı" kafedrasının
27.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 05.11.2016

Шахла Гурбанова
АУЯ

ПУТИ РАЗВИТИЯ АВСТРИЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ ПОСЛЕ СОБЫТИЙ 1933-го ГОДА

Açar sözlər: Alman və Avstriya mühacirət ədəbiyyatı, "daxili" emiqrasiya, nasional-sosialist ədəbiyyatı, emiqrantların ədəbiyyat təşkilatları

Keywords: German and Austrian migrant literature, "internal" emigration, the National Socialist literature, immigrant's literature and organizations

Ключевые слова: немецкая и австрийская литература в эмиграции, «внутренняя» эмиграция, национал-социалистическая литература, литературные организации эмигрантов

11 марта 1938 года в Вене состоялась знаменательная встреча представителей австрийской интеллигенции, среди которых были также Франц Теодор Ксокор, Эдэн фон Хорват, Карл Цукермайер и другие. На повестке дня был вопрос об отставке австрийского федерального канцлера Курта Шушнигга; молва и слухи о печальном политическом положении Австрии разносились день ото дня по стране и наводили на первые мысли, легально покинуть страну, что и было обсуждено на мартовской встрече 38-го года.

Ситуация на тот момент была абсолютно неоднозначной. В то время, как немецкие писатели-эмигранты твердо отстаивали позиции антифашистского эмиграционного течения и позиционировали себя как представители «старой» Германии, австрийские же писатели-эмигранты напротив были в этом вопросе крайне нерешительны и не могли определить для себя, в каком художественном направлении им теперь следует творить свои произведения. Одни австрийские писатели отчасти скрывали свое происхождение или желали быть частью другой системы. Так, на вопрос сотрудника еврейского комитета по делам беженцев о дальнейших планах недавно покинувший Вену семнадцатилетний писатель Эрих Фрид ответил: «Стать немецким поэтом» [2, с.58]. Поэтому неудивительно, что свой первый сборник стихов он назвал «Германия», и только второй был посвящен Австрии. Так же и Рихард Беер-Гофманн, один из создателей Винер Модерне, жил отчужденно в Нью-Йоркской эмиграции поддерживая связь лишь с обществом немецких евреев. Стефан Цвейг, в свою очередь, просветлял в своих произведениях бразильской эмиграции Дунайскую монархию австрийцев. Правда и он писал об утопической «Стране будущего», но уже в 1943 году австрийский журналист Рауль Ауернхеймер в одной из своих статей отметил: «...he returned again and again to Austria in spirit» [4, с.708]. Даже его «Шахматная новелла» является в данном случае еще одним доказательством выше упомянутому высказыванию Ауернхеймера.

Единственной отличительной чертой между немецкой и австрийской эмиграцией является разное отношение к происходящим историческим событиям. Так, немецкие писатели были главными героями мировой трагедии

в то время, как австрийские оставались в тени своих соседей. Поэтому и происходила дилемма, одни стремились быть частью главной истории и оставить свой след именно в немецкой литературе, другие же продолжали восславлять свою маленьку родину Австрию.

1933 год едва ли можно назвать поворотным моментом, разделившим австрийскую литературную сцену на два течения, хотя захват Гитлером власти, безусловно, вызвал колебания, проявившие себя о включении ряда авторов, в том числе и Ричард Беер-Гофманн, Альберт Эрейнштейн, Франц Верфель и Стефан Цвейг, в черный список нацистов; не менее длинный ряд этнически ориентированных писателей видел в сложившемся общественно-политическом положении возможность занять новоосвобожденные места, занимаемые некогда уже эмигрировавшими литературными и общественными деятелями. Эти две группы австрийских писателей так и не пришли к единому пути развития литературы, что было отмечено Эрнстом Фишером в газете "Арбайтер" [1, с.25].

Начиная с 1934 года, в литературной и общественно-политической жизни Австрии начались кардинальные изменения. Гражданская война 1934 года завершилась закрытием всех демократических рабочих организаций и преостановлением хорошоорганизованного движения рабочих Европы. Ведущие общественные деятели, сотрудники социал-демократической партии и коммунистической партии вынуждены были покинуть Австрию - страну, переживавшую на тот момент закат демократии; свои позиции уже начинал укреплять австрофашизм.

Так, одна половина талантливых писателей и общественных деятелей постепенно покидала страну восходящего фашизма, а другая, невзирая на новые законы и правила, усердно пыталась продолжать свое творчество и одновременно вести напере подпольную борьбу с гитлеровским уставом. «Мы оба, собственно, являемся эмигрантами страны, в которой живем», - писал Хорварт Ксокор в 1935 про себя и своего товарища Людвиг Ульманна [3, с.115]. Несмотря на цензуру, введенную майской конституцией, «внутренним» эмигрантам удалось сохранить деятельность небольшого еврейского театра, где выступали эмигрировавшие немецкие актеры. Отдельного разрешения государства на это не требовалось, поскольку деятельность театра была мелкомасштабной, и он практически не выражал оппозиционерского настроения.

Австрия словно не могла проснуться от глубокого сна, она все еще надеялась, что ее обойдут стороной прогнозируемые критиками последствия становления фашизма. События 1934 года не показались многим писателям поводом покинуть страну или критично отзываться о новой системе, так Германн Брох, Элиас Канетти держались в тени политической неопределенности, ровно как и Роберт Музиль, работавший на то время над своим романом «Человек без свойств».

Массовая эмиграция произошла лишь спустя четыре года в ночь с 11 на 12 марта 1938 года. И с того момента уже чаще стало употребляться понятие «другой» Австрии, той что разделилась на три фронта: эмигриро-

вавших за границу, «внутренних» эмигрантов и «правильных» писателей национал-социалистов.

Одним из первых эмигрировавших писателей был Стефан Цвейг, который позже отказал Элизабет Фреундлик (австрийской эмигрантке из Парижа) в создании поддерживаемой Францем Верфелем организации «Изгнанных австрийских интеллектуалов». Свой отказ Цвейг обосновал высказыванием: «Для меня Австрия умерла в 1918 году, и я знаю, что она больше никогда не возродится». Но и без Цвейга данную организацию удалось создать, правда, несколько изменив, и представив под новым названием «Ligue de l'Autriche Vivante».

После прихода к власти национал-социалистов австрийская литература казалась некоей рекой, потекшей по трем руслам, которым рано или поздно суждено было вновь влиться в один поток. Таким образом, писатели-эмигранты, работающие в основном в жанре экспрессионизма, писатели так называемой «внутренней» эмиграции, находящиеся под гнетом цензуры, но, все же, выражавшие свои антифашистские идеи в подтексте произведений и представители «правильной», то есть национал-социалистской литературы, чьи хвалебные труды в адрес гитлеровского государства, активно распространялись тогдашней пропагандой, стремясь в короткие сроки внедрить в массы новую идеологию, уже к 1945 году представили целостный фонд австрийской литературы 1933-1945-х годов.

Литература

1. Аманн Клаус – «Essays zur österreichischen Literatur nach 1918.» Вена, 1992
2. Каукорайт Фолькер - «Einer singt aus der Zeit gegen die Zeit. Erich Fried 1921-1988» Вена, 1991
3. Ксокор Франц Теодор - «Briefe und Gedichte aus dem Exil». Вена, 1993
4. Холцнер Йохан - “Österreichische Literatur im Exil”. Вена, 2002
5. <http://www.literaturepochen.at>

Xülasə

1933-cü ildəki hadisələrdən sonra Avstriya ədəbiyyatının inkişafı yolları

Məqalə nasional-sosiolistlərin hakimiyyətə gəldikdən sonra Avstriya ədəbiyyatının müxtəlif yollarla inkişaf etməsi mövzunu araşdırır. Məqalədə Avstriya ədəbiyyatının mühacir, “daxili” mühacir və nasional-sosiolist növlərinə bölünməsi, siyasi vəziyyətinin ədəbiyyata göstərən təhsirin nəticələri haqda bəhs edilir. Məqalə Alman və Avstriya mühacir ədəbiyyatları müqayisə edir.

Summary

The ways of development of Austrian literature after 1933

This article explores the theme of different ways of Austrian literature after coming National Socialists to power its splitting into emigrant, inner emigrant and the National

Socialist literature. The article compares German and Austrian emigration literature and studies changes in the literature and the result of changes that have occurred in this area.

*Rəyçi: fil.e.d.,prof. S.Zeynalova
ADU-nun Xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasının
24.10.2016-cı il tarixli iclasının
04 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 02.11.2016

İlahə Məcidova

E-mail: goddess_adu@mail.ru

ADU

KEYT ŞOPİNİN HEKAYƏLƏRİNDƏ QADIN PROBLEMI

*Açar sözlər: qadın azadlığı, təhtəlsüür, feminizm**Keywords: emancipation of women, subconsciousness, feminism**Ключевые слова: освобождение женщин, подсознание, феминизм*

Bəşər cəmiyyəti iki qütbün – qadının və kişinin psixologiyası, düşüncə tərzii, həyata baxışı, üzləşdiyi problemlərin həllində göstərdiyi qətiyyət və dözümlü əsasında formalaşır. Məlumdur ki, aktual problemə çevrilmiş, bütün dünyada əs-küyə səbəb olan gender məsələsi zamanın və bəşəriyyətin tələbinə uyğun olaraq bütün dövrlərdə özünəməxsus şəkildə araşdırılmış və təhlil edilmişdir. Həm Qərb, həm də Şərq ədəbi-bədii fikrində qadın emansipasiyası insan konsepsiyası çərçivəsində tədqiq edilərək öz həllini tapmışdır. Ədəbiyyatda gender tədqiqatlarının tarixi “gender” anlayışının yaranması ilə bağlıdır. Ədəbi-bədii fikirdə gender məsələsinin bu qədər çox araşdırılması cəmiyyətin bütün sahələrində qadın azadlığının təbliği ilə məşğul olan feminist nəzəriyyə ilə sıx bağlıdır. Feminizmin ilk dalğasının yaranması XVIII əsrin sonu XIX əsrin I yarısına təsadüf edir. “Feminizm” terminini ilk dəfə işlədən, “qadının sosial vəziyyəti ictimai tərəqqinin meyarıdır” şüarı ilə çıxış edən utopik sosializmin nümayəndəsi Şarl Furiye qadınların da kişilərlə eyni hüquqlara sahib olmaqlarını tələb edir və cəmiyyətin bütün sahələrində qadının emansipasiyasının vacibliyini vurğulayırdı.

Ədəbiyyat bütün dövrlərdə xalqların milli xarakteri, məişəti və adət-ənənələri kontekstində gender məsələləri, qadın azadlığı problemi ilə zəngin olmuşdur. Keçən əsrin əvvəllərində tarixçi alim, “Ruski” qəzetinin naşiri M.P. Poqodin “Qadının emansipasiyası” məqaləsində yazırdı: “Nədir emansipasiya? –Latın dilindən tərcümədə “sərbəst buraxılma” mənasını verən bu sözü çoxları “azadlıq” kimi tərcümə etsələr də, əslində bu anlayışı bərabərlik, bərabər hüquqların verilməsi kimi başa düşmək lazımdır. Bu zaman hansı hüquqlar nəzərdə tutulur? Qadınlar hakim, sərkərdə, professor, deputat olmaq hüququna malik olmalıdırmı? Bəs uşaqları dünyaya kim gətirəcək?” Qadının fəal ictimaiyyətçi, yaxud ana kimi iki seçim arasındakı mövqeyi təkcə M.P.Poqodini yox L.N.Tolstoyu, qatı demokrat və qadın bərabərliyinin tərəfdarı olan N.İ.Piroqovu da narahat edirdi.

Müasir dövrün problemləri çərçivəsindən yanaşsaq qloballaşma, demokratik cəmiyyətin qurulması kimi vəzifələrin uğurla yerinə yetirilməsində qadın amilinin təsiri, rolu və gücü inkaredilməzdir. Qadın problemi bədii ədəbiyyatda hələ antik dövrdən başlayaraq öz əksini tapmış və bugün də aktuallığını qoruyub saxlamadağıdır. L.N.Tolstoy haqlı olaraq qeyd edirdi ki, “qadın elə bir mövzudur ki, onu nə qədər araşdırsaq hər zaman yenidir”. Troya müharibəsinin əsas səbəbkarı hesab olunan xəyanətkar Yelena, qısqanc qadın obrazı olan Medeya, Qustav Floberə məşhurluq gətirən Madam Bovari, Lev Tolstoyun unudulmaz qəhrəmanı hesab olunan Anna Karenina ilə ədəbiyyatda qadın obrazlarının ümumiləşmiş cəhətləri, onların fərdi xüsusiyyətləri, milli-mədəni və dünyəvi dəyərləri dövrün tələblərinə

uyğun olaraq araşdırılmış və tədqiq edilmişdir. Məhz bu səbəbdən də “gender ədəbiyyatşünaslığı” termini yaranmışdır. “Gender ədəbiyyatşünaslığında” ədəbi-bədii nümunədə verilmiş qadın obrazlarının fərdi xarakterlərinə müəllifin gender münasibəti də əlavə olunur. Tanınmış Norveç dramaturqu, XX əsrin II yarısında ilk dəfə qadının mənəvi aləminin dialektikasını əks etdirən dram əsərləri yazan, burjuva cəmiyyətində qadının üzləşdiyi problemləri qabardan və “qadın şairi” adlandırılan Henrix İbsen gender məsələsinə cəmiyyətdə azadlıq probleminin tərkib hissəsi kimi baxırdı.

Gender problemi, qadının ailədə və cəmiyyətdə tutduğu mövqe, azadlıq arzusu XX əsrdə Amerika ədəbiyyatında feminist yazıçılardan biri hesab olunan Keyt Şopinin yaradıcılığında da özünəməxsus şəkildə tədqiq olunmuşdur. 1850-ci ildə anadan olan görkəmli yazıçı həm yaşadığı dövrdə, həm də bugünün ədəbi-bədii fikrində feminist ideyaların daşıyıcısı olan biri kimi tanınsa da müəllif özünü heç vaxt feminist adlandırmamışdır. Fransız və İngilis dilində danışılan ailədə böyüyən Keyt Şopin iki dil və iki mədəniyyətin daşıyıcısı olmuş və bu müəllifin yaradıcılığına da öz təsirini göstərmişdir. Ailədə demək olar ki, tamamilə qadınlardan ibarət olanda böyüdüyündən istər-istəməz yaradıcılığında da qadın probleminə daha çox müraciət etmişdir. Gənc yaşlarında dul qalan və yaradıcılığına övladlarını maddi cəhətdən təmin edə bilmək üçün başlayan Keyt Şopin hekayələri romanlarından daha çox oxunmaqdadır. Yazıcının “Peşmançılıq”, “Gözlənilməz”, “Bir saatin hekayəsi”, “Dezirenin körpəsi”, “Bir cüt ipək corab”, kimi hekayələrində qadının xarakterinin mürəkkəbliyi, psixologiyasının paradoksal təzahürləri öz əksini tapmışdır. “Peşmançılıq” hekayəsində Mamzelle Orli obrazı ilə tənha qadın probleminə toxunan Keyt Şopin bu tənhalığın qadının psixologiyasına və mənəviyyətinə təsirindən bəhs edir. Dəfələrlə evlənmə təklifi almağına baxmayaraq tənhalığı üstün tutan Mamzelle Orli heç vaxt bu qərarında peşmanlıq duymur və bütün həyatını sahib olduğu fermasına həsr edir. “Kişi kimi qadın” olan Mamzelle hətta fermada işləyərkən də kişi kimi geyinir. Heç vaxt ağlamayan və heç vaxt tənhalığından şikayət etməyən bu qadın bir gün qonşusunun xahişi ilə onun övladlarına baxmağı öz öhdəsinə götürür. Uşaqlara baxmaq barədə heç bir anlayışı olmayan Mamzelle çətinliklə də olsa uşaqlarla bağlı hərşeyi öyrənir və heç özü də bilmədən uşaqlara dərin məhəbbətlə bağlanır. Xanım Odile uşaqlarını aparmağa gəldikdə təəssüf hissi keçirən Mamzelle Orli həyatında ilk dəfə duyduğu peşmanlıqdan ağlamağa başlayır ki, bu da bir qadının ağlamağından daha çox bir kişinin ağlamağına bənzəyirdi. Qadının tənhalığının, övlad həsrətinin verdiyi iztirabları hekayədə mahir ustalıqla əks etdirən Şopin Mamzelle Orli obrazı ilə qadının dünyadakı əsas vəzifəsinin – ana olmaq istəyinin gerçəkləşməməsindən duyduğu iztirabları əks etdirir.

Yazıcının yaradıcılığında xüsusi yer tutan hekayələrindən biri də “Gözlənilməz” hekayəsidir. Bu hekayədə görkəmli yazıçı Keyt Şopin qadının estetik dəyərlərə verdiyi önəmdən söz açır. Dorsia ilə sevgili olan Randalın qəfil xəstəliyə yoluxmasından sonra hər iki gəncin həyatı dəyişir. Əvvəllər bir-birini dəlicəsinə sevən, evlənmək planları quran gənclərin əvvəlki sevgi dolu münasibətləri artıq ikrah hissəsinə çevrilir. Xəstəliyin Randalın görünüşdə yaratdığı dəyişikliklər Dorsianın ondan uzaqlaşmasına səbəb olur. Artıq yaraşığı görünüşündən

heç bir əsər-əlamət qalmayan Randalı görəndə Dorsia sanki kabus görmüş kimi olur və oğlanın təkidlərinə baxmayaraq onun evlənmə təklifinə “heç vaxt” cavabını verir. Bu hekayəsi ilə qadın psixologiyasının dərinliklərinə bir başqa yöndən müraciət edən Keyt Şopin qadınların estetikaya, xarici görünüşə verdiyi əhəmiyyətdən söz açır. Dorsia ənənəvi qadın psixologiyasına sadıq qalıb fədakar qadın olmaq əvəzinə öz ekzistensiyasının tələbinə qulaq asaraq Randalın ona yaraşmadığını və qısa müddət sonra öləcəyini düşündüyündən onun təklifini rədd edir. Bəs Dorsia haqlıdır mı? – Əgər biz hadisələrə məhəbbətin əsas simvolu hesab olunan sədaqət prizmasından baxsaq Dorsianı haqlı hesab etmək qeyri-mümkündür. Amma hekayəni feminist prinsipləri ilə təhlil etsək görürük ki, Dorsia haqlıdır. O bir dəfə yaşayacağı ömrü Randala görə qurban verib xəstə bir həyat yoldaşı ilə yaşamaq, bir müddət sonra isə dul qalmaq istəməyən qadın obrazıdır.

Qadının keçmiş həyatının bugününə təsirindən, yaşadığı iztirablardan bəhs edən “Dezirenin körpəsi” hekayəsində müəllif bütün dövrlərin əsas problemi hesab olunan irqi ayrı-seçkilik mövzusunda toxunmuş və bu problemin Dezirenin həyatında səbəb olduğu əziyyətləri təsvir etmişdir. On səkkiz il əvvəl tərk edildiyi daş sütunun yanında tapılan Dezire deyilənlərə baxmayaraq Madam Valmond tərəfindən övladlığa götürülmüşdür. Ata-anasının kim olduğu bilinməyən, hətta adı da Madam Valmond tərəfindən verilən Dezire Armand adlı bir zadəganla evlənsə də keçmiş və kimliyinin bilinməməsi onu xoşbəxt olmağa qoymur. Getdikcə həyat yoldaşının münasibətindəki dəyişikliyin səbəbini axtaran Dezire Armanddan heç vaxt gözləmədiyi bir cavab eşidir. Övladının zaman keçdikcə qara dərilili bir uşağa bənzəməsindən narahat olan Armand bunu Dezirenin bilinməyən valideynləri ilə əlaqələndirir və qadının “kölək damğası ilə lənətlənən bir irqə” mənsub olduğunu və uşağın da ona bənzədiyini deyir. Dezire bunu nə qədər inkar etməyə çalışsa da Armand artıq nə uşağı, nə də qadını görmək istəmir. Öz bədbəxtliyində heç vaxt tanımadığı valideynlərini günahlandıraraq Dezire Madam Valmondun yanına qayıdır. Dezire və körpəsi evi tərk etdikdən sonra onlardan qalan əşyaları yandıran Armand təsadüfən anasının atasına yazdığı məktubu tapır və məlum olur ki, övladının qara dərilili olmasının səbəbi heç də qadının bilinməyən ailəsi yox, Armandın öz anasıdır. Kiçik yaşlarında anasını itirən Armand onun qara dərilili bir qadın olduğunu bilmir və öz irqini təmiz Dezirenikini isə “çirkli” adlandırır. İrqi diskriminasiyanın səbəb olduğu ailə faciəsini ustalıqla təsvir edən Keyt Şopin qadın problemini bu hekayəsində də qabartmağa çalışmış və Dezirenin timsalında qadınların ailədə və cəmiyyətdə haqsız yerə başqalarının günahının cəzasını yaşamağa məhkum olduğunu göstərmişdir. Keyt Şopin qadın emansipasiyasına həsr etdiyi ən maraqlı əsəri “Bir saatin hekayəsidir.” Əsərin əsas qəhrəmanı Xanım Mallard ərinin qəfil ölüm xəbərini eşitdikdə nə edəcəyini bilmir. Qadının kədərdən sarsıldığını düşünən hər kəs onu təsəlli etməyə çalışır, lakin Xanım Malladın sükutunun səbəbi başqa idi. O yeni, AZAD həyatın gətirəcəyi xoşbəxt günləri fikirləşirdi. Artıq bundan sonra heçkim üçün yaşamayacaqdı, yalnız özünü düşünəcəkdə. Özünə inam hissini verdiyi xoşbəxtliklə sadəcə gələcək azad həyatını düşünən qadın qəzadə ölməyən ərinin qəfil gəlişini gördükdə ürək tutmasından vəfat edir, hər kəs isə Xanım Malladın sevincdən ürəyinin partladığını düşünür. Qadın psixologiyasının bütün dərinliklərindən xəbərdar olan

Keyt Şopin “azadlıq” məfhumunun qadınların həyatında tutduğu mövqeyi peşəkarlıqla təsvir etmişdir. Demək olar ki, bütün cəmiyyətlərdə evli qadın yerindən və zamanından asılı olaraq ya tamamən, ya da qismən öz azadlığını itirməli olur. Artıq yalnız özünü yox həyat yoldaşını, daşdığı soyadı, övladlarını fikirləşməli olan qadın zaman keçdikcə fiziki azadlığı ilə bərabər ruhi sərbəstliyini də itirir və bir müddət sonra cəmiyyətdən uzaqlaşan, ömrünü başqaları üçün yaşayır və heç bir söz haqqı olmayan sadəcə öz gündəlik öhdəliklərini yerinə yetirməli olan, nəfəs alıb-verən bir varlığa çevrilir. Azadlığı, ruhu əlindən alınmış qadınlar artıq getdikcə mənəvi zorakılığa öyrəşir və “yəqin ki, belə olmalıdır” düşüncəsi ilə başqalarının həyatlarını yaşayırlar. Görkəmli rus şairəsi və tərcüməçisi Marina Svetayeva intihar edərkən yazmışdır: “Məni qınama, Tanrı. Sən bu dünyada qadın olmamısan”.

“Bir cüt ipək corab” hekayəsində də eyni problemə toxunan yazıçı ana və qadın anlayışlarını qarşı-qarşıya qoyur. Sadə həyat tərzini yaşayan, illərdir özünə vaxt ayıra bilməyən, əlindəki son pulu da övladlarına xərcləyən Xanım Sommers bir gün təsadüfən müəyyən məbləğdə pula sahib olanda onu nəyə xərcləyəcəyini bilmir. Bir tərəfdən övladlarının ehtiyaclarını düşünən, digər tərəfdən də uzun zamandır özünə yeni heç bir şey almadığına təəssüflənən Sommers sonda qərarını verir və onun qadınlıq hissələri analıq duyğusuna qalib gəlir. Yorucu həyatından uzaqlaşmaq, “bugünü” özünə ayırmaq, məsuliyyətlərin bir günlük də olsa qaçmaq istəyən Sommers pulu özünə bir cüt ipək corab, kübar xanımların istifadə etdiyi əlcək alaraq xərcləyir və əlində qalan son pulla da qapısından içəri girə biləcəyini təsəvvür belə etmədiyi restoranda nahar edir, teatra gedir və sonda evə qayıtmaq üçün mindiyi avtobusun heç vaxt dayanmamağını və bugünün bitməməyini arzulayır. Hekayənin bədii məzmunundan da görüldüyü kimi müəllif qadın azadlığı problemini təsvir etməyə çalışmışdır. Artıq ana olan qadın müəyyən zaman sonra özü üçün yaşamağı unudur və öz istədiyi həyatı yaşamaq yerinə başqalarının onun üçün yazdığı hekayədəki rolu oynamağa başlayır, əvvəl qismən bir müddət sonra isə tamamilə azadlığını itirir. Xanım Sommersi haqlı olaraq tənqid etmək olar. Çünki ana olaraq onun ilk vəzifəsi övladlarını düşünməkdən ibarət olmalı idi. Lakin bəs insan, qadın olaraq? Axı o da ətrafında gördüyü digər qadınlar kimi rahat həyat yaşamaq, qayğılardan uzaqlaşmaq, zərif çiyinlərində tək-tənha daşdığı ağır yükədən bir neçə saatlıq da olsa azad olmaq istəyir. Ambivalent hissələr yaşayan qadın şüurlu və ya şüursuz olaraq bəzən hətta ana olmaqdan da yorulur, yeknəsək həyatdan bezir və mənəvi rahatlıq arzulayır. Keyt Şopinın yaradıcılığında ailədə, cəmiyyətdə qadının rolu və azadlığı mövzusu xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Yazıcının əsərlərində qadın qəhrəmanları onun subyektiv maraqları çərçivəsində deyil, real durumun göstəricisi kimi çıxış edirlər.

Ədəbiyyat

1. AGTA – Gənc tərcüməçilərin bədii tərcümə toplusu, Bakı – 2014
2. <https://americanliterature.com/author/kate-chopin/bio-books-stories>
3. http://www.gender.cawater-info.net/knowledge_base/rubricator/feminism.htm
4. <http://www.katechopin.org/desirees-baby/>
5. <http://www.katechopin.org/biography/>
6. <http://www.storyboardthat.com/teacher-guide/the-story-of-an-hour-by-kate-chopin>
7. <http://www.katechopin.org/regret/>

Summary

Woman`s problem in Kate Chopin`s stories

This article is devoted to the emancipation problem of women in Kate Chopin`s stories. We can see many aspects of women`s emancipation in Chopin`s stories such as "Regret", "The story of an hour", "Desiree`s Baby", "A pair of silk stockings".

Резюме

Проблема женщины в рассказах Кейта Шопена

Данная статья посвящена проблеме женщины в рассказах Кейта Шопена. Анализируются основные аспекты этой проблемы в рассказах "Сожаление", "История одного часа", "Ребенок Дезири", "Пара шелковых чулок". Автор также выявляет гендерных проблем описанных в рассказах и дает соответствующие выводы.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. Y. Abdullayeva
ADU-nun Xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasının
12.10.2016-cı il tarixli iclasının
03 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 15.10.2016

Nigar Şahkərəmova
E-mail: nigar-talibli@mail.ru
ADU, doktorant

«HUŞSUZ HEYKƏLİN HEKAYƏTİ» MONO-PYESİ HAQQINDA

Açar sözlər: *Vaqif Səmədoğlu, təlaş, baş verən hadisələr*

Ключевые слова: *Вагиф Самадоглы, ажиотаж, прошедшие события*

Keywords: *Vagif Samadoglu, fuss, occurrences*

Vaqif Səmədoğlunun ölümündən sonra Azərbaycan jurnalının 5-ci nömrəsində heç bir yerdə işıq üzü görməyən «Huşsuz heykəlin hekayəti» mono-pyesi işıq üzü gördü. Pyes 1991-ci ildə yazılıb. Bu günə qədər Vaqif Səmədoğlunun əlimizdə olan peyslərindən fərqlənir. Fərq ondadır ki, bir Heykəl surətinin dili ilə dünyanın gərdişini oynadacaq məsələlərin müzakirəsi verilir.

Pyes sakit heykəlin təsviri ilə başlayır. Amma bir qədər sonra elə hay-küy qopur ki, heykəlin heykəlliyi ilə matu-mutu quruyur.

Bu səs-küy heykəli qorxudur. Çünki insanların bu cür hayı-küyü xeyrə əlamət olmur. Pyesdə şah rejiminə, diktatorların, kommunistlərin, bolşeviklərin rejiminin göstəricisi olan rəhbərlərin heykəllərinin təmtəraqlı qoyulduğu kimi, yenigələn rəhbərlərin əli ilə dağıldığının şahidi oluruq. İstənilən cəmiyyətdə qəbul olunmayan şəxsiyyətlərin zamanı çatanda heykəllərinin dağıdılmasına anlam verməyə çalışır. Heykəl «Bu heykəlləri sonradan uçurtmaq üçün ucaldırdız yer üzündə? Qoyun ayaq üstə duranımız dursun, oturanımız rahat otursun da yerində! Yemək istəmirik, içmək istəmirik sizdən! Qışda demirik: Soyuqdur, üstümüzə yorğan salın, yayda – ay yandım, mənə su bağırırmıyıq. Upravdomun başının üstünü alıb yağ, ət talonu istəmirik. Və komblokdan, nə demblokdan, deputatlığa namizədliyimizi vermirik. Adə, ay millət, daşiq da. Bürüncdən, qranitdən, mərmərdən, nə bilim nədən, türkən sözü, qayırıb qoyublar bizi postamentlərin üstünə» [1, s. 25].

Heykəl dünyanın hər tərəfini görməyi bacaran birisidir. Aləmin bir-birinə qarışdığıнын şahidi olur. Ənvər Xocanın, Batistanın, Rza Şahın heykəllərinin işinin dəhşətli getdiklərinin şahidi olur. Oxucuya demək istədiyi şəxsiyyətlər kommunist rejiminin yetirmələridir.

Ənvər Xoca – Alban sosializmin banisi, onun da sonu heykəlinin dağılması ilə nəticələnir. Batista – Kuba hökumətinin diktator rejimin qurucusu, Rza şahın sevilən və sevilməyən şah kimi tarixə düşdü. Gələn yeni hakimiyyət köhnənin düşməni kimi gəldi. Birinci acıq çıxmaq heykəllərin ünvanıdır. Pyesin məğzində dünyanın müxtəlif nöqtəsində baş verən siyasi təlatümlərin əksini göstərməkdir. «Adə, ay müsəlman, ay xristian, yəni padşah, yəni kral heykəlləri, evinizin içində saxladığınız xrustal vazlardan da pis idi?» [1, s. 25].

Silsilə-silsilə Nikolay, Lenin, Stalin, ingilis qubernatoru Kolumbiya diktatoru hamısı getdi bu dünyadan heykəlləri kimi: «Səni, görün gorbagor olasan, ay fəhlə-kəndli hökuməti! Səndən qabaq qoyulmuş heykəlləri söküb dağıtdın, özün-küləri saxlaya bilmədin. Dərək bu hökumət ancaq quşlara, heyvanlara heykəllər ucaldıydı. Nikolayı yıxan günün sabahı, Lenin əl-üzün də yumamış 47 dənə dek-

ret yazmışdı. Bir də gərək elə it-pişik haqqında fərman verəydi. Adam da adama heykəl qoyar?» [1, s. 26].

Heykəl zamanın tələbi ilə qoyulmuş daş heykəllərin qayğısına qalınmamasından da gileylənir. «Moskvada Marksın heykəli olub quşxana. Sülh göyərçinləri kişinin üz-gözüni yaman biədəb günə qoyublar. – Adə, bu, həmən o Marksdır ki, sizə pivə içə-içə marksizm verib. Heç olmazsa onun qayğısına qalın. Yanına heç olmazsa bir dənə aftafa qoyun. Yox, qoymazlar. Vaxtları yoxdur ...» [1, s.26].

Heykəlin Çan Kaysı çinli kommunist yadına düşür. Hamısı heykəlləri kimi o dünyalıq oldular. «Eh, sovet hökumətinə bel bağlayanın ağı yoxdur. Əvvəl-axır huşu başından çıxacaq. Heykəli sökülüb stroymateriala dönəcək. Hayıf...» [1, s.27].

Pyesdə müxtəlif zamanların, rejimlərin diktatorların, digər qan içənlərin adları çəkilir. Heykəl, Stepan Şaumyan haqqında maraqlı fikrə gəlir. «Mən Stepan Şaumyanın heykəlini aparıb qoyardım Bayıl həbsxanasına. Təkadamlıq kameraya. Əvvəlcə lap məhkəmə də qurardım, iş kəsərdim. Tutaq ki, 10 il həbs cəzası, sonra da 10 illik sürgün – Xəzərin dibinə. Vallah, deyəsən, ağıla batan fikirdi. Mən ölüm! Əlimin altda bir dənə kağız, bir dənə də qələm heykəli olsaydı. Götürüb Ali Sovetin, mən nə bilim, nə həyətinə məktub yazardım. Özü də rus (özgə) dilində ki, sonra deməsinlər filankəsin heykəli millətçidi [1, s.27].

Huşsuz heykəlin faciəsi onunla cəmlənir ki, bütün diktatorları, rejimləri yaxşı tanıyır, hər şeyi xatırlayır. Bu taydan, dünyanın o tayındankı baş verənləri görür, analiz edir. Uçub dağılan heykəllərin naməlum qurğuşun kimi əridilərək tarix səhnəsindən silinmələrinin şahidi olur.

Amma bir problem var. Huşsuz heykəl kimliyini tapa bilmir, yada sala bilmir. Milliyətini, dinini, dədəsini, nənəsini, atasını, anasını, nə iş gördüyünü, nəçi olduğunu yada sala bilmir. Adını belə xatırlaya bilmir. «Bir dənə hərf görünür – H. Bəlkə H deyil, böyük N-dir? Bəlkə, mənə latın əlifbası vaxtında heykəl qoyublar? Əlifbanın üçü də yadımdadır, özüm yox ... Deyəsən fırlıdaq adam olmuşam. Bəlkə, qubarbaz? Yox, Sovet hökuməti kim olduğumu yadımdan çıxarıb, harada yaşadığını unutmamışam. Yeridiblər. Elə yeridiblər ki, 200 il ayaq üstə, ya ottux yerdə, əli yuxarı, ya əli aşağı dur bu torpaqda, fərqi yoxdur – səni tuncdan kim töküüb, qranitdən kimi yonub – beynimdən çıxmaz» [1, s.28].

Daş heykəllər zamanla çox hadisələrin şahidi olub. Sevə-sevə qoyulan bu heykəllər çox gizli söhbətləri eşidib, lal-mat insanların sirtini daşıyan olub. «Eh, gecələr mənim ayaqlarımın altında o qədər araq içiblər ki, gəl görəsən. Vay dədə, necə antisovet söhbətlər eşitmişəm mən burdan, necə! Yox nə deyirsiniz deyın, ama heykəl olmağın müsbət tərəfləri də var. Görürsən, eşidirsən, istəsən də heç kəsin işinə qarışa bilməzsən. Necə qarışasan!» [1, s.28].

Heykəlin evləri yadına düşürdü. Maşını, rəhbərləri yadına düşürdü. Ev əşyalarını xatırlayır. Amma bu yetərli deyildi. Ata yadda deyildi, ana, ailə yadda deyildi. «Bax bu boyda otaq vardı, heykəlim duran yerdə iri bir stol vardı. Nikolaydan qalma. Açılında, ehey, bundan özü qədər uzanardı. Yeddi, bəlkə, on metr olardı, mən ölüm. Dayan-dayan, qonaqlıq olanda, üstünə ağappaq süfrə salardılar, bir dənə süfrə o boyda stolun üstünü örtərdi. Süfrənin də tən ortasında Q.Z.T hərfləri tikilmişdi ipək sapla. Qadji Zeynalabdin Taqiev. Hacının malları ya

satılanda, ya də təzə hökumətin adamlarının arxasında bölüşdürüləndə, süfrə gəlib çıxmışdı bizə [1, s.28].

Heykəl hey ailəsini yada salmağa çalışır, anası ilə maşınla gələcək adamın gəlişini gözləyirdilər. O gələni atası bilirdi. Evdə gözündə pensle olan kişini xatırlamaq istəyir, amma alınmır. Bu pyes çox qəribə bir bənzərliklə qurulub. Sovet rejiminin qurulan gündən təlatümləri ilə insanları qorxuya salmaq, qurucuların adına heykəllər qurmaq, bu heykəllərin aqibətlərini qorumaq, amma insan canına, qanına bəis olanların heykəlinə rəğbət bəsləməyə məcbur edilmək nə qədər dəhşətdir. Rejimin möhkəmlənməyi üçün insanların gözlərindəki qorxunun getməməyi üçün, hər an, hər şeyi xatırlamaq cəhdləri daş heykəllərin buz çöhrələrinə iş olaraq öhdələrinə verilirdi. Bu dəhşətlər nə qədər davam edə bilərdi: özlərinə gün ağlamaqda aciz olan tunc heykəllər neyləyə bilər insan rifahı üçün. Diktator rejimlər ancaq qorxu yarada bilirlər.

Babaların qurduğu sərt rejimlərin aqibəti gələcək nəvə nəticələri də qurbana çevirdilər. Tarix həmişə sərt mövqeyini həmişə belə qoyub.

«Hayıb bizdən, hayıf. Gül kimi millət ola bilərdik. Vaxtaşırı camaatımız susub, heykəllərimiz dil açmasaydı. Bəli, bəli yer üzündə qoyulmuş heykəllər vaxtaşırı dil açurlar. Xüsusilə dövlət xadimləri, prezidentlər və nəhayət imperatorlar. Amma sözləri həmişə keçmir. Vay o gündən dil açan heykəllərin səsi, sözü eşidildi». Onda həngamə başlanır. Neyləmək olar. Həyatdı da. Hamı diri ola bilməz ki. Hamının da heykəli ola bilməz. Odur dünya dediyimizdə çərxi-fələk elə dinir ki, hər bir milyon adamın yerinə, bir heykəl ağız açıb danışmalı olur. Yəni, milyon adamın sinəsi, türkün sözü, dolur, dolur, dolur. Milyon məxluq bir yerdə türkün sözü, sinəsini boşalda bilməz və onların yerinə heykəl danışmağa başlayır. Amma hayıf bizdən, hayıf. Çünki o milyon adamdan biri də bizim səsimizi eşidə bilməz, qadir deyil diri ət qulaq ölü tunc ağızdan çıxan sözləri eşitməyə. Əslinə qalsa, bizim dilimizdə danışan bir kəs və yoxdur. Bəlkə də, var – bilmirəm» [1, s.29].

Son olaraq mono-pyes daş dediyimiz ancaq bütün hadisələri, cəmiyyətdəki təlatümləri görənlər, bilənlər amma susqun bir obrazdır. Bu obrazlar zamanında səsi boğulan millətin səsinin göstəricisidir.

Vaqif Səmədoğlu bu peysi olduqca təlatümlü dildə qələmə almış, dünyaya yeni bir baxışın nümunəsini iyirmi beş ildən sonra da saxlayaraq canlandırmışdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan jurnalı, №5, 2015, səh. 25.

Summary

On the monoplay “The story of unconscious monument”

Vaqif Samadoglu has brought a new breath to the drama. The author has tried to show the Azerbaijan truth as it is. We have witness the events taking place under a different view.

Резюме

Рассказ про рассеянной скульптуры

Вагиф Самедоглы вдохнул новую жизнь в драматургию со своей пьесой. Автор старался показать реальность Азербайджана такой какая она была на самом деле. Мы стали свидетелями событий, которые имели место в рамках иной точки зрения.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. F. Səfiyeva
ADU-nun Azərbaycan dili və
ədəbiyyatı kafedrasının
12.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 20.10.2016

SİDNİ ŞELDON YARADICILIĞININ BƏDİİ-ESTETİK SƏCİYYƏSİ

Açar sözlər: Sidni Şeldon, triller, kriminal

Keywords: Sidney Sheldon, thriller, criminal

Ключевые слова: Сидни Шелдон, триллер, криминал

XX yüz il bəşər tarixində bir sıra siyasi dəyişikliklərlə, müharibələrlə zəngin mürəkkəb və ziddiyyətli zaman kəsiyi olmaqla yanaşı elmi, texniki, mədəni inkişafın yüksək zirvələr fəth eydiyi böyük nailiyyətlər dövrü idi. Elmin ayrı-ayrı sahələrini əhatə edən qlobal inqilabi dəyişikliklər ədəbiyyat aləminə də təsir göstərən dərin mənəvi psixoloji proseslərin başlanmasına və yeni problemlərin yaranmasına təkan verirdi. Sidni Şeldonun bədii kamilləşməsi Amerikan cəmiyyətinin kəskin dəyişikliklər epoxasına təsadüf edir. Belə ki, ictimai həyat yeni hadisələrin fonunda, istər təhsil, istərsə də dil sahəsində, o cümlədən kütləvi informasiya vasitələrinin güclü təsiri altında, yazıçı ilə oxucu arasında maneə yaratmış və şəxsiyyəti sosial mühitdən təcrid edəcək şərait formalaşdırmışdı. Əsas, ənənəvi (həmçinin dini) dəyərlərə inamın azalması və eyni zamanda çaşqınlıq, skeptisizm və demək olar ki, tam laqeydlik ənənvi olaraq dünyanın söz vasitəsilə estetik dərkinin məhvinə gətirib çıxartdı. Bütün bu neqativ hadisələr cəmiyyətin ictimaiyyət tərəfindən müəyyənləşdirilmiş vəziyyətini göstərirdi və bütün bunlar da öz növbəsində “keçmiş günlərin” nostalji hissini doğururdu.

XX əsr ABŞ ədəbiyyatının ən məşhur və sevilən yazıçılarından biri olan Sidni Şeldon (1917-2007) da əsərlərində bütün Amerikanı, bu mühitin tərkib hissəsi kimi isə “orta amerikalı”ları, Amerika cəmiyyətini konkretləşdirmiş və böyük ustalılıqla qələmə almışdır [2; 6; 8].

Əsil adı Sidney Şextel olan yəhudi əsilli ABŞ yazıçısı Sidni Şeldon (*ing. Sidney Sheldon*) 1917-ci ildə İllinoys ştatının Çikaqo şəhərində dünyaya gəlmişdir. Əslən Almaniyadan olan atası milliyətçə yəhudi idi və zərgərlik mağazasında çalışırdı. Rus əsilli anası Natali Markusun ailəsi isə qırğından canlarını qurtarmaq üçün Odessa yaxınlığındakı bir kənddən Amerikaya köç etmişdi. Onun ilk şeirləri hələ on yaş olanda çap olunmuşdu və ilk şeirini 10 yaşında 10 dollara satmışdır.

Lakin Şeldonun ədəbi karyerası 1937-ci ildə Hollivudda başlamışdır. Burada o “B” kateqoriyasından olan filmlərə ssenari yazırdı. Qələminin gücüylə, beynəlxalq bir şöhrətə sahib olmuşdu. Oskar, Toni və Edqar Allan Po kimi bir çox mükafat sahibi olan yazıçı on yeddi roman, iyirmi beş film senarisi və altı Brodvey oyunu yazmışdır. Bütün əsərləri, “*New York Times*”in ən çox satılan siyahısında həftələrcə birinci olmuşdur. Şeldon, bu gün dünyada kitabları ən çox satılan üç yazıçıdan biridir. Romanları 180 ölkədə 51 dilə çevrilmiş olan yazıçı, bu başa- rısı ilə, ən çox tərcümə edilən yazıçı olaraq Ginnesin Rekordlar kitabına girmişdir. 30 yanvar 2007-ci ildə 89 yaşında dünyasını dəyişmişdir [1].

Müasir ABŞ yazıçısı Sidni Şeldon dörd onillikdən çoxdur ki öz əsərləri ilə oxucu və tədqiqatçıların diqqət mərkəzindədir. O, “Maskasını çıxartmaq” (*The Naked Face*, 1970), “Gecənin o biri üzü” (*The Other Side of Midnight*, 1973), “Güzgüdəki yad adam” (*A Stranger in the Mirror*, 1976), “Qan bağı” (*Bloodline*, 1977), “Mələklərin qəzəbi” (*Rage of Angels*, 1980), “İntriqa” (*Master of the Game*, 1982), “Əgər sabah açılsa” (*If Tomorrow Comes*, 1985), “Allahların dəyirmanı” (*Windmills of the Gods*, 1987), “Zamanın qumları” (*The Sands of Time*, 1988), “Gecəyarısının xatirələri” (*Memories of Midnight*, 1990), “Dünyanın sonu” (*The Doomsday Conspiracy*, 1991), “Ulduzlar işıq saçır” (*The Stars Shine Down*, 1992), “Heçnə əbədi deyil” (*Nothing Lasts Forever* 1994), “Səhər, günorta və axşam” (*Morning, Noon, and Night*, 1996), “İncə hesab” (*The Best Laid Plans*, 1997), “Mənə yuxularını danış” (*Tell Me Your Dreams*, 1998), “Dağılan səma” (*The Sky is Falling*, 2001) “Sən qaranlıqdan qorxursan?” (*Are You Afraid of the Dark?*, 2004) “Uğurun o biri üzü” (*The Other Side of Me*, 2005, (avtobioqrafiya)) kimi maraqla oxunan kitabların müəllifidir.

Görkəmli yazıçı yaradıcılığının son mərhələsində yazılarında özünü təkrar edərək keçmiş romanlarındakı cazibədən uzaqlaşsada hələ də önəmli bir yazıçı kimi ABŞ ədəbiyyatının öncülləri sırasındadır. Yazıçı bir çox filmlərin əsasını qoyan kitabların yazarıdır. O, həmçinin “*Hart to Hari*” adlı televiziya serialının senaristidir. Xüsusilə ilk əsərlərindəki zəka, qurğu mükəmməlliyi, ifadə gücü və tip-ləmələrin ağıllara zərər verəcəyi də iddia olunur. Sidni Şeldona şöhrət qazandıran əsas əsərləri isə “Oyunun ustası” (*Master of the Game*), “Tanrıların dəyirmanları” (*Windmills of Gods*), “Gecənin o biri üzü” (*The other side of Midnight*), “Əgər sabah açılrsa” (*If tomorrow Comes*), “Mələklərin hirs” (*Rage of Angels*) kimi əsərlərində anladığı hekayələr ağıl almazdır. Bunların çoxu, baş rollarını Jaklin Smitin oynadığı filmlərdən ibarətdir [5].

Görkəmli Amerika yazıçısı Sidni Şeldonun ilk həyat yoldaşı Ceyn Kaufman Hardinq (1945–1948) olmuşdur və onlar 1948-ci ildə boşanmışlar. O ikinci həyat yoldaşı Corca Kartraytla isə onun 1985-ci ildə vəfatına kimi evli olmuş (1951–1985), 1989-cu ildə isə Aleksandra Coys Kostoffla (1989–2007) evlənmişdir. Onun ikinci evliliyindən olan Meri Şeldon adlı yeganə qız övladı vardır. Sidni Şeldon doxsana yaxın ölkədə olmuşdur. Dünya şöhrətli bestsellərin müəllifi Sidni Şeldon ömrünün 90-cı ilində 2007-ci il yanvar ayının 30-da Kaliforniyada vəfat etmişdir. Yazıçının nümayəndəsi Uorren Kouen demişdir ki, onun ölümünə ağciyər iltihabının verdiyi fəsadlar səbəb olmuşdur. Ranço-Miraj şəhərciyindəki Eyzenhauer Tibb Mərkəzinə qoyulan xəstənin son saatlarında yanında xanımı Aleksandra və qızı Meri olmuşlar. Sidni Şeldonun əsərləri, o cümlədən “Mələklərin qəzəbi”, “Əgər sabah açılarsa”, “Gecə yarısının əks tərəfi” əsərləri həm oxuculara, həm də kinosevərlərə çox yaxşı tanışdır. Yazıçı ötən əsrin 80-ci illərində müsahibələrinin birində demişdi: “Mən elə yazmağa çalışıram ki, oxucu kitablarımı örtə bilməsin. Bu, çox sadə texnikadır: bir fəsil başa çatdıqdan sonra daha birini oxumaq istəyirsən. Sonuncu səhifəyədək beləcə davam edir”.

Sidni Şeldon stenoqrafçıya, yaxud maqnitofon lentinə gündə 50 səhifə diktə edirmiş. Bu minvalla onun ildə 1500 səhifəlik materialı toplanırdı. Sonra isə

bestseller yarananadək romanını təkrar-təkrar ixtisar edib yenidən yazırdı. Hər kitabını azı 12-15 dəfə dəyişir və bu proses bir ildən çox vaxt aparırdı [2].

ABŞ yazıçısı Sidni Şeldona şöhrət qazandıran “Əgər sabah açılsa” (*If Tomorrow Comes*) əsəridir. 1986-cı ildə yazıçının eyni adlı romanı əsasında 3 seriyadan ibarət mini-serial çəkilmişdir.

“Əgər sabah açılsa” romanında mafiya bandası tərəfindən həbsxanaya atılan, lakin buna baxmayaraq başına gələcəyi bütün bu hadisələrin üstəsindən gələn Treysinın həyatından danışılır.

Əsərin baş qəhrəmanı olan Treysi Uitni Filadelfiya Bankında Ey-Bi-Em Operatoru işləyən gənc, gözəl və ağıllı qadındır. Bu əhvalat Treysi Uitni ilə Yeni Orleanda yaşayan, vəfat edən həyat yoldaşının biznesinin qeydinə qalan anası Doris Uitninin telefon xətti danışığında baş verir. Treysi anasına biznesmen olan III Çarlz Stenhoup ilə həyatı quracağı haqqında danışır. Doris Treysi ilə görüşdükdən sonra qəflətən özünə sui-qəsd edir. Bundan xəbər tutan Yeni Orleanın Polis Leytenantı dərhal dəlil tapmağa çalışır. Treysi anasının hansı səbəbdən ölməsi xəbərini alır və öyrənir ki, Co Romano Yeni Orleanda mafiya bandası başçısı Antoni Orsattinin baş köməkçisidir. Məhkəmə zamanı Doris ona qarşı dələduzluq edən Ortassini mühakimə etmək üçün pulunun olmadığını görür. Bu səbəbdən Treysinın anası özünə sui-qəsd edir. Treysi Romanoya qarşı artıq kin saxlayırdı. O, Romanonun bu işdə əli olduğunu, məhz onun dili ilə söyləməsinə səy göstərir. Treysi bu səbəbdən silahlar almağa başlayır ki, Romanonu bununla qorxuda bilsin. Bu səbəbdən də o Romanonun evinə gəlir. Romano ona içməyi təklif edir. Treysi Romanoya tapança çəkərək, onun həqiqətən bu işdə əli olduğunu yazmağa məcbur edir. Lakin Romano onun əlindən silahı alaraq, hücum edir. Uzun müddət mübarizədən sonra atəş açılır və güllə Romanoya dəyir. Romano ölür. Treysi isə dəhşət içindədir. Treysi dərhal xəstəxanaya zəng vurur. Zəng vurduqdan sonra Treysi aeroporta qaçmağa başlayır. Lakin qaçıb canını qurtara bilmir. Onu iki polis həbs edir. Beləliklə o öyrənir ki, Romano hələ də sağdır. Atəş açılan zaman güllədən ağır yaralanmışdır. Məhkəmə zamanı Treysini mühakimə etməyə başlayırlar. Vəkillər Treysini qətlə əl atmasını və qətl törədilən zaman şəkilin oğurlanmasını söyləyirlər. Treysinın vəkili mafiya bandasına işləyən Perri Poupdur. Perri Poup Treysiyə deyir ki, hakim Lourens (o da mafiya bandasına işləyir) qarşısında günahkar olduğunu qəbul etsin. Həmçinin, Poup onu inandırır ki, həbs cəzası cəmi üç ay olacaq. Treysi başa düşür ki, Perri Poup və Lourens mafiyanın banda başçısı Antoni Orsattiyə işləyirlər. Antoni Orsatti və Co Romano Treysini məhv etməyi planlaşdırıblar. Ona görə də Treysiyə məhkəmə zamanı 15 il həbs cəzası təyin edirlər. Treysi Cənubi Luiziana ştatında yerləşən qadınlar üçün həbsxanaya göndərilir. Niaşnlısı Çarlz ona heç bir şans vermir və onu hələ doğulmamış uşağı ilə birgə tərk edir. Treysi ağır həbsxana həyatı keçirməyə başlayır. O and içir ki, özünə və anasına zərər verən insanların hamısından qisas alacaq. Kitabın adı da məhz bu sitatdan götürülmüşdür. Treysi onlardan qisas alacaq, əgər sabah açılsa: “O onları hesab verməyə məcbur edəcək... O, səhər düşündü. Əgər sabah açılsa”.

Sonunda, Treysinın əlinə yaxşı bir fürsət düşür. O, həbsxana nəzarətçisinin qızını xilas edir. Xilas etdikdən sonra Treysi balaca qıza dayəlik etməyə başlayır. Bu da onun həbsxanadan çıxmasına səbəb olur. Treysi həbsxanadan çıxan zaman

Co Romano, Perri Poup və hakim Lourens bərk təəccüblənirlər. Treysi Nyu-Yorkda iş tapa bilmir. Bu səbəbdən oğurluq edir. Bu işdə Treysiyə Ceff Stivens kömək edir. Ceff Stivens məharətli dələduz və oğrudur. Stivens Treysidən qiymətli daşını oğurlayır. Bunun əksinə gedərək Treysi ondan qiymətli daşını geri götürür. Bundan sonra Treysi Böyük Britaniyaya yola düşür. Lakin onun izinə Hünter Hartoq düşmüşdür. Hünter isə psixi xəstədir. O, balaca olan vaxtı anasını başqası ilə birlikdə görür. Bu səbəbdən anasını bıçaqla öldürür. Buna görə də, psixi pozğunluq yaşayır. Treysi muzeylərdən qiymətli daşlar, şəkilləri və başqa dəyərli əşyaları oğurlamağı planlaşdırır. Burada Treysi Ceff ilə yenidən görüşür. Bir neçə müddət keçdikdən sonra onların əlinə çoxlu pullar keçir. Bu hadisədən sonra Treysi və Ceff birlikdə yaşamağa başlayır, hətta, Braziliyada ailə həyatı qurmağı planlaşdırırlar. Hünter Hartoq onların izinə düşməsinə baxmayaraq, başqa polislərlə bərabər Treysi ilə Ceffi tuta bilmir. Lakin qısa müddətdən sonra Hünter Treysini tapır. Bu zaman onlar arasında mübarizə gedir. Mübarizənin sonunda Ceff özünü otağa çatdıraraq, Hünterin başından zərbə vurur. Hünter yarı huşsuz halda qalır. Treysi və Ceff bu hadisədən sonra qanundan kənar iş görməyərək Braziliyaya getməyə və həmin ölkədə evlənməyə hazırlaşır. Əsərin sonunda onların bir-birinə daha heç bir vaxt oğurluq eməyəcəklərinə dair söz vermələrinə baxmayaraq, Treysi yenidən oğurluq planı hazırlayır.

“She was going to make them pay... Tomorrow, she thought. If tomorrow comes” (O, onları hesab verməyə məcbur edəcək ... Səhər – deyə o düşündü. Əgər sabah açılsa). “The excitement is in the chase”. (Həyəcan təqibdədir) [4, s.340].

Sidni Şeldon əsasən kriminal triller janrında çalışırdı və onun oxucu auditoriyasının böyük qismi qadınlardan ibarət olmuşdur. Ondan bunun səbəbini soruşanda o cavab vermişdi: “*I like to write about women who are talented and capable, but most important, retain their femininity. Women have tremendous power - their femininity, because men can't do without it*” [4, s.123]. (Mən istedadlı və bacarıqlı olan qadınlar haqqında yazmağı xoşlayıram, ancaq ən mühümü onların qadın incəliyini saxlamalarıdır. Qadınlar nəhəng gücə - ləfəfətə sahibdirlər, buna görə də kişilər onlar olmadan keçinə bilmir).

Öz yaradıcılığında psixoloji romanın imkanlarının müxtəlifliyini nümayiş etdirən Şeldonun bütün romanları şəxsiyyətin dərinliyinə doğru özünəməxsus səyahətdir ki, bunu oxucu qəbul edə və etməyə bilər, lakin diktə edə bilməz [7]. O, cəsarətli eksperimentçi kimi psixoloji təhlilin dərinliklərinə vararaq, insanda mənəvi başlanğıcın hüdudsuz dərinliklərinin üzə çıxarılmasına can atmaqla sənətdə yeni yollar axtarırdı.

Ədəbiyyat

1. Reference Guide to American Literature. Fourth Edition / Ed by Thomas Riggs. – Drake, 2000. – 1257 p.
2. The Oxford Encyclopedia of American Literature. Volume 2 / Ed. by Jay Parini. – Oxford, 2004. – 525 p.
3. Sheldon S. *Nothing lasts forever*. - HarperCollinsPublishers, London, 1994. - 376 c.
4. Sheldon S. *If Tomorrow comes*. – Harper Collins Publishers, London, 1997. 343 c.
5. Стеценко Е.А. Судьбы Америки в современном романе США. – М., 1994. 237 с.

6. Шелдон С. Тонкий расчет; пер. с англ. Т.А. Перцевой. - М.: АСТ, 2005. - 381 с.
7. Юнг К.Г. Аналитическая психология. – М., 1995. – 309 с.
8. <http://www.petershop.com/catalogue/library/sidni-sheldon.html>

Summary

Artistic and aesthetic features of Sidney Sheldon's creative activity

In this article we investigate creative activity of American writer and producer Sidney Sheldon. He gained prominence in the 1930s, first working on Broadway plays Ben Roberts and then in motion pictures, notably writing the successful comedy The Bachelor and the Bobby Soxer (1947) which earned him an Academy Award.

Резюме

Художественно-эстетические характеристики творчества Сидни Шелдона

В этой статье мы исследуем творчество американского писателя и продюсера Сидни Шелдона. Он стал популярен с 1930х. Он начинает сотрудничество с Беном Робертсом – одним из постановщиков на Бродвее. В эти годы Сидни Шелдон написал свой первый театральный сценарий «Бакалавр и Бобби-Соксер», который получил «Академическую Награду» за самый оригинальный сценарий.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. A.Sabitova
ADU-nun Xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasının
24.10.2016-cı il tarixli iclasının
04 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 07.11.2016

Hüseyn Məmmədzadə

E-mail: huseyn.memmedzade@list.ru

ADU

İ MUN YOLUN “DƏYİŞƏN QƏHRƏMANIMIZ” ƏSƏRİNDƏ OBRAZIN DAXİLİ TƏKAMÜLÜ

Açar sözlər: *Cənubi Koreya, Byongte, allegoriya, məktəb, mübarizə*

Keywords: *South Korea, Pyoangtae, allegory, school, struggle*

Ключевые слова: *Южная Корея, Бёнгте, аллегория, школа, борьба*

Cənubi Koreya yazıçısı İ Mun Yol 1948-ci il 18 may tarixində Seul şəhərində dünyaya göz açmışdır. O, roman, kiçik hekayələr, siyasi və sosial şərhlər müəllifi kimi tanınır. Yazıçı “Bəşər oğlu”, “Vəhşi öküz”, “İtmış şeylər üçün”, “Qaranlığın kölgəsi”, “İlbizin gəzintisi”, “Dəyişən qəhrəmanımız”, “Şair” kimi əsərlərin müəllifidir.

Yazıcının bir çox əsərlərində həyatından fraqmentlər görmək mümkündür. “Şair”, “Dəyişən qəhrəmanımız” əsərlərində həmin hissələrə təsadüf olunur. Yazıcının atası Koreya Mühəribəsi zamanı Cənubi Koreyaya sığınmış, buna görə də İ Mun Yol həyatı boyunca müxtəlif yerlərə köçmək məcburiyyətində qalmışdır.

“Dəyişən qəhrəmanımız” əsərinin baş qəhrəmanı Byongte Hanın yad mühitdə apardığı mübarizə əsərin əsas mövzusunun əhatə edir. Baş qəhrəmanın dövlət məmuru olan atasının Sueldan kiçik bir əyalətə təyinat alması nəticəsində başqa bir məktəbdə təhsilini davam etdirən on iki yaşlı uşağın yalnızlıq duyğusu əsərin əsas süjetini təşkil edir. Orta məktəb şagirdinin çətin mübarizələr aparması onun yaddaşında dərin izlər qoyur. Öyrəşdiyi mühitin dəyişməsi ilə bərabər yeni mühitə uyğunlaşa bilməməsi qəhrəmanın daxili sıxıntılar keçirməsinə gətirib çıxarır. Bu hadisədən otuz il keçməsinə baxmayaraq, Byongte Hanın həmin illərdə apardığı mübarizə kədərli bir uşaqlıq illərini ona xatırladır.

Özünü taxtdan endirilmiş şahzadə kimi hiss edən Byongte Hanın kiçik bir məktəbdə qarşılaşdığı səhnələr, xüsusilə sinif rəhbəri və sinif nümayəndəsi Sokde Om ilə görüşü onda xoş bir təəssürat yaratmır. İki mühit arasında olan fərqlər bədi obrazın qarışıq hisslər keçirməsinə gətirib çıxarır. Əslində bu əsər kiçik qəhrəmanın duyğuları fonunda siyasi iqtidarın öz fəaliyyət mexanizmini necə qurmasını allegorik formada göstərən bir əsərdir. Orta məktəbdə baş verən “hakimiyyət iddiası” quruluş sisteminin ümumi mənzərəsini aydın şəkildə biruzə verir. Yazıçı həmin dövrdə Cənubi Koreyadakı hərbi rejimi ibtidai sinif şagirdlərinin arasında baş tutan bir hakimiyyət oyunu vasitəsilə tənqid edir. Siyasi həyatdakı iqtidar, təyziq, zorakılıq və boyun əymə əlaqələri, ibtidai sinif şagirdlərinin gündəlik həyatında zorakı sinif nümayəndəsinin rüşvət, əl qoyma və zorakılıq fəaliyyətləri ilə öz əksini tapır. Bundan əlavə, zorakılığın bu cür hərəkətlərlə mücəssimə edən qanuniliyi, nizam-intizamı mühakimə edən danışanın – məktəbə yenicə gələn bir şagirdin, naəlaclıqdan apardığı mübarizəsinə baxmayaraq müəllimlər, məktəb rəhbərliyi və digər şagirdlər tərəfindən də qeyd-şərtsiz qəbul edilir. Halbuki zülmkarın hakimiyyəti kart kağızlarından qurulmuş qüllələr kimi asanlıqla yıxmağın mümkün olduğu bir təmələ əsaslanır [1].

Psixoloji çaşqınlıq içərisində yeni mühitin qayda-qanunlarını öyrənməyə çalışdıqca Han özünü bu mühitə qarşı yad hiss edirdi. Çünki düzgün bilib qəbul etdiyi prinsiplər, qaydalar yeni mühitin tələblərinə uyğun gəlmirdi. Saf duyğuların hökm sürdüyü on iki yaşlı uşağın keçirdiyi tərəddüd hissləri onu iki yol qarşısında qoya bilər: ya hər şeyi qəbul edib, rejimlə barışmalı idi, ya da mübarizə aparıb problemi həll etməli idi. Han yeni mühitin qaydalarını qəbul etsəydi, doğru bildiyi bütün anlayışlara qarşı çıxmış olardı. Ona görə də çətin olsa da, azadlıq və ədalətli quruluş uğrunda mübarizə aparmaq yolunu seçir. Byongtenin oxuduğu məktəbdəki sinif idarəetmə siyasətinin Cənubi Koreyanı təcəssüm etdirdiyini düşünsək, bu zaman hadisələrin onun sinifinin də mövcud olduğu geniş çərçivələri aşdığını görə bilərik. Məktəbin özü və ayrı-ayrılıqda müəllimlər də sinifdəki vəziyyəti dəyişmə gücünə malik olsalar da, əslində onlar, bunu etməmək kimi bir yolu da seçə bilərlər. İlk baxışdan nəzər yetirdikdə yazıçının bu mühüm çərçivə daxilində Amerikan imperializminin Park Çunq Hi və Çung Do Hoanın zülmkar siyasətlərinə göz yummasını qabartmaq istədiyi düşünülərsə də, əslində, bu həqiqətdən daha çox məcazi mənə daşıyır [2].

Mübarizə yolunun ilk addımı Sokde Omun yerinə keçmə ehtimalı olur. Lakin rəqibi daha güclü idi. Sinif yoldaşları tərəfindən gördüyü əziyyətlər zamanı Sokde Omun yardım əlini uzatması qəhrəmanın qəlbində ona qarşı nifrət və düşmənçilik hissini daha da artırır, bu onu apardığı mübarizədə uğur qazanmaq üçün daha da motivasiya edirdi. Çünki Han rəqibinin güclü olduğunu dərk edirdi. Bütün bunların məhz onun tərəfindən qurulmuş oyun olduğunu bilirdi.

Həm əqli, həm də fiziki cəhətdən Sokdeyə qalib gələ bilməyən Han uşaqlarda olan daxili qorxunu aradan qaldıra bilmir. Artıq dərinliyini bilmədiyi bir bataqlıqda batan insanın keçirdiyi çarəsizlik hissi ilə nə edəcəyini bilmir. Müəllimin sözləri onu özünə gətirir, məcburi də olsa yeni mühitin qaydalarına tabe olmağa çalışır: “Hal-hazırda hiss etdiklərini başa düşə bilirəm. Özünün də gördüyün kimi, təəssüf ki, hər şey sənin istədiyin kimi olmaya da bilər. Bura sənin üçün Seul deyil. Xoşuna gəlsə də, gəlməsə də, onun hərəkətləri sənin üçün çox sərt görünsə də, görünməsə də sinif nümayəndəliyi vəzifəsini Sokde kimi biri icra etməlidir. Sən qəbul etsən də, etməsən də bunların hamısı buraların qaydasıdır. Hər şey müzakirə edilərək demokratik yollarla qərar verildiyi və sinif nümayəndələrinin yalnız müəllimlərlə şagirdlər arasında əlaqəni təmin etməklə məşğul olduqları məktəblərdən mən də xəbərdaram. Yəni, Seuldakı uşaqlar kimi bütün uşaqlar mədəniyyətli və intellektli olsalar sinifdə nizam-intizamına əməl olunmasına bu şəkildə nəzarət etmək bizim üçün də daha asan olardı. Həm də Seuldakı sistemin özü də müəyyən bir nizam çərçivəsində qurulduğu üçün hadisələri idarə etmək o qədər də çətin deyil. Ancaq, təəssüflər olsun ki, bu sistemi olduğu kimi qəbul edib bütün sahələrə tətbiq etmək qeyri-mümkündür. Buranın öz qaydaları var. Sən, hər şeydən əvvəl, buranın sistemə öyrəşməlisən. Seuldakıların düz, burdakıların isə səhv olması fikrini ümumiyyətlə, beynindən çıxarmalısan. Yox əgər o sistemin doğru olduğuna dair qətiyyət göstərmək niyyətindəsənsə, ilk növbədə davranışlarında dəyişikliklər edərək bura uyğunlaşdıqdan sonra sənin üçün doğru olan sistemi ətrafındakılara qəbul etdirməyə çalışmalısan. Öz tərəfinə çəkə bilməmişən deyə sinifdəki uşaqlarla dalaşmaq və ya onların hamısı tərəfindən kənarlaş-

dırılaraq yalnız qalmaq düzgün deyil. Bu gün özün də şahidi oldun. Altmış nəfərin içərisində sənəin tərəfində olan bircə nəfər belə yox idi. Birdəfəlik Sokdeni sinif nümayəndəliyindən xaric etdirib bizim sinifi də Seuldakı köhnə sinifin kimi etmək istəyirdinsə, əvvəlcə bu uşaqları öz tərəfinə çəkə bilməli idin. Ola bilsin ki, sən, əvvəldən Sokde bütün uşaqları öz nəzarəti altında saxladığı üçün heç nə edə bilmərəm, deyə düşünürdün. Buna baxmayaraq, yenə də sən qaça-qaça mənim yanıma şikayət etməyə gəlməmişdən qabaq uşaqları öz tərəfinə çəkə bilməli idin. Bəlkə də, elə bunu edə bilmədiyin üçün çarəsiz qalıb gəlib mənə hər şeyi danışmışsan. İlk baxışda uşaqlar hələ doğru ilə yalnızı ayırd edə biləcək şüura sahib olmadıqları üçün təbii olaraq mənim onları yönləndirməli olduğumu da düşünə bilərsən. Ancaq, sinifdəki bütün uşaqların dəstəyini qazanan Sokdeyə güvənib sinifi ona əmanət etməkdən başqa çarə görmürəm. Əminəm ki, sən Sokde uşaqlara təzyiqlər göstərdiyi üçün onların da məcbur qalıb onu dəstəklədiklərinə inanırsan. Ancaq, lap belə olduğu təqdirdə belə mənim edə biləcəyim bir şey yoxdur. Uzun sözün qıssası, uşaqları bu şəkildə öz nəzarəti altında saxlayan Sokdenin gücünə hörmətlə yanaşmayım, bəs nə edim ? İndiyə qədər heç bir iğtişəş baş vermədən, yaxşı bir nizam-intizamla yoluna davam edən sinifimizi əsası olmayan ümidlərlə hansısa qarmaqarışlıqlığa sürükləyə bilmərəm. Üstəlik kimin nə deməsindən asılı olmayaraq, Sokde məktəbimizin ən çalışqan şagirdidir. Və liderlik xüsusiyyətlərinə sahib olan nümunəvi bir sinif nümayəndəsidir. Səbəbsiz yerə Sokdeyə qərəzli yanaşaraq ona qarşı duyduğun nifrəti aradan qaldırmalı, az da olsa onun yaxşı cəhətlərini görüb qəbul etməlisən. İlk növbədə bu uşaqlarla qaynayıb qarış. Onlarla yenidən dostluq etməyə çalış. Sokdeni özün üçün bir rəqib hesab edib onunla rəqabətə girmək istəyirsənsə də ədalətli şəkildə mübarizə apar. Məni başa düşə bildin ?” [4].

Qırx yaşlı insanın qəlbindən silinməyən bu xatirələr azadlıq və demokratiyaya olan meylin insanın yaşından asılı olmayaraq formalaşdığını üzə çıxarır. Ümumilikdə “Dəyişən qəhrəmanımız” bir o qədər də oxunaqlı əsər olmasa da belə, o, Cənubi Koreyadakı dərinləşən diktatorluğun doğru və səhv addımlarını balanslaşdırılmış şəkildə qiymətləndirmək baxımından çox maraqlıdır. Lakin, əsərdə tez-tez rast gəlinən siyasi alleqoriyalar obrazların təsvir olunmasına maneəçiliklər törədir və nəticə etibarlı ilə də biz əsərin qəhrəmanlarından heç birinə rəğbət bəsləyə bilmirik [3].

Ədəbiyyat

1. <http://www.kitapyurdu.com>
2. <https://www.britannica.com/biography/Yi-Mun-yol>
3. <http://londonkoreanlinks.net/2012/10/19/yi-mun-yol-our-twisted-hero/>
4. 이문열. 우리들의 일그러진 영웅. 서울: "세계의 문학", 1987

Summary

Inner evolution of character in Yi-Mun Yol's "Our Twisted Hero" work

Article had been devoted to the individual evolution of hero of Yi Mun Yol's work – "Our Twisted Hero". It was analysed specification of main hero's – Pyong-tae's character in the article. Also, allegoric character of the work was described.

Резюме

Внутренняя эволюция образа в произведении

«Изменённый герой» Ли Мун Йола

Статья посвящается внутренней эволюции образа в произведении Ли Мун Йола «Изменённый герой». В статье анализируются черты характера главного героя – Бёнгтена. А также описываются аллегорические черты произведения.

*Rəyçi: Choi Ho
ADU-nun Tərcümə fakültəsi nəzdindəki
İspan dili kafedrasının
05.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 01.11.2016

DİGƏR SAHƏLƏR

prof. Xanməmməd İbrahimov
Ramin Quliyev

XOCALI SOYQIRIMININ HAZIRLANMASI, TƏŞKİLİ VƏ HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ

Açar sözlər: soyqırım, işğal, səbəblər, məqsədlər

Keywords: genocide, occupation, reasons, aims

Ключевые слова: геноцид, захват, причины, цели

XX yüzildə ermənilərin Osmanlı İmperatorluğuna və Azərbaycan türklərinə məxsus olan torpaqlarına qarşı ərazi iddialarının irəli sürülməsi zaman-zaman qanlı toqquşmalara səbəb olmuşdur. Bu torpaqların saxta niyyətlərlə onlara məxsusluğunu iddia edən ermənilər əslində “Dənizdən-dənizə Ermənistan” uydurmasını həyata keçirmək istəmişlər. Məlumdur ki, ermənilər yaşadıkları ölkələrdə və ərazilərdə türklərin həmişə onlara qarşı soyqırım apardığı iddiası ilə şərləyib, tarixi həqiqətdən uzaq təbliğat şousu düzəltmişlər. Əslində ermənilər və havadarları XX yüzildə türk xalqlarına, o sıradan Azərbaycan türklərinə qarşı insanı dəhşətə gətirən qətliaamlar törətmişlər [6]. XX yüzilliyin 80-ci illərinin sonunda dünyada və o cümlədən SSRİ-də baş verən iqtisadi-siyasi proseslər nəticəsində sosializm sistemi iflasa uğradı və hegemon rolunu itirməyə başladı. Sov.İKP və Sovet hökumətinin rəhbərliyi SSRİ-nin süqutunun qarşısını almaq məqsədilə imperiyanın ərazi bütövlüyünü qorumaq üçün respublikalarda milli qarşıdurma yaratdı. Məhz Moskvanın xeyir-duası ilə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin erməni əhalisi arasında Ermənistana birləşmək uğrunda “Miatsum” (birləşmə) hərəkatına başlandı.

Respublikada milli azadlıq hərəkatının gücləndiyi ərəfədə Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsində Moskvanın və erməni lobbisinin təhriki ilə ərazimizin bir hissəsinin qoparılması istiqamətində fəaliyyət planı işə düşdü [10, s.91-97]. Ölkəmizin müstəqillik uğrunda mübarizəyə qalxması və suverenliyini elan etməsi Ermənistana Qarabağın işğalına rəvac verdi. Dağlıq Qarabağdakı hadisələr müstəqilliyimizin əleyhinə yönəldilmişdir və Xocalı soyqırımını da həmin prosesin kulminasiya nöqtəsi idi [17, s.85; 4, s.23]. Əslində bu, xalqımızın müstəqillik mübarizəsinin məhv olması üçün hazırlanmış ssenari olsa da, bu ssenarinin həyata keçirilməsində alət rolunu oynayan ermənilər işğalı soyqırım kimi həyata keçirdilər. Xocalı Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində Şuşadan sonra azərbaycanlılar yaşayan ən böyük yaşayış məskəni olmuşdur [17, s.29]. Xocalı Xankəndidən 12 kilometr Şimal-şərqdə [17, s.51], Ağdam-Şuşa və Əsgəran-Xankəndi yollarının arasında yerləşirdi. Ağdam-Şuşa-Laçın-Gorus magistral yolu, Bakı-Xankəndi dəmir yolu da Xocalıdan keçirdi [13, s.4-9; 17, s.29]. Beləliklə, Xocalı şəhəri Aranla Dağlıq

Qarabağ arasında bir bağlayıcı həlqə rolunu oynayırdı [8, s.9-10]. Şəhərin strateji əhəmiyyətini artıran amillərdən biri də Dağlıq Qarabağın yeganə hava limanının burada yerləşməsi idi [4, s.10]. Bu səbəbdən Ermənistan silahlı qüvvələrinin əsas məqsədi Xocalıdan keçən Əsgəran-Xankəndi yoluna nəzarət etmək və Xocalıda yerləşən aeroportu ələ keçirmək, Xocalını zəbt etməklə Dağlıq Qarabağın işğalını tez başa çatdırmaq üçün əlverişli şərait yaratmaq idi. Təsadüfə deyil ki, hələ 1988-ci il sentyabrın 18-də Xankəndindəki nümayişdən çıxan 5 minə qədər erməni Xocalıya hücumə keçsə də, itki verərək geri çəkilməyə məcbur oldular [8, s.73-74].

1992-ci il fevral ayının 25-dən 26-a keçən gecə ermənilər və onların hava-darları “Hayastan” əməliyyatı çərçivəsində şəhərə hücum edərək Xocalını yerlə-yeksan etdilər. Şəhərə hücum edən qüvvələr arasında yerli erməni hərbi birləşmələri ilə yanaşı, 366-cı rus alayın komandriləri, əsgərləri beynəlxalq qanunları və hərbi Nizamnaməni deyil, milli nifrəti əsas tutaraq soyqırım həyata keçirmişdir [17, s.111]. XX yüzilliyin lap əvəllərindən başlayaraq bu günümüzədək erməni millətçiləri tərəfindən xalqımıza qarşı aşkar və gizli törədilən qırğınlara, torpağımıza şərək və sahib olmaq məqsədilə aparılan təbliğatlara və silahlı vuruşmalara dair Çar Rusiyasında və keçmiş SSRİ-də, eləcə də xarici ölkələrdə yazılmış onlarla məxəzləri izləmiş olsaq, görərik ki, elə bu iki millət arasında ədavəti qızıqdıran və qırğınlar təşkil edən başlıca qüvvə kilsə və onun ətrafına toplanmış erməni “ziyalıları” olmuşlar. İki millət arasında davam edən iğtişaş və qırğınlar zamanı kilsənin fəaliyyətini dərindən öyrənmiş rus diplomatı, general Mayevski öz qeydlərində yazırdı: “Erməni din xadimlərinin fəaliyyəti “Allah kəlamını” çatdırmaqdan çox, müsəlmanlarla xristianlar arasında nifaqı qızıqdırmaqdan ibarətdir” [4, s.190; 9, s.65]. Təsadüfə deyildir ki, 1992-ci il fevral ayının 24-də general rütbəsi almış Zaviqarov zabıtlər önündə belə bir çıxış edir ki, regiondakı müharibə torpaq müharibəsi yox, islamın xristianlığa qarşı müharibəsidir [17, s.117]. O, çıxışında göstərirdi: “Xristianlığa qarşı bir yürüş var. Bu yürüşdə ya dinimizi qorumalıyıq, ya da şərəfsizliyimizi qəbul edib ölməliyik.” [4, s.198] Bundan əvvəl isə 1992-ci ilin fevral ayının 4-də Roma Papası II İohanın Dağlıq Qarabağ separatçılarna və 366-cı alayın zabıtlərinə məxfi məktubu daxil olur. Roma Papası erməni dəstələrinə “Allahdan aldığı gücü” göndərirdi. Ruslara isə bu vuruşmanın “dini bir vuruşma” olduğunu xatırladırdı. 366-cı alayda xidmət edərəkən oradan qaçmış sıravı əsgəri Yuri Yakoviç isə bildirirdi ki, “Bizə hər gün xristianlığımızı xatırladır, buna görə də müsəlmanlara qarşı vuruşmağa borclu olduğumuzu aşılırdılar” [4, s.66]. Beləliklə, bu soyqırım aktının həyata keçirilməsinin vacibliyi təşkilatçılar tərəfindən dini zəmində “əsaslandırılmışdır”.

Xocalıda yaşayan azərbaycanlılara qarşı milli-etnik və dini zəmində soyqırım aktının ən başlıca səbəbini ermənilərin xalqımıza qarşı tarixən formalaşmış milli düşmənçilik hissi, erməni geni və erməni xislətində axtarmaq lazımdır. 1905-1906 [11; 12], 1918-1920-ci illərdə həm Şimali [1; 2; 10, s.41-46], həmçinin Cənubi Azərbaycan ərazisində də ermənilər türk-müsəlman əhaliyə, bütövlükdə xalqımıza qarşı soyqırım və terror aktları həyata keçirmişdilər. Qanıçən erməni millətçilərinin azərbaycanlılara qarşı soyqırımı cinayətlərinin cəzasız qalması, bu cinayətlərə heç bir siyasi-hüquqi qiymət verilməməsi sovet hakimiyyəti dövründə də xalqımıza qarşı düşmənçilik siyasəti yeridilməsinə gətirib çıxarmışdır. Sovet

hakimiyyəti illəri ərzində bu tarixi faciələr barədə azərbaycanlılara millətçi damğası vurulduğu üçün bu barədə danışmaq qeyri-mümkün idi.

Başımıza gətirilmiş bu soyqırım aktı həm də vaxtilə Mərkəzin (Sovet Rusiyasının) Azərbaycana qarşı həyata keçirdiyi milli ayrı seçkilik siyasətinin, tarixi düşmənlərimizin bizə məcburi dost kimi təqdim edilməsinin nəticəsi idi. Belə ki, Sovet dönəmində Azərbaycan torpaqlarının zəbt edilməsinə aid məqalələr dərc etməmək, kitablar buraxmaq bizə qanunla qadağan olunurdu. Buna qarşı çıxan ayrı-ayrı şəxslər inzibati orqanlar tərəfindən təqib edilirdi, onların bu vətənpərvərlik fəaliyyəti o dövrdə partiyanın irəli sürdüyü beynəlmilətçilik siyasəti ilə uyğun gəlmirdi. Elə həmin dövrdə heç bir partiya və dövlət siyasətinə məhəl qoymayan ermənilər xalqımıza qarşı, bütövlükdə türk dünyasına qarşı həyata keçirdikləri soyqırım siyasəti ilə əlaqədar olaraq əhali arasında təbliğat işləri aparır, yeni nəslə yalnız erməni millətçiliyi xislətində tərbiyə etməyə çalışırdılar [1, s.3-5]. Beləliklə, riyakar erməni millətçiləri Azərbaycan xalqına nifrət hissini sovet hakimiyyəti illərində də unutmadılar [3, s.32-38]. Ermənistan MEA-nın professoru Movses Horenats 1990-cı ildə İrəvanda nəşr edilmiş “Ermənistan tarixi” kitabında yazır: “...Hər bir türkü doğulduğu gündən ölümə məhkum edin. Onların dirilməsinə imkan verməyin”. Yazıçı Silva Kaputikyan məsələni bir qədər də konkretləşdirir: “..Hayk bilməlidir ki, (Allahı sevən ermənilər) ailəsində dünyaya göz açan erməni yaşamaq üçün yox, öncə erməni millətinə kömək üçün doğulub. Buna görə yeni doğulan erməni uşağının qulağına bərkdən, lap bərkdən demək lazımdır: “Ey Aram...sənin düşmənin türkdür...Allahdan qabaq vətəndir. Vətəndən qabaq kilsədir”.” Bədnam yazıçı öz xələflərinə məsləhət bilir ki, “imkan düşdükcə türkü, xüsusən onun azərbaycan qanadını vurub sındırın” [14, s.155-156]. Ermənistan tərəfindən ərazilərimizin işğal edildiyi dövrdə Ermənistanın prezidenti vəzifəsini daşıyan L.Ter-Petrosyan erməni ordusuna müraciətlə deyirdi: “Siz, ermənilər düşməni öldürərkən ürəyiyumşaqlıq göstərməməlisiniz. Dağlıq Qarabağda azərbaycanlı deyilənləri qırıb qurtarana və orada öz sivilizasiyamızı bərqərar edəne qədər sizin düşməne yazığınız gəlməməlidir”. Ermənilərin “azadlıq fədaisi” hesab olunan Nalbandyan erməni gənclərinə vəsiyyətində yazır: “Ey erməni, əgər sən küçədə zəhərli ilan görüb öldürməyibsənsə, eybi yoxdur, ilandır... Lakin türk görüb öldürməyibsənsə, satqınsan, vicdansızsan, xalqının düşmənisən, sən erməni deyilsən...” [7, s.14-21]. Xocalı soyqırımının təşkilatçı və iştirakçılarından biri olan erməni yazıçısı Zori Balayan Xocalıda baş verənlərlə bağlı yazdığı kitabda erməni xislətini bir daha açıb ortaya qoydu. O yazır ki, Xocalıya hücum əməliyyatından sonra yaxınları ilə həmin qanlı hadisələr törədilən yerdə olmuş və evlərdən birinin divarına 13 yaşlı bir türk qızının mismarlandığını görmüşdür. Z.Balayan yazır ki, “türklərə olan nifrətimi hələ də can verən qızın sinəsindən dərinin qopardılması ilə soyutmağa çalışdım” [4, s.111-112; 5; 17, s.179-181]. Ümumiyyətlə, son yüz ildən artıq dövrdə erməni xalqının bir neçə nəslə milli müstəsnaqlıq, Azərbaycan xalqına qarşı düşmənçilik ruhunda tərbiyə edilmişdir. Məhz buna görə də hər bir erməni gənci türkcə nifrət ruhunda böyümüşdür. Azərbaycanda başımıza gətirilən müsibətləri Sovet dönəmində yazmaq qadağan edildiyindən gənclərimiz yaxın keçmişdə baş vermiş faciələrdən xəbərdar deyildilər. Ermənistan ərazisində qalan, ata-baba torpaqlarında yığcam halda yaşayan yüz minlərlə azərbaycanlıya muxta-

riyyəət verilmədiyi halda, Azərbaycan ərazisində ermənilər üçün qondarma "Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti" təşkil edilmişdir. Nəticədə, erməni millətçilərinin Azərbaycana qarşı gələcək ərazi iddiaları üçün zəmin yaradılmış, Cənubi Qafqazda baş verəcək yeni faciələrin əsası qoyulmuşdur. Yüz ildən artıq dövrdə erməni xalqının bir neçə nəslinin Azərbaycan xalqına qarşı düşmənçilik ruhunda tərbiyə edilməsi nəticə etibarlı ilə XX əsrin sonlarında sivil dünyanın gözü qarşısında Xocalı soyqırımı kimi qanlı faciənin baş verməsinə gətirib çıxarmışdır. Ermənilərin Xocalıda soyqırım aktını xüsusi amansızlıqla həyata keçirməsinin əsas məqsəd və səbəblərindən biri xalqımızın təfəkküründə erməni xofu yaratmaqla xalqımıza psixoloji təsir göstərmək idi. Ermənilər kollektiv sarsıntıya gətirib çıxaran bu soyqırım aktı ilə həm dərin siyasi böhran, həm də cəmiyyətdə çaxnaşma və təşviş yaratmaqla digər ərazilərimizin işğalını asanlaşdırmaq, xalqımızın mübarizə əzmini qırmaq niyyətində idilər [4, s.18]. Bu soyqırımın təşkilatçı və iştirakçılarında biri olmuş, Ermənistan Respublikasının prezidenti Serj Sarkisyan ingilis jurnalistinə müsahibəsində demişdir: "Azərbaycanlılar erməniləri yaxşı tanımırıydılar. Onlar elə bilirdi ki, biz dinc əhaliyə əl qaldırmırıq, ancaq onlar yanılırdılar".

Bu soyqırım aktının keçirilməsində, DQ torpaqlarının işğalında Rusiyanın əsas məqsədi xalqımızı tutduğu müstəqillik yolundan döndərmək idi. Təsadüfüdür ki, 1992-ci il fevralın 12-də və 16-da Rusiya prezidenti B.N.Yeltsin Telavi vertolyot bazasında kursu bitirmiş erməni pilotlarına yeni və dəqiq hərbi uçuşa malik olan "Mİ-24P" markalı vertolyotların verilməsi haqqında 7-ci ordunun baş komandanı general mayor Reuta göstəriş verir [7, 149-152; 15, s.145-146]. Xocalı istiqamətdə işğalın təmali belə qoyuldu.

Xocalı həm də yeni silahların sınaq poliqonu oldu. Belə ki, soyqırımın həyata keçirilməsinin səbəblərindən biri də yeni silah növlərinin, mərmilərin, kimyəvi və bioloji silahlar sınaqdan keçirilməsi istəyi olmuşdur. 1992-ci il fevral ayının 9-da Rusiya MN-dən BQ-dən 366-cı alayın zabiti İlya Zaviqarovun adına telefonqram gəlir. Generalın aldığı telefonqramda alayda "operativ" tədbirlərin keçirilməsi üçün Səhiyyə Nazirliyinin həkim briqadası göndərilir. İki gün sonra alayın hərbi sursatına yeni texnika əlavə olunur-"T-80" tanklarında istifadə olunacaq mühərrik "dəstləri", tərkibində kimyəvi silahlarla bağlılığı olan mərmilər, AK üçün yeni millimetrli ("Dairəvi") güllələr, "bronjiletlər" [15, s.132-133] göndərilir. Bütün bunlar Xocalıda sınaqdan çıxarılmalı idi. Atılan mərmilərə cavanların ciyərləri tab gətirmir, partlayırdı... Yaşlılar arasında isə birbaşa sinir sistemi iflic olurdu, gözlər tutulur, qan damarları sıradan çıxırdı. «Dairəvi» güllələr isə hədəfə dəyən kimi o hədəfdə qalmır, dövr edib yenidən çölə çıxırdı. Bu güllə qarşısına çıxan heç kimi sağ buraxmırdı... [7, s.150-154; 15, s.135-136]. Xocalı şəhərində əhəlinin kütləvi məhvi üçün kimyəvi silahlardan-zarin və zoman qazlarından, "Fosken" tipli kimyəvi silahlardan, 122 mm-lik top mərmilərinin tərkibində isə sionid maddəsindən istifadə edilmişdir [4, s.100]. Təsadüfüdür ki, zəhərlənmələrdən sonra həlak olanların hamısı yaxın məsafədən güllələnib.

Qeyd etmək lazımdır ki, Xocalı 1991-cı ilin oktyabrından blokadada idi. Xocalıya sonuncu vertolyot isə 1992-ci il yanvarın 28-də gəlmişdi. Xocalının işğalına qədər şəhər ancaq əhalinin qəhrəmanlığı və müdafiəçilərin cəsurluğu sayəsində yaşamış, müdafiə olunmuşdur. Şəhərin müdafiəsi əsasən atıcı silahlarla si-

lahlanmış yerli özünümüdafiə dəstəsi, Xocalı təyyarə limanının Xətt Daxili İşlər Bölməsinin 20-ə qədər polis nəfəri, milis və yenicə yaranmış Milli Ordu döyüşçülərinin hesabına təşkil olunmuşdu. Şəhərin işğalı zamanı soyqırım aktının amansızlıqla həyata keçirilməsində qüvvələr nisbətinin ermənilərin xeyrinə olması da az təsir göstərməmişdir. Belə ki, Xocalının müdafiəçilərinin sayı təxminən 300 nəfərə qədər (bir batalyon) olduğu halda, o dövrdə Dağlıq Qarabağdakı separatçı erməni ordusunun sayı 7 min nəfər olmuşdur [17, s.92-106; 15, s.128-129]. Həmçinin, 366-cı rus hərbi alayı da erməni separatistləri tərəfindən şəhərin işğalında iştirak etmişdir. Erməni millətçi terror qruplaşmaları isə şəhərin işğalı zamanı xüsusi qəddarlıq göstərmişdilər. Xankəndində “məskunlaşmış” 366-cı motoatıcı alaydan tərxis olunmuşların yerini xüsusi təlim keçmiş “Haydad”çılar tutmuşdular [15, s.130]. Xocalı əhalisinə qarşı soyqırım aktının həyata keçirilməsində “Haydad”, “ASALA”, “Vartan cəngavərləri” terrorçu qrupu, “17 noyabr” terrorçu təşkilatı [15, s.130], qızlardan ibarət “Çöl quşları” muzzdlu snayperçilər dəstəsi [15, s.144-145] iştirak etmişdir. “ASALA” erməni terrorçu ordusunun Azərbaycanca müxtəlif istiqamətlərdə hücumlarının təşkilinə Moskva da dəstək vermişdir [15, s.71-83].

Beləliklə, 1992-ci ilin fevral ayında Xocalı sakinlərinə qarşı misli görünməmiş soyqırım keçirilməsində insanlıq dramı yaşanmışdır. Bu soyqırım yüzrlə azərbaycanlının (o cümlədən 8 ailələrin bütün üzvlərinin) amansız məhv edilməsi; əsir, girov götürülməsi və itkin düşməsi, ağır yaralanması, sağlamlıqlarını itirmələri ilə nəticələnmiş, şəhər yerlə-yeksan edilmişdir. 25-26 fevral 1992-ci il tarixində ermənilərin Xocalı şəhəri sakinlərinin qəsdən, planlı şəkildə qırğını onların... yalnız azərbaycanlı (yəni türk-müsəlman) olmaları (yəni milli(-dini) mənsubiyyətləri) səbəbindən kütləvi məhv edilməsi məqsədini daşımışdır. Xocalıda mülki əhalinin planlı və kütləvi şəkildə qətlə yetirilməsini sübut edən çoxsaylı faktlardan biri də məhz budur ki, həmin gün əhalinin zorakılıqdan qaçıb qurtarmaq istəyən hissələri ərazidən çıxış yollarında əvvəlcədən pusqularda xüsusi hazırlanıb yerləşdirilmiş dəstələr güllələmişlər. Xocalıdan çıxan əhalinin Naxçıvanı kəndi ərazisində pulemyot, avtomat və başqa silahlardan gülləbaran edilməsi faktı bunu bir daha təsdiqləyir. Bütün bunlar ermənilərin 1992-ci ildə dinc Xocalı əhalisinə qarşı törətdikləri qeyri insani işgəncə və zülmərin kökündə məhz soyqırımı niyyətinin dayandığını aşkar surətdə üzə çıxarır və sübut edir.

Ədəbiyyat

1. Arzumanlı V., Həbibəoğlu V., Muxtarov K. 1918-ci il qırğınları. Tarixi araşdırmalar B.: “Öyrətmən”. 1995. 90 səh.
2. Arzumanlı V., Mustafa N. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. - Bakı: “Qartal”, 1998. 280 s.
3. Əliyev İ. Dağlıq Qarabağ: Tarix. Faktlar. Hadisələr. Bakı: Elm, 1989. 120s.
4. Əziz B. Xocalı soyqırımı: səbəbləri, həyata keçirilmə üsulları və nəticələri. Bakı, Azərənəşr, 2008, 244 s.
5. Hüseynova İ. Bir daha erməni vəhşiliklərinə dair. QAT (Qarabağ Azadlıq Təşkilatı). "Qarabağ dünən, bu gün və sabah" 8-ci elmi-əməli konfransının materialları toplusu. Bakı, 2009, s 83-89.
6. Qaraoğlu F. Ermənilər və həqiqətlər (Rəsmi sənədlərlə). Bakı, “Nurlar” nəşriyyatı-Poliqrafiya Mərkəzi, 2007, 400 s.

7. Qazıyev Y. Erməni məsələsi: yalanlar və gerçəklər. Bakı, «NURLAR» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2009, 344 səh.
8. Qırxqızlı Q. Əsrin faciəsi-Xocalı. Bakı, Şərq-Qərb, 1999. 124 s.
9. Qlinka S.N. "Azərbaycan ermənilərinin Rusiya hüduqlarına köçürülməsinin təsviri". Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1995, 128 s.
10. Mahmudov Y., Şükürov K. Qarabağ: Real tarix, faktlar, sənədlər. Bakı, "Təhsil", 2005. 380 s.
11. Məmməd Səid Ordubadi. Qanlı illər. Bakı, "Qafqaz" nəşriyyat evi, 2007. 184 s.
12. Mir Möhsün Nəvvab. "1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası". Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1993. 128 s.
13. Paşayeva Q., Məmmədova H. Xocalı soyqırımı: Şahidlərin dilindən. Bakı, "Elm və təhsil", 2011. 288 s.
14. Səmədov V., Vəlizadə R., Leyla Əliyeva: "Xocalıya Ədalət!" (Beynəlxalq erməni terroruna qarşı yeni strateji model). Üç cildə. AMEA İnsan Hüquqları İnstitutu, "Xocalıya ədalət!" Beynəlxalq Təbliğat və Məlumatlandırma Kampaniyası, "Kaspian İzvestiya" Beynəlxalq İnformasiya Agentliyi. I cild, Bakı 2014. 341 s.
15. Səmədov V., Vəlizadə R., Leyla Əliyeva: "Xocalıya Ədalət!" (Beynəlxalq erməni terroruna qarşı yeni strateji model). Üç cildə. "Kaspian İzvestiya" Beynəlxalq İnformasiya Agentliyi. II cild, Bakı 2014. 373 s.
16. Səmədov V., Vəlizadə R., Leyla Əliyeva: "Xocalıya Ədalət!" (Beynəlxalq erməni terroruna qarşı yeni strateji model). Üç cildə. "Kaspian İzvestiya" Beynəlxalq İnformasiya Agentliyi. III cild, Bakı 2014. 480 s.
17. Şükürov M. "Xocalı: daş yaddaşım, qan yaddaşım". Bakı, "Təknur", 2011. 248 s.
18. Yaqublu N. "Xocalı qırğını" – Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1992. 128 s

Summary

Khodzaly genocide: the preperation, organization and implementation

The article is about the preperation, organization and implementation of genocide in Khodzaly district. The reasons and aims of genocide acts during the invasion are shown in detailed facts.

Резюме

Ходжалинский геноцид: подготовка, образование и осуществление

В статье говорится о подготовка, образование и осуществление геноцид в Ходжалы. Были рассмотрены причины и цели претворения в жизнь массового уничтожения азербайджанцев во время захвата города со стороны армян.

*Rəyçi: dos. S.Mehdiyev
ADU-nun Sosial elmlər kafedrasının
25.10.2016-cı il tarixli iclasının
12 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 04.11.2016

psix.f.d.,dos. Gülnarə Hüseynova
Nigar Yusifova, magistr
BDU

AİLƏ DAXİLİNDƏ NƏSİLLƏRARASI MÜNASİBƏTLƏR PROBLEMİ

***Açar sözlər:** ailədaxili münasibətlər, nəsillər, transgenerasiya, nəsillərarası münasibətlər, gəlin-qaynana, valideyn-övlad, qardaş-bacı bağlılıqları*

***Keywords:** intra-family relations, generations, transgeneration, intragenerational relations, communications of daughter-in-law, mother-in-law, parent-child, brother-sister*

***Ключевые слова:** внутрисемейные отношения, поколения, трансгенерация, межпоколенческие отношения, связи невестки-свекрови, родителя-ребенка, брата-сестры*

Hər bir millətin həyatında ailə institutu və ailə münasibətləri sistemi mühüm yer tutur. Şübhəsiz ki, bu sistemdə ailədaxili və nəsillərarası münasibətlər problemi yəni «ərin arvadla, ananın uşaqlarla, bacının qardaşla, nənənin nəvələri ilə ünsiyyəti» [1, s.507] məsələsi aparıcı amil olaraq qalır.

Nəsillərarası qarşılıqlı münasibətlər problemi təkcə mikro səviyyədə – ailədaxili münasibətlər sistemində deyil, həm də makro səviyyədə, cəmiyyət daxilində kəskinliyi ilə duran problemdir. Bu gün baş verən demografik, mədəni, sosial-iqtisadi dəyişikliklər ailədaxili əlaqələrə də ciddi təsir göstərir. Nəsillərarası münasibətlər problemini daha dərinə dərk etmək üçün «ailədaxili münasibətlər», «nəsillərarası əlaqələr» və «nəsillər» anlayışlarının mahiyyətini açıqlamaq lazımdır.

Ailə və nəsillərin tarixi dedikdə «yaşlı nəsil ailə üzvləri, onların həyatı, şəxsi xüsusiyyətləri, həmçinin ailə ənənələri, qaydaları və ritualları haqqında biliklərin məcmusu, ailə yaddaşında bəzən əsətləşmiş formada əks olunmuş, nəsillərdən nəsillərə ötürülmüş dərk olunmuş və ya dərk olunmamış ailə narrativi kimi» [2, s.34] başa düşülür. Ailə tarixinin tədqiqi xarici və Azərbaycan psixologiyasında nəzəri-praktiki əhəmiyyətilə fərqlənir. Artıq ölkəmizdə bir çox ailələrdə 5-6 və daha çox nəsillərdəki əcdadlar haqqında məlumatlar əldə etmək mümkündür.

«Nəsil» anlayışına gəldikdə onu qeyd etmək olar ki, psixologiyada vahid yanaşma olmasa da «nəsil» insanları yaş həddilə özünəməxsus ümumiliyini bildirən, fizioloji, psixoloji, sosial və tarixi səbəblərlə inkişaf edən və dəyişən anlayışdır. «Nəsil-birincisi, ümumi kökə məxsus eyni dərəcəli qohumluq münasibətlərinə məxsus qohumlar, ikincisi, eyni zamanda bir-birinə yaxın yaşda yaşayan insanlardır» [3, s.505].

Nəsillər həm keçmişdəki, həm də indiki eyni kökə məxsus insanların ümumi birlik formasıdır. Nəsillərarası əlaqələr ailədə müxtəlif nəsillərə məxsus nümayəndələrin birliyi, ümumiliyi, birtərəfli və qarşılıqlı asılılığını, təcrübə və məlumatların nəsillərdən-nəsillərə ötürülməsini ifadə edir.

Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda da ailədaxili nəsillərarası münasibətlərin tənzimlənməsində islam dininin rolu böyük olmuşdur. Ər-arvad, bacı-qardaş, valideyn-övlad, baba-nənə, gəlin-qaynana, gəlin-qaynata və s. münasibətlər şəriət və müqəddəs Qurani-Kərim vasitəsilə tənzimlənmiş, indi də bu ənənələr davam etməkdədir. İslamda qadın hüquqları, ər-arvad münasibətləri mənəvi paklığa, sevgi

və məhəbbətə, sadıqlıya əsaslanır, xəyanətkarlıq, zinalıq qadağan olunur, övladların maddi, mənəvi hüququ qorunur, tərbiyəsi önə çəkilir, «valideynin hörməti, atananın övlad, övladın ata-ana qarşısında borcu» kimi mühüm məsələlərə dair islam qayda-qanunları mövcuddur. Nəsilartırma, təsərrüfat və tərbiyə funksiyalarını yerinə yetirən ailədə nəsilərə qarşılıqlı münasibətlər adət-ənənələrlə də tənzim olunmuşdur. Hələ XIX əsrdə V. Leqkobitov Azərbaycan ailələrində valideylərə və böyüklərə hörmətin olduğunu vurğulayırdı və bu münasibətlə yazırdı ki, azərbaycanlılarda «oğul atanın, kiçik qardaş böyük qardaşın qulluğundadır» [8, s.120].

Valideynlər və övladlar arasında qarşılıqlı hörmətə əsaslanan münasibətlər hökm sürürdü. Qadınlar yaşmaq tutmadan, çadra örtmədən bayıra çıxma bilməzdi. Çünki əri buna görə onu boşaya bilərdi. «Üzünü yad kişiye göstərən qadın ömrü boyu özünü rüsvay etmiş» [9, s.239] olardı. Bu dövrdə qadınlar kişilərə nisbətən daha çox dindar idilər.

Keçmiş və müasir azərbaycanlı ailədaxili münasibətlərdə qayınana-gəlin münasibətləri ciddi məqamlardan biri hesab olunur. O vaxtlar qarı-qoca, nənə-baba olan ailələrdə işin bütün ağırlığı gəlinin üzərinə düşürdü. A. Zaxarov göstərir ki, gəlin hamı yatandan sonra yatır və hamıdan tez dururdu. «vay o gəlinin halına ki, qayınana oyanıb gəlini yorğan-döşəkdə görsün» [7, s.133].

Çox hallarda ərinin öz həyat yoldaşına münasibətini qayınananın gəlinə münasibəti müəyyən edirdi. Davakar, deyingən qayınanalar gəlinlərə qarşı amansız münasibət yaradırdı. Bəzi hallarda gəlinlər də qayınanalara qarşı haqsızlıq edirdilər [7, s.133].

Tədqiqatçı A. Kamalova gəlin-qayınana münasibətini əsrlər boyu ən çox söz-söhbətə səbəb olan, daha çox müzakirə obyektinə çevriləni münasibətlər hesab edir. Ailənin mənəvi həyatında digər münasibətlərdən heç də az rol oynamayan gəlin-qayınana münasibətləri bütövlükdə ailənin taleyində önəmli yer tutur. Təsədüfi deyildir ki, istər nağıllarda, dastanlarda, rəvayətlərdə, ədəbiyyatlarda, istərsə də real həyatda zaman-zaman «yaxşı» və ya «pis» gəlin, eləcə də «yaxşı» və ya «zalım» qayınana obrazları yaradılmış və bu insanların təsəvvürlərində müvafiq şəkildə əks olunaraq, gələcək gəlin və qayınanalar üçün müəyyən yönüm formalaşdırmışdır. Həmin yönümün formalaşmasında gəlin və qayınanalarla bağlı meydana gələn xalq deyimləri az rol oynamamışdır...

Necə olur ki, illər boyu oğluna toy etmək, gəlin gətirmək arzusu ilə yaşayan, narahatlıq keçirən qayınana bu arzusuna çatdıqdan sonra gəlinə münasibətdə belə ögey, yad, soyuq mövqə sərgiləyir?

Burada qayınananın ön plana çəkilməsi, daha çox qınaq obyektinə olması bəlkə də gəlindən fərqli olaraq onun gəlinlik həyatını yaşaması, qayınanası ilə aralarında yaranmış müxtəlif problemlərin nədən qaynaqlandığı ilə bağlı müvafiq təcrübəyə malik olmasına baxmayaraq, qayınana rolunda gəlinə münasibətdə adekvat mövqə ortaya qoya bilməməsi ilə şərtlənir. Müşahidələr göstərir ki, gəlin olanda öz qayınanası kimi zalım olmayacağına söz verənlər qayınana olanda tam əksinə daha zalım olurlar və yaşadıkları mənfi təcrübəni başqalarına da yaşatmaq istəyirlər. Hətta belə qayınanalar gəlin olduqları zaman dedikləri: «mən qayınana olanda öz qayınanam kimi zalım olmayacam» ifadəni xatırlatdıqda, onlar «mən belə gəlin olmamışam» deyirlər [14].

Professor Ə.Əlizadə haqlı olaraq yazır: «İndi qayınanalar cavanlaşıb: onların təhsil səviyyəsi də yüksəlib» [2, s.204]. Həmçinin də « ailələrin vüsətlə inkişaf etdiyi bir şəraitdə qayınana və qayınataların çoxu ayrı yaşayır. Gəlinlərin də böyük əksəriyyətinin öz ev-əşiyi vardır, maddi cəhətdən qayınata və qayınanadan asılı deyildir» [2, s.204]. Bütün bunların nəticəsində isə «qayınata və qayınanaların rol repertuarları da dəyişib: onların qayınata-qayınana rolu əslində epizodik rola baba-nənə rolları isə əsas rola çevrilir» [8, s.204]. Gəlin-qaynana problemi dünyanın hər yerində mövcuddur. Qayınana-qayınata «bu gün oğul evinə qayınana və qayınatadan daha çox baba-nənə kimi gəlirlər, nəvələrini gəzməyə aparır, məktəbə yola salır və s.» Problem bu və ya digər şəkildə, az və ya çoxdərəcədə indi də mövcuddur və hesab edirik ki, bundan sonra da mövcud olacaqdır.

A.Kamalova 128 nəfər ali məktəb tələbələri ilə apardığı anket sorğusunda qoyulmuş «Ana (gəlin) və nənənin (qayınananın) münasibətlərində təzahür edən gərginlik ən çox hansı səbəblərdən yaranır?» sualına əsasən sorğusunun nəticələrinə görə irəli sürülən səbəbləri sıralasaq aşağıdakı mənzərə alınmışdır:

1. Qayınananın oğlunu paylaşmaq istəməməsi və ya onu gəlinə qısqanması;
 2. Qayınana və gəlin arasında anlaşılmazlıq;
 3. Gəlinin başqa mühitə uyğunlaşa bilməməsi və qayınananın bunu başa düşməməsi;
 4. Qayınanın gəlinin işlərinə müdaxilə etməsi;
 5. Dünyagörüşlərinin uyğunsuzluğu;
 6. Qarşılıqlı hörmətin olmaması;
 7. Gəlinin dilli, səbrsiz olması;
 8. Gəlinin diqqət mərkəzində olmasına dözümsüzlük;
 9. Maddi səbəblər (pulla, evlə bağlı);
 10. Qayınananın övladlarına və nəvələrinə fərqli münasibəti;
 11. Kənar müdaxilə;
 12. Gəlinin qayınananın onunla bağlı gözləntilərinə uyğun gəlməməsi və s.
- [14]. A.Kamalova göstərir ki, gəlin-qaynana münasibətlərinin də daxil olduğu nəsilərəarası münasibətlərin dinamikasını aşkara çıxaran sosial, sosial-psixoloji və fərdi-psixoloji amilləri nəzərə almaq lazımdır.

Ailədaxilində nəsilərəarası münasibətlərdə üç səviyyə fərqlənir. Onlardan biri nəsilərəarası yaxınlıq, digər yadlaşma, üçüncüsü isə ayrılıq səviyyəsidir.

Övlad-valideyn münasibətləri nəsilərəarası münasibət problemi kimi diqqəti cəlb edir. Bəzən onlar arasında destruktiv münaqişə obyektiv və subyektiv səbəblərdən baş verir. M.P.Saparovskaya apardığı geniş miqyaslı tədqiqat əsasında belə qənaətə gəlir ki:

1. Müxtəlif tipli böyük ailələrdə övlad-valideyn qarşılıqlı əlaqəsində və ananın tərbiyəvi mövqeyində yeniyetmələrin təsəvvürləri arasında korelyasiyalı bağlılıq aşkar olunur. Bu onu göstərir ki, ana tərbiyə prosesində mərkəzi fiqura rolunu oynayır.

2. Geniş, böyük ailələrdə ailə üzvləri – ana-ata, ana-nənə arasındakı ziddiyyətli nəsilərəarası münasibətlərə mənfi təsir göstərir. Bu mənfi nəticələrin variantları aşağıdakılardır:

- Yeniyetmənin ailənin həyatından uzaqlaşdırılması;

- Yeniyetmədə baş verən şəxsi və davranış dəyişikliklərin hiss olunmazlığı;
- Yeniyetmənin ailədaxili koalisiyaya cəlb olunması (ana ilə ataya qarşı və yaxud nənə ilə anaya qarşı) onun ailənin digər üzvlərlə münasibətli münasibətlərini kəskinləşdirir və onlar qarşısında günah hissi formalaşdırır.

3. Tərbiyə sahəsində hakimiyyət uğrunda mübarizə böyük, tam olmayan ailələr üçün xarakterik xüsusiyyətdir. Bu onun nəticəsində olur ki, atanın ailədə olmaması nənəni tərbiyə prosesinə daxil edir və o, öz qızı ilə rəqabət etməli olur, nəticədə ana və qızı arasında şəxsiyyətlərarası münasibət yaranır [12, s.282].

Cəmiyyətdə normal ailələrlə yanaşı böhranlı, konfliktli, problemlə və nevroitik ailə tiplərinə də təsadüf olunur. Bu tip ailələrdə nəsillərarası münasibətlər fərqli sosial-psixoloji xüsusiyyətlərə malik olur. Ailədaxilində ərlə-arvad, bacı-qardaş, valideyn-övlad münasibətləri əsas yer tutur. Normal, sabit ailələrdə ər-arvad münasibətləri qarşılıqlı sevgiyə, hörmətə, anlaşmaya, bir-birinə olan tələbatların ödənilməsinə əsaslanır. Qeyri-normal, qeyri-sabit, böhranlı, konfliktli, problemlə, nevroitik ailələrdə ərlə arvad arasında münasibət baş verir. Bunlar aşağıdakı səbəblər üzündən yaranır:

- «Ərlə arvadın psixo-seksual uyğunsuzluğu;
- Öz məninin tələblərinin ödənilməsi, bir-birinin mənlisinə hörmətsizlik;
- Müsbət emosiyalara malik olan tələbatların (diqqət, başa düşmək, yumşaq münasibətin və s.) ödənilməməsi;
- Subyektlərdən birinin (ər və ya arvadın öz tələbatlarının ödənilməsinə daha çox tələbkər olması, alkoqola, içkiyə, narkotikliyə meyl, özünə daha çox vəsait xərcləməsi və s.);
- Ailə təsərrüfatı, uşaqların tərbiyəsinə, öz valideynlərinə münasibətdə bir-birinin tələbatlarının başa düşülməməsi və s.
- İstirahət vaxtının təşkilinə ər-arvadın tələblərinin müxtəlifliyi [4, 51].

Ər-arvad münasibətlərinə daxili, xarici, makro faktorlar, qısqançlıq, iqtisadi çətinliklər, cəmiyyətdə baş verən proseslər də ciddi təsir göstərir. Bunlar isə ailədaxili nəsillərarası münasibətlərin təməlini sarsıdır, onların dağılmasına gətirib çıxarır. Ailənin möhkəmliyinə səbəb olan amillər içərisində iqtisadi, emosional-mənəvi bağlılıq – dostluq, qarşılıqlı hörmət, qarşılıqlı anlaşma əsas rol oynayır. Qarşılıqlı güzəştə, kompromisə getmə, inam ər-arvad və nəsillərarası münasibətlərin uyğunlaşmasına kömək edir.

Sosial psixologiya elmində ər-arvadın əlaqəli fəaliyyətini təmin edən aşağıdakı tələbatlar göstərilir: 1. Evlilərin ailədə müəyyən rola aid tələbatlarının: analıq, atalıq, ər-arvad, sahib-sahibə, qadın-kishi, ailə başçısı rollarının həyata keçirilməsi. Onların çoxu ailə quranlar üçün də yeni roldur. Ailədə konfliktlərin baş verməsinin səbəblərindən biri ərlə arvadın ailədə öz rollarının həyata keçirilməsi haqqında təsəvvürlərinin müxtəlif olmasıdır. 2. Ər arvadın bir-birilə və dostları ilə ünsiyyətdə olmaq tələbatı. 3. Ərlə arvadın dərketmə imkanları. 4. Maddi tələbatlar. 5. «Mən konsensiyası»nın müdafiə tələbatı» [4, s.65]. Nəsillərarası münasibətlərdə konstruktiv və ya destruktiv münasibətlərin yaranması bu tələbatların ödənilməsindən asılıdır.

Ailəni məhəbbət və paklıq ocağı hesab edən Höccətül-islam vəs-müslim Hacı Əbdürrəhman Yusifpur yazır: «Bu mühitdə övladlar xüsusi məhəbbətlə tərbiyə edilər və ərlə arvad da islamın həyatverici qanunlarından bəhrələnərək gözəl

bir həyat tərzini keçirirlər. Bu zaman məhəbbət və dostluq hissi ailə üzvlərinə hakim kəsiləcək və onlar şadlıq, sevinc, sağlamlıq və inkişafı qarşılaşacaqlar. Bir qayda olaraq bu cür ailələrdə böyük övladlar səmimi, mehriban insanlar olur və cəmiyyətdə layiqli mövqeyə malik olurlar [5, s.22]. Müəllif haqlı olaraq göstərir ki, əksinə ər-əvad arasında qeyri-normal hisslər, mənəviyyatsızlıq hökm sürərsə bu nəsillərarası münasibətlərə də sarsıdıcı zərbə vurur və belə ailələrdə cəmiyyət üçün təhlükəli və «şər» insanlar yetişər.

Ailədə qadının maddi və mənəvi hüquqlara malik olduğunu göstərən islam dini ərə ehtiram bəsləməyi, ona mehribançılıq göstərməyi, əxlaqlı olmağı, ərini ruhlandırmağı, onun səhvlərini bağışlamağı, başqasına baxmamağı, vasvası olma- mağı, təmiz və səliqəli olmağı, böhtana qulaq asmamağı, mömin və etiqadlı olmağı, kişinin rəhbərliyini, ailə başçılığını qəbul etməyi, evdar olmağı, övladları- nın tərbiyəsilə, qidalandırılması və sağlam böyüməsilə məşğul olmağı qadının, həyat yoldaşı kimi ali dəyəri hesab olunur. Ərin, ailə başçısı kimi qadını, arvadı üzərində hüququna gəldikdə o, arvadının və bütövlükdə ailəsinin xoşbəxtliyinin təminatçısı olmalı, ailə qanunlarına riayət edərək onu ədalətlə idarə etməlidirlər.

Ailədaxilində nəsillərarası münasibətlər sistemində valideyn-övlad münasibət- ləri mühüm yer tutur. Nəsillərarası münasibətlərdə valideynin uşaqları tərbiyəsinin ilk əsasını psixoloji mühit təşkil edir. Kiçiklər böyüklərə övladlar valideynlərə və qadınlara, qocalara ehtiram edilir. Ailədaxili nəsillərarası münasibətlərdə ailə başçısı xüsusi yer tutur. Patriarxal ailələr zamanı ailə başçıları «ağsaqqal», «böyük ata», «böyük ana» hesab edilirdi. Onlar bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. «Keç- mişdə ağsaqqal müdriklik və böyüklük simvolu olub müqəddəs sayılırdı» [6, s.107].

Azərbaycanda ailə başçısı vəfat etdikdə onu böyük oğlu əvəz edir. Həyat təcrübəsi olan, tərbiyə metodlarını və ənənələrini dərinlən bilən ailə başçısı ailədə bütün nəsillər arasında nüfuz qazanırdı. Bəzi ailələrdə onun bir sözü bütün nəsilin tabe olduğu qanun gücünə malik idi.

Sovet dönəmindən etibarən ailə başçısının vəziyyəti dəyişdi, indi artıq demok- ratik prinsiplərə əsaslanaraq, ailəni təkbaşına idarə etmir, ailə üzvlərlə məsləhətləşir və məsələləri həll edir. Övladlar valideynlərə ehtiram etməli, onların hörmətini saxla- malı, onlara mehribançılıq göstərməlidirlər: «...valideynlərin və övladların hüququ qarşılıqlıdır və övladların valideynlərin hüququna göstərməsi üçün ata və ana gərəksiz göstərişlər verməkdən imtina etməli, onları var-dövlətdən imtina etməməli, onların öz həyat yoldaşlarından ayrılmasına şərait yaratmamalı, öz övladları arasında kin-küdu- rətin, ədavətin yaranmasına imkan verməməlidirlər» [5, s.104].

Ata ilə oğul, ana ilə qız, eləcə də valideyn-övladlar arasında hörmət münasi- bətləri hökm sürür. Valideynlər övladları üçün aşağıdakı borclarını yerinə yetir- məlidirlər: 1. Uşaq ilk gündən işarə və sözlə qanmağa başlarkən onun ruhuna bə- yənilmiş əxlaq və ləyaqətli sifətlərin əsasını hopdurmaq və onu bu yöndə tərbiyə etmək lazımdır. Bununla ata-ana uşağı xurafatdan çəkindirir, pis əməllərdən və if- fətə zidd olan işlərdən qoruyur. Özü də uşağın yanında yalan və pis sözdən, söyüş və yalan danışmaqdan çəkinməli, yaxşı işlər görməlidir ki, övladı iffətli və gözəl əxlaq sahibi olsun. Ata-ana ciddi, ədalətli və çalışqan olmalıdır ki, həmin əxlaqi keyfiyyətlər keçid qanununa uyğun övlada ötürülsün. Belə olduqda övlad zorakı- lıq, eqoizm və pis işlərə meyildən uzaq olar. 2. Uşaq yetkin yaşa çatmamış onun

yeməyə, yatmağa və başqa şeylərə olan əsas ehtiyaclarını ödəmək üçün lazımcına çalışmaq, onun sağlam böyüməsi üçün şərait yaratmaq lazımdır. Uşaq cismani baxımdan sağlıq və beyin cəhətdən təlim-tərbiyə üçün tam hazır olmalıdır. 3. Uşaq bilik öyrənmək istedadına yetişdikdə, adətən 7 yaşından onu müəllimə tapşırır və çalışırlar ki, uşaq yaxşı müəllimin əlinin altında elm qazansın. 4. Uşaqlar müəyyən yaşa çatanda onları ümumiməclislərə və görüşlərə aparır, ictimai yerlərdə oturmaq, durmaq ənənələri, ədəb qaydaları, camaatla ünsiyyət və davranış normaları ilə tanış edirlər. Uşaqlar bəyənilmiş ədəb və ünsiyyət qaydalarını öyrənirlər [13].

Ailədaxilində nəsilərərası münasibətlər sistemində bacı-qardaş bağlılığı da mühüm elementlərdən biridir. Ailələrdə qızları qardaşlarına hörmət ruhunda tərbiyə edirlər. «Ata-anadan sonra bacı-qardaş ən yaxın qohum sayılır. Onların arasındakı ictimai əlaqələr təbii və başqa əlaqələrdən daha möhkəm və daha köklüdür. Bacı və qardaşın vəzifəsi öz qohumluq və yaxınlığını saxlamaqdır. Onlar mümkün qədər bir-birinə yardım etməyə və qayğı göstərməyə borcludur. Ehtiyac zamanı bir-birinin əlindən tutmalıdır. Böyüklər kiçiklərə mehribançılıq göstərməli və ürək yandırmalı, kiçiklər də böyüklərə hörmət bəsləməlidir» [13].

Bu gün ailədaxilində nəsilərərası münasibətlər sadələşir, iki nəsilli ailələrin sayı artır. Azərbaycan xalqının tarixi təcrübəsi, onun mədəniyyəti, nikah-ailə münasibətləri praktikası və ənənələri qədimliklə müasirliyi, ümumbəşəri, regional və milli elementləri birləşdirən unikal fenomendir. Heç şübhəsiz ki, qədimliklə müasirlik, köhnə ilə yeni arasında uyuşma, uyğunlaşma prosesi o qədər də hamar bir proses deyildir. Ailə kontekstində bu proses nəsilərərası münasibətlər (oğul-ata, qız-ana, qız-ata, oğul-ana, gəlin-qaynana, gəlin-qaynata) zəminində daha çox diqqəti cəlb edir» [14].

Ailədaxili münasibətlərin əsas xarakterik xüsusiyyətlərindən biri ailə tərbiyəsini reallaşdırmaqdır. M.İ.Postnikova bütün ölkələrdə nəsilərərası münasibətlərə xas olan aşağıdakı ümumi problemləri göstərir:

- Nəsildən nəsilə mədəni dəyərlərin ötürülməsi və varisliyi;
- Ailə və ictimai əhəmiyyətli dəyərlərə qovuşma (təhsil, sağlam həyat tərz);
- Mülkiyyətin irsən ötürülməsi;
- Nəsilərərasında məsuliyyət və asılılığın dərəcəsi;
- Müxtəlif nəsilərə münasibətdə dövlət siyasətinin yürüdülməsi;
- Cəmiyyətdə ənənələr və sosial innovasiyaların qarşılıqlı münasibətləri [10,

s.274]. Müəllif haqlı olaraq göstərir ki, sosial şəraitdə üç bir-birilə bağlı olan nəsil gənc, yetkin və qoca, yaşlı nəsilələr vəhdət təşkil edərək keçmişdən indiyə və gələcəyə doğru inkişaf etməsə bu nəsilələr məhv olar, tarixin sonu çatar. Məhz bütün ölkələr üçün ümumi olan yuxarıdakı ümumi cəhətlər nəsilərərası münasibətlərin tərəqqisini təmin edir.

M.M.Postnikova müasir dövrdə nəsilərərası münasibətlərə səbəb olan əsas amilləri də göstərir. Bunlar aşağıdakılardır:

- Yaşlı adamların sosial statusunun aşağı düşməsi;
- Elmi-texniki tərəqqinin sürətli inkişafı nəticəsində industrial cəmiyyətdə əməyin xarakterinin dəyişməsi;
- Yaşlı nəsilələrin topladıqları təcrübənin gənclər tərəfindən dəyərdən salınması [10, s.274].

Müəllif əslində birinci və üçüncü amilin vəhdət təşkil etdiyini və ailədaxili nəsilərarası dəyərlərin tənəzzülünü bəşəriyyətin gələcək inkişafı üçün ciddi təhlükə olduğunu diqqətə çatdırır. Şübhəsiz ki, bu amillərin sayı daha artıqdır.

Ailə qrupları üzvləri nəsil qrupu nümayəndələri kimi aşağıdakı tərkib hissələrilə bağlıdır:

- «Ailədə nəsilər resiprox və funksional rollarla birləşən, digər nəsilərə münasibətdə sosiallaşdırıcı və yardıməddici funksiyaları yerinə yetirən insan qruplarıdır (transnəsil).

- Transgenerasiya – təcrübə elementlərinin əcdadlardan nəsilərə qəbul olunub və ötürülməsinin sosial-psixoloji mexanizmidir.

- Prefiqurlaşma sosiomədəni kontekstdə təcrübə elementlərin bir nəsildən digər nəsilə doğru qəbul olunub ötürülməsinin sosial-psixoloji mexanizmidir.

- Təzələnmək digər nəsilərin təcrübəsinin konstruktiv və instruktiv elementlərinin yenidən hasil olunmasını təmin edən, identikləşmə və təqlidin dərk olunmamış mexanizmlərinə əsaslanan transgenerasiya (nəsil) növüdür.

- Varislik – subyektiv faydalılıq meyarına uyğun gələn digər nəsilərin təcrübəsinin elementlərinin yenilənməsi ilə tənəzzimlənmə, seçimliliyi dərk olunacağı məqsədyönlüyü təmin edən subyektiv davranış tənəzzimlənmə mexanizminə əsaslanmış transgenerasiya növüdür [15]. Beləliklə, ailə daxilində nəsilərarası münasibətlərin identikləşməsi, digər nəsilərin təcrübəsinin elementlərini ailədaxili nəsilərdə təkrarlanması, eləcə də yadlaşması, özgüləşməsi, yəni ailə, nəsil dəyərlərinin qiymətdən düşməsi, nəsilərin varisliyi güclü nəsilərarası əlaqələrin yaranması, inteqrasiyalaşması, əcdadların təcrübəsinin yeni nəsilə təərəfindən qavranılması prosesləri baş verir. Bir sözlə, ailədə nəsilərin, bir-birini nəsilərarası əlaqələrin möhkəmlənməsi, ailə-nəsil yaddaşının qorunub-saxlanması, nəsilərarası gərginlik münəqişəli vəziyyətlərin yaranması da diqqət cəlb edir.

Beləliklə, ailə daxilində nəsilərarası münasibətlər problemi inteqrasiya və dezinteqrasiya proseslərindən keçir. Bu proses isə nəsilərin təkrar istehsalı, varisliyinin təzahürlərinin məzmun göstəricilərilə əlaqədardır. Ailə daxilində nəsilərarası münasibətlər spesifik, qruplararası və şəxsiyyətlərarası münasibətləri birləşdirən çox funksiyalı sosial-psixoloji fenomen olub təcrübə və informasiyanın nəsilərdən nəsilərə ötürülməsinə, ailə bağlılığının və nəsilin bütövlüyünün qorunmasını və möhkəmlənməsinə təmin edir. Bu sistem tərkibində müxtəlif nəsilərdə ailə daxilində oxşar sosial qaydalar – ər-arvadlıq və qohumluq münasibətləri bərqərar olur. Bunlar isə ailə dəyərlərinin vəhdətinə və ailə qruplarının inteqrasiyasına xidmət edir, ailədə qadın xəttinin – nənə, ana, qızın və kişi xəttinin – baba, ata, oğulun vəhdətinə, ailə, nəsil yaddaşında əks olunan xatirələrin, məlumatların keçmişdən indiyə və gələcəyə ötürülməsinə təsir edir. Bu prosesdə nəsilərarası münəqişəlilik, yadlaşma, asılılıq, nəsilərin varisliyi kimi sosial-psixoloji hadisələr yaranır, identikləşmə, transgenerasiya, resurslu, kommunikasiya və stabilləşdirmə funksiyaları həyata keçirilir.

Müasir qloballaşma ailədaxili nəsilərarası münasibətlərə də öz təsirini göstərir. Bu münasibətlərin yeni şəraitə adaptasiyası, qloballaşmanın ailə daxilində nəsilərarası münasibətlərin daxili sabitliyini dəyişdirib-dəyişdirməməsi psixoloqların diqqət mərkəzində duran ciddi məsələyə çevrilmişdir. Hazırda bu məqamda yaşlı

nəsillərin gənc ailələrlə bağlılığı mühüm amillərdən biridir. Buna görə də ailə daxilində nəsillərarası münasibətlərin möhkəmliyi elmlərarası tədqiqat obyektinə çevrilmiş, sosiomədəni varisləklə innovasiya inkişafının vəhdəti şəraitində nəsillərin cəmiyyətdə sosial, iqtisadi, siyasi, mənəvi məişət, etik və nəhayət, sosial-psixoloji aspektləri hərtərəfli araşdırılmışdır. Şübhəsiz ki, bu problemin həllinə fəlsəfi, kulturoloji, sosioloji və psixoloji nöqteyi-nəzərdən kompleks yanaşmaq lazımdır.

Müasir dövrdə “informasiya çoxluğu”, texnologiyanın gündən-günə inkişaf etməsi, populyasiyanın artması gənc nəslin öz ailələrinə qarşı münasibəti dəyişir. “Müasirləşmə” sözün əsl mənasında ailə institutunu uçuruma aparır. Buna görə də valideynlərin, gənclərin, nənə-babaların şəxsiyyətlərarası münasibətlərin stabil olması üçün mariflənməsi, öz adət-ənənələrini unutmayıb, davranışlarına nəzarət etməsi vacibdir. Və bu kimi, marifləndirmə işləri biz psixoloq, pedaqog və təhsil işçilərinin üzərinə düşür.

Ədəbiyyat

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: Çinar-çap, 2002, 650 s.
2. Əlizadə Ə. Azərbaycan etnopsixologiyasına giriş. Bakı: Renessans, 2003, 460 s.
3. Məmmədəliyev H.B., H.Ə.Yusifpurun «İslamda ailə üzvlərinin hüququ». Bakı: Əlhuda, 1998, 168 s. əsərinə ön söz s.3-5.
4. Məmmədzadə R.H. Konfliktlər. Ailələr. Məktəblilər. Bakı: Müəllim, 2004, 140 s.
5. Yusifpur Ə. İslamda ailə üzvlərinin hüququ. Bakı: Əshuda, 1998, 168 s.
6. Везиоров М.Г. Несколько сведений о поверьях // СМОМПК, вып. IX, отд. II, 1883, с.95-120.
7. Захаров А. Домашний и социальный быт женщин у закавказских татар // СМОМИ, Тифлис, 1890, вып. XX, с.129-157.
8. Легкобытов В. Кубинская провинция // Обзорение Российских владений за Кавказом. ч. IV, СПб. 1836, с. 110-142.
9. Надеждин П.П. Природа и люди на Кавказе и за Кавказом. СПб. 1896, 470 с.
10. Петрова Е.А. Межпоколенные отношения как ресурс совладающего поведения. Автореф. дисс. на соискание ученой степени кандидата психологических наук. Москва, 2009, 25 с.
11. Постникова М.М. Межпоколенные отношения в контексте социокультурных изменений в современной России // Педагогика, психология, методика обучения. Москва: АСТ, 2013, №5, с.266-275
12. Сапоровская М.В. Межпоколенных отношения и взаимодействие в семьях с разной структурой.. // Вестник Костромского гос. Университета им.Н.А.Некрасова. с.279-282
13. Ailə münasibətləri: necə olmasını Allah təyin edir. // <https://www.legend.az/13116-ailə-münasibətləri>.
14. Kamalova A. Azərbaycan ailələrində gəlin-qaynana münasibətlərinin sosial-psixoloji xüsusiyyətləri // Strategiya.az.<http://www/az-strategiya.az./ghan.phu?id=6800>.

15. Сапоровская М.В. Психология межпоколенных отношении в семье. Автореферат диссертации на соискание доктора психологических наук. Кострома. 2013,В6, с.//<http://www.dissecat.com/content/psikhologiya-mezpokolennikh-otnoshenii-v-semye>.

Summary

Problem of intergenerational relations within the family

In the article intergenerational relation within the family have been investigated from the socio-psychological aspect. The Author attracted to the study the connection between the young, adult, elderly and older generation in the system of intergenerational relations, psychological characteristics of connections of husband-wife, father-mother, parent-child, brother-sister. Here were commented such issues as the transfer of information recorded in the family-ancestral memory, earned experience from the past to the present and future, from generation to generation, inheritance, disposition, identification, removal and convergence etc. The article also were comprehensively analyzed various approaches to intra-familial intergenerational relations, main causes of emerging conflicts, general and specific aspects of the problem in all countries.

Резюме

Проблема межпоколенческих отношений внутри семьи

В статье были исследованы внутрисемейные, межпоколенческие отношения с социально-психологического аспекта. Авторы привлек к исследованию связи между молодым, взрослым, пожилым и старым поколением в системе межпоколенческих отношений, психологические особенности связей мужа-жены, отца-матери, родителя-ребенка, брата-сестры. Здесь были прокомментированы такие проблемы, как передача отраженных в семейно-родовой памяти сведений, приобретенного опыта от прошлого настоящему и будущему, от поколения к поколению, наследование, отчуждение, идентификация, отдаление и сближение и т.д. В статье также были всесторонне проанализированы различные подходы к внутрисемейным межпоколенческим отношениям, основные причины возникающих конфликтов, общие и специфические стороны проблемы во всех странах.

*Rəyçi: psix.f.d. İ.Məmmədli
BDU-nun Sosial və
pedaqoji psixologiya kafedrasının
11.10.2016-cı il tarixli iclasının
11 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 01.11.2016

ped.f.d. Jalə Mehrəliyeva
ADU

DİL FAKÜLTƏLƏRİ TƏLƏBƏLƏRİNƏ İNGİLİS DİLİNDƏ SƏRBƏST SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN TƏDRİSİNİN SƏMƏRƏLİ YOLLARI

Acar sözlər: fəaliyyət, bacarıq, vərdiş, sərbəst söz birləşmələri, təhsil, tədris, nitq, əlaqə

Keywords: activity, skill, habit, collocations, education, teaching, speech, relation

Ключевые слова: деятельность, умение, навык, свободные словосочетания, образование, обучение, речь, связь

Bu gün dünya sürətlə inkişaf edir, dəyişir, qloballaşır. Bu qloballaşma artıq sosial həyatın bütün sahələrinə, eləcə də təhsil sahəsinə dərinlən nüfuz edib.

Müstəqil, zəngin iqtisadi potensiala malik dövlət olan Azərbaycan Respublikasının dünyaya inteqrasiyası, beynəlxalq münasibətlərin möhkəmlənməsi, informasiya axını xarici dillərə olan tələbatı həyatı zərurətə çevirmişdir. Bu gün Azərbaycan dünya birliyi ölkələri ilə ictimai həyatın bütün sahələrində səmərəli əməkdaşlıq edən bir ölkədir. Buna görə də, başqa fəaliyyətlərlə yanaşı 1 və ya 2 xarici dildə ünsiyyət qurmağı əlaqə saxlamağı bacaran mütəxəssislərin formalaşdırılması müasir təhsilin mühüm vəzifələrindəndir. Məhz bu baxımdan, dünyanın aparıcı dilləri və ilk növbədə, müasir dövrdə əsas ünsiyyət vasitəsi olan ingilis dili tamamilə yeni tərzdə tədris edilməlidir. Bu da öz növbəsində, ölkəmizdə təhsil sistemi qarşısında bir sıra təxirəsalınmaz tədbirlərin həyata keçirilməsini aktuallaşdırmışdır.

Müasir dövrdə ali ixtisas məktəbləri qarşısında duran əsas tələblərdən biri səriştəli, geniş dünyagörüşünə, linqvistik baxımdan savadlı olan dil daşıyıcısı səviyyəsinə çatmaqla yüksək intellektə malik olan mütəxəssislərin hazırlanmasıdır. Xarici dilə mükəmməl yiyələnmiş hər bir gənc harada olmasından asılı olmayaraq ölkəmizi layiqincə təmsil etməklə yanaşı, dünya ölkələri ilə tanışlıq, xarici dil daşıyıcılarına Azərbaycanı təqdim etmək, respublikamızda baş verən prosesləri dünya ictimaiyyətinə birbaşa çatdırmaq imkanı əldə edir.

Xarici dil tədrisinin əsas məzmunu və məqsədi öyrənilən linqvistik qabiliyyətlərin üzə çıxarılmasına, xarici dildə nitq inkişafına böyük maraq və həvəsin yaradılmasına, onlara müstəqil öyrənmək bacarığı və vərdişlərinin aşılmasına yönəlməlidir.

Hər hansı xarici dildə səliqə danışmaq üçün tək-cə sözləri düzgün şəkildə tələffüz edib fikri qrammatik cəhətdən qurmaq deyil, həmcinin düzgün söz seçimi edə bilmək və həmin sözü digər sözlərlə düzgün qaydada birləşdirmək lazımdır. Yalnız bu zaman danışanın nitqi əcnəbi xarakterli ola bilər. Bu səbəbdən də, xarici dili öyrənərkən və ya onu tədris edərkən sərbəst söz birləşmələrinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

İngilis dilinin sərbəst söz birləşmələrinin azərbaycanlı tələbələrə tədrisindən danışarkən, məsələyə dair Qərbi Avropa və Amerika dilçilərinin mövqeləri ilə tanış olmağı zəruri hesab edirik. İlk növbədə, qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan və rus dilçiliyindən fərqli olaraq, Qərbi Avropa və Amerika dilçiliyində “söz birləşmələri” termini hər hansı iki sözün birləşməsinə aid edilir və “phrase” adlandırılır [8]. Belə ki, qərb dilçiləri *old city* söz birləşməsi ilə *to the theatre*

birləşməsi arasında heç bir fərq görmürlər. Baxmayaraq ki, *old city* iki əsas nitq hissəsinin (sifət+isim) birləşməsindən, *to the theatre* isə bir əsas (isim) və iki köməkçi nitq hissəsindən (sözünü və müəyyənlik artıqlı) ibarətdir, qərb dilçiləri onların hər ikisini eyni olaraq söz birləşməsi adlandırırlar.

Azərbaycan və rus dilçiləri ilə Qərbi Avropa və Amerika dilçilərinin söz birləşməsi probleminə dair mövqeləri arasında olan əsas fərq qrammatik strukturu təşkil edən söz birləşməsinin komponentlərinə aiddir.

Digər mübahisəli problem – sözlərin predikativ birləşməsinin söz birləşməsi olub-olmaması məsələsidir. Azərbaycan və rus dilçilərinin böyük əksəriyyəti “söz birləşmələri” və “cümlə” adlandırılan iki məfhumun mövcudluğunu qəbul edirlər. Qərb tədqiqatçıları isə mübtəda-xəbər birləşməsi və digər birləşmələr arasında heç bir fərq görmürlər. Bəzi məsələlərə dair fikir oxşarlığının mövcudluğuna baxmayaraq, bütövlükdə Qərb dilçilərinin söz birləşməsi probleminə yanaşması Azərbaycan və rus dilçiliyində qəbul edilmiş yanaşma və mövqedən ciddi şəkildə fərqlənir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, amerikalı və ingilis dilçilərinin söz birləşməsinə həsr edilmiş tədqiqatlarında ənənəvi, hamı tərəfindən qəbul edilmiş terminologiya mövcud deyil. “Phrase”, “cluster of words”, “combination of words” və s. bu kimi terminlər geniş şəkildə istifadə edildiyi halda, hər hansı terminə üstünlük vermək olduqca çətin, çünki onların hamısı söz birləşməsi anlayışına uyğundur və bu və ya digər terminə üstünlüyün verilməsi linqvistik təhlilə ciddi təsir göstərə bilməz. Eyni zamanda, məhz “phrase” termininin daha çox istifadə edilməsi danılmaz bir faktdır [8].

Tədris edilən ingilis dili və tələbələrin ana dilləri olan Azərbaycan dilində sərbəst söz birləşmələrinin müqayisəli təhlili törədilən və törədilmə ehtimalı olan səhvlərin mexanizmini araşdırmaq və beləliklə, onların maksimum dərəcədə qarşısını almağa imkan verir.

Dilçilik ədəbiyyatında qeyd edildiyinə görə, xarici dillərin öyrənilməsi zamanı meydana çıxan çətinliklərin böyük əksəriyyəti bilavasitə tədris edilən dildə və tələbələrin ana dilində sərbəst söz birləşmələrinin struktur və leksik tərkibində olan fərqlərlə bağlıdır. Dillərin milli spesifikasiyası özünü ən çox kombinatorika səviyyəsində büruzə verir. İlk növbədə onu demək lazımdır ki, müqayisə edilən dillər fərqli dil ailələrinə daxildir və struktur baxımdan fərqlidir. İngilis dili hind-avropa dilləri ailəsinə daxil olan german dilləri qrupunun qərbi german yarımqrupuna aiddir. Analitik dillər qrupuna aid edilən bu qrupda sözlər arasında əlaqələr əsasən söz sırası və sözünüləri vasitəsilə müəyyənləşdirilir. Azərbaycan dili isə türk dilləri ailəsinin oğuz qrupunun oğuz - səlcuq yarımqrupuna daxildir. Aqlütinativ dil olan azərbaycan dilində sözlər arasında əlaqələr əsasən şəkildə vasitəsilə qurulur.

İngilis və Azərbaycan dillərində söz birləşmələrindən danışarkən fərqlərlə bərabər, burada oxşar cəhətlərin mövcudluğunu qeyd etmək lazımdır. Belə ki, hər iki dildə söz birləşmələri qrammatik cəhətdən əsas olan söz ətrafında qruplaşdırılır. Sözlərin bu və ya digər nitq hissəsinə aid olmasından asılı olaraq feli və ismi söz birləşmələri səciyyələndirilir. Müqayisə edilən dillərin hər ikisində feli birləşmələr hərəkətin onun obyektini bildirdiyi halda, ismi birləşmələr key-

fiyyət və yaxud kəmiyyət əlaqələrini bildirir. Lakin oxşar cəhətlərlə yanaşı, müqayisə edilən dillərin yalnız birinə xas olan əlamət və xüsusiyyətlər də mövcuddur.

Belə ki, Azərbaycan dilinə xas olan xüsusiyyətlərdən danışarkən ilk növbədə izafəti göstərmək lazımdır. İngilis dilinə xas olan xüsusiyyətlər sırasında “stone wall”, “speech sound”, “sound wave” və s. bu kimi birləşmələri qeyd etmək lazımdır. Bu cür birləşmələrin mürəkkəb söz və yaxud söz birləşmələri olduğu dilçiliyin mübahisəli sahələrindən biri olaraq qalır. Mübahisə doğuran məsələlər sırasına daxil ediləsi olan problem həm də həmin strukturların söz birləşmələri kimi qəbul olunduğu halda onların birinci elementlərinin hansı nitq hissəsinə mənsub olduğudur.

Bu cür birləşmələrin sərbəst söz birləşmələri və onların birinci komponentinin konversiya nəticəsində sifət formasında çıxış etməsi haqda fikirlər söylənilir. Sözügedən mövqe aşağıdakı şəkildə əsaslandırılır:

1. Bu birləşmələr dildə hazır şəkildə mövcud deyil. Digər sərbəst söz birləşmələri olduğu kimi, onlar da nitq prosesində əmələ gəlir. Dil vahidlərinə xas olan sabitlik onlara şamil edilmir, və onlar dilin lüğət tərkibinə daxil edilmir.

2. Mürəkkəb sözlərə xas olan semantik bütövlük onlara aid edilmir və onlar ayrı-ayrı əşyaların adlarını bildirir.

3. Onlar ümumi predmetlərlə müqayisədə daha konkret predmetləri bildirirlər: “dress” – “silk dress”, “sound” – “speech sound”;

4. Onlar, bir qayda olaraq, bir-birindən ayrı şəkildə yazılır və ayrı sözlər kimi tələffüz edilir [5].

Bəzi dilçilər belə hesab edirlər ki, bu cür birləşmələr mürəkkəb sözlər sırasına daxil edilə bilməz. Birinci komponentin sifət olduğu haqda fikirlər kifayət qədər inandırıcı hesab edilmir və deyilən mövqe belə əsaslandırılır ki, birinci komponent cəm şəkildə istifadə edilə bilər və bu adətən ismin tək forması olmadığı halda baş verir: “armanents’ drive”, “trousers’ pocket” və s.

Dünya dillərinin əksəriyyətində söz birləşmələri arasında olan sintaktik əlaqələr, əsasən üç əlaqə forması vasitəsilə həyata keçirilir: uzlaşma, idarə, yanaşma. Bu baxımdan türk dilləri də müstəsnaıq təşkil etmir. Bu sahədə dillər arasında mövcud olan fərq sintaktik əlaqələrdən hər birinin işlənmə miqyasında müşahidə edilir. Həmin məsələ, yəni yuxarıda qeyd edilmiş sintaktik əlaqələrin müxtəlif dillərdə işlənmə miqyası təsadüfi olmayıb, hər bir konkret dilin morfoloji quruluşu ilə şərtlənir.

İngilis dilində məhdud şəkildə istifadə edilən əlaqə forması olan uzlaşma əsas sözün qrammatik formasının qəbul edilməsini nəzərdə tutur. Azərbaycan dilində uzlaşma daha geniş şəkildə istifadə edilir. Xüsusilə də, bu növ əlaqə əsasən III növ izafət, qrupuna daxil edilən birləşmələrdə istifadə edilir. Türk dillərində uzlaşma şəxs və say kateqoriyalarına aid edildiyi halda, cins kateqoriyasına aid edilmir [1; 3; 6].

Bir qayda olaraq, uzlaşma iki formada özünü büruzə verir:

- 1) mübtədə ilə xəbərin uzlaşması;
- 2) təyinin təyin edilən sözlə uzlaşması.

Lakin ingilis dilində olduğu kimi, bütün türk dillərində də uzlaşma yalnız mübtədə və xəbər səviyyəsi arasında olur, çünki, ingilis dilində olduğu kimi, türk dillərində də təyin və təyin edilən sözlər uzlaşmır: maraqlı filmlər – interesting films, high mountains – hündür dağlar.

Müasir ingilis dilində ismin qrammatik cins kateqoriyası olmadığına və çox zəif hal kateqoriyasına malik olduğuna görə bu dildə uzlaşma çox dar çərçivədə işlədilir. Müasir ingilis dilində uzlaşma əlaqəsi ancaq birinci komponentin say, yaxud *this, that* işarə əvəzlilərindən biri, ikinci komponenti isə isimdən ibarət olan söz birləşmələrində müşahidə edilir; tabeədi söz təkdə olduqda, tabe söz təkdə, cəmdə olduqda isə cəmdə işlədilir, məsələn: *one book – three books; one bag – two bags; this house – these houses; that tree – those trees.*

Sintaktik əlaqənin idarə formasına gəldikdə, bu forma müasir ingilis dilində ən az işlənən sintaktik əlaqə növüdür. Bu dildə ancaq şəxs əvəzlilərinin feldən (*Invite you. Help me.*) və sözlərlərindən (*for me, with us*) sonra obyekt halında işlənməsini idarə adlandırmaq olar.

Bu halda tabeədi söz – fel və ya sözünü şəxs əvəzlilərinin obyekt halda işlənməsini tələb edir ki, bu da həmin növ söz birləşmələrində idarə əlaqəsinin mövcud olduğunu göstərir.

Azərbaycan dilində isə idarə əlaqəsinin geniş şəkildə istifadə edildiyini qeyd etmək lazımdır. İdarə əlaqəsi türk dillərində faktiki olaraq ismin hallarına – fellər, sözlərlərinə aiddir. Asılı elementlər müəyyən hal formasını qəbul edir: *insana məhəbbət.*

Şəhəri tərək edirəm (haranı?); Şəhərdə yaşayıram (harada?); Şəhərə gedirəm (hara?); Şəhərdən qayıdıram (haradan?).

Verilən misallarda sözlər arasında əlaqə ismin şəkilçisi felin mənası ilə müəyyənləşdirilir.

Yanaşma əlaqə formasından danışaraq qeyd edilməlidir ki, bu əlaqə forması sözlərin semantik əlaqələri üzərində qurulur və türk dillərində müəyyən söz sırası ilə xarakterizə edilir: *yaxşı kitab, yaxşı oxuyur.*

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində yanaşma əlaqəsi müəyyən söz sırası ilə xarakterizə edilmir.

The man opened the gate and the car slid gratefully into the cool shade of the porch [7, s.12]; They returned at midnight and Dick immediately fell into a dreamless sleep [7, s.16].

Müasir ingilis dili analitik quruluşa malik olduğundan bu dildə söz birləşmələri əsasən yanaşma əlaqəsi vasitəsilə formalaşır. Yanaşma əlaqəsi zəminində mövcud olan söz birləşmələrində, bir qayda olaraq, tabe söz tabeədi sözdən bilavasitə ya əvvəl – *stone wall, a sensible suggestion* və s., ya da sonra – *to sleep soundly, a suggestion sensible* və s. durur [1].

Xarici dilin söz birləşmələrinin istifadə edilməsi zamanı yaranan səhvlərin böyük əksəriyyəti xarici dil və tələbələrin ana dilində ekvivalent sözlərin semantik strukturlarının eyniləşdirilməsi və ana dili söz birləşmələrinin konstruktiv xüsusiyyətlərinin xarici dil söz birləşmələrinə keçirilməsi nəticəsində baş verir:

- *Nobody seems to be interested on (in) what I'm saying.*
- *The leader and the first man both ran on (at) him together.*
- *Well, it's just I have plenty of time in (on) my hands now.*

Müqayisə edilən dillərdə feli söz birləşmələri də struktur baxımdan bir-birindən ciddi şəkildə fərqlənir. İngilis dilində feli birləşmələrin əsas komponenti

olan fel həmişə strukturun birinci elementi olur. Azərbaycan dilində isə fel feli birləşmənin ikinci dərəcəli üzvlərindən sonra işlədilir:

to write a letter – məktub yazmaq

to buy a book – kitab almaq

İngilis dilində feli birləşmənin əsas elementi məsdər şəklində fel olduğu halda, Azərbaycan dilində feli birləşmənin baş elementi həm də feli sifət və feli bağlama ola bilər: *bizə gələndə, yadda qalan, hafizədən silinməyə*.

Əsas elementi təsirli fel olan feli birləşmələrdə müəyyənlik bildirmək üçün “the” müəyyənlik artikli, Azərbaycan dilində isə “-ı, -i, -u, -ü” şəkilçilərindən istifadə edilir:

to see *the* children – uşaqları görmək

to take *the* letter – məktubu götürmək

Azərbaycan dilində sözünü kimi nitq hissəsi olmadığı səbəbindən, ingilis dilində sözünüləri vasitəsilə ifadə edilən əlaqələr Azərbaycan dilində müxtəlif şəkilçilər və qoşmalar vasitəsilə ifadə edilə bilər. Onu da qeyd etmək vacibdir ki, Azərbaycan dilində feli birləşmələr və onların komponentləri arasında əlaqələrin əmələ gəlməsində qoşma və hal şəkilçilərinin böyük rolu vardır.

İngilis dili sözünülərinin Azərbaycan dilində qoşma və şəkilçilərə xas olan mənalarda istifadə edilməsi nəticəsində aşağıdakı səhvlərə rast gəlmək olar:

People should avoid or cure *from* flu, smallpox and mumps.

He has decided to join *to* his friend *after* five days.

John didn't intend to marry *with* Liz.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, normativ asılılığın dərəcəsi müxtəlifdir və bilavasitə kontekstdən asılıdır. Sintaktik struktur və kombinatorika təhlil edilə bildiyi halda, norma təhlil obyektinin qismində çıxış edə bilmir. Norma hər bir konkret situasiyada tələbələrə aşılanmalıdır.

Dilin sistemi ilə bərabər, mənimsənilməli olan dil materiallarından hər bir konkret kontekstdə istifadə etmək bacarığını tələbələrə aşılamaq vacibdir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, norma çox vaxt sistemi pozur və bu çoxsaylı səhvlərin törədilməsinə səbəb olur. Səbəblərə gəldikdə, onlardan ən əhəmiyyətli iki dildə ekvivalent sözlərin mənalarının eyniləşdirilməsidir. Buna sübut olaraq aşağıdakı misalları gətirmək olar:

Elina *wore* poorely.

George *accepted* a message from his friend.

Rose *received* a shower and *did* her lips.

Bu tipli səhvlərin qarşısını almaq məqsədilə öyrənilən xarici dildə mənimsənilməli olan hər bir sözün mənə strukturunu bilmək zəruridir. Onu da nəzərə almaq vacibdir ki, sözlərin leksik mənaları yalnız ekstralingvistik faktorlardan deyil, həm də hər hansı dilin sistem xüsusiyyətlərindən bilavasitə asılıdır. Hər hansı sözün leksik mənası müvafiq dilin leksik sistemi ilə bərabər onun qrammatik quruluşunun xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, sinonim və antonim leksik vahidlərlə mənə əlaqələri müəyyənləşdirilir [2; 4].

Semantik səviyyədə dillərarası interferensiyanın səbəbi söz birləşmələrinin leksik-semantik variantının ana dilindən mexaniki şəkildə xarici dilə köçürülməsi və onun öyrənilən dilə xas olmayan sintaktik funksiyada istifadə edilməsidir.

Yuxarıda sadaladıqlarımıza yekun olaraq deyə bilərik ki, sərbəst söz birləşmələrinin tədrisini daha səmərəli şəkildə həyata keçirmək üçün tələbələrə sözlərin birləşmə mexanizmi proqramının formalaşdırılmasına gətirib çıxaran sistemin işlənilib hazırlanması onların nitqinin səlisliyinin təmin edilməsi istiqamətində əhəmiyyətli addım olardı.

Ədəbiyyat

1. Musayev O.İ. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Maarif, 1996, 392 s.
2. Ахманова О.С. К вопросу о словосочетании в современном английском языке // Изд. АН СССР, отд. лит-ры и языка, М.: 1950, т. IX, вып. 6, с. 476-491
3. Баскаков Н.А. Предложение в современном турецком языке. М.: Наука, 1984, 200 с.
4. Виноградов В.В. Словосочетание как предмет синтаксиса // Грамматика русского языка. М.: АН СССР, 1960, т. 2, ч. 1, с. 10-34
5. Гальперин И.Р., Черкасская Е.Б. Лексикология английского языка. Государственные центральные курсы заочного обучения иностранным языкам. М.: Ин.яз. Министерства Просвещения РСФСР, 1956, 298 с.
6. Дмитриев Н.К. Детали простого предложения // Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков. М.: Изд-во АН ССР, 1961, т. III, с. 19-49
7. Alan Maley. He knows too much. UK Cambridge: Cambridge Univ.Press, 1999, 112 p.
8. Burlakova V.V. Contribution of English and American Linguistics to the Theory of Phrase. М.: Higher School Publishing House, 1971, 106 p.
9. Karimov F., Safiyev A. Methods of teaching English in Azerbaijan. Baku: ADU, 2008, 115 p.

Summary

The effective ways of teaching English collocations to students of the language faculties

The article is devoted to the investigation of the effective ways of teaching English collocations. It gives the analysis of the difficulties which Azerbaijani students meet in the process of their assimilation.

Резюме

Эффективные пути обучения студентов языкового факультета свободным словосочетаниям английского языка

Данная статья посвящена исследованию эффективных путей обучения свободным словосочетаниям английского языка. В статье анализируются трудности, возникающие на практике развития английской речи обучаемых на основе свободных словосочетаний в азербайджаноязычной аудитории.

*Rəyçi: ped.e.d., prof.Ə.Səfiyev
ADU-nun Linqvodidaktika kafedrasının
27.10.2016-cı il tarixli iclasının
03 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 07.11.2016

psix.f.d. Əzim Əliyev
E-mail: azimaliyev@rambler.ru
ADU

GƏNCLƏRİN HƏYATA HAZIRLANMASINDA MİLLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİN PSIXOLOJİ TƏSİRİ

Açar sözlər: ailə, şəxsiyyət, mədəniyyət, milli dəyərlər

Keywords: family, person, culture, national value

Ключевые слова: семья, личность, культура, национальный ценность

Ailədə məhəbbət, kişi və qadın münasibətləri və gənclərin ailə həyatına hazırlanması kimi ciddi bir problem etnopsixoloji və etnopedoqoji baxımdan araşdırılması psixoloq və pedaqoqları daim düşündürmüş və bu gün də düşündürür. Müasir dövrdə gənclərin mənlilik şüurunun düzgün formalaşmasında, öz kimliyini dərk etməsində milli xüsusiyyətlərin onlara aşılınması çox önəmli yerlərdən birini tutur. Etnik xüsusiyyətlərin mənimsənilməsi isə bilavasitə milli mədəniyyətlə birbaşa əlaqəlidir. Gənclərin şəxsiyyətinin istiqaməti onların tələbatı, dünyagörüşü, əqidəsi, mənəvi idealının müəyyənləşdirilməsi ilə bağlıdır. Onların mənəvi inkişafında, ailə həyatına hazırlığının milli adət və ənənələrimiz əsasında formalaşmasında bir çox televiziya-radionun, internetin, mətbuatın rolu olduqca önəmli sayılır.

Ailə kiçik bir dövlət sayılır, onun öz stukturu var, öz idarəetmə üsulu və yolu mövcuddur, bu dövlətin öz "prezidenti", "parlamentini", "məhkəməsi" olur. Bu "dövlət" in təşkili və idarəsində buraxılan səhvlər, onun hər bir üzvinin, ən əsas da gələcəyin davamçıları hesab olunan uşaqların üzərində daha qabarıq görsənir. Ata və anadan fərqli olaraq uşaqlar bu çətinliyi dəf etməkdə aciz olurlar, bu çətinliyi öz həyatlarının acısı hesabına ödəyirlər.

Gənc nəsələ münasibətdə onların şəxsiyyət kimi düzgün formalaşmasında əsas rol oynayan valideyn nüfuzu müxtəlif amillərin təsiri ilə formalaşır. Ailədə gənclərin sosializasiya prosesində ata nüfuzunun bərqərar olmasında ana həlledici rol oynayır. Valideynlərin şəxsi keyfiyyətləri, həyat təcrübəsi, bilik və bacarıqları ata və ana nüfuzunun başlıca şərtidir. Gənclərin kimliyi, necələyi və bir millətin nümayəndəsi kimi mövcudluğunu əks etdirən xüsusiyyətlərdən biri olan milli adət-ənənələrə münasibəti onlara ailədə verilən tərbiyədən, münasibətdən çox asılıdır. Bu isə valideynin ailəyə rəhbərlik üsulu ilə şərtlənir.

Rusiya kimi böyük bir imperiyaya qarşı uzun müddət mübarizə aparmış Şeyx Şamillə bağlı rəvayətdə söynəlildiyi kimi ailənin təməlinə, onun monolitliyində, bu kiçik "dövlət" in idarə olunmasında hər bir ailə üzvünün öz rolu var. Koroğlunun Nigarı, Nəbinin Həcəri bu gündə qızlarımıza nümunə göstərilir. Onların döyüş meydanlarında kişilərdən geri qalmamaları, ailəyə sadıqlığı, namuslarını elin, obanın namusu saymaları bu günün gənc qızlarına örnək sayılır. "Həcəri özündən ay qoçaq Nəbi". Ola bilərdimi ki, Həcər Nəbidən daha qoçaq olsun? Əlbətdə yox, burada Həcərin Nəbiyə arxa durması, iki şəxsin bir-birini tamamlamasından söhbət gedir. Uzun dövr ərzində erməni qaniçənlərinə qarşı amansız

mübarizə aparan Nəbi kimi bir ərin arxasında igid bir qadına ehtiyac duyulurdu, onu da Həcər kimi bir qadın tamamlamışdı.

Azərbaycan ailəsinin bir özəlliyi də ona əsaslanır ki, hətta ailədə nüfuz ehtibarı ilə ata nüfuzu ana nüfuzundan aşağı olsa da, yenə də ailə ata adı ilə səslənir, Əlinin, Əhmədin ailəsi, uşağı deyərlər, ana adı ilə səslənməsi aşağılanmış sayılır. İllər boyu formalaşmış milli xüsusiyyətlərimizdən sayılan bu amil oğul və qızlarına ailə qurmamış aşılır, hər iki gənc bu ailədaxili qanunu dərk edir, özünü ona hazırlayırlar.

I.S.Kon yazır ki, kişilərin və qadınların nə ilə məşğul olmaları və ya olmamalarını müəyyənləşdirən sosial normalar sosial cinsi rollar adlanır, bu cür normativ gözləmələri reallaşdıran və ya buna meyillənmiş real davranışlar isə cinsi-rol davranışları adlanır. Cinsi rolların fərqləndirilməsinin müstəqil aspekti fiziki, sosial və psixi keyfiyyətlərinə görə kişi və qadınların bir-birindən nə ilə fərqləndiyi və fərqlənməli olduğu barədə təsəvvürlərdir. Fiziki, sosial və psixi keyfiyyətlər dedikdə maskulinitet və feminililiyin sosial-psixoloji stereotipləri, yəni gender stereotipləri nəzərdə tutulur.

Azərbaycan ailələrində avtoritar, demokratik və liberal rəhbərlik üslubu mövcuddur. Ailələrimizdə mövcud olan bu rəhbərlik üslular daim yaradıcı insanları düşündürmüş və onlar bunu öz yaradıcılıqları vasitəsi ilə gənclərə çatdırmışlar. M.İbrahimovun "Böyük dayaq" əsərində Rüstəm kişi təkə kolxoz sədri kimi deyil, həm də ata obrazını ifadə edir. Əsərdə avtoritar ata kimi təqdim olunsa da, əslində Azərbaycan ailələrində mövcud olan hər üç rəhbərlik üslubu bu obrazda özünü göstərir. Başdan-ayağa adət-ənənələrimiz ruhunda yazılan əsər gənclərimizin ailəyə, əməyə, böyüklərə münasibətdə nümunəvi məktəb rolunu oynayır.

Gənclərə münasibət və onların ailə həyatına hazırlanmasına təsir göstərən amillər bir çox alimlər tərəfindən araşdırılmış, problemlə bağlı aparılmış analitik-nəzəri təhlillər məsələnin sosial-psixoloji aspektinin aktuallığını əsaslandırmağa imkan vermişdir. Gənclərimizə münasibətdə onların mənəviyyatının formalaşmasında milli-mənəvi dəyərlərimizə böyük önəm verilməsinin vacib olduğunu bildirilmişdir. Professor Ə.Bayramov "Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual sosial-psixoloji problemləri" adlı əsərində yazır: "Mənəviyyat hər bir konkret şəxsin öz hərəkətinin və davranışının ictimai mənasını başa düşməsi və onun tələbinə uyğun olaraq hərəkət etməsində ifadə olunur. Bu halda insan aydın surətdə başa düşür ki, hansı hisslər, təhriklər, hansı əməllər, rəftar qaydaları yaxşı və ya pis, ali və ya alçaqdır. Elə bu mənada insanın özünü qiymətləndirməsi, özünə tənqidi onun öz rəftar və davranışını idarəetmə sistemində mühüm yer tutur və ona imkan verir ki, öz hərəkətlərini tənzim etsin, nöqsanlarını görsün, ən başlıcası isə onları aradan qaldıra bilsin. Bu zəmində də insanda özünü-tərbiyə təşəkkül tapır. Bu da şəxsiyyətin mənəvi cəhətdən təkmilləşməsinə əməli təkan verir" [1, s. 98].

Azərbaycan ailələrində gənclərə göstərilən münasibətin zaman-zaman dəyişməsində etnopsixoloji xüsusiyyətlərin təsiri böyükdür. Şərq fəlsəfi-psixoloji düşüncəsinə malik baba-nənələrimizin məsləhətləri, yüz illər boyu formalaşmış avtosterotiplər gənclərin tərbiyəsində müəyyən iz buraxmışdır. Şifahi və yazılı ədəbiyyatımız bu prosesdə aparıcı təsir vasitəsi sayılıb. "Koroğlu" dastanlarında, mənəviyyat salnaməmiz sayılan "Qabusnamə", Nəsirəddin Tusinin "Əxlaqi Nasir"

əsərlərində gənclərin mənəvi və psixoloji tərbiyəsinə təsir göstərən kəlamların dəyəri və yeri böyükdür. N.Gəncəvi, M.Fizuli, İ.Nəsimi, C.Məmmədquluzadə, S.Ə.Şirvani, M.Ə.Sabir, C.Cabbarlı, yaradıcılığının gənslərin şəxsiyyət kimi formalaşmasında, həyata hazırlığı, təhsilə münasibəti, valideyin-övlad ünsiyyəti, onların hansı çətinliklərlə qarşılaşdıqları daim diqqət mərkəzində saxlanılmışdır.

Müasir dövrdə gənc nəslin özünütərbiyəsinin qarşısında duran əsas məqsəd öz əxlaqi hərəkət və davranışlarını şüurlu surətdə istiqamətləndirmək, əxlaqi keyfiyyətlərini daim yaxşılaşdırmaq, özündə hiss etdiyi, gördüyü nöqsan və çatışmazlıqı aradan qaldırmaq, mənəvi cəhətcə öz üzərində müntəzəm şəkildə çalışmaları vacibdir. Professor Z.Göyüşov "Fəzilət və qəbahət" əsərində qeyd edir ki, hər kəs öz daxilinə pəncərə açmağı və bu pəncərədən öz daxilinə nəzər salmağı, baxmağı, lazım gələndə orada təmizlik aparmağı bacarsın. Bunun həm cəmiyyət həyatı üçün, həm də ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin öz fərdi həyatı üçün müstəsna əhəmiyyəti vardır [2, s. 243].

Tanınmış pedaqoq A.S.Makarenko valideyinin tərbiyədə məsuliyyəti haqqında yazırdı: "Siz həmişə valideyin olduğunuzu yadda saxlamalı və bilməlisiniz ki, oğlunuzu, yaxud qızınızı yalnız öz sevinciniz üçün tərbiyə etməirsiniz. Sizin ailələrdə və sizin rəhbərliyiniz altında gələcək xadim və gələcək mübariz böyüyür. Siz pis adam tərbiyə etsəniz, bunun bəlasını yalnız özünüz deyil, bir çox adamlar və bütün ölkə çəkəcəkdir".

Bir çox tədqiqatçılar apardıqları araşdırmalarda gənclərin şəxsiyyət kimi formalaşmasında cinsi tərbiyənin rolunu ön plana çəkirlər. Qızlarda qadınlara məxsus, oğlanlarda kişilərə məxsus keyfiyyətlərin inkişaf etdirməklə yanaşı, onlarda cinslərarası ünsiyyətin də düzgün tərbiyəsinə önəm verilməsini qeyd edirlər. Azərbaycan ailələrində əsasən qızların cinsəl tərbiyəsində ana, oğlanlarda isə ata mühüm rol oynayır. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında qeyd edildiyi kimi "Qız anadan görməyincə öyüd almaz, oğul atadan görməyəncə süfrə açmaz" kəlamı yüz illərdi milli düşüncəmizdə yer alıb. Ailədə qızın ana tərəfindən həyata hazırlanması, onun tərbiyəsi, qonaq qarşılamaından tutmuş, mətbəx qabiliyyətinin formalaşması daim anaların nəzarətində saxlanılmışdır. "Vaxtında qızını döyməyən, dizini döyər" məsələsinin mənası o demək deyil ki, insan mütləq gərək qızını döyər, burda söhbət fiziki təsirdən getmir, məzmunu tərbiyənin vaxtında verilməsini anladır. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında qızlarla gül toplayan Uruza atası Qazan irad tutarkən, oğulun ataya cavabı bir çox gənc ataya örnək gətiriləsi cavabdır, "Sən məni nə vaxt at qovmağa, ov ovlamağa apardın, mən getmədim". Qazan oğul tərbiyəsində buraxdığı səhvi, zəif yeri anlır. Bu kimi dəyərli nəsihətlər, məsəllər valideyinlərin övladlarına qarşı daha diqqətli olmalarını, onların həyata hazırlanmasında baş rolda olduqlarını bildirir.

Professor R.Əliyev "Mentalitet" kitabında yazır: Azərbaycanda ata-ana tərifi, ən yaxın dostun tərifi üçün uca tutulurdu.

Vaxtı ilə azərbaycanlılar var-dövlətə laqeyid, dünya malına aludə olmamaları ilə başqa xalqlardan fərqlənmiş. Onlar üçün başlıca şey ləyaqət və şərəf imiş. Kişi yaxşı atı və silahı ilə fəxr edərmiş" [3, s.173].

Gənclərə münasibətdə onlara aşılanan milli hisslərimizdən məsuliyyət hissi, mənəvi idealının düzgün seçilməsi, doğru dərk edilməsi mütləqdir. Bu hisslərə malik gənclər hər hansı bir işi görərkən nəticəni göz önünə gətirir, qarşısında məsul

olduğu şəxslər tərəfindən onun işini, hərəkətini, davranışının necə qiymətləndiriləcəyini heç vaxt nəzərdən qaçırmır, məhz bu hissləri dərk edərək öz tərbiyəsini düzgün formalaşdırmağa yönəli olurlar. Bu tip gənclər bir çox neqativ hərəkətlərdən çəkinərkən, nəslini-kökünü göz önünə gətirir və sosial qınaq obyektinə çevriləcəyini düşünür. XXI əsrin bəlası sayılan siqaretə, alkoqolizmə, narkomaniyaya meyilli gənclərin tərbiyəsində bu hisslər ən önəmli yerlərdən birini tutur.

Müasir dövrdə insanlar üçün ən təhlükəli vərdişlərdən biri də internet asılılığı adlanan bəladır. İnternet asılılığı problemi, onun gənclərin tərbiyəsinə, psixoloji durumuna necə təsir göstərdiyi artıq geniş müzakirə obyektinə çevrilib. C.Firing yazır: "İnternet asılılığı evliliklərin, ər-arvad münasibətlərinin, valideyin-övlad əlaqələrinin qırılmasına səbəb olmuşdur. İnternet asılılığı fərdin ər-arvad münasibətlərinə də çox böyük təsir göstərir və onun evdəki məsuliyyətləri ilə vəzifələri toqquşur" [4, s.33]

İndiki dövrdə bizim ailə dəyərlərimizə yad olaraq valideyin-övlad münasibətində neqativ halların çoxalması, gənclərin özbaşına evlərini tərk etməsi, özünə qəsdin artması ailənin idarə olunma üsulunun düzgün təşkil edilməməsi ilə əlaqəlidir. Uşaqlar hələ kiçik yaşlarından ailədə baş verən valideyinlərarası konfliktlərin bir növ iştirakçılarına çevrilirlər. Onlar bu vəziyyətdən çıxış yolunu özlərinin başa düşdüyü tərzdə seçirlər, bu da sonda xoş olmayan hallara gətirib çıxarır. Aparılan statistik təhlillər onu göstərir ki, ailədə konfliktlər ən çox uşaqlara təsir edir.

Ölkəmizin sosial-iqtisadi, elmi informasiya məkanının genişləndiyi bir şəraitdə gənc nəslin mənəvi inkişafı və əxlaqı saflığının düzgün formalaşması, ailənin xoşbəxtliyinin və möhkəmliyinin qorunmasına nail olmaq üçün təhsil müəssisələrinin, müəllimlərin rolu olduqca böyükdür. Müəllimlər müasir dövrün ideologiyasını nəzərə alıb gənc nəsil şəxsiyyətinin formalaşmasına yardımçı olmalı, milli-mənəvi dəyərlərimizi, hisslərimizi aşılamalı və onun praktik əhəmiyyətini hərtərəfli qiymətləndirməyə yönəliklik yaratmalıdırlar. Gənc nəslin tədris müəssisələrində tərbiyəsinin təşkili zamanı milli adət-ənənələrimizə, mənəvi dəyərlərimizə, tarixi şəxsiyyətlərin nümunələrinə, müsbət ailə təcrübələrinə müraciət edilməsi və gənc nəsilə münasibətdə milli hisslərinin qorunub saxlanması əsas şərt sayılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Bayramov Ə.S. "Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual sosial-psixoloji problemləri" Bakı: Azərənəşir, 1981, 190 səh.
2. Göyüşov Z.B. Fəzilət və qəbahət. Bakı: Azərənəşir 1972, 453 səh.
3. Əliyev R.İ. Mentalitet. Bakı: "Elm və Təhsil" 2009, 232 səh.
4. Qudsi F.B. İnternetdən istifadə edən məktəblilərin davranışının müqayisəli sosial-psixoloji təhlili. Psixol.üz.fəlsəfə dok. dissertasiyası. Bakı: 2014, 140.

Summary

Psychological influence of national features in preparing the youths to life

This article is about the ethnopsychological and etnopedagogical analysis of a very important problem ensuing from the mutual relations of men and women and the preparation of the young for home life. In Modern life, propagating national values among the young is crucial for them to be formed as a personality and to realize their identity.

After getting married the young must prioritize their national culture and traditions, must develop them and pass to next generation.

Резюме

Психологические влияние национальных особенностей при подготовке молодежи к жизни

В статье раскрываются взаимоотношения между мужчинами и женщинами, а также, такая серьезная проблема, как подготовка молодежи к семейной жизни, которая исследуется в этнопсихологии и этнопедагогике. В современном обществе формирование молодежи как личности, осмысление собственного "Я" считается важным для внушения национальных особенностей. В будущем, будучи семьянинами, молодежи советуется предпочитать национальную культуру, развивать и передавать ее будущим поколениям. Главная цель, стоящая перед молодым поколением - это улучшение нравственного поведения, а также неустанная работа над собой с моральной точки зрения.

*Rəyçi: dos.A.Quliyev
ADU-nun Psixologiya kafedrasının
09.09.2016-cı il tarixli iclasının
01 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 10.11.2016

psix.f.d., dos. Lalə Cabbarova

E-mail: lalajabbarova@rambler.ru

BDU

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN HƏYATINDA MEDİANIN ROLU

Açar sözlər: media, məktəbəqədər yaş dövrü, media məhsulları, zehni inkişaf.

Keywords: media, preschool age, products of media, intellectual development

Ключевые слова: медиа, дошкольный возрастной период, продукты СМИ, мыслительное развитие

Erkən uşaqlıq dövründə inkişafa təsir edən amillərin öyrənilməsinin vacibliyini nəzərə alaraq, hazırda bu sahədə müxtəlif elm sahələrində, fərqli aspektlərdən xeyli işlər görülmüş, araşdırmalar aparılmışdır. Elə bizim araşdırma mövzusu kimi seçdiyimiz medianın təsiri ilə bağlı da çoxlu sayda tədqiqatlar mövcuddur. Lakin elm və texnika inkişaf etdikcə media anlayışının əhatə dairəsi genişlənir və medianın həyatın müxtəlif sferalarına təsirinin miqyası da günü-gündən böyüyür.

Bu gün Azərbaycanda kütləvi kommunikasiya vasitələrindən istifadə etməyən ailələrə rast gəlmək çox çətinidir. Belə ki, hər bir ailədə televizor, kompyüter, mobil telefon, planşet və s. istifadə olunur. Bu texniki vasitələrdən istifadə isə kiçik yaşlı uşaqlara təsirsiz ötürür. Medianın uşaqlara təsiri texniki vasitələr inkişaf etdikcə daha çox diqqəti cəlb edir. Buna görə də, bu məsələnin tədqiqi istiqamətində işlər də müvafiq olaraq artır. Diqqətə çatdırmaq istərdik ki, respublikadan kənarda bu sahədə çoxsaylı araşdırmalar aparılmasına baxmayaraq, Azərbaycanda bu problemlə bağlı yetərincə tədqiqatlara rast gəlinmir.

İnsanın fiziki və psixoloji cəhətdən formalaşmasının əsası qoyulduğu məktəbəqədər yaş dövründə, uşaq süngər kimi ətrafdan gələn təsirləri çox sürətlə özünə “hopdurmaq” kimi xüsusiyyətə malik olur. Uşağın ətrafındakı təsirlərə qarşı bu cür həddən artıq həssas olması, qeyd olunan yaş mərhələsində istənilən təsirlərin onun həyatındakı, formalaşmasındakı rolunu da artırmış olur.

Erkən uşaqlıq dövrünün əhatə etdiyi 0-6 yaş arasında 2 yaşına kimi uşaqların media ilə əlaqəsi passiv xarakter kəsb etsə də, 2-6 yaş arası uşaqlar üçün televiziya, videofilmlər, kompyüter oyunları, İnternet artıq onların həyatının bir hissəsinə çevrilir. Qəzet, jurnal, kitabların oxunması isə daha yuxarı yaşlarla müqayisədə bu dövrdə az rast gəlinir. Burada istisna kimi müxtəlif şəkili yazılı media məhsullarını göstərmək olar. Uşaqların bu dövrdə yazıb-oxuma vərdişlərinin formalaşmaması kağız üzərində olan media məhsullarına marağını azaldır. Bu maraq yalnız böyüklər tərəfindən, onların köməyi ilə oxunan kitablar, jurnallar vasitəsilə yaranır. Göründüyü kimi, yazılı media məhsullarından istifadə zamanı bu dövrdə uşaq digər media vasitələrində (televizor, video və s.) olduğu kimi tək, “başa-başa buraxıla bilinmədiyindən” onun media ilə əlaqəsi birbaşa valideynlərin, böyüklərin nəzarəti altında olur. Bu isə uşağın psixoloji inkişafı baxımından əhəmiyyətli-dir. Əvvəla, uşaq erkən inkişaf dövründə onun üçün çox zəruri olan valideynlə təmasa, ünsiyyətə olan tələbatını ödəyir, digər tərəfdən, aldığı informasiyaya böyük-

lərin izahı sayəsində aktiv münasibət göstərə bilir. Yəni digər media vasitələri ilə təmasdan fərqli olaraq, burada uşaq özünün zehni inkişafı, tənqidi təfəkkürünün formalaşması baxımından daha çox imkanlar qazanır.

Erkən yaş dövründə istifadəsinin asan və sadə olması səbəbindən fərqli ölkələrdə aparılmış araşdırmalarda uşaqların televiziya izləməyə iki və iki yaş yarımından başladıkları məlum olmuşdur [2;4].

Bu dövrdə uşaqlar televiziyanı ətraf aləmi dərk etmək üçün izləyirlər. Lakin televiziya birtərəfli sosiallaşma vasitəsi olduğundan düşünmə, izah etmə, problem situasiya yaratma kimi qabiliyyətləri kütləşdirir. Çünki, bu zaman nəyisə aydınlaşdırmaq üçün soruşma, izah vermə, şəxsi fikir bildirmə kimi məsələlər reallaşa bilinmir. Uşaq, sadəcə olaraq, informasiyaları “çeynəmədən”, passiv şəkildə “udur”. Buna görə də, məhz televiziya, video və bu kimi vasitələrlə uşağın erkən dövrdə təklidə, passiv qəbul edəcəyi informasiyalar daha təsirli və çox vaxt manipulyativ olduğundan, daha da təhlükəli olur. Medianın uşaqlara təsiri ilə bağlı nəzərdən keçirdiyimiz tədqiqatlarda televiziyanın məktəbəqədər yaş dövründə mənfi təsirləri ilə bağlı faktlara daha çox rast gəlinir [2; 4; 13].

Televiziya qarşısında keçirilən vaxt uşağa oynamaq, kitab oxumaq, danışmağı öyrənmək, həmyaşıdları və valideynləri ilə keçirəcəyi zamanı, digər fiziki, əqli və sosial vərdişlərinin inkişafı üçün sərf olunan vaxtı əvəzləyir. Buna görə də, məntiqi olaraq belə düşünmək olar ki, valideyn öz uşağının televiziya qarşısında zaman keçirməsinə razılıq verirsə onun qeyd olunan inkişaf elementlərindən hansısına əvəzləyə biləcəyini, onu mükəmməlləşdirəcəyini düşünüb bu addımı atır.

Lakin təəssüf ki, müasir dövrdə valideynlər bir çox hallarda media vasitələrindən “dayə” kimi istifadə edirlər. Öz işlərinə başı qarışan analar üçün televizoru yandırır, maraqlı cizgi filmləri olan bir neçə disk almaq kifayətdir ki, bir neçə saatlıq rahat öz işiylə məşğul olsun. 3 yaşına yaxın uşağın artıq sevimli cizgi film qəhrəmanları olur və xoşuna gələn filmi o dəfələrlə izləyir [6]. Beləliklə də, uşağı ekran qarşısından ayırmaq artıq çətin olur və onda ilkin asılılıq rüşeymləri formalaşmağa başlayır. Eyni şeyi müasir dövrdə televizorun yeni “rəqibi” olan kompyüter haqqında da demək olar.

Amerika Pediatriklar Akademiyasının apardığı uzunmüddətli tədqiqatlar göstərmişdir ki, (2623 uşağın tədqiqi) 1 və 3 yaşlarında televiziya baxan uşaqlar 7 yaşında daha çox diqqət pozuntusuna məruz qalmışlar. Bu yaşlarda (1 və 3) televizora baxmanın hər bir saati 7 yaşında hiperaktivlik sindromu və diqqət çatışmazlığı riskinin inkişafı üçün zəmin yaradır [10].

Uşaqların dünyagörüşünün, həyata baxışlarının, təfəkkürünün formalaşmasında reklamlar da çox mühüm rol oynayır. Böyük insanlar formalaşmış dəyərlər sistemi və baxışları ilə reklam təsirlərinə müqavimət göstərə bilir. Əksər yetkin insanlar reklam gedərkən digər kanallara çevirərək onlara əhəmiyyət vermir. Uşaqlarda isə qəbul olunan informasiya xüsusi işlənmə olmadan qəbul olunduğundan, reklamı “çeynəmədən udduğundan” eyni bir reklam çarxına qıcıqlanmadan və marağı itirmədən dəfələrlə baxa bilirlər [4]. Aparılan tədqiqatlar da göstərir ki [3;5], məhz uşaqlar aktiv reklam tamaşaçılarının böyük əksəriyyətini təşkil edir. Nəzarətsiz televiziya qarşısında qalan uşaq tamamilə reklamın təsir gücünün əhatəsində olur.

Rusiya alimləri erkən yaşda olan uşaqlarla məktəbli yaş dövrünün ayrı-ayrı mərhələlərində olan uşaqların reklama münasibətini və reklamların onlara təsir səviyyəsini öyrənmək üçün araşdırmalar aparmışlar [3]. Araşdırmanın nəticəsi göstərir ki, 5-6 yaşlı uşaqlar televiziya reklamlarına daha müsbət münasibət göstərmişlər. Yaş artıqca məktəbli yaşının sonuna doğru neqativ münasibət artmışdı.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarla yuxarı sinif şagirdlərinin televiziya reklamlarına münasibəti (Авдеева и Фоминых, 2002)	
5-6 yaşlı uşaqlar	Müsbət – 55% Bəzən xoşuma gəlir- 10% Mənfi – 35%
Yuxarı sinif şagirdi (10-cu sinif)	Müsbət –0% Bəzən xoşuma gəlir- 8% Mənfi –92%

Bu tədqiqatda, həmçinin, məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda reklamlara inam səviyyəsinin və onun təsiriylə hərəkət etmə hallarının da yuxarı yaşlarla müqayisədə nəzərəcarpacaq dərəcədə yüksək olması müəyyən olunmuşdu.

Qeyd etmək lazımdır ki, medianın uşaqlara təsiri ikili xarakter daşıyır. Yəni bir tərəfdən reklamlar, zorakılıq səhnələri pis təsir göstərməklə yanaşı, görmə qabiliyyətlərini zəiflədir, digər tərəfdən, çoxlu sayda təhsil proqramları, video materiallar, inkişafetdirici videooyunlar uşaqların tərbiyə və təhsilində, dünyagörüşünün genişlənməsində önəmli rol oynayır.

Ümumiyyətlə, medianın məktəbəqədər yaşlı uşaqlara müsbət təsiri ilə bağlı aparılan araşdırmaların təhlili sayəsində, bu cür pozitiv təsirləri əsasən aşağıdakı istiqamətlərdə ümumiləşdirə bilərik:

- Məktəbə hazırlıq prosesinə dəstək;
- xırda motor bacarıqlarının inkişafı;
- sosiallaşmada müsbət rolu;
- dünyagörüşün genişlənməsi;
- təxəyyül və fantaziyanın inkişafı;
- riyazi təsəvvürlərin formalaşması;
- yeni sözlərin öyrədilməsi, söz ehtiyatının zənginləşdirilməsi;
- xarici dillərin mənimsədilməsi;
- estetik və əxlaqi hisslərin formalaşdırılması.

Bir çox tədqiqatçılar uşaqlar üçün xüsusi hazırlanmış tərbiyəvi və öyrədici televiziya proqramlarının onlara yeni sözlər, anlayışlar öyrətmə, məktəbə hazırlıq prosesinə çox təsirli olduğunu bildirlər [12;14;16]. Bundan başqa, sosiallaşmada da televiziyanın rolu çox böyükdür. Belə ki, mediadan gördüyü, duyduğu vəziyyətləri, qayda və qanunları uşaq interiorizasiya edərək mənimsəyir. Bu isə sosiallaşmada əvəzedilməz rol oynayır. Mədəni dəyərlərin aşılınması, cəmiyyətdə ictimai rolların mənimsədilməsi, insanlararası fərqliliklərə, alternativ yaşam tərzlərinə öyrətməkdə media əvəzedilməzdir. Televiziya uşaqlar üçün digər insanlar, irq-lər, etnik qruplar, sosial siniflər, fərqli ölkələr və öz mədəniyyətləri haqqında dəyərli bir informasiya qaynağı olmaqdadır.

Medianın kiçik yaşlı uşaqların nitq və dilinin inkişafındakı rolu ilə bağlı aparılan tədqiqatlar bu təsirin yüksək səviyyədə olmasını göstərir [12;13]. Bu sahədə aparılan araşdırmalar, əsasən, televiziya proqramlarının, kino və cizgi filmlərinin, ayr-ayrı öyrədici kompyüter proqramlarının kiçik yaşlı uşaqlarda söz ehtiyatının və yeni dillərin öyrənilməsi baxımından çox faydalı olması ilə bağlı fikirləri ortaya qoyur. Lakin, öncədən qeyd etdiyimiz kimi, burada yazılı media məhsullarının uşaqların dil və oxu-yazı vərdişlərinin formalaşmasındakı rolunu sübut etməyə heç ehtiyac da yoxdur. Yəni bu kimi bacarıqların məhz kitab, jurnal kimi yazılı məhsulların sayəsində aşılacağı hamıya məlum bir faktdır.

Aparılan araşdırmalar, həmçinin, göstərir ki, televiziya və internetdə uşağın yaş və inkişaf xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla hazırlanmış proqramlar, təhsil kanalları kiçik yaşlı uşaqların inkişafına müsbət təsir göstərməklə yanaşı, onları erkən təhsil almağa da həvəsləndirə bilər. Bu cür media məhsulları məktəbəqədər yaş dövründə uşaqların məktəbə hazırlanması baxımından da çox əhəmiyyətlidir.

Ümumiyyətlə, araşdırmamız nəticəsində aydın olur ki, medianı öz-özlüyündə pis və ya yaxşı kimi xarakterizə etmək olmaz. Medianın müsbət və yaxud da mənfi təsirləri uşağın yaşına, media məhsulları ilə təmasda olma müddətinə, medianın məzmununa, xüsusən də, valideynlərin nəzarətinə görə müxtəlif xarakter ala bilər. Buna görə də, burada, fikrimizcə, məktəbəqədər yaş dövründə valideynlərin üzərinə mühüm məsuliyyət düşür. Onların medianın təsirləri ilə bağlı məlumatlı olmaları çox əhəmiyyətlidir.

Digər tərəfdən, əgər valideynlər, uşağın ətrafındakı insanlar bir çox şeyləri məhdudlaşdırı, sözlərinə və davranışlarına nəzarət edə bilirlərsə də, televiziya və interneti, uşağa təqdim olunan materiallardakı psixoloji təsir effektlərini nəzarətə ala bilmirlər. İlk baxışdan, uşaq üçün nəzərdə tutulmuş adi, sıradan bir verilişdə çox ciddi neqativ psixoloji təsir effektləri ola bilər. Odur ki, uşaq verilişlərinin, proqramlarının nəzarətdə saxlanması, mütəxəssis rəyindən çıxaraq efirə buraxılması məqsədəuyğundur. Uşaq verilişlərinin və proqramlarının hazırlanmasında peşəkar psixoloqlardan, jurnalistlərdən, pedaqoqlardan istifadə olunmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Həmzəyev M. *Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları*. Bakı: Adiloğlu, 2003.
2. Ünal N., Durualp E. *Televizyonun okul öncəsi çocuklar üzerindeki etkisi*. 2002 [http://sbedergi.karatekin.edu.tr/Makaleler/1402121127_5.pdf]
3. Авдеева Н., Фоминых Н. Психологическое воздействие телерекламы на детей// *Психологическая наука и образование*, № 4, 2002, с. 53—62.
4. *Основы воздействия СМИ*. Москва: Издательский дом "Вильяме", 2004.
5. Бугаева В., Красюкова К. Влияние рекламы на детей// *Альманах современной науки и образования*. № 3 (22), 2009, С. 39-41.
6. Калаш И. *Возможности информационных и коммуникационных технологий в дошкольном образовании*. [<http://iite.unesco.org/pics/publications/ru/files/3214673.pdf>]
7. Anderson, D. R., Huston, A. C., Schmitt, K. L., Linebarger, D. L., Wright, J. C., & Larson, R.. (2001). Early Childhood Television Viewing and Adolescent Behavior: The Recontact Study. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 66 (1), i–154. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/3181552>

8. Kirkorian, H., Pempek, T., Murphy, L., Schmidt, M., Anderson, D. (2009). The Impact of Background Television on Parent-Child Interaction, *Child Development*, 80 (5) ,1350–1359
9. Fisch S.(2005). Children's learning from television.Retrieved from: http://www.bronline.de/jugend/izi/english/publication/televizion/18_2005_E/fisch.pdf
10. Foster, E. M.,Watkins, S. (2010). *The Value of Reanalysis: TV Viewing and Attention Problems. Child Development*, 81: 368–375. doi: 10.1111/j.1467-8624.2009.01400.x (<https://tr.wiktionary.org/wiki/medya>).
11. Lillard, A., Peterson, J. (2011). *The Immediate Impact of Different Types of Television on Young Children's Executive Function*. Pediatrics; originally published online September 12, 2011; DOI: 10.1542/peds.2010-1919 <http://pediatrics.aappublications.org/content/pediatrics/early/2011/09/08/peds.2010-1919.full.pdf>
12. Rice, M. L., & Woodsmall, L. (1988). Lessons from Television: Children's Word Learning When Viewing. *Child Development*, 59 (2), 420–429. <http://doi.org/10.2307/1130321>
13. Wright, J. C., Huston, A. C., Murphy, K. C., St. Peters, M., Piñon, M., Scantlin, R., & Kotler, J.. (2001). *The Relations of Early Television Viewing to School Readiness and Vocabulary of Children from Low-Income Families: The Early Window Project. Child Development*, 72(5), 1347–1366. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/3654391>
14. Wright, J. C., Huston, A. C., Murphy, K. C., St. Peters, M., Piñon, M., Scantlin, R. and Kotler, J. (2001), The Relations of Early Television Viewing to School Readiness and Vocabulary of Children from Low-Income Families: The Early Window Project. *Child Development*, 72: 1347–1366. doi: 10.1111/1467-8624.t01-1-00352
15. Wilson, B. J.. (2008). Media and Children's Aggression, Fear, and Altruism. *The Future of Children*,18(1), 87–118. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/>
16. Zimmerman, F. J., Christakis, D. A., & Meltzoff, A. N. (2007). Associations between media viewing and language development in children under age two years. *The Journal of Pediatrics*, 151, 364 – 368. doi: 10.1016/j.jpeds. 2007. 04. 071

Summary

The Role Of Media In The Lives Of Preschool Aged Children

Nowadays the exposure of children to technical devices from early ages and the influence caused by this exposure makes studying this influence on the issue of current importance.

The article investigates two directions of the role of media in early development of children. In other words, along with the positive role of media in the formation of early education opportunities, there are also negative sides of media causing new problems in the society.

Резюме

Роль меди в жизни детей дошкольного возраста

В современное время воздействие меди и технических средств на детей, начиная с раннего возраста, делает необходимым изучения этого влияния.

В статье роль меди в раннем развитии детей исследуется в двух направлениях. Здесь наряду с позитивной ролью СМИ в расширении возможностей раннего

образования, в формировании речи и мировоззрения детей, также анализируется негативные стороны порождающие все новые и новые проблемы в обществе.

*Rəyçi: psix.f.d., dos. E.Piriyev
BDU-nun Sosial və
pedaqoji psixologiya kafedrasının
01.11.2016-cı il tarixli iclasının
12 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 10.11.2016

dos. Aidə Rəcəbova
ADU

AZƏRBAYCAN DÖZÜMLÜLÜK MƏKANI KİMİ

Açar sözlər: *multikulturalizm, tolerantlıq, ekstremizm, terror, din, dövlət, millət*

Keywords: *multicultural, extremism, terror, religion, state, nation*

Ключевые слова: *мультикультурализм, толеранство, экстремизм, террор, религие, государства, народ*

Azərbaycan dövləti əsrlər boyu müxtəlif dinlərin, millətlərin və mədəniyyətlərin nümayəndələri ilə qarşılıqlı hörmət və sülh şəraitində birgə yaşamaqları üçün şərait yaradıb. Çünki Azərbaycan dövlətinin, hakimiyyətinin yürütdüyü siyasət tolerantlıq, dözümlülük prinsipinə söykənir. Azərbaycan xalqı necə ki, öz mədəniyyətinə, dininə, siyasətinə hörmət bəsləyərək dünyanın digər dinlərinə və mədəniyyətlərinə böyük hörmətlə yanaşır. Məhz bu xüsusiyyətlərinə görə də bəşəriyyətin bu gün qarşılaşdığı radikalizmə və terrorizmə qarşı mübarizədə öndə gedir. Bu gün Azərbaycan dövləti dünya siyasətində, iqtisadi sahədə, mədəniyyət sahəsində böyük uğurlar qazanır və öz müstəqilliyini qoruyub saxlayır. Lakin, dünyanı bürüyən terror bizim dövlətimizdən yan keçməyir. Belə ki, torpaqlarımızın 20 faizinin işğal altında olması danılmaz faktdır. Qarabağ və ətraf 7 rayonun işğal edilməsi xalqımız və dövlətimiz qarşısında duran əsas problemdir. Lakin dövlətimizin yürütdüyü uğurlu xarici siyasət strategiyası və günü-gündən güclənən hərbi potensialın artması Azərbaycanın Ermənistanın yürütdüyü ədalətsiz siyasəti üzərində qələbəsinə zəmin yaradır. Dünyanın bir çox aparıcı dövlətləri tərəfindən erməni şovinizminin dəstəklənməsi və bu proseslərə ikili standartlar çərçivəsində münasibət Azərbaycan dövlətinin qarşısında duran və həlli mütləq olan bir problemdir. Azərbaycanın üzləşdiyi erməni terroru bizim xalqımıza, dövlətimizə dəyən maddi ziyan, insan tələfatı, soyqırım hadisələri, tarixi abidələrin məhv edilməsi ən böyük global bir problemdir. Hələ qədim dövrdə Heraklit müharibəni pisləyərək yazırdı: “müharibə hər şeyin Allahı hər şeyin sahibidir. O, birini qul digərini isə ağa, azad insan edir” görünür ki, bu günki gündə terrora, ekstremizmə meyilli dövlətlər Heraklitin bu fikirlərini özlərinə şüar ediblər. Lakin, onların qarşısını alan sivil, inkişafı tənəzzüldən daha üstün tutan, insanlığı xilas etməyə çalışan humanizmi hər şeydən üstün tutan dövlətlər var. Azərbaycan dövləti, hakimiyyəti bu problemin həllini sülh yolu ilə tənzimləmək, yeni insan tələfatlarının qarşısını almaq, atəşkəs rejiminə əməl etməklə həll etmək istəyir. Dövlətimizin beynəlxalq təşkilatlar və bütün dövlətlər tərəfindən təcavüzkar ermənistanın qınanmasına və təcrid edilməsinə nail olmaq üçün BMT-də, AŞPA kimi təşkilatlarda çıxışlar edir, əsaslı faktları onlara təqdim edir. Bununla da Azərbaycan dövlətinin yürütdüyü humanist siyasəti, haqq işimizi dünya ictimaiyyətinə çatdırmaqla, ermənistanın işğalçılıq siyasətini ifşa etməyimiz zəruridir. Bununla da bizim dövlətimiz torpaqlarımızın azad edilməsi üçün beynəlxalq ictimaiyyətin tam dəstəyini alacağımız gün üçün zəmin yarada bilərik. Bu gün Ermənistan mono bir dövlətdir, yəni tolerantlıqdan uzaq, dini radikalizmin inkişaf etdiyi bir dövlətdir. Ermənistan dövlətinin

bu proseslər üzərində nəzarət mexanizmi yoxdur. Azərbaycan Respublikası üçün beynəlxalq birliyə ən yaxşı inteqrasiya yolu sabitlikdən, demokratiyadan keçir. Ölkə ictimaiyyətini yalnız bir istiqamətdə təbliğ edirlər, o, da terror belə ölkədə isə heç bir inkişafdan söhbət gedə bilməz. əksinə Azərbaycan dövlətində dini radikalizmə qarşı güclü nəzarət mexanizmi fəaliyyət göstərir, dini mahiyyəti düzgün istiqamətdə aparılır, əhali bu sahədə maarifləndirilir. Bu da ölkədə sabitliyin, vətəndaş təhlükəsizliyinin və dövlətimizin dünyəvi təməlləri üçün qarantdır. Azərbaycanda yüksək milli və dini dözümlülüyün mövcudluğu azərbaycançılıq ideologiyasının möhkəmlənməsinə, ölkəmizə qarşı istər siyasi, istər mədəni, istərsə də dini həmlələrin qarşısını alır. Ulu öndərimiz H.Əliyevin bu sahədə apardığı siyasət ölkədə yaşayan müxtəlif dini və mədəni dünyagörüşünə malik qrupları bir araya gətirdi və milli birliyi bərpa etdi. Ulu öndərimiz Azərbaycanın daxili ictimai-siyasi, iqtisadi, mənəvi, milli-etnik və dini həyatının stabil inkişaf modelini yaratmaqla bərabər, həm də onların həlli prinsiplərini ortaya qoydu. Heydər Əliyev azərbaycançılıq ideologiyasını ümumbəşəri dəyərlər fonunda formalaşdırdı. Heydər Əliyev milli-vətəndaş birliyini inkişaf etdirmiş və əzmkar vətəndaş idealını çox bacarıqla ümumazərbaycançılıq ideyası ilə birləşdirərək, bir amala doğru yönəltdi. H.Əliyev xalqa müraciət edərək demişdir: “Azərbaycan on illərlə yüz illərlə bu torpaqda yaşayan bütün insanların vətəni olub, bundan sonra da vətəni olmalıdır. Respublikanın ərazisində yaşayan hər bir vətəndaş milliyətindən, dinindən, siyasi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, eyni hüquqa malik olmalı bütün demokratik prinsiplər, insan hüquqlarını müdafiəsi, siyasi pluralizm, söz azadlığı, vicdan azadlığı, dini etiqad azadlığı, milli-dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq vətəndaşların hüquqi bərabərliyi təmin edilməlidir”. Dahi siyasətçinin yürütdüyü din siyasəti Azərbaycanda tolerantlıq ənənələrini bərpa edilmiş, memarlıq abidələrimiz, musiqimiz, ədəbiyyatımızın bu günki günə qədər gəlib çıxmasına səbəb oldu. Ulu öndərimizin layiqli davamçısı prezident İlham Əliyev hakimiyyətə gələn kimi millətlər arasы münasibətlərin inkişafı üçün bir çox layihələrin həyata keçməsinə zəmin yaratdı. Prezident İlham Əliyev Azərbaycanı müxtəlif mədəni və dini dünyagörüşünə malik olan qruplar ənənəvi dözümlülük və ahəngdar birgə yaşayışı üzərində qurulmuş və həyata keçirilən milli siyasətin aparıldığı çoxmillətli və çox dinli bir ölkəyə çevirdi. Azərbaycan dövlətinin siyasətində ən ümdə məsələ Azərbaycanda yaşayan irqindən, dinindən, millətindən asılı olmayaraq hər bir özünü Azərbaycanlı sayan hər kəsə qarşılıqlı hörmət siyasətində yaşamaq hüququnun verilməsini təmin edildi. Bu gün Azərbaycan siyasi hakimiyyətinin qarşısında duran ən vacib məsələ dindən tərxiatçı məqsədlər üçün faydalanmağa, onu radikalizm və ekstremizmə alət etməyə çalışan qüvvələrin qarşısını almaq, onlara qarşı mübarizəni gücləndirmək, onlar üçün hədəf olan dini bilgisi az olan gəncləri maarifləndirmək, onlara dini tolerantlıq təbliğ etməkdir.

Gənclərimiz “Qurani Kərim-i” təkcə dini deyil, həm də hüquqi, fəlsəfi bir kitab olduğunu, ümumilikdə isə islam dininin barışdırıcı humanist tolerantlığa çox önəm verən bir din olduğunu aşılamaq lazımdır. Bu da gənclərimizi dini xurafatdan uzaqlaşmağa aparən ən düzgün yoldur. Azərbaycan dövləti xalqın milli-mənəvi dəyərlərinin, dini inanclarının ən böyük himayədarıdır. Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev dəfələrlə xalqa münasibətində insanların inanc azad-

lıqlarının qorunduğunu, din pərdəsi altında reallaşdırılan radikalizm və ekstremizmə qarşı mübarizənin düzgün həlli yollarının qeyd edib qeyri-hökumət təşkilatlarının bu sahədə daha fəal olmalarını cəmiyyətdə daha sağlam abu-hava yaratmasına səbəb olur. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında qeyri-hökumət təşkilatlarına Dövlət dəstəyi şurasının dəstəyi ilə, gənclər dini radikalizmə, ekstremizmə qarşıdır, layihəsinin həyata keçirilməsi radikal dini qrupların təxribatçı əməllərinin qarşısını alır. Dini tolerantlıq sahəsində ölkəmiz bütün dünya ölkələrinə nümunədir.

Müasir dövrdə Azərbaycan multikulturalizmin ideyalarının təbliğ və təşviqində ən öndə gedən bir dövlətdir. Çünki multikulturalizm dinlərarası dialoqun, mədəni fərqliliklərin qorunmasını, birgəyaşayış nəzərdə tutur. Multikulturalizm Azərbaycan respublikası üçün dövlət siyasətidir. 2014-cü ildə Prezident İlham Əliyevin fərmanı ilə Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm mərkəzi yaradılıb və Azərbaycan Prezidentinin təşəbbüsü ilə 2016-cı il “Multikulturalizm” ili elan olunub. Azərbaycan Respublikasının prezidenti çıxışlarında belə söyləmişdir: “Multikulturalizmin alternativini yoxdur, əlbəttə, bizə məlumdur ki, bununla bağlı müxtəlif fikir və baxışlar var. Bəziləri multikulturalizmin iflasa uğradığını iddia edirlər, ancaq müsbət nümunələr var. Bizim üçün multikulturalizm dövlət siyasətidir və bizim həyat tərzimizdir”. İslam dinində iradə azadlığı ideyası ön plandadır. Lakin, müasir zamanda, elmin texnikanın inkişafının yüksək bir zirvəyə çatdığı bir dövrdə müxtəlif ölkələrdə terror qruplaşmalar islam dini pərdəsi altında cəmiyyətdə kaos yaradır, terrorist aktlar törədər islam dinini terrorizmə dəstək verən bir din kimi qələmə verirlər. Azərbaycan xalqı öz azadlığını, suverenliyini mübarizə yolu ilə, əmək hünərləri ilə, sosial-siyasət fəallığı, əldə edib və xalqın bu əzmini heç bir terrorçu, dövlət zəiflədə bilməz. Dövlətimizin suverenliyinin tam təmin olunması uğrunda mübarizə şəraitində bəşəri və milli dəyərlərə yiyələnmiş siyasi şüurluluğu və sosial fəallığı ilə fərqlənən vətəndaşlar yetişir. Bu da ölkəmizdə gedən sürətli demokratik proseslərin nəticəsidir. Azərbaycan dövləti bütün dünyada islamafobiyaya qarşı mübarizə aparır və islam dininin tolerant bir din olduğunu sübut etməyə çalışır. İslamda tolerantlıq özündən zəifə, yaxud bərabərə olana eyni cür münasibəti bəsləməyi bacarmaqdır və islam dini, bu əqidəsinə həmişə sədaqətli olub. Çünki, “İslam bəşəri dindir”. Çünki onun əsasında mərhəmət, insanpərvərlik, qayğı, bağışlanmaq, xeyriyyəçilik kimi hisslərdir. İslam dini özlüyündə müxtəlifliyə dözümlü münasibət göstərməklə, müəyyən zaman kəsiyində ümumbəşəri, xarakter daşıyan universal mədəni dəyərlər toplusunu formalaşdırmışdır. Bu dəyərlərdə öz əksini tapan ideya və prinsiplər müasir anlayışlarla tolerantlıq və multikulturalizmdə də öz əksini tapan bir çox ideya və prinsiplərlə uyğun gəlir. Multikulturalizm azlıqların etnik- mədəni dəyərlərinin inkişafı üçün şərait yaratmaqla onların mədəniyyətlərinin qarşılıqlı təsiri üçün zəmin yaradır.

Azərbaycan Respublikasının hər bir vətəndaşı prezidenti başda olmaqla ölkəsinin tolerantlıq məkanı statusunu qoruyub saxlayır. Buna bariz nümunə isə UNESCO-nun, İSESKO-nun xoşməramlı səfiri, Milli Məclisin deputatı Azərbaycan Respublikasının 1-ci xanımı Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban xanım Əliyeva tərəfindən Vatikan katokombalarını təmir etdirməsi, dünyanın bir

çox ölkələrində məktəblərin açılması, yenidən təmir etdirilməsi, məscidlərlə bərabər, sinaqoqların, kilsələrin təmirində xüsusi diqqət verilir. Azərbaycanın 1-ci xanımını Mehriban xanım Əliyevanın Azərbaycanda dini və milli dözümlülük ənənələrinin beynəlxalq aləmdə tanıtılmasında böyük rolu vardır.

Ədəbiyyat

1. Əliyev İ.H. “Multikulturalizm Azərbaycan dövlət siyasətidir”
<http://multikulturalizm.gov.az/2015/0/12/iham-eliyev-multikulturalizm-azerbaycanin-dovlat-siyasetidir>.
2. Гасанова И.К. мультикультурализм в культурной политике. М.Международный издательский центр «Этносоциум» 2014
3. Əli Həsənov. Azərbaycan geosiyasəti. Dərslik-Bakı “Zərdabi LTD” MMc 2015
4. R.Mehdiyev “Tarixi idrakın elmiliyi problemlərinə dair”. Şərq-Qərb Nəşriyyatı evi B.2015
5. İkili standartların Dünya Nizam və Müasir Azərbaycan Şərq-Qərb Nəşriyyat evi. B.2015

Summary

Azerbaijan as a territory of tolerance

This article deals with the policy of multiculture and tolerance in Azerbaijan. The Author analyzes this branch from legal and spiritual viewpoints. The most place in this article is given to policy.

Резюме

Азербайджан –толерантная страна

В статье говорится о политике мультикультурализма и толерантности в Азербайджане. Автор рассматривает, эти понятия с юридической, моральной точки зрения. Большое место в статье уделяется рассмотрению политики.

*Rəyçi: dos. Ə.Abdiyeva
ADU-nun Sosial elmlər kafedrasının
25.10.2016-cı il tarixli iclasının
12 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 03.11.2016

dos. Vazeh Əskərov

E-mail: vazeh.asgarov@adu.edu.az

ADU

AZƏRBAYCAN ALMANLARI AZƏRBAYCANDA İLK ALMAN YAŞAYIŞ MƏSKƏNLƏRİNİN SALINMASI

Açar sözlər: *Azərbaycan almanları, deportasiya, mühacirət, tarix, sosiologiya, diaspora, miqrasiya*

Keywords: *Azerbaijani Germans, deportation, immigration, history, sociology, diaspora, migration*

Ключевые слова: *Азербайджанские немцы, депортация, иммиграция, история, социология, диаспора, миграция*

Azərbaycanın coğrafi nöqte-i-nəzərdən əlverişli məkanda yerləşməsi, eləcə də İpək yolunun bu ərazidən keçməsi tacirlər və səyahət edənlər üçün həmişə maraqlı olmuşdur. Bundan əlavə Azərbaycanın Rusiya, İran və Türkiyə kimi güclü dövlətlər ilə qonşu olması öz ərazisinin çox vaxt müharibə zonası kimi istifadə edilməsi ilə nəticələnirdi. Rusiyanın əlavə torpaqlar işğal etmək arzu və planları ilk olaraq İvan Qroznının (1530-1584) dövründə yaranmış, Böyük Pyoturun dövründə isə (1672-1725) reallaşmağa başlamışdır. XIX əsrin ilk illərindən başlayaraq Qafqaz işğal edilmiş və 70 il ərzində Azərbaycan xanlıqları hissə-hissə Rusiyaya tabe edilmişdirlər. İlk olaraq çar Rusiyası ənənəvi idarəetmə üsulundan istifadə edərək müxtəlif xalqların yeni işğal edilmiş ərazilərə köçünü həyata keçirirdi. Ərazilərdə xristianlaşdırma siyasəti aparmaq məqsədi ilə yeni xalqların köçü reallaşmağa başlamış və ilk olaraq ruslar, ermənilər, almanlar, sonra isə ukraynalılar, belaruslar və tatarların, yəhudi və kürdlərin Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşmasının şahidi oluruq. Həmin dövrdə yerli xan və bəylərinin müsadirə edilmiş mülkləri köçürülmüş xalqlara paylanılır, bir çox güzəştlər təmin olunmaqla 6 il müddətində vergi ödəməkdən azad edilirdilər.

Tarixə ekskursiya etdikdə görürük ki, ilk almanların – *Aussiedler* Rusiyaya köçü II Yekaterinanın dövründə, 1762-1763-cü illərdə baş vermişdir. XVI əsrdən başlayaraq Volqa boyu sahillər türklər tərəfindən nəzarətə götürülmüş lakin məskunlaşmamışdır. Bu vəziyyətdən istifadə edən çariça almanların məhz Volqa sahillərinə, indiki Saratov regionuna yerləşdirməyi qərar vermişdir. Daha sonralar almanların köçü Sank-Peterburq, Qafqaz, Ukrayna, Volin və Bessarabiya ərazilərində reallaşmışdır.

Lakin almanxalqının köçətmə səbəbləri nədən ibarət idi? Qafqaza ilk alman mühacirlərinin yerləşdirilməsi XIX əsrin ilk illərindən başlayır. Birinci Rusiya-İran (1804-1813) müharibəsindən sonra işğal edilmiş əraziyə ilk mühacir axınları yerləşdirilməyə başlanılır. Alman xalqının nümayəndələrinin bu dövrdə Qafqaza köç etməsinin əsas səbəblərindən biri bu dövrdə Napoleonun Avropada apardığı müharibələr və bunun nəticəsi olaraq parçalanmış və viran qalmış alman torpaqlarının onlarla krallıq və knyazlıqlara bölünməsi kimi də göstərə bilərik. Müxtəlif dini sektaları birləşdirən, xüsusən də cənub alman torpaqlarında məskunlaşmış,

əsasən Wurtemberg krallığından olan bir sıra insan Şərqi xüsusən də Qafqaza tərəf yola düşdülər (Verdiyeva, 2009).

Bü mühacirəti vacib edən şərtlərdən biri də təriqət məsələsi idi. Belə ki, Wurtemberg krallığının sakinləri fanatik ideyalar səsləndirir və hesab edirdilər ki, artıq qərbi Avropada antixrist düşüncələri yayılmaqdadır və insanlar Allahdan uzaqlaşblar. Bu əhalinin inancına görə qiyamət günü artıq yaxınlaşır və bu səbəbdən onlar əminliklə Allah tərəfindən seçilmiş məkan olan Qüdsə (Yerusəlim) üz tutmalıdırlar. Digər bir əsas faktor isə Almaniyada siyasi-iqtisadi vəziyyətin gündən-günə cətinləşməsi və ölkənin 30 krallığa bölünməsi ilə idi.

Qafqaza ilk alman mühacirlərinin rəsmi olaraq yerləşdirilməsi Yermolovun 1817-ci ildəki əmri ilə reallaşır. Çar Rusiyası Azərbaycan ərazilərində ilk alman kollarıyalarını 1818-ci ildə Yelizavetpol (Gəncə) zonasında yaradır. Lakin almanlar ilk zamanlar qeyri xristyanların arasında məskunlaşmaqdan imtina edirlər. Buna baxmayaraq, iki il ərzində Qafqazda 8 kollarıya yaradılır ki, onlardan da 2-i Azərbaycanın indiki Göygöl (Xanlar) və Şəmkir şəhərlərində salınır. Göygöl şəhəri 1819-cu il aprelin 22-də alman kolonistləri tərəfindən Ellenendorf (*alm. Helenendorf*) adı altında salınmışdır. İndiki Şəmkir şəhəri eyni ildə Tiflisdən Azərbaycanın Yelizavetpol qəzasına (indiki Gəncə) alman ailəsi üçün Annenfeld adı altında salınmışdır. Ümumilikdə, bu dövr ərzində 194 ailə onlardan 127-si Ellenendorfa, 67-si isə Annenfeldə köçürülmüşdür. Getdikcə almanların yerləşmə coğrafiyası daha da genişlənir.

XIX əsr boyu Azərbaycan ərazilərində daha 4 kollarıya (Georgsfeld, Alekseevka, Grinfeld, Eygenfeld) və bir kənd (Çinarlı) yaradılmışdır. XX əsrin ilk illərində, Traubenfeld (Tovuz, 1912) və Elizavetinka (Ağstafa, 1914) kəndlərinin əsası qoyulmuşdur. Bu kollarıyalar bir əsr ərzində istər öz aralarında istərsə də Azərbaycanın digər bölgələri ilə sıx mədəni və iqtisadi əlaqələr qurmuşdular. Bu qəsəbələrdə məskunlaşan insanların böyük əksəriyyəti ənənəvi alman təsərufatı ilə məşğul olurdular. Bir əsr dövründə alman xalqının sayı bir neçə mindən 2 milyona qədər artır. 9 fevral 1916-cı ildə koloniyaların adı dəyişdirilərək Ellenendorf Elenino, Allenfeld isə Annino adlandırılır və Sovet siyasətinin yeni köç planı onları orta Asiyaya köçməyə məcbur edir. ADR dövründə alman xalqını Parlamentdə Lorenz Kuhn təmsil edirdi. 9 iyun 1919-cu ildə Azərbaycan ərazilərində ilk kollarıyaların yaradılmasının 100 ili təntənə ilə qeyd edilir. 1938-ci ildə alman icmasının yaşadığı Annino qəsəbəsi Şamaxor qəsəbəsi adlandırılıb.

İkinci Dünya müharibəsi ərəfəsində, 1941-ci ilin oktyabr ayından başlayaraq, alman xalqına olan etibarın azalması ilə 122 illik kollarıya tarixi fəlakətə uğrayır. Belə ki, almanlar ilə əməkdaşlıq etməkdən ehtiyat edərək Volqa boyu məskunlaşmış 1 milyona yaxın alman əsilli əhali Stalinin əmri ilə represiyaya uğrayır və Mərkəzi Asiya xüsusən də Kazaxıstana eləcə də Urala, və Sibirə sürgün edirlər. Yalnız 1953-cü ildən, Stalinin ölmündən sonra digər repressiyaya məruz qalmış xalqlar kimi alman xalqının nümayəndələrinə də bəraət qazandırılır və onların böyük əksəriyyəti öz doğma yerlərinə digərləri isə Almaniyaya üz tuturlar. 1980-ci illərdə qəbul edilmiş qərara əsasən sovet almanlarının öz ölkələrinə gedişi asanlaşır. Lakin onların böyük əksəriyyəti haçansa mühacirət etdikləri ölkələrə deyil bir başa Almaniyaya üz tuturlar. 1986-cı il 28 avqust tarixində M. Qorbaçovun yeni qəbul

etdiyi, ölkəyə giriş-çıxışın asanlaşdırılması ilə bağlı əmrinə əsasən almanların kütləvi qayıdışı reallaşır. 1989-cu ilin statistik göstəricilərinə görə keçmiş sovet məkanında 2,9 milyon alman əsilli əhali yaşayırdı. Onların milli mənsubluğu sovet pasportlarında da V sırada alman olaraq qeyd olunurdu. 1993-cü il 1 yanvar tarixli qərara əsasən II Dünya müharibəsi dövründə köç siyasətinə tuş gəlmiş almanların Almaniya Federativ Respublikasına illik 225 000 mühacir qəbul etməyə razı olması haqqında qərar qüvvəyə minir.

Hal-hazırda alman əsilli vətəndaşların böyük əksəriyyəti Bakıda yaşayırlar və onların sayı 700 nəfərə yaxındır. Onların Vozrojenie adlı mədəni və tarixi mərkəzi fəaliyyət göstərir. Bakıdakı alman kilsəsi bərpa olunub və almamların milli azlıq olaraq tarixi ənənəsi, mədəniyyəti, tarixi və dini təriqətləri qorunmaqdadır. 1997-ci ildə Azərbaycan Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu və Şərqi Avropa Alman İnstitutunun birgə təşkilatçılığı ilə “Qafqaz Almanları” adlı beynəlxalq konfrans keçirilmişdir.

Ədəbiyyat

1. ALICHEVA-HIMY Bakyt (2008), Les Allemands du Kazakhstan retour dans la Urheimat ou « Patrie historique », Regarde sur l'Est.
2. ASGAROV Vazeh (2014) *L'immigration des Azerbaïdjanaïis: L'immigration générale des Azerbaïdjanaïis, histoire et perspectives: le cas de la France*, 2014 PAF, 424p.
3. EMINOV Zakir (2005), Azərbaycanın əhalisi: İqtisadi, sosial və demografik problemlər, Bakı.
4. ГУСЕЙН-ЗАДЕ Рауф (2007), IRS Наследие, № 25.
5. ISMAYILOV İsrəfil (1997), *Dünya Azərbaycanlıları XX əsrdə*, Bakı, Oçerk.
6. VERDIYEVA Khadjar, (1999), La politique de la migration de l'empire russe dans le nord de l'Azerbaïdjan, Bakı, Altay.
7. ЗЕЙНАЛОВА Судаба (2008), *Немцы на Кавказе*, Баку, Мутарджим

Summary

The Germans of Azerbaijan

The first German settlements on the territory of Azerbaijan

This article deals with the problem of german's placement in the Caucasus and also on the territory of Azerbaijan, about the establishment of the first german colonies and the reasons of their migration from the Wurttemberg Kingdom to the Caucasus. The Soviet planes of the resettlement and reprisals of a Stalin mode are also considered to be the subject of the article. Although this issue remained inaccessible during the Soviet period, but since the end of the 1980's it has become the object of the attention and the investigation of the researches.

Резюме

Немцы Азербайджана

Первые немецкие поселения на территории Азербайджана

В данной статье говорится о размещении немцев на Кавказе а также на территории Азербайджана, о создании первых немецких колоний и причины их миграции из Вюртембергского королевства на Кавказ. В статье также рассматриваются

советский план переселений и Сталинских репрессий. Хотя, эта тема оставалась труднодоступной в советскую эпоху, но с конца 1980-х годов стала объектом внимания и изучения исследователей.

*Rəyçi: dos. Ə.Abdiyeva
ADU-nun Sosial elmlər kafedrasının
25.10.2016-cı il tarixli iclasının
12 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 10.11.2016

dos. Sevdə Zamanova

Zülfiyyə Tağıyeva

E-mail: mina.tagieva.1910@inbox.ru

ADU

BOYUN FƏQƏRƏLƏRİNİN OSTEOXONDROZU

Açar sözlər: onurğa sütunu, osteoxondroz, fəqərəarası protruziya, fəqərəarası yırtıq

Keywords: spine, osteochondrosis, intervertebral protrusion, intervertebral hernia

Ключевые слова: позвоночный столб, остеохондроз, межпозвоночная протрузия, межпозвоночная грыжа

Osteoxondroz (qədim yunan dilində “osteο”-sümük, “chondr”- qığırdaq deməkdir) onurğa sütununun degenerativ-distrofik gedişli xroniki xəstəliyidir. Degenerativ-distrofik dedikdə toxumalarda, əsasən sümük, qığırdaq toxumasında yaranan struktur və yerli qidalanma pozulması nəzərdə tutulur. Proses ilk növbədə onurğanı təşkil edən fəqərələr, fəqərəarası disklər və onurğanın bağ aparatını əhatə edir. Bu xəstəlik ağrı, hissiyyat pozğunluğu, əzələ atrofiyası, daxili orqanlarda bir sıra funksional dəyişiklərlə gedir. 30 yaşdan yuxarı Yer kürəsinin 40-50% əhalisində bu patologiya təsadüf edir. B.e.ə.II əsrdə yaşamış qədim yunan təbib Hippokratın bir ifadəsi var: “Əgər bədəndə bir cox patologiyalar varsa, bunun səbəbini onurğa sütununda aramaq lazımdır”. Hindistanda fəaliyyətdə olan yoqa məktəblərinin əsas devizi budur: “Onurğa sütunu sağlamdırsa, bədən də sağlamdır”. Onurğa “Yer-İnsan-Kosmos” sistemi üçün keçirici kanaldır. B.e.ə.VII əsrdə yaşamış çinli filosof Lao Çzi demişdir ki, bədən və ruhun təmizlənməsi onurğa sütunu boyunca yerləşən bu kanal vasitəsilə baş verir. Onurğa sütununu təşkil edən sümük, qığırdaq, əzələ toxumalarının bu və ya digər dərəcədə tamlığının pozulması nəinki xəstəliklərə, hətta ruhi disbalansa da səbəb olur. Bu da insanların mənəvi, ruhi sferasında qorxu, həsəd, hiddət və s. kimi neqativ emosiyalar yaradır [1].

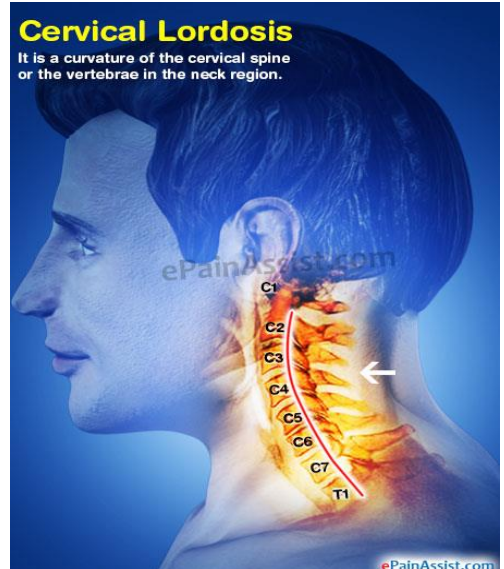

Onurğanın boyun şöbəsi onun ən hərəkətli hissəsi olub, 7 fəqərədən ibarətdir. Hər bir 2 qonşu fəqərə arasında disk vardır ki, bu disk pulpoz nüvədən və fibroz həlqədən (fəqərənin karkası rolunu oynayır) ibarətdir. Maddələr mübadiləsinin pozulması (əsasən kalsi, fosfor mübadiləsinin pozulması), mikroelementlərdən maqni, sink, marqans çatmazlığı, vitamin D-nin azlığı, genetik faktorlar, orqanizmin qocalması və digər mənfi faktorlar diskdə olan nüvənin susuzlaşmasına-dehidratasiyasına, fibroz həlqədə mikroçatların əmələ gəlməsinə səbəb olur. Nəticədə fəqərəarası disk elastiklik və möhkəmliyini itirir, iltihablaşaraq fəqərəarası sahədən xaricə qabarıq-bu protruziya adlanır, fibroz həlqənin sonrakı dağılması disk yırtığı ilə nəticələnir. Boyun fəqərələrinin protruziyası, sonrakı etapda yırtığı boyun fəqərələrinin deformasiyasını yarada bilər. Onurğanın digər fəqərələrindən fərqli olaraq boyun osteoxondozunun yaranmasında əsas amil ətraf əzələlərin spazmidir. Funksional olaraq başın ağırlığını (başın orta kütləsi 3,5-5 kq təşkil edir) öz üzərində daşıyan boyun əzələləri daima gərgin işləyir. Oturaq həyat tərzi, qamət pozulması, gərgin iş rejimi və digər mənfi faktorlar onsuz da gərgin işi olan boyun əzələlərində daimi spazm yaradır, təbiətən incə fəqərə cisminə malik olan boyunun mütəhhərəkliyini (amortizasiya) itirməsinə səbəb olur. Orqanizm bunu kompensasiya etmək üçün fəqərə cisminin ətrafında osteofitlərin (sümük artımları) əmələgəlmə prosesini işə salır. Bu tibbdə osteoxondrozun son etarı olub, boyunda hərəkətin məhdudlaşmasına səbəb olur. Boyun osteoxondrozunda əsas əlamətlər tez-tez yaranan baş ağrıları, başın yanlara hərəkəti zamanı xırıltılı səsinin eşidilməsi, göz önündə qaralmaların olması, bayılma və s. ola bilər. Patoloji proses I boyun fəqərəsində olarsa ağrı və ya hissiyyatın itməsi ənsə nahiyəsini, II boyun fəqərəsində olarsa ənsə və təpə nahiyəsini, III boyun fəqərəsində olarsa

boyunun yuxarı hissəsini əhatə edir, həmçinin dildə hissiyyatın zəifləməsi, nitqdə bəzi qüsurlara yol açır. IV boyun fəqərəsində olarsa baş-boyun əzələlərinin tonusunun azalması, tənəffüs aktının pozulması, çiyin qurşağı-kürək-

də, hətta ürək və qaraciyər nahiyəsində ağrılarla müşahidə olur. V boyun fəqərəsində olarsa tam çiyin qurşağını, VI boyun fəqərəsində olarsa ağrı boyun, çiyin qurşağı, kürək, bazu, əlin baş barmağını da əhatə edir. VII boyun fəqərəsində patoloji proses yaranarsa yuxarıda sadaladığımız nahiyələrlə yanaşı əlin II-IV barmaqlarında da ağrı və ya hissiyyat itməsi qeyd edilir. VIII boyun fəqərəsinin osteoxondropatiyası zamanı ağrı və ya hissiyyat itməsi boyundan V barmağa qədər davam

edir {2}. Boyun fəqərələrindən çıxan sinirlərin sıxılması ilə əlaqədar əl barmaqlarında keyləşmə, zəifləmə, soyuma hissiyyəti olur. Yuxarıda sadaladığımız, sinirlərin sıxılması nəticəsində yaranan əlamətlər tibbdə boyun radikuliti adı ilə təsvir olunur. Beləliklə, boyun osteoxondrozu boyun radikuliti ilə birgə müşahidə olur. Osteoxondroz nəticəsində boyun radikulitində yaranan ağrılar əsasən səhər saatlarında, yataqda bədənin vəziyyətini dəyişmək istədikdə, yataqdan qalxma zamanı, öskürmə, asqırma və s. hallarda kəskinləşə bilər. Ağrı küt, deşici, sıxıcı xarakterli olub, gedişi daimi və ya periodikdir. Boyun osteoxondrozu boyun ayrılığı da yaradır. Belə xəstələrdə baş bir qədər yana, önə və ya arxa çəkilmiş vəziyyətdə olur. Diaqnostik statistikaya görə başda ağrıların yaranma səbəbinin 30%-i boyun osteoxondrozunun payına düşür. Fəqərələrin yan çıxıntılarının əmələ gətirdiyi kanaldan onurğa arteriyası keçir. Onurğa arteriyası magistral qan damarlarından biri olub baş beyin, beyincik, eşitmə orqanı, həmçinin onurğadan çıxan sinirləri oksigen və qidalı maddələrlə təchiz edir. Patoloji proses həmin kanalda daralmaya, müvafiq olaraq onurğa arteriyasının sıxılmasına səbəb olur, nəticədə beynə oksigen nəqli azalır. Bu da başda ağrı, sıxılma hissi yaradır. Boyun osteoxondrozu zamanı yaranan baş ağrısı əsasən ənsə, təpə, gicgah, qaşüstü nahiyəni əhatə edir, başda küy, baş dərisində, boyun ardında “qarışqa gəzintisi” hissiyyəti, gözün alacalanması və ya göz önündə “pərdə”, “qara nöqtələr”lə, baş gicəllənmə, bayılma halları ilə müşahidə olunur. Beyin qan dövranının pozulması miqren, damar distoniyası, qeyri-stabil hipertoniya (qan təzyiqinin “oynaması”-enib-qalxması), ürək-qan damar, tənəffüs, eşitmə (zəif eşitmə, qulaqda səs), görmə orqanlarında (göz ağrısı, görmənin zəifləməsi), həmçinin koordinasiya (yerişi qeyri-dəqiq olması, səndirləmə) dəyişikliklərə, səsin xırıltılı, basıq olmasına, yatarkən xoruldama halına (boyun və uz əzələlərində yaranan gərginlik, spazm nəticəsində) səbəb olur.” Onurğa arteriyasının sıxılma” sindromu beyin, onurğa beynində işemiya (qan nəqlinin kəskin zəifləməsi), prosesin dərinləşməsi nəticəsində insulta da yol açır. Belə xəstələrin emosional statusunda da dəyişiklik yaranır ki, bu hal astenodepressiya adlanır [3]. Bu zaman xəstələrdə yuxu pozulması, yüksək oyanıqlıq, tez hirsələnmə, ruh düşkünlüyü meydana çıxır. Boyun osteoxondrozunun yaranma riskinə aşağıdakı faktorlar aiddir: azhərəkətli həyat tərzi, maddələr mübadiləsinin pozulması, piylənmə, fəqərələrdə kalsi mübadiləsinin pozulması ilə əlaqədar “duz” yığılması, uzun vaxt ərzində sükan və ya komyuter arxasında oturmaq, rejimsiz qidalanma, bədənin soyuması, hormonal disbalans, boyun fəqərələrində travma, revmatizm, genetik meyillilik və s.

Boyun fəqərələrinin osteoxondrozunun diaqnostikasını bir sıra metodlarla aparırlar. 1. Rentgenoloji metod: Boyun fəqərələrinin ön və yan proyeksiyaları, xəstənin ağzı açıq olan pozisiyada aparılır. Çünki, bu pozisiya fəqərəarası diskin hündürlüyünün azalması, fəqərə cisimləri arasında qalan dəliyin daralması, osteofitlərin olib-olmaması haqqında dəqiq məlumat əldə etməyə imkan verir. 2. Kompüter - tomoqrafiya metodu: Boyun fəqərələri yuxarıdan kəllə sümükləri, yarıqlardan kürək sümükləri ilə örtülü olduğu üçün bu metod vasitəsilə az informasiya əldə etmək olur. Lakin rentgen müayinəsindən fərqli olaraq protruziya və yırtıq haqqında dəqiq məlumat almaq olur. 3. Nüvə-mağnit-rezonans metod: Müasir

metodlardan biri olub,patoloji prosesin lokalizasiyasını çox dəqiq qeydə alır. Osteoxondrozun diaqnostikasında ən dəyərli diaqnostik metodlardan biridir.

Son zamanlar boyun osteoxondrozunun müalicəsində bir sıra metodlardan istifadə edilir. 1. Müalicəvi idman(kineziterapiya): Requlyar seanslarla,müəyyən şəkildə dozalanmış fiziki hərəkətlərin edilməsi. 2. Onurğada dartma (traksiya): Xüsusi aparatlarla, yükün artırılması ilə onurğanın dartılmasıdır. 3. Paravertebral blokada: Ağrıların aradan qalxmasına yardımçı olub, inyeksiya şəklində anestetiklərin əsasən novokain, lidokainin xüsusi nöqtələrə yeridilməsidir. Bu zaman həm ağrı, həm də əzələ spazmı aradan qalxır. 4. Apopunktura-bioaktiv nöqtələrə iynəbatırma effektiv olaraq əzələ spazmını götürərək ağrı və iltihabı azaldır. Bəzən quلاق seyvanına iynəbatırma-aurikuloterapiya da müsbət nəticələr verir. 5. Nöqtəvi masaj-reflektor olaraq boyun əzələlərinin boşalmasına,beyin qan dövranının normallaşmasına səbəb olur. 6. Manual terapiya(latın sözü olub”manus”-əl): Həkim xüsusi əl metodları ilə fəqərəarası məsafələri bir qədər artırmağa çalışır. 7. Hirudoterapiya (“hirudo”-zəli,”terapio”-müalicə) metodu-tibbi zəliflərin patoloji proses olan və əsasən refleksogen zonalara qoyulmasıdır. Bu zaman hər bir zəli 5-15 ml qan sovurduqdan sonra dişləmə yerinə tərkibində 100-ə yaxın bioloji aktiv maddə (hirudin, antistazin, destabilaza, orqelaza, eqliin və s.) olan ağız suyunu yeridir. Bu fizioterapevtik metod qan təzyiqini normaya salır, qanın durulaşmasına, o cümlədən iltihab və ağrının azalmasına səbəb olur. 8. Medikamentoz metod: Qeyri-steroid tipli iltihab əleyhinə preparatlar-voltaren, diklofenak, ibuprofen; spazmolitiklər-midokalm; qan dövranına təsir edən-korteksin;vitamin kompleksimilqamma, kokarnit, neyromultivit. 9. Zərbə-dalğa terapiyası: Bu fizioterapevtik metodlardan biri olub, akustik dalğaların təsirinə əsaslanaraq-patoloji proses zonasında osteofitlərin, “duz yığıntısı”- kalsifikatların toplanmasının qarşısını alır, həmin zonada maddələr mübadiləsini sürətləndirərək toksinlərdən azad edir [4].

Ədəbiyyat

1. Н.М.Жулев, С.Н.Жулев, Ю.Д.Бадзгардзе Остеохондроз позвоночника. 1999.
2. Дикуль Валентин Лечим спину от остеохондроза. www.e-reading.mobi/
3. <https://ru.m.wikipedia.org>
4. mz-clinic.ru/spine/

Summary

Osteochondrosis of the cervical spine

Cervical osteochondrosis-degenerative disease that affects the intervertebral discs in the cervical spine, due to the development of the disease is disturbed blood supply to the brain. The main symptoms of this type of osteochondrosis-headaches, unstable pressure, poor coordination, reduced vision and hearing.

Резюме

Остеохондроз шейного отдела позвоночника

Шейный остеохондроз-это заболевание межпозвоночных дисков шейного отдела позвоночника. При остеохондрозе нарушается обмен веществ в позвоночнике.

Основные симптомы-головная боль в затылке и висках, шум в голове, мелькание мушек, рябь перед глазами, неустойчивость при ходьбе, головокружения, нестабильность давления.

*Rəyçi: M.Əsgərova
ADU-nun Mülki müdafiə, tibbi biliklərin əsasları
və bədən tərbiyyəsi kafedrasının
18.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 20.10.2016

dos. Pərvanə Həsənova
dos. Fikrət İbyev
ADU

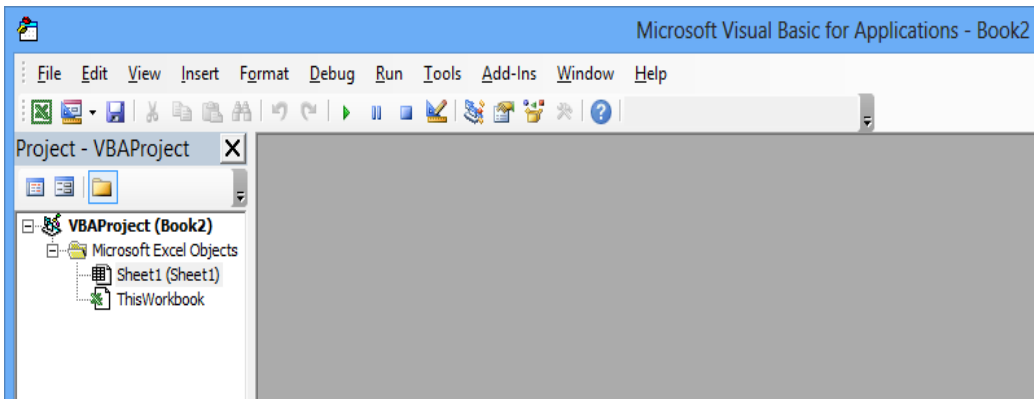
VBA-NIN KÖMƏYİ İLƏ EXCELDƏ İSTİFADƏÇİ FUNKSIYALRININ QURULMASI

Açar sözlər: VBA, Exceldə funksiyalar, istifadəçi funksiyaları

Keywords: VBA, Excell functions, User functions

Ключевые слова: VBA, функции Excell, пользовательской функции

Microsoft Excel proqramının istifadəçiləri Funksiyalar kitabxanası (Function Library) ilə yaxşı tanışdırlar. Predmet sahəsindən asılı olaraq bu funksiyalardan istifadə edərək müəyyən verilənlər üzərində müxtəlif düsturlar qurulur və təhlilə aparılır. Qeyd edək ki, Exceldə seçilmiş diapazondakı ədələri toplamaqdan başlamış (Sum()) mətnlər üzərində bir çox funksiyaları da (len(), Mid() və s.) daxil olmaqla hazır şəkildə kateqoriyalar içərisində yerləşdirilmişdir. Lakin bir çox hallarda istifadəçilər məsləhin həlli üçün xüsusi hesablamaların aparılmasına

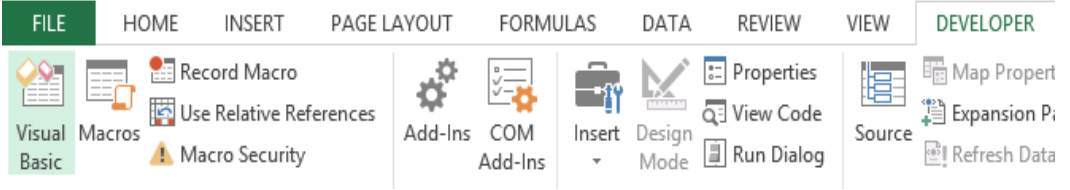
Şəkil 1.

və ya yeni funksiyaların qurulmasına ehtiyac duyur. Bu halda Visual Basic Application (VBA) proqramlaşdırma dilinin imkanlarından istifadəyə ehtiyac yaranır [1,2]. Elə məqalənin də yazılmasına səbəb məhz bu zərurət olmuşdur. Məqələdə istifadəçi funksiyalarının qurulması ardıcıl şəkildə izah olunmuş və praktikada istifadə olunan bir çox funksiyaların qurulması nümunə kimi verilmişdir.

Bildiyimiz kimi Exceldə VBA redaktoruna (şəkil 1.) daxil olmaq üçün *Developer* panelindən *Visual Basic* (şəkil 2.) düyməsi vasitəsilə və ya

[alt]&[F11] düymələrini sıxıb daxil oluruq (şəkil 2.). Qeyd edək ki, əgər *Developer* panellər lenti üzərində yoxdursa bu zaman **File**→**Options** əmri icra olunur. Açılmış *Word Options* pəncərəsində *Customize Ribbon* yarım-pəncərəsinə daxil olaraq *Main Tabs* sahəsində *Developer* qeyd olunur.

Excel-də istifadəçi funksiyalarını qurmaq üçün VBA redaktoruna daxil olub **Module** əmri seçilərək yeni modul yardılır (şəkil 3). Redaktorun menyusu sətrindən **Insert** → **Procedure** əmri icra olunur (şəkil 4). Açılmış **Add Procedure** pəncərəsinin **Name:** sətrinə yeni funksiyamızın adını daxil edirik (məslən:

Şəkil 2.

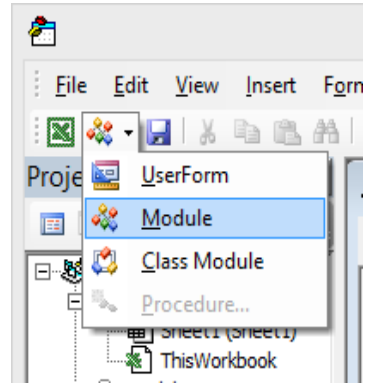
metn_ters). Excel faylında pannellər lentindən **Formulas**→**Insert** function əmri icra olunur. Açılmış **Insert Function** pəncərəsindən kateqoriyalardan **User Defined** seçilir. İstifadəçi tərəfindən yaradılmış

bütün funksiyalar bu kateqoriyanın icərisinə daxil ediləcəkdir.

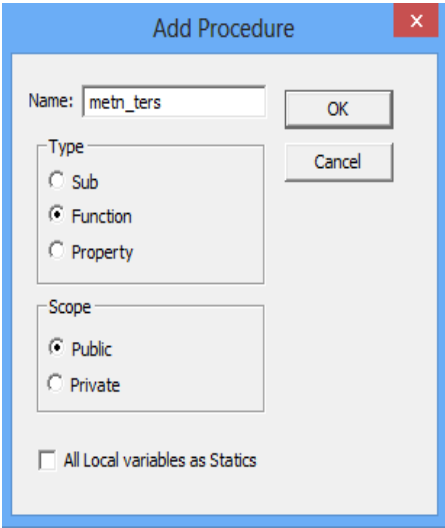
Qeyd edək ki, funksiyaları excel xanasında

“=” işarəsindən sonra adını daxil etməklə də çağıra bilirik.

Nümunə 1. Sözlərin morfoloji tədqiqdə istifadə üçün sözlərin tərs çevrilməsinin (zaman sözu namaz kimi qaytarılacaq) funksiyasını quraq. Bunun üçün yaradılmış **metn_ters** funksiyasının icərisinə aşağıdakı proqram kodunu daxil edirik:

Şəkil 3.

şəkil 4.

Public Function metn_ters (soz As String) As String

Dim k, i As Integer

Dim ters As String

ters = ""

k = Len(soz)

```

For i = k To 1 Step -1
ters = ters + Mid(soz, i, 1)
Next i
metn_ters = ters
End Function

```

Nümunə 2. Mühasibat işlərində bir çox hallarda verilmiş mətndən rəqəmləri ayırmaq (proq899K-015il metnindən 899015 rəqəmini ayırmaq üçün) lazım gəlir. Bunun üçün **req_ayir** funksiyasının proqram kodu belə olacaqdır:

```

Public function req_ayir (metn as string) As Variant
Dim say As long
Dim reqem ( ) As variant
If not (metn = vbNullString) Then
Say=Strings.Len(metn)
ReDim reqem (1 To say) As Variant
For i=1 To say
If Information.IsNumeric(Strings.Mid (metn, i , 1) ) Then
Reqem ( i ) = Strings.Mid (metn, i, 1)
End If
Next i
Metn=Strings.Trim (Strings.Join (reqem))
If IsNumeric (metn) Then
Req_ayir=CLng (metn)
Else
Req_ayir=0
End If
ElseIf metn=vbNullString Then
Req_ayir="N/D"
Else
Req_ayir=""
End Function

```

Nümunə 3. Excel proqramında bir sütunda soyad, ad, Ata adları verilmişdir. Ad və Ata adının baş hərflər vermək tələb olunur (Həsənova Pərvanə Malik–Həsənova P.M. kimi). Bunun üçün **soyad_a_f** funksiyasının proqram kodunu yazmaq:

```

Public function soyad_a_f (saa As String, Optional Ay As String) As String
Dim j As Byte
Dim Imas As Variant
Dim ISAA As String
Dim mS As String, mA As String, mAt As String
Application.Volatile True
If Ay = "" Then Ay = "."
ISAA = Trim (saa)
Imas = Split (ISAA, " ")
If UBound (Imas) < > 2 Then
Soyad_a_f=saa
Exit Function

```

End If

```
mS=UCase( Left (Imas (0), 1) & LCase (Mid (Imas(0), 2) ) )  
mA=UCase( Left (Imas (1), 1) & LCase (Mid (Imas(1), 2) ) )  
mAt=UCase( Left (Imas (2), 1) & LCase (Mid (Imas(2), 2) ) )  
ISAA= mS & “ ” & Left(mA, 1) & Ay & Left(mAt, 1) & Ay  
Soyad_a_f = ISAA
```

End Function

Ədəbiyyat

1. <http://on-line-teaching.com/vba/>
2. <http://www.programm-school.ru/>

Summary

Building a custom functioning in Excell via VBA

This article introduces the construction of custom functions in Excell via VBA. And software codes of some practical problems.

Резюме

Построение пользовательских функции в Excell с помощью VBA

В данной статье представляется построение пользовательских функции в Excell с помощью VBA. А также программные коды некоторых практических задач.

*Rəyçi: dos.G.Məlikov
ADU-nun İnformasiya texnologiyaları kafedrasının
21.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokoldan çıxarış.*

Daxil olma tarixi:17.11.2016

Filol. f.d. Əliş Ağamirzəyev
BSU

BAKI SLAVYAN UNIVERSİTETİNİN BƏDİİ TƏRCÜMƏ NƏŞRLƏRİ

Açar sözlər: Bakı Slavyan Universiteti, bədii tərcümə, nəşr

Key words: Baku Slavic University, literary translation, edition

Ключевые слова: Бакинский славянский университет, художественный перевод, издание

Hər bir milli mədəniyyət, təbii ki, təcrid olunmuş halda deyil, digər xalqların mədəniyyəti ilə qarşılıqlı əlaqələrlə inkişaf edir. Ədəbi əlaqələrdə bədii tərcümənin oynadığı rolun əhəmiyyəti danılmaz faktdır. Dünya ədəbiyyatının əsas istiqamətlərini, sənət nümunəsi kimi bədii dəyər kəsb edən ədəbiyyatları peşəkar səviyyəli tərcümədə Azərbaycan oxucusuna çatdırmaq vacib və əhəmiyyətli bir məsələdir.

XX əsr Azərbaycanda tərcümə sənətinin zirvəsi hesab olunur. Tarixi çox qədimlərə gedib çıxan Azərbaycan tərcümə sənəti sovet hakimiyyəti illərində özünün zirvəsinə qalxmış, tərcümə məktəbləri formalaşmış, tərcümə işi bir elm sahəsi kimi təkmilləşmişdir. Hakim ideologiyanın maraqlarına xidmət etsə də, bu dövrdə peşəkar tərcüməçilər ordusu formalaşmış, əksər dünya ədəbiyyatı inciləri dilimizə tərcümə olunaraq Azərbaycan oxucusuna təqdim olunmuşdur. Lakin SSRİ-nin dağılması və kommunist ideologiyasının iflasından sonra bədii tərcümə sahəsində də bir çox köklü problemlər özünü göstərməyə başladı. Təsərrüfatsızlıq, pərakəndəlik, işlək koordinasiya mərkəzinin olmaması vəziyyəti kəskinləşdirmişdi. Müstəqilliyin ilk illərindən etibarən bu istiqamətdə problemlərin həlli üçün əhəmiyyətli addımlar atılsa da, hələ ki, əksər məsələlər həll olunmamış qalır.

Müstəqillik dövründə ölkəmizin ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatında xeyli dəyişikliklər baş vermiş, beynəlxalq əlaqələrimiz genişlənmiş, Azərbaycan tarixinə, ədəbiyyat və mədəniyyətinə maraq artmışdır. Bu baxımdan yanaşdıqda, ölkəmizdə bədii tərcümə işi son dövrlərdə daha çox aktualıq qazanmışdır. Bugünkü həyatımızı bədii tərcüməsiz təsəvvür etmək qeyri-mümkündür.

90-cı illərlə müqayisədə 2000-ci illərdən etibarən Azərbaycan dövlətinin mədəniyyət və ədəbiyyatın inkişafı, o cümlədən xarici ədəbiyyatdan faydalanma istiqamətində atdığı addımlar bədii tərcümə sahəsində bir canlanma yaratmışdır. Bu gün, tam qətiyyətlə demək olar ki, bədii tərcümə işinin vəziyyəti artıq durğunluq dövrünü geridə qoymuşdur. 90-cı illərlə müqayisə etsək, hazırda tərcümə işinin səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlmişdir. Bu, hər şeydən əvvəl, latın qrafikasına keçdikdən sonra ilk dəfə olaraq, klassik və müasir Azərbaycan və dünya ədəbiyyatının nəşri üzrə irimiqyaslı dövlət proqramının həyata keçirilməsi ilə əlaqədardır. Bədii tərcümə işinin inkişafında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında» 2004-cü il 12 yanvar tarixli və «Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin əsərlərinin Azərbaycan dilində nəşr edilməsi haqqında» 2007-ci il 24 avqust tarixli sərəncamlarının böyük rolu olmuş, ölkədə bədii tərcümə işinin yeni müstəviyə qədəm qoyma-

sına təkan verməklə bərabər, həm də bütövlükdə ədəbi mühitdə stimül yaratmışdır. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Tərcümə Mərkəzinin yaradılması da dövlətin bu sahəyə necə diqqət və qayğı göstərməsinin nəticəsidir.

Hazırda Azərbaycanda bədii tərcümələr bir neçə istiqamətdə həyata keçirilir: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq sərəncamları ilə nəşr olunan kitablar arasında bədii tərcümələr geniş təmsil olunur (Bir tərəfdən, «Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında» sərəncam əsasında dünya ədəbiyyatından köhnə tərcümələr seçilərək redaktə olunur və latın qrafikası ilə təkrar nəşr edilir. Digər tərəfdən, «Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin əsərlərinin Azərbaycan dilində nəşr edilməsi haqqında» sərəncam əsasında dünya ədəbiyyatının əksər klassiklərinin və Nobel mükafatına layiq görülmüş ədiblərinin əsərlərinin yeni tərcümələri nəşr edilir); ayrı-ayrı təşkilatların, qələm sahiblərinin şəxsi təşəbbüsləri ilə dünya ədəbiyyatından tərcümə nəşrləri, tərcümə topluları tərtib olunaraq nəşr edilir; Azərbaycan nəşriyyatları «Dünya ədəbiyyatı kitabxanası» seriyasından klassiklərin seçilmiş əsərlərini nəşr edir; mətbuat orqanlarında bədii tərcümələr müntəzəm dərc olunur.

Bədii tərcümə sahəsində Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Bədii Tərcümə və Ədəbi Əlaqələr Mərkəzinin, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Tərcümə Mərkəzinin və Bakı Slavyan Universitetinin fəaliyyəti xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Zəngin ənənəyə malik rus dilindən Azərbaycan dilinə bədii tərcümə işinin inkişafında Bakı Slavyan Universitetinin böyük rolu vardır. Dünyada rus dili və ədəbiyyatı, rus mədəniyyətinin tədrisi və tədqiqi sahəsində xüsusi nüfuza malik olan universitet (əvvəlki adı M.F.Axundov adına Azərbaycan Dövlət Rus Dili və Ədəbiyyatı İnstitutu – 1946-cı ildə yaradılmışdır) bütün Qafqazda rusistikanın əsas mərkəzi sayılır. 2000-ci ildə ümummilli lider H.Əliyevin sərəncamı ilə profili genişləndirilməklə Bakı Slavyan Universiteti adlandırılan bu nüfuzlu təhsil ocağı neçə illərdir ki, respublika məktəbləri üçün rus dili və ədəbiyyatı müəllimləri, rus dili tərcüməçiləri, rusiyaşünaslar hazırlamaqla yanaşı, həm də rus dili və ədəbiyyatı məsələlərini tədqiq edən qocaman elm və yaradıcılıq müəssisəsidir. BSU-nun rus-Azərbaycan ədəbi əlaqələri sahəsində gördüyü işlər ədəbiyyatlararası dialoq baxımından müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Universitet rus ədəbiyyatının müxtəlif dövrlərini, ayrı-ayrı rus yazıçısının yaradıcılığını əhatə edən tədqiqat işlərini – monoqrafiyalar, məcmuələr nəşr edir, həmçinin geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuş bir sıra rus ədəbiyyatı nümunələrinin tərcüməsi və nəşrini də həyata keçirir. Respublika oxucuları məhz universitetin nəşr etdiyi «Süddə çəpiş» və «Hekayələr» kitabları ilə Y.Polyakov və B.Yevseyev kimi müasir rus ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığı ilə tanış olmaq imkanı əldə etmişlər.

Əgər nəzərə alsaq ki, rus ədəbiyyatının digər dövrləri ilə müqayisədə post-sovet rus ədəbiyyatı hazırda respublikamızda çox az nəşr olunur, onda Bakı Slavyan Universitetinin nəşr etdiyi adıçəkilən tərcümə nəşrlərinin müasir rus ədəbiyyatı ilə tanışlıq baxımından nə qədər əhəmiyyətli olduğunun şahidi olarıq. SSRİ dönəmində «sovet həqiqətlərini təhrif edən», «əsərlərində mürtəcə-dini fəlsəfəni təbliğ edən», «modernist» yazıçı kimi əsərləri ədəbi orqanlara buraxılma-

yan B.Yevseyev hazırda ən müasir rus ədəbiyyatının populyar nümayəndələrindən biridir. Həm şair, həm də yazıçı stixiyasını özündə birləşdirən B.Yevseyevin Azərbaycanda çıxan ilk kitabını (bu həm də yazıçının ümumiyyətlə yaradıcılığından dilimizə ilk tərcümələrdir) BSU-nun tələbə və magistrantları – Xəyalə Əliyeva, Sevinc Quliyeva, Afaq Qaraşova, Səbinə Məmmədova çevirmişlər. Kitaba yazıçının «Ağız», «Köpəklərin hakimiyyəti», «Sergiyev meşəsi», «Banco və Saks», «Otur, yaz, öl», «Qoyun», «Gecə yarısı izzət çəkən xilaskar», «Müqəddəs Nikola», «Kütüm», «Həyatın ensiz zolağı» hekayələri daxil edilmişdir. Yaradıcılığına Azərbaycan motivlərinin geniş sirayət etdiyi B.Yevseyev həm də Azərbaycan-Rusiya ədəbi-mədəni əlaqələrinin canlanması və inkişaf etdirilməsi istiqamətində səmərəli fəaliyyət göstərən yazıçıdır.

İstər Azərbaycan ədəbiyyatında postmodernist meyillərin gücləndiyi, istərsə də dünya postmodernist ədəbiyyatının geniş müəllif olunduğu müasir dövrümüzdə rus postmodern ədəbiyyatından ilk irihəcmli əsərin – Y.Polyakovun «Süddə çəpiş» romanının təqdim olunduğu bu nəşr ölkəmizdə rus postmodern ədəbiyyatı ilə tanışlıq baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məlum olduğu kimi, hazırda dünyada, xüsusilə də Avropada kifayət qədər populyar olan rus postmodern ədəbiyyatı Azərbaycanda az tanınır.

Keçən əsrin ilk rübündə rus ziyalılarının musiqi, balet, rəssamlıq, kino və ədəbiyyat sahəsində imza atdıqları yeniliklər bu günün özündə də əvvəlki dəyərini qoruyub saxlamaqdadır. Rus və dünya ədəbiyyatında «postmodernizm» anlayışının formalaşmasında F.M.Dostoyevski yaradıcılığının əhəmiyyəti danılmazdır. Sonrakı mərhələdə isə həm rus, həm də dünya ədəbiyyatında ilk postmodernist yazarlardan biri kimi V.Nabokovun adı Ceyms Coys, Tomas Mann, Herman Hesse, Con Faulz, Xorxe Luis Borxes, Xulio Kortasarla yanaşı çəkilir. Rus ədəbiyyatında digər önəmli fiqur isə M.A.Bulqakovdur. Daha sonralar rus ədəbiyyatında postmodernizm, demək olar ki, əsas ədəbi istiqamətə çevrilmişdir. Hazırda rus ədəbiyyatında postmodernizm ən çox maraq çəkən istiqamətdir.

Azərbaycanda 2000-ci illərdən başlayaraq nəşr olunmağa başlayan müasir rus postmodernist ədəbiyyatı nümunələri içərisində ilk irihəcmli və ayrıca kitab kimi çap olunan «Süddə çəpiş» əsərini ana dilimizə E.Başkeçid, Y.Quluzadə, S.Məmmədov, O.Səmədov çevirmişlər. Müasir rus ədəbiyyatının parlaq nümayəndələrindən olan Y.Polyakov hazırda Rusiyada xarici dillərə ən çox tərcümə olunan müəlliflərdəndir. O, klassik rus ədəbiyyatına xas olan qlobal ideyaların qoyuluşu, bütün insanlığı əhatə edən problemlərin həlli məsələlərindən daha çox, konkret sosial tarixi mühitdə yaşayan insanın qayğılarına, həmin mühiti bir növ təftiş edən üslubiyyətə üstünlük verir.

«Süddə çəpiş» romanında sovet dövrü və ondan sonrakı mərhələdə Rusiya ədəbi mühitində cərəyan edən proseslər təsvir olunmuşdur. İki yazıçı öz aralarında mərc gələrək qələm tutmağı belə bacarmayan bir fəhləni böyük yazıçı kimi tanıتماğa qərar verirlər. Əsərdə baş verən bir çox hadisələr bugünkü Azərbaycan reallığı ilə üst-üstə düşdüyündən oxucularımız üçün də maraq doğurur.

Zəngin ədəbi ənənələri olan rus ədəbiyyatının hazırkı durumu, çağdaş rus ədəbiyyatında gedən proseslərlə tanışlıq və yeni dövəmdə yeni ədəbi əlaqələrin qurulması və möhkəmləndirilməsi baxımından «Süddə çəpiş» əsərinin Azərbaycanda

can dilinə tərcüməsi əhəmiyyətli və əlamətdar hadisə hesab olunur.

Yaşadığımız XXI əsrdə tərcümə işinin miqyası o qədər şaxələnib, o qədər artıb ki, bu sahədə yeni mərhələnin başlanmasından danışmağa əsas verir. Beynəlxalq əlaqələrin, xalqlar arasında ədəbi-mədəni mübadilənin sürətlə genişləndiyi bir dövrdə, qloballaşma əsrində bədii tərcümənin sosial əhəmiyyəti bir qədər də artmışdır. Bədii tərcümənin ədəbi əlaqələrin genişlənməsində rolunu nəzərə alsaq, müstəqil ölkəmizin dünyaya sürətlə inteqrasiya olduğu bir zamanda bədii tərcümə və ədəbi əlaqələrin necə böyük əhəmiyyət kəsb etdiyinin, mühüm ictimai və siyasi funksiya daşdığına şahidi olarıq. Bu istiqamətdə şair və yazıçılarımız, tərcüməçilərimiz kimi, zəngin təcrübəyə malik elm və təhsil müəssislərinə, yaradıcılıq qurumlarının da üzərinə böyük məsuliyyət düşür.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında» 2004-cü il 12 yanvar tarixli sərəncamı. «Xalq» qəz., Bakı, 2004, 13 yanvar.
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin əsrlərinin Azərbaycan dilində nəşr edilməsi haqqında» 2007-ci il 24 avqust tarixli sərəncamı. «Xalq» qəz., Bakı, 2007, 25 avqust.
3. Polyakov Y. Süddə çəpiş /Tərc. ed. E.Başkeçid, Y.Quluzadə, S.Məmmədov, O.Səmədov. Bakı: Kitab aləmi, 2006, 324 s.
4. Yevseyev B. Hekayələr /Tərc. ed. X.Əliyeva, S.Quliyeva, A.Qaraşova, S.Məmmədova. Bakı: Kitab aləmi, 2008, 160 s.

Summary

Editions of literary translation of Baku Slavic University

The article deals with the problems of literary translation as a whole in the period of independence of Azerbaijan, and in particular the role of the Baku Slavic University in the development of this direction. Speaking about the importance of artistic translations of contemporary Russian literature that was conducted in BSU. It is noted that the "Stories" Boris Evseyev and "Goatling in milk" Yuri Polyakov play a significant role in familiarizing the reader with the Azerbaijani post-Soviet Russian literature.

Резюме

Издания литературного перевода Бакинского славянского университета

В статье рассматриваются проблемы художественного перевода в целом в период независимости в Азербайджане, и в частности роль Бакинского славянского университета в развитии этого направления. Говорится о значении художественных переводов произведений современной русской литературы, осуществлённой в БСУ. Отмечается, что «Рассказы» Б.Евсеева и «Козлёнок в молоке» Ю.Полякова играют значительную роль в ознакомлении азербайджанского читателя с постсоветской русской литературой.

*Rəyçilər: filol.f.d., dos. Ş.Musayev
filol.f.d., dos. D.Tahirova*

Daxil olma tarixi: 25.11.2016

ANLAMANIN YAŞ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *anlama, təfəkkür, abstrakt, konkret, ideal*

Keywords: *understanding, mentality, abstract, concrete, ideal*

Ключевые слова: *понимание, мышление, абстракт, конкрет, идеал*

Məktəbə qədəm qoyan 6-7 yaşlı uşaqların psixoloji davranış xüsusiyyətləri əyani-əməli və əyani obrazlı təfəkkür xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Bu yaşda uşaqlarda nitq təfəkkürü çoxmənalı olmadığından – hər bir sözün arxasında bir neçə mənənin olmadığını nəzərə alsaq onda kiçik məktəblinin kontekstdən asılı olaraq fərdi mənaları seçmədə necə çətinliklə üzləşdiyinin şahidi olarıq. Bir predmet bir mənə və bir sözlə aktivləşdirilmiş, cümlələr, söz birləşmələrinin anlanılması məktəbə qədəm qoymuş şagirdlər üçün necə çətinlik yaratdığı məlum olar.

Birinci siniflər üçün nəzərdə tutulmuş dərsliklər əsasında aparılan tədris prosesini müşahidə edərkən bəzi psixoloji çətinliklərin olması diqqətdən yayınmadı.

Qeyd etmək istərdik ki, dərslikdə əlifbanın öyrədilməsi ilə bağlı təklif edilən sözlərin bir qismi mücərrəd, digərləri isə predmeti şagirdə məlum olmayan sözlərdən ibarətdir.

Mücərrəd sözlər	Predmeti şagirdə məlum olmayan sözlər
mənə	mala
aləm	tala
əməl	tələ
milli	narın
təməl	barit
təntənə	idarə
əmanət	taya
tarim	dolab
orta	nurani
ulu	oba
mərd	

Predmeti məlum olmayan cümlələr. Məsələn,

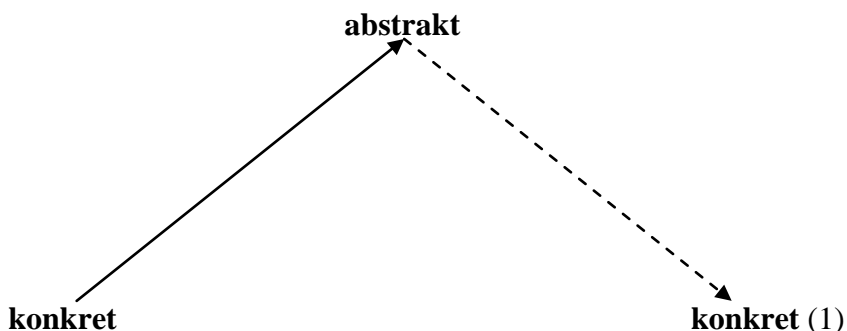
1. *Niyə ona əl tutmursan?*

2. *Nurlan bu əməldən utandı və s.*

Bu xarakterdən olan söz və cümlələrin sayını artırmaq olar.

Birinci çətinlik haqqında. Uşaqlara oxu üçün verilmiş hərflərə uyğun sözləri hərflərin, səslərin, hecaların köməyi ilə oxuyaraq onlar arasında əlaqə qurması və ya onlar arasında rabitələri bərpa etməsinin çətinliklərini biz aşağıdakı səbəblərlə izah edirik.

Aydın məsələdir ki, biz ana dilini aşağıdan yuxarı təfəkkür xətti ilə öyrənik və məktəbə qədəm qoyana kimi bu nədir sualına predmetə istiqamətlənib uşaqlara əşya haqqında məlumat veririk. Aşağıdan yuxarı təfəkkür proseslərində L.S.Viqotskiyə görə ana dilinə yiyələnmədə anlayış kimilərin (və ya məişət anlayışlarının) yaranması ilə müşayət olunur.

Əşya və söz arasında əlaqə məntiqdə olduğu kimi konkretdən abstrakta gedən idraki yoldur və ya J.Piajeyə görə bu şeylərin məntiqinin simvolik məntiqə çevirmə prosesidir [4] və təfəkkür üçün bilik formasında bir təcrübədir.

Konkretdən abstrakta gedən idraki yol təfəkkür üçün təbii prosesdir. Sözüün ümumiləşdirmə gücü, sözüün mənası təfəkkürün əşya üzərində hərəkətindən asılı olaraq (söz mənası çevrilmiş hərəkətdir) [3] yeni bilikdir, həmçinin fikri fəaliyyətin vasitəsi kimi əşya ilə hərəkət etmək üçün motivləşmiş davranış tərzidir.

Söz mənalarında əşyanın və ya predmetin xüsusiyyətləri ictimai əhəmiyyətlik dərəcəsinə görə əks olunur, 6-7 yaşlı uşaqlar isə əşyalar üzərində əyani-əməli və əyani-obrazlı davranış tərzləri emosional – təəssüratlarla müşayət olunmasa bu onun şüurunda biliyin ilkin forması olan aşağı sıra obrazlar aləmini təşkil etməyəcək. Psixoloji cəhətdən məsələnin şərhə ondan ibarətdir ki, insan təfəkküründə biliklər aşağı-əşyalar, yuxarı-sözlər formasında inikas olunur. Mənaya çevrilmiş hərəkətlər əşyanın virtual xüsusiyyətləridir. Kiçik yaşlı məktəblinin perseptiv-mnemik-fikri proseslərində əşyavi hərəkətlər onların mənalanmış dünyalarının predmet əsasını təşkil edir ki, bu da onların təfəkküründə yaranmış elmi anlayışlara keçidin əyani dayaqlarıdır.

Uşaqların bu yaşa qədər oyun fəaliyyəti ilə əldə etdiyi qeyri-şüuri məişət anlayışları və anlayış kimilər, təlim fəaliyyətində yuxarıdan aşağı çevrilərək (abstraktdan – konkret ideala) təfəkkürdə yeni hərəkətlərin izlərini qoyur ki, bu da 6-7 yaşlı uşaqların təfəkkürünün inkişafına səbəb olur. Söz vasitəsi ilə ikiləşən uşaq dünyası sözdən əşyaya keçidin hərəkət formalarını söz birləşməsi və cümlə qurmaqla xüsusilə predikativ davranışlarda mənimsəyir.

Sözdən əşyaya doğru təfəkkür hərəkətləri şagirdlərə imkan verir ki, məişət anlayışından elmi anlayışa çevrilmişlərin üzərində əqli hərəkətlərin sisteminin mənimsəsin, yəni onlardan predikatların köməyi ilə əşyanın əlamətinə müvafiq cümlə qursun və bu anlayışlardan istifadə etsin. Dediklərimizi aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək istərdik.

Təfəkkürün əyani-əməli və əyani obrazlı formaları 6-7 yaşlı uşaqlarda mənaya keçid almış hərəkətlərin zənginliyindən asılı olaraq anlama prosesi baş verir. Bu prosesin başlanğıcında iştirak edən təfəkkür formaları 6-7 yaşlı uşaqların “oxumaq bacarığına” yiyələməsinə səbəb olur. Hər iki təfəkkür formasının əməliyyatlarla zənginliyi 6-7 yaşlı uşaqların mücərrəd təfəkkürünün inkişafına səbəb olur. Anlama prosesinin müsbət nəticələnməsinə səbəb olan hər iki təfəkkür forması 6-7 yaşlı uşaqların inkişafına səbəb olur ki, bu da tanımaq, bilmək, eyniləşdirmək, fərqləndirmək kimi anlama səviyyələri ilə müəyyən olunur, bu səviyyələr 6-7 yaşlı uşaqların məktəbə ilkin qədəm qoyduqları ilk 3 ay üçün xarakterikdir. Tanımaq, bilmək, oxşatmaq, fərqləndirmək, eyniləşdirmək və bəzən də müqayisə etmək empirik biliklərin nəticəsidir və uşaq təfəkkürü üçün xarakterikdir.

Uşaqların anlama prosesində istifadə etdiyi empirik biliklər onların uşaq müşahidələrinin nəticələridir, adətən əşyanın zahiri əlamətlərini əks etdirir və əyani obrazlar olmaqla ilkin hərəkətlərdən mənimsənilmiş biliklərdir.

Təfəkkür bilik kimi [5] 6-7 yaşlı məktəblinin təlim fəaliyyətində mühüm əhəmiyyət daşıyır deməkdə məqsədimiz odur ki, təfəkkürünün bu yaşlı uşaqlarda zənginliyi əyani-əməli və sözlü-məntiqi təfəkkürün hesabına baş verir. 6-7 yaşlı məktəblinin əşyalarla işi, oyunu və rollu oyunları, şəkillərlə iş, rənglərin seçilməsi və təbii riyazi fiqurlar haqqında təsəvvürləri hər iki təfəkkür formasının fəal iştirakı ilə mümkündür. Bu bir tərəfdən beyinin intensiv inkişafı ilə, uşağın nitqinin sürətlə inkişafı, diqqətin davamlılığının və effektivliyinin artmasının təbii-bioloji əsasları ilə bağlıdır, digər tərəfdən uşağın bioloji potensial imkanlarıdır ki, məqsədyönlü təlim və qeyd olunan bioloji və psixi hadisələrin tərbiyəsi nəticəsində inkişafın stimullaşdıraraq mümkün olar.

Niyə bu qərara gəldik. 6-7 yaşlı uşaqlar üzərində aparılan müşahidələr göstərdi ki, onlar predmetləri onlara bəlli olmayan sözləri oxuyarkən hərflər arasında rabitəni yaratmağa çətinlik çəkirlər, bəlkə də valentliyin psixolinqvistik stimullaşdırma təhriki olmasa [2] hərflər heca əmələ gətirməz, ya da hərflərdən qulağa yatımlı səs yaranmaz. Bizə elə gəlir ki, səslərin birləşməsinə və ya sözün əşya ilə əlaqəsinə (abstraktdan ideal konkretə) mane olan, sözü anlamağa mane olan (anlama-perseptiv-mnemik-fikri proses kimi) 6-7 yaşlı uşaqlarda əyani-əməli və ya əyani obrazlı təfəkkürün qeyri-fəallığı ilə bağlıdır. Predmeti bəlli olmayan sözün anlanılması üçün, cümlələrdən istifadə üçün kifayət qədər qrafoloji lüğətin olması söz mənasının predikatların köməyi ilə açılmasına hələllik şərait yarada bilmir, ona görə də sözlə predmet arasındakı əlaqələr, mövcud nəzəriyyəyə söykənsək – mənə çevrilmiş hərəkətdir-zəifdir və ya natamamdır və əşya üzərində iş intellektual alətlərin köməyi ilə aparılmadığından – oxşatma, bənzətmə, fərqləndirmə – bilikləri əldə etmək üçün elementar təfəkkür hərəkətlərinin inkişafı stimullaşdırılmayıb. Beləliklə, əyani-əməli və əyani-obrazlı təfəkkürün zəif inkişafı 6-7 yaşlı məktəbə qədəm qoyan uşaqların hərflərdən heca, hecalardan söz, sözdən cümlə düzəltməsinə mane olur.

Qeyd etdiyimiz kimi anlama-perseptiv-mnemik-fikri prosesdir. 6-7 yaşlı uşaqların sözləri anlaması üçün mnemik proseslərin iştirakı lazımdır ki, təfəkkür

yaradıcı fəallığa təhrik olunsun. 6-7 yaşlı uşaqların hərflərlə səslərlə, heca və sözlərlə işi yaradıcı fəallıqdır.

6-7 yaşlı uşaqların oxu üzərində apardığımız müşahidələrə əsasən qeyd etmək istərdik ki, dərslük və uşaqların lüğət ehtiyatı arasında müəyyən çətinliklərin olduğunu müəyyənləşdirdik. Bu gün rusdilli psixoloji ədəbiyyatda qeyd edilir ki, bu yaşlı uşaqlarda 5-7 min söz ehtiyatı var. Lakin bu rəqəmi hamıya aid etmək olarmı? Mənə elə gəlir ki, dərslüyü tərtib edən müəlliflərin ən çox çətinlik çəkdiyi məhz 6-7 yaşlı uşağın lüğət ehtiyatının psixoloji xarakteristikası haqqında məlumatlılığı ilə bağlıdır və ya hal-hazırda Respublikada 6-7 yaşlı uşaqların lüğət ehtiyatı ilə bağlı eksperimentlər aparılmadığından dərslüyə daxil edilmiş hansı sözlərin aktiv hafizə elementi olması dərslük müəlliflərinə bəlli deyil.

İkinci çətinlik. Bu anlama prosesində mücərrəd söz və cümlələrlə bağlıdır. 6-7 yaşlı uşaqlar mənə, aləm, əməl, milli, təməl, təntənə, əmanət, tarım, orta, ulu, mərd kimi sözləri anlamadıqlarından ona cümlə qura bilmir. Hərflərin birləşdirilərək heca və sözə çevrilməsində bu yaşlı uşaqların çətinlik çəkməsinə səbəb, onlarla əyani obrazlı hərəkətlərinin olmamasıdır və ya onlar bu sözləri hansısa əşyanın köməyi ilə konkretləşdirə bilmələridir. Sözdən əşyaya doğru idrakın məntiqi yolu (abstraktdan → konkretə) təfəkkür tərzini kimi davranışa çevrilmir və ona görə də uşaqlar dərslükdə yazılmış “*Niyə ona əl tutmursan?*” cümləsini əyani-əməli şəkildə bir-birinin əlinin tutmaq kimi başa düşürlər. Belə xarakterli cümlələr nitq prosesinə daxil edilərkən onların yuxarı obrazlar sırası olduğunu və 6-7 yaşlı uşaqların təfəkkür formaları üçün xarakterik olmadığı nəzərə alınmalıdır.

Əlbəttə belə halda uşaqların psixi inkişafına səbəb ola biləcək təlim və psixi inkişaf prinsipi yada düşür. Biz bu prinsipi əsas tutaraq hesab edirik ki, bu yaşda uşaqların psixi inkişafı üçün onların müşahidə nəticəsində əldə etdiklərini daxilə keçirilməsi – interiorizasiyası üçün əşyaların və onlarla işin xüsusiyyətləri determinant rolunu oynaya bilər və bu nəzərə alınmalıdır. Uşaqların bu yaşda inkişafı onda baş verən dəyişmələr, dinamizm və hərəkətlərlə müşayət olunur ki, bunun da ən emosional ifadə forması uşağın düzgün qurulmuş nitq davranışdır.

Əyani-əməli və əyani-obrazlı təfəkkür formaları çoxmənalı olmayan hərəkətdən ibarətdir. Bu təfəkkür formaları uşaq şüurunun zənginləşməsi üçün bilik mənbələrinin hərəkətverici amidir və nə qədər təfəkkür formaları yaş xüsusiyyətlərindən asılı olaraq fəal olsa o qədər də uşağın aktiv hafizəsi zəngin olar.

Əyani-əməli və əyani-obrazlı təfəkkür formaları uşaq nitqinin yaxın inkişaf zonalarını stimullaşdırır və nitqin davranış aktı kimi zənginliyinə səbəb olur.

6-7 yaşlı uşaqların, onlara predmetləri bəlli olmayan və mücərrəd sözlərin anlanılması zamanı anlayışların yaranmasının məntiqi yolu – abstraktdan konkretə gedən əqli yolu pozulur və buna səbəb uşaqların aktiv hafizəsində əşya ilə bağlı nə hissi əlamətlər, nə də konkretin özü yoxdur.

Oxu prosesinin perseptiv və psixoloji həlqələrdən ibarət olduğunu nəzərə alsaq onda mücərrəd və uşaqlara predmeti bəlli olmayan şeylər haqqında şüurda aşağı sıra obrazlarının yoxluğundan danışa bilərik ki, bu da qrafemlərin qavranılması zamanı səhvlərlə müşayət olunan heca və söz birləşmələrinin oxunun psixoloji həlqəsindən ayrı düşməklə, birləşə bilməməklə şagird nitqində özünü biruzə verir.

Təfəkkür formalarının yaş xüsusiyyətlərinə uyğun fəallığı uşağın sonrakı psixi inkişafı üçün normal əsas yaradır.

Ədəbiyyat

1. Выготский Л.С. Собрание сочинений. Москва, «Педагогика», 1982, Том 2, 502 стр.
2. Лурия А.Р. Язык и сознания. Из-во МУ, 1979, 319 стр.
3. Петренко В.Ф. Основы психосемантики. Из-во «Эксмо», 2009, 480 стр.
4. Пиаже Ж. Генетический аспект языка и мышления. В кн.: Психолингвистика, Москва, Прогресс, 1984, стр.325-336.
5. Тихомиров О.К. Психология мышления. Издательства Московского университета, 1984, 269 стр.

Summary

The age properties of understanding

In the article the types of the cognition due to the effects of the understanding is analyzed. Besides, the properties of the mental activity of the children of 6-7 ages are taken into consideration.

Резюме

Возрастные особенности понимания

В статье речь идет о воздействии форм мышления на понимание слов, предложений. При этом имеется ввиду возвратные особенности учащихся 6-7 лет и их мыслительной деятельности.

*Rəyçi: psix.f.d. Ş.Babayeva
ADU-nun Psixologiya kafedrasının
17.10.2016-cı il tarixli iclasının
03 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 08.11.2016

Fidan Cəbraylova

E-mail: fjabrailova@yahoo.com

BSU

ŞİFAHİ NİTQ TƏLİMİNİN PSIXOLOJİ ƏSASLARI

Açar sözlər: xarici dil, şagird, metod, tədris etmək

Keywords: foreign language, student, method, teach

Ключевые слова: иностранный язык, метод, студент, преподавать

Xarici dil dərslərində təlim-tərbiyə, maarif, təhsil məsələlərini ayırmaq lazımdır. Təlim ilk növbədə xarici dilin nəzəri və praktik tədrisini müntəzəm mənimsəmək yolunun göstərilməsi, dərslərin keçirilməsi üçün münasib şəraitin yaradılmasından ibarətdir. Xarici dilin öyrənilməsi anlayışı dilin müxtəlif aspektlərinin araşdırılması, bu dildə səlissə danışmağı əhatə edir. İlk növbədə bu şagirdlərin oxumağı, yazmağı istənilən mətni tərcümə etməyi səlissə danışmağı nəzərdə tutur. Adətən xarici dil dərslərində əsas diqqət sözlərin və ifadələrin yadda saxlamaq qaydalarının sistemləşdirilməsinə yönəldilir. Müasir dövrün qabaqcıl alimləri şifahi nitqin tədrisini ümumtəhsil konsepsiyası çərçivəsində ünsiyyət vasitəsilə aparırlar. Xarici dilin öyrənilməsi məqsədinə müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən yanaşmaq olar. Şübhəsiz ki burada ekstrapsixoloji və ekstralinqvistik aspektləri xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Tədris metodikası dilçiliklə sıx əlaqədədir və bu gün də tədrisin əsas məqsədi dillərin öyrədilməsidir. İlk növbədə şagirdlər eşitdikləri mətnləri başa düşməli və lügətsiz tərcümə etməlidirlər. Biz yenədə psixoloji və linqvistik problemlərlə üzləşirik. Tədrisin ugurla başa çatması bilavasitə cəmiyyətin xarici dillərə tələbatından asılıdır. Lakin dilin mükəmməl mənimsənilməsi ilk növbədə psixoloji problemdir. Burada əsas məqsədlərdən biri də odur ki, tədris zamanı elə psixoloji üsullar, metodlardan istifadə olunmalıdır ki, şagirdlər dərslər zamanı maksimum məlumat qəbul edib yadda saxlaya bilsinlər.

Elə psixoloji fenomen var ki, insan psixikasının komponentlərini təsvir etmək onsuz çox çətindir. Bu hər yerdə insanın atributlarından biri olan nitqdır. Nitq duyğulardan başlayaraq şüurun və şəxsiyyətin çox mürəkkəb konstruksiyalarında iştirak edir. Nitqdən istifadə etmədən ünsiyyətə girmək qarşılıqlı təsirə məruz qalmaq, həmçinin insan və onun aid olduğu cəmiyyət mövcud deyil. Nitq –subyektiv fenomendir, psixoloji prosesdir.

İstər ana dilində, istərsə də xarici dilin tədrisi zamanı nitqin inkişafı prosesi eyni səviyyədə baş vermir, bu psixoloqların gəldiyi nəticədir. Dil materiya deyil, o bir prosesdir və bu proses zamanı nitqin inkişafında aşağıdakı psixoloji proseslər öz əksini tapır.

1) Nitq hərəkətverici olmalıdır.

Danışan şəxs öz fikrini qarşı tərəfə çatdırmağa çalışır, hər hansı informasiya barədə məlumat verir və ya həmin şəxsdən yeni informasiya alır. Məsələn: Təsəvvür edək ki, iki tələbə bir – biri ilə söhbət edir. Burada belə bir sual meydana çıxır:

onlar nə üçün söhbət edirlər? Bu zaman tələbələrdən biri digərinə müəyyən informasiya çatdırır, digəri isə onu dinləyir. Bu nitqin daxili hərəkətverici qüvvəsidir.

Xarici dilin tədrisi zamanı yaxşı olar ki, daha çox vacib hərəkətverici qüvvə olsun, hansı ki, şagirdləri bu şəkildə danışmaga vadar etsin. Belə hallarda şagirdlər yaxşı qiymət əldə etmək barədə düşünməməlidirlər. Çünki əgər şagirdlər yalnız qiymət əldə etmək üçün xarici dili öyrənsələr, demək bu dilin formalaşması onlarda birtərəfli olacaqdır, həm də qısa müddətli olacaqdır. Məhz belə halda onlar xarici dili öyrənən zaman qarşılıqlı digər məqsədləri də qoymalıdırlar. Onlar həmin dildə sərbəst fikirlərini ifadə etmək, səlissə danışmaq və hər hansı xarici dildə olan mətni düzgün oxumaq və danışmaq bacarığına malik olmalıdırlar. Sınıfda daha çox şagirdlər arasında şifahi nitqə üstünlük verilməlidir və bunun üçün də şagirdləri buna cəlb etməli, onlarda maraqlı oyatmaq lazımdır. Ancaq bir çox hallarda nitq xarici formada təzahür edir, məsələn: tələbələrin imtahan zamanı verdiyi cavablar.

2) Dərs prosesi elə qurulmalıdır ki, bu zaman şagirdlər çalışsınlar ki, bir-biri ilə daha çox ünsiyyətdə olsunlar, müəllimlə yox. Yəni müəllimə dərs prosesində STT metodikasını (student talking time) əsas rol oynamaq lazımdır. Digər tərəfdən isə dərslərin maraqlı olması da şagirdlərin diqqətini çəkən amillərdən biridir. Müəllimə köhnə dərsləri təkrar etdiyi zaman şagirdlərin bəlkə də çoxu heç müəllimə qulaq asmır. Çünki bu zaman yeni bir informasiya əldə etmirlər. Lakin əgər müəllimə yeni bir informasiya haqqında məlumat verərsə, onlara təzə maraqlı bir şey çatdırarsa, bu zaman şagirdlərin diqqəti istər-istəməz ona yönələcəkdir. Hər bir müəllimə çalışmalıdır ki, şagirdlərə daha çox onların şəxsi fikirlərini ifadə etməyə imkan yaratsın. Nitq həmişə dinləyiciyə ünvanlanmalıdır ki, dinləyici ilə daha çox ünsiyyət qurulsun. Nitq prosesində yalnız müəllimlər deyil, şagirdlər də iştirak etməlidir.

3) Danışmanın ifadə etdiyi nitq həmişə emosional və rəngarəng olmalıdır.

Bu zaman şagirdlərə öz fikirlərini, hisslərini intonasional şəkildə bildirməyi öyrətmək lazımdır. Bəzən jestlərdən, mimikadan istifadə etməklə də fikri çatdırmaq mümkündür. İntonasional nitqi inkişaf etdirmək üçün onlara sual şəklində cümlələr vermək olar: Nə üçün sən bu fənni daha çox sevirsen, izah edə bilərsən? Buradan gördüyümüz kimi cümlələr qalxan tonda verilmişdir, bu da intonasionalın bir növüdür.

4) Nitq həmişə situativ olmalıdır.

Baş verdiyi hər hansı şəraitdən asılı olmayaraq danışmaq qabiliyyətini inkişaf etdirən zaman daha çox real hadisələrə yaxın mövzular seçilməlidir, çünki bu cür metodlar şagirdləri danışmağa daha çox vadar edəcək. Onlar çalışsınlar ki, həyatda onların başına gələn hadisələri danışsınlar, bu barədə öz fikirlərini ifadə etsinlər.

Bu dörd psixoloji faktor nitqin inkişaf etdirilməsi zamanı nəzərə alınmalıdır.

Nitq fəaliyyətinin psixoloji xüsusiyyətləri barədə görkəmli xarici dil metodu Salistra belə fikir söyləmişdir: "Nitq növləri və formaları, nitq bacarıqları nitq üçün müəyyən materialla, müəyyən əməliyyatlardan təzahür edir. Həmin əməliyyatlar obyektiv məlumatlar kimi mövcuddur. Məsələn, fikrin şifahi ifadəsi nitq materialının bərpası və nitq vəziyyətinə müvafiq olaraq onun əlaqələndirilməsi olmadan mümkün deyil. Eləcə də fikrin malik olduğu nitq vahidlərinin tanıma-

dan və fikrin deyildiyi vəziyyətlə və məna ilə onları əlaqələndirmədən nitqin başa düşülməsi mümkün deyildir [3, s.75].

Məlumdur ki, xarici dilin öyrədilməsində şagirdlərin söz ehtiyatlarının olması, öyrəndikləri leksik, qrammatik və fonetik materialları yadda möhkəm saxlaması vacib şərtlərdən biridir. Verilən dil materiallarını şagirdlərin anlamaları və yadda saxlamaları üçün nə etməli, hansı psixi və liqivistik xüsusiyyətlər dəqiq araşdırılmalıdır. Bu suala cavab tapmaq və onu müəllimlərə çatdırmaq indi xarici dil tədrisinin vacib məsələlərindən biridir.

İngilis dilini şagirdlərə öyrətmək üçün şagirdin nəinki psixoloji xüsusiyyətləri, hətta onun fizioloji xüsusiyyətləri də nəzərə alınmalıdır. Bu zaman şagirdin təfəkkürünün necə inkişaf etməsi, onun yaddaşının möhkəmliyi və s. müəllimin diqqət mərkəzində olmalıdır.

Şagirdlərin xarici dili öyrənmələri məsələsi ilə istər xarici psixoloqlar, istərsə də bizim psixoloqlarımız neçə illərdir ki, tətqiqat işi aparırlar. Bu tətqiqatlardan bəzisi ilə bir qədər tanış olmaq olar. Alman psixoloqu F.Frankedən başlayaq. F.Franke praktik dili öyrətmək üçün dilin psixoloji və fizioloji xüsusiyyətlərini öyrətməyi tələb edirdi. O, deyirdi ki: hər bir milli dilin özünəməxsus xüsusiyyətləri var, onu şagirdə öyrətmədən praktik dili ona öyrətmək olmaz. Onun fikrindən aydın olur ki, şagird öz ana dilinin qayda –qanunlarını yaxşı mənimsəməsə, onu nitqdə düzgün işlətməyi dərk etməsə xarici dili öyrənə bilməz [1, s. 66].

Dilin öyrənilməsində şagirdin əqli inkişafını birinci yerə çəkən Olert dil ilə təfəkkür arasında vəhdət olmasını vacib hesab edirdi. Olert də nitq vərdişi yaranmasında psixoloji və fizioloji inkişafı öyrənməyi tələb edirdi. O, yazırdı ki, dil özünün mənşəyi etibarlı ilə psixologiya ilə sıx surətdə bağlıdır [6, s. 110].

Xarici dilin öyrədilməsinin əleyhinə olan A.Herlax yazırdı: Xarici dil şagirdin əqli inkişafının artmasına əsas vasitə ola bilməz. O, belə hesab edirdi ki, şagirdin ana dilində nitqinin inkişaf etməsi həm də təfəkkürünün inkişafı deməkdir. O, xarici dilin tədrisinin verbalizm, təfəkkürün inkişafına dəxli olmayan bir şey hesab edir və deyirdi ki, şagird xarici dili öyrənərkən əbəs yerə vaxt və əmək sərf edir [2, s.33-34].

Məşhur fransız psixoloqu İ.Eynşteyn də xarici dilin tədrisi barədə bir sıra fikirlər söyləmişdir. O demişdir ki, insan yalnız bir dildə danışmalı və yazmalıdır. Xarici dildə isə yalnız başqasının nitqini eşidib başa düşməlidir. Çoxdillik insana zərərdən başqa heç nə vermir. Xarici dili öyrədərkən elə etmək lazımdır ki, həmin zərər öz təsirini az hiss etdirsin, bunun üçün xarici dili bir başa ana dilinin əlaqəsi olmadan öyrətmək lazımdır.

Xarici dilin təliminin psixoloji cəhətdən nisbətən düzgün izah edən ingilis Peterson göstərir ki, xarici dildə olan sözü ana dili ilə müqayisəli vermək və yaxud həmin sözün verdiyi əşyanın şəklini şagirdlərə göstərmək lazımdır.

Xarici dillərin tədrisinin əhəmiyyəti haqqında rus pedoqoq və psixoloqlarının da qiymətli fikirləri olmuşdur. Rus psixoloqu İ.Sikorski 1900-cü ildə yazdığı “xarici dillərin tədrisi” adlı məqaləsində belə söyləmişdir: Dili öyrənərkən bir dil ilə o biri dil arasında ən azı 2-3 il vaxt vermək lazımdır. Burada həm də psixoloji ünsürlər də nəzərə alınmalıdır.

Rus psixoloqları (A.A.Lyubarskaya, T.B.Baranova, M.P.Alekseyev və başqaları) onu da qeyd edirlər ki, buna baxmayaraq hələ də orta məktəbi bitirən şagirdlərin bir çoxu hələ də xarici dildə danışa bilmir və danışanın nitqini başa düşə bilmirlər.

Uzun illərdən bəridir ki, məktəblərimizdə xarici dillər tədris olunur. Hələ psixoloq və fizioloqların, dilçilərin, metodist və pedoqoqların eksperimental işlərlə əldə etdikləri nəticələrdə deyilmir ki, xarici dili şagirdlərə necə öyrətmək lazımdır. Xarici dilin tədrisi isə çoxdandır ki, bu suala cavab gözləyir. Şagirdlər xarici dilin tədrisi zamanı müəyyən bilik, bacarıq və vərdişlər əldə edirlər, bu vərdişlərin əldə edilməsində xarici dilin tədrisi metodikası başqa elmlər kimi lazımi iş görmüşdür.

Ədəbiyyat

1. Красилникова В.С. Ситуативно-направленное обучение английского языка учащихся младших классов, Высшая школа, ИЯШ, N
2. Гюлнар Гусейнзаде – Обучение речевой коммуникации на иностранном языке, Баку -2001
3. Пассов Е.И. Стояновский А.М. Ситуация речевого общения как мет.категория N2, 1989, ИЯШ, N2, 1989, стр 18-22
4. Пассов Е.И, Ситуация, тема, социальный контакт, ИЯШ, N 1, 1975. стр 53-59
5. Матецкая Е.И, Учебно-речевые ситуации в обучении иностранным языкам, ИЯШ, 1974, N 6, стр 48-53
6. Щерба Л.В. Преподавание иностранных языков в школе, 1976 стр -176)

Summary

Psychological features of Oral speech

This article is about methods of teaching oral speech at schools Besides here is mentioned some modern methods of teaching and their benefits for students. This methods are also used nowadays at schools and universities and it also helps students to improve their speech.

Резюме

Психологические основы обучения устной речи

Эта статья про методы преподавания устной речи в школах. Кроме того, в статье упоминаются некоторые современные методы преподавания, а также говорится о пользе, которую они приносят студентам. Данный метод также полезен в наше время в школах и университетах тем, что помогает студентам улучшить свою речь верным путем.

*Rəyçi: dos. F.Kərimova
BSU-nun İngilis dilinin filologiyası kafedrasının
21.10.2016-cı il tarixli iclasının
03 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 08.11.2016

Gülbəniz Mehdiyeva

E-mail: gulbeniz57@mail.ru

BSU

ERKƏN ORTA ƏSR MƏNBƏLƏRİNDƏ TOPONİMLƏR

Açar sözlər: erkən orta əsrlər, tərcümə mənbələri, onomastik vahidlər, toponim, etimologiya

Keywords: early Middle Ages, translation sources, onomastic units, toponyms, etymology

Ключевые слова: ранние средние века, переводные источники, ономастическая единица, топоним, этимология

Toponimlər tarixin və dilin canlı sənədləridir. Elin, obanın tarixinin araşdırılmasında toponimlər əvəzəlməz mənbədir. Toponimlər vasitəsilə xalqın təşəkkülü, tarixi və soykökünü elmi şəkildə öyrənmək mümkündür. Xalqın tarixinə dair ən xırda cizgiləri belə özündə qoruyub saxlayan, zamanın sınağından çıxan toponimlər dilin ən qədim qatlarını mühafizə edib gələcək nəsələ çatdırır. Bu baxımdan da, onların tədqiqi dövrün ən vacib problemlərindən biridir. Bu günə qədər qədim türkmənşəli toponimlər istər tarixçilər, istərsə də dilçilər tərəfindən elmi şəkildə araşdırılmış və dəyərli tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Tanınmış tədqiqatçılardan A.Qurbanov, B.Budaqov, Z.Bünyadov, T.Əhmədov, Q.Qeybullayev, və başqaları qiymətli tədqiqat işləri aparmışlar. Bu əsərlər xüsusi elmi əhəmiyyət kəsb edir. Biz bu tədqiqatlara istinad edərək tarixin qədim yazılı abidələrindən biri hesab edilən Musa Kalankatuklunun “Alban tarixi” əsərində təqdim etdiyi toponimlərdən bir neçəsinin linqvistik təhlilini təqdim edirik.

Şalat – “Əyalətlərdən bütün bəzək əşyalarını yığıb Balaberdin Şalat kilsəsinə gətirdilər, sonra da kilsəni torpaqla örtüb təpə yaratdılar və özləri hər tərəfə dağılıb getdilər” [10, s.29]. “Babik püşk atdı və Qorun baxtına Hot kəndi Qazanın baxtına isə Şalat çıxdı” [10, s.31]

Mənbədə VII əsrdə Şağat (erməni əlifbasında “I” səsi “ğ” səsi ilə ifadə olunduğuna görə ermənicə səslənmədir) Albaniyanın xristian albanlarının yaşayış məntəqəsi kimi qeyd olunmuşdur. Şalat Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında, indiki Sisyan rayonunda kənd olmuşdur. “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə Şələt formasında qeyd edilmişdir [6,s.150].

Toponim türk dilində *şala* (ağac bildirir) sözünə qədim türk dilində cəmlilik bildirən *-t* şəkilçisinin əlavəsi ilə əmələ gəlmişdir [17, s.520-663] Qeyd etmək istəyirik ki, *şala* sözü sanskrit dilində də budaq şəklində olan ağac deməkdir. Azərbaycan dilində “qalın meşə” mənasında işlənən *şellux* sözü ilə şal, şala eyniköklü sözlərdir [13, s.27] Söz fitotoponimdir və quruluşca düzəlmədir. Kəndin adı dəyişdirilib Şağat qoyulmuşdur. Hot kəndi indi də Gorus rayonunda kənd adıdır. Şələt isə çox güman ki, Sisyan rayonundakı Şələk kəndidir [13, s.249].

Şikarkar – “Min nəfərə qədər əsir alıb, Böyük Aranın Şikarkar məntəqəsində möhkəmləndilər” [10, s.194].

Belə hesab edirlər ki, *sak* (*şaka*) etnoniminin adı Şikakar toponimində öz əksini tapmışdır. “Saklar qayası” sözü haqqında “Albaniya tarixi”nin III kitabının

20-ci fəslində qeyd edilir. Bu fikri ilk dəfə K.Patkanov irəli sürmüşdür. O qeyd etmişdir ki, *kar* ermənicə “daş” deməkdir və buna əsaslanaraq bu toponimi “Qırmızı qaya” kimi izah etmişdir [24, səh.309]. Lakin bu, o demək deyil ki, *Şikakar* erməni mənşəli toponimdir. Ə.Dəmirçizadənin yüksək mənasını anladan “qar” və T.Hacıyevin isə “lulu” morfemi haqqında yazdığı fikirlər üst-üstə düşdüyündən (yəni, sözlərin, morfemlərin təkrarı ilə cəmlilik, toplum və ya çoxaltma dərəcəsinə olan anlayışları bildirən sözlər) belə nəticəyə gələ bilirik ki, qar sözü (türk dillərində əlin yuxarı hissəsi) “yüksəklik” yaxud da “hündür” yer mənasında izah oluna bilər. Bu komponent Azərbaycanda yerləşən dağ adlarının tərkibində də özünü göstərir. Məsələn, Buzduxqar (Kəlbəcər r-nu; buzlu və qar); Babaqar Babakər (Borçalı) (Tovuz r-nu; baba, yəni müqəddəs və qar), Keçələkar (Kəlbəcər r-nu; keçəl və kar). Bu oronimlərdəki *qar* komponentinin erməni dilindəki *kar*, yəni “daş” sözü ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. *Şikar* sözü XX əsrin əvvəllərinə aid mənbədə *Şiqər* kimidir [24, s.295]. Ehtimal ki, *şakar* (yəni şak ərləri) adının təhrif olunmuş formasıdır. Qeyd edək ki, Azərbaycan və digər türk dillərində *qar* “uca” və “qoca” mənalarında da işlənir. Deməli, bu toponimin “yüksəklikdə yaşayan igid saklar” mənasında qəbul etsək, yanlışdır.

Ərkəzan – “Stepannosun cənazəsini Ərkəzan kəndinin sövməsinə gətirdilər, sonra da Tanahat vənginə apardılar” [10, s.192]

Ərkəzan kəndi İrəvan quberniyasının Şərur - Dərəlyəz qəzasında kənddir. 1918-ci ildə əhalisi qovulduqdan sonra dağılmışdır. 688-735-ci illərdə əlaqədar hadisələrdə Sünikdə (sonrakı Zəngəzurda) *Ərkəzan* kəndinin adı çəkilir. Ehtimal ki, mənşəcə Dərəlyəzdəki *Ərkəz* kəndinin adı ilə bağlıdır. Maraqlıdır ki, bu kənd həm də *Ərkələz* adlanmışdır ki, bu da *Ərk-Ələyəz*, yəni Ələyəzdəki *Ərk* mənasındadır. Ərk fars dilində “qala” deməkdir [25, s.256]. “Qədim türk lüğəti”ndə *ərk/erk* morfemi “güc, qüvvə” mənasında verilmişdir. Sözün ikinci komponenti isə *əzan/asan* sanskrit dilində “qüdrətli taxt-tac, padşahlıq etmək” mənasında başa düşülür [18, s.59]. Düşünürük, bu toponimi “yüksək mənəbə malik olmaq, qüdrətli padşahlıq, taxt-taca malik olmaq” kimi qəbul etsək, yanlışdır. Təbii ki, sözün birinci komponenti olan *qala* sözündəki hündürlük keyfiyyəti, “yüksək mənəbə malik olmaq”, “qüdrətli padşahlıq” birləşmələri ilə uyğunlaşır.

Kinkivar – “İmperator Cavanşirin gəlməsindən xəbər tutaraq şəxsən onu qarşılamak üçün Kinkivar kəndinə gedir, onu salamlayır, əmr edir ki, o, arvadının ölümünə görə geydiyi matəm libasını çıxarıb, çar paltarlarını geysin” [10, s.128]

Mənbənin “Qeydlər və şərhlər” bölməsində kənd haqqında belə yazılıb: “Orta əsr Azərbaycanın cənubunda bir kənd”dir. Toponimlərin tərkibində olan “kin (q)” (tərkibində sağır nun “nq” ilə birlikdə) kəlməsi türk sözü olan *kinq* ilə (“geniş” “böyük”) əlaqədardır. [22, II, s.46]. “Qədim türk lüğəti”ndə *kinki* “axırıncı” deməkdir [17, s.308]. *Var/ver* komponentinə “Qədim türk lüğəti”ndə *vərən/verən* morfeminin tərkibində rast gəlik və coğrafi ad kimi verilmişdir. Deməli, *Kinkivar* toponiminin I komponenti olan *kinki* “axırıncı” mənasındadır. Toponimin II komponenti isə *var* morfemidir. Feil omofonu olan *var* morfemi *or* morfemindən törəmiş və qədim abidələrin dilində qorunub saxlanmışdır. “Azərbaycan dilində isə “var” yurd yeri deməkdir...” [25, s.169]. Deməli, toponim “geniş, böyük yurd yeri” mənasındadır.

Çola – “Dərbənd yaxınlığında olan Çola” [10, s.41].

“Uxtanesdə Çola Dərbənddir”. Çola (Çoqa) Rubas çayının və Bilicinin yanında olan Torpaqqala adlanan xarabalığın yerində idi. “Ço-qa yaxud Jola hərfən at yeri, yaxud atlı adamların, yaxud hunların yaşadığı yer deməkdir. Hazırda yerli şivələrdə ata çə və yaxud çu” deyilir [23, s.36]. *Çol/Çul* toponimi qədim türk mənşəli *cul* tayfasının adındandır və indi də Azərbaycanda Çullu adlı kəndlərimiz var.

Mənbədə Çola keçidi toponiminə rast gəlirik: “Bundan sonra şahın sarayına xəbər çatdı ki, saysız-hesabsız xəzər qoşunları Çola keçidini aşaraq bizim ölkəyə daxil olublar”. “Qeydlər və şərhlər” bölməsində verilən məlumata görə Çola keçidi Dərbənd keçididir [18, s.211].

Çola qapısı və Çola darvazası – “Onlar qəflətən Çola qapısından keçir və şəhərin keşikçiləri və İran şahının keçidin ətrafına yerləşdirdiyi başqa qoşunlara əhəmiyyət vermədən qartallar kimi başı aşağı hücum edərək Kür çayı tərəfə yönəldilər” [10, s.96]. “Onlar bir neçə gündən sonra Dərbənd yaxınlığında olan Çola darvazasına çatdılar” [10, s.155]. Hər iki nümunədən bəlli olur ki, Çola darvazası, yaxud qapısı Çola şəhərini qoruyan qala divarlarına bərkidilmiş (adından məlum olduğu kimi) möhkəm qapılardır.

Böyük Kolmank – “Onda Böyük Kolmank vilayətinin yepiskopu Samuil filosof adlanan keşiş İsmayilla əlbir olaraq özbaşına öz yepiskopluğunu ona verdi, özü isə təyin etdiyi yepiskop tərəfindən katalikosluğa təyin edildi” [10, s.199].

Maraqlı budur ki, mənbədəki *Mets - Kolmank* toponiminin birinci hissəsi, yəni *mets* sözü ermənicə böyük deməkdir. Qədim erməni dilində bu ad “Böyük kolmanlar kimi” tərcümə edilir. Toponimdəki *mets* “böyük” sözü göstərir ki, yaxından haradasa kiçik komanlar kəndi də mövcud olmuşdur. Lakin o kiçikliyinə görə mənbədə göstərilməmişdir. Bu toponim Böyük - Kolmank da adlana bilər.

Kol/kul qədim tayfa adı ilə bağlı sözdür. Konstantin Baqranarodni (X əsr) sadaladığı *kuloba* tayfası (təhrif olunmuş *kulbey* şəklində bizə çatmışdır). Bu söz *kul* kökündən və *pey* cəm şəkilçisindən ibarətdir [16, s.109]. Yəni, *kulpey* “kullar” deməkdir.-b, -be, -me, -hhi cəm şəkilçiləridir [11, s. 201]. Lakin *kul/kol* tayfası qədim bulqar tayfalarının arasında olmuşdur. Beləliklə, Albaniyada və Ermənistanda olan qədim toponimlərdə *Kol, Kolman, Kolt, Koltene* və başqaları türk mənşəli *kol* tayfası ilə əlaqəlidir, -*man* şəkilçisinə gəldikdə isə qədim türk etnonimlərində geniş yayılmışdır. Məsələn, *karaman, koman, (kuman), nayman, türkeən, çalman, şadman* və s. [18, səh.110]. “Qədim türk lüğəti”ndə bu morfemə *köl* fonetik tərkibdə və bir neçə mənada rastlaşdıq: I 1) göl; II 1) uyğur xanlarına verilən titül yəni fəxri ad – “köl bilqə xan”; 2) “köl irkin” karluklarda fəxri ad. Sözün II komponenti olan “man” sözü ümumtürk mənşəli və çoxmənalı morfemlərdəndir. Bu morfemin semantikasını da bir-birindən fərqli şəkildə izah olunur [9, s. 119]. Mahmud Kaşğarlının “Divan”ında *man* komponentli üç toponimə rast gəlirik: Mankışlaq, Manküz, Mankənt. Lüğətin I cildində Mankışlağın oğuz ölkəsində bir yer adı olduğu göstərilir. “Divan”ın III cildində “*man*” sözü *kışlaq* sözündən ayrı yazılmış və həmin adın da oğuz ölkəsində bir yer adı olduğu qeyd olunmuşdur. “Divan”da *man* sözünün ayrıca mənası da göstərilmişdir: *man* yaşlıq koy - dörd yaşını keçən qoyun. Mankışlağ: - menk “etnonim” + qışlağ = Mankışlağ – “Menklərin yurdu, kəndi”. Bu etimologiya A.Semyonova aiddir. [9, s. 215]

V.Nikonov onun yozumunu uğurlu etimologiya sayıb [2, s. 167]

Mənbədə bu toponimə 15-ci səhifədə Tir, 77, 25, 65, 56, 197-ci səhifələrdə isə Tsri formasında rast gəlirik. Tir və ya Tsri sözlərində çox güman ki, proteza hadisəsi baş vermişdir. Tsri sözündə isə /ts/ hərf birləşməsi kiril əlifbasının *ü* səsini verir. Daha doğrusu, bu, erməni deyilişi ola bilər. “Tir - Lubnanın cənubunda şəhərdir. Digər adı Surdur”. “Tsri adlanan şəhərdə çoxlu əlamətdar hadisə və möcüzələr baş vermişdir” [10, s. 65]. “Tsri şəhərində iranlı Arkesin əli ilə şəhid olanların cəsədləri basdırılan haku məntəqəsində yerli kilsənin keşişinin yuxusuna nurani sifətli və vüqarlı kişi və onunla birlikdə gözəl simalı bir gənc oğlan gəlib dedilər” [10, s. 56]. “Bunların hamısı Qarabağın (Arsaxın) vilayətləri idi [10, s. 232]”. Zəngilan rayonuna Oxçu çayının Araz çayına töküldüyü yerdə Tiri qalası vardır. XIX əsrdə isə burada Diri adlanan kənd var idi [16, s. 76]. “Dini ədəbiyyatın alban dilinə tərcüməsi ilk dəfə Suriya dilindən olmuşdur. Çünki Albaniyaya xristianlıq məhz Suriyadan I-II əsrlərdə keçmişdir. “Dairə” sözü suriya dilindən keçən və “monastr”, “məscid” mənasını verən sözdür və bu da bəzi VII-X əsr alban toponimlərində öz əksini tapmışdır. Məsələn, Daranak - Suriya sözü olan “Dairə” sözündən və İran mənşəli “nak” şəkilçisindən ibarətdir. Fonetik təhriflər nəticəsində “dairə”, “deyr” sözlərinə əsaslanaraq yaranan *Tri*, *Tiri* və hazırdakı *Diri* “Deyri”dən əmələ gəlmişdir [16, s.77]

Çlax – “Biz Arsaxın bir düzənliyində olan çayın sahilinə, sövməə olan Çlax adlı yerə gələndə, bizim gəlməyimiz barədə xəbər çox tez yayıldı və ətraf yerlərin sakinləri yığışib böyük dəstələrlə keşişlərlə və əyanlarla birlikdə buraya toplaşdılar” [10, s.142].

Bu toponim Azərbaycan sözü olan *çaylaq* sözündən götürülmüşdür. Söz *çay* morfemindən və *laq* şəklisindən ibarətdir. *Çlax* toponimi indi də Azərbaycan dilindəki *çaylaq* “çay vadisi” sözünün fonetik şəklidir [12, s.129].

Kalankatuk – “Böyük Kalankatuk kəndi Tərtər çayının yanında idi” [10, s.181] “...Uti vilayətinin Kalanaytuk kəndinə köçən Rustame Varazköyan...” [10, s. 181] Bu sözdə *kat* “kənd” (orta əsrlərin toponimləri məsələn, Kalankat, Karnakat, Şaqat, Tarnakat və s.) *kalanisə* “böyük” deməkdir. Yəni *Kalankat* toponimi “Böyük kənd” mənasını verir [15, s.100].

Ümumiyyətlə, əsər boyu toponim təhrif olunmuş variantlarda göstərilir. Məsələn, əsərdə Kalankat, Kalankaytuk, Kalankatuk, Qalakət müxtəlifliyinə dəfələrlə rast gəlirik. Fikrimizcə, sadaladığımız oykonimlər içində *Kalankat* forması daha münasibdir. Kalankatuk sözünün daha geniş təhlilini edək.

Şahin Əhmədov “Kolanı tayfasının mənşəyi” adlı məqaləsində Kolanı sözünün təhlilini vermiş və maraqlı fikirlər irəli sürmüşdür [4, s.1]

Tarixi mənbələrdə adın bu qədər dəyişməsinə səbəb ilk səsin “o” səsindən öncə gəlməsinə baxmayaraq “ke” səsi ilə ifadə olunması və bunun həmin mənbələrin yazıldığı bir çox dillərə uyğunlaşmaması idi. Özbəkistan, Türkmənistan və Qazaxıstan ərazilərində Kolanı tayfası ilə bağlı olan Kulan, Kulanbel, Kulan çayı, Golan, Kolan, Gulan, Gulançı, Gulancı, Gulanbay, Kulan - Qıpçaq yer və tayfa adları, Qazaxıstanda Kulan şəhəri olmuşdur. Kolanı tayfasının Azərbaycana gəlmə olması barədə heç bir dəqiq fakt yoxdur. Kolanı adının izahına gəldikdə isə fikrimizcə, *Kol*, *Kül*, *Gül* sözləri qədim türklərdə “böyük” mənasında işlənmiş

(məsələn, Kül Təgin-Gül Tigin, Kol Erki) toplum anlamında isə “çoxluq, böyük, el” mənalarını ifadə edir. Yəni *kul, kol* tayfa adı olaraq işlənmiş, *-an* şəkilçisini isə “yaşayış yeri” mənasında izah etmək daha düzgündür. Köçdükləri yeni yerlərdə “Kol, Kul tayfasının yaşadığı yer” mənasında işlənən “Kolan, Kulan” toponiminə mənsubiyyət bildirən “lı” şəkilçisi də əlavə olunaraq bu yerə aid olan tayfa xarakterizə edilmişdir. Düşünürük ki, adın əsl *Kolanlı* olmuş, dildə *Kolannı* kimi də işlənmiş, sonradan yazıya köçürüldükdə n səslərindən biri *Kolanı* yazılmışdır. Azərbaycan ərazisində bu tayfanın adı ilə bağlı bir çox toponimlər mövcud olmuşdur. Şahbuz, Salyan, Siyəzən, Hacıqabul, Yevlax və Ağdam rayonlarında Kolanı kənd adları, Gəncə bölgəsində Kolandağ və Kolondağ, Şamaxı və Qobustan rayonlarında Ləngəbiz silsiləsində Kolanı yaylağı, Dağ Kolanı kəndi, Duzan dağda Kolanı qəbiristanlığı, Kolanı Taxta yaylağı, Dübrar dağ sistemində Kolanı zirvəsi, Şirvan düzündə Kolanı qəbiristanlığı, Kolanı palçıq vulkanı, Kolanı Camal yaylağı, Kolanı axtarma, Pirsaatçayın sol sahilində Kolanı yeri, Şahbuz rayonunun ərazisində Kolanı yeri və Kolanı kahası, Culfa rayonu ərazisində Kolanısu çay qolu və Kolanı yer adı, Babək rayonu ərazisində Kolanı kəndi, Göyçə və Tərtər arasında tarixi Kolanı məskəni, Tərtər rayonunun Bildirçinli kəndi ərazisində Kolanı yeri, Ağkənd ərazisində Kolanı yatağı, Qərbi Azərbaycan bölgəsində Xaraba Kolanı, Kolanı Aralıq, Kolanı Qışlaq, Kolanı Qırılan, Kolanlı və başqaları bu gün də işlənərkən və ya mənbələrdə qeyd olunmaqdadır: Bu tayfanın türkmənşəli olmasını sübut edən dəlillər bu tayfanın yaşadığı bütün bölgələrdə Azərbaycan dilin danışması, Azərbaycan dilində olan tarixi toponim və tayfa adları şəxs adları, tarixi türk tayfaları yurdları kimi tanınmış yerləşmə yerləri, adət-ənənələri, sifət quruluşu, tarixi mənbələr, müasir tarixi tədqiqatçıların araşdırmalarının nəticələri və digərləridir [22, s.198] Məlumdur ki, Musa Xorenlinin yazdığına görə, Alban çarı Cavanşir Artəşesin qızı Sateniklə evlənən zaman atası qızının adına, yaxud da əvəzinə *kalım*, yəni “başlıq” istəmişdi. Qız əvəzinə *kalım, başlıq* alınması qədim türk adətidir. Erməni dilində “başlıq” sözünü ifadə etmək üçün söz yoxdur, deməli, onlarda bu adət də olmamışdır. Qeyd edək ki, XIX əsr Ərməniyədəki ermənilərin toy adətlərində qeyd olunmuş *sütqağan* sözü Azərbaycan dilində *süd (südpulu)* və *qalan (kalım* sözünün qədim forması “*kalan*”dır, lakin ermənicə “l” səsi “ğ” səsilə ifadə olunduğuna görə, “qağan” formasına düşmüşdür) sözlərindən ibarətdir.

Vehkert – “O, Vehkert kəndindən olub, havarilərə xas olan zəkaya malik idi” [10, s.64].

Toponimin tərkibindəki kert morfemi “Qədim türk lüğəti”ndə “nişangah” [17, s. 301] mənasındadır. XVIII əsrin əvvəllərindən məlumdur [23, s.366]. Əsl *Kürdəli*” [16, s.290]. Deməli, kerd/t morfemini / *kürd* etnonimi kimi də qəbul edə bilərik. Veh morfemi “Qədim türk lüğəti”ndə Vahman antroponiminin tərkibində aydın görünür. Xüsusi ismin birinci hecasında olan a/e əvəzlənməsini qeyd edilib: ilk yazılı mənbə (orta fars dilində) (Man III 15/19) [17, s.632]. Deməli, toponimin tərkibində kürd etnoniminin olması bu oykonimə etnotoponim deməyə əsas verir.

Qoroz – “Onlar Qoroz qalasında on iki ay ərzində yuxarı Vaykunik, Bercor, Sisakan, Haband, Amaras, Bozqank, Mehank və Tsiri vilayətlərini əllərində saxladılar” [10, s. 195]

Bəzi mənbələrdə İrəvan quberniyasının Şərur-Dərəlyaz qəzasında kənd olduğu göstərilmişdir [16, səh. 427] Albaniya və ona bitişik bölgələrdə, o sıradan indiki Ermənistan ərazisində yaşamış qədim türk mənşəli Qorus (Gorus) tayfasının adı mənşəni əks etdirir. Azərbaycanda indiki Dəvəçi rayonunun ərazisi erkən orta əsrlərdə bu elin adı ilə Xursan adlanırdı. Ona görə indiki Çıraqqalanın yerləşdiyi qaya da “Xurus qayası” adı ilə məlumdur. Həmin tayfa şimali-şərqi Azərbaycanda III əsrdə yaşayırdı. Bu tayfanın adı ilə bağlı digər toponim “Albaniya tarixi”ndə Qoroz (ermənicə yazılışında) qalası kimi çəkilir (“Albaniya tarixi”, III kitab, 16-cı fəsil) ki, bu da orta əsrlərdəki Gorus kəndi və mahalıdır. Bundan başqa, bu etnonim Naxçıvanda Xurs, Qarabağda Xorus (Xoruz), Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında Qoros-Xaraba, Kutaisi qəzasında Xorosdaq, Stavrapol quberniyasında Geros və indiki Qroznı toponimlərində qalmışdır [25, s. 213] Göründüyü kimi, bu tayfanın adı mənbələrdə Xurs, Xoros, Qoros formalarındadır. Fikrimizcə, etnonimin ilkin forması Qorosdur. Güman ki, etnotoponim *Qor* komponentindən və Altay dilləri ailəsində cəm bildirən *s* şəkilçisindən (ikinci “o” səsi birləşdirici rola malikdir) ibarət olub, Qorlar mənasını verir [8, səh. 104] və ən qədim toponimlər sırasına daxildir. Maraqlıdır ki, mənbədə Qor antroponimi də təsadüf edilir. “Babik püşk atdı və Qorun baxtına Hot kəndi, Qazanın baxtına Şalat kəndi düşdü” [10, s. 31]

Bercor – “Baylakanlılar Bercor vilayətinin və Ureas, Kərnəkəş, Həkkəri və Tapat kəndlərinin əhalisini qılınc və nizələrdən keçirmişlər” [10, s. 195].

Ureas, Həkkəri, Kərnəkəş toponimləri haqqında elmi ədəbiyyatda heç bir məlumat verilməmişdir. Bu toponimlər haqqında müəyyən qədər məlumat toplamağa çalışmışıq. “Qədim gürcü mənbəsinə görə, Qafqaz xalqlarının ulu babası Tarqamos Kürdən cənubda, Berduc çayından Arazın Kürlə qovuşmasına qədər olan torpaqları Bardosa (albanlar nəzərdə tutulur - Q.Q) vermişdi [12]. Bu ərazi albanlara məxsus olduğundan Berduc çayının adını türkcə izah etmək mümkündür. Bercor toponimini erməni dilində təhrif olunmuş variantı Berdadzordu. Q.Qeybullayev erməni dilindəki “dzor” sözünü – “cur”, yəni çay mənasında tərcümə edir [12, s. 142]. Halbuki, “dzor” sözü erməni dilində “dərə” deməkdir. Məsələn, Vayos Dzor yəni Vayvay dərəsi və s. Qeyd edək ki “...xəzər, bulqar, avar, apar, bar, salor, kəbər, qacar, kəngər və s. kimi -ar, -ər, -ir, -ur, -or komponentli etnonimlər də diqqəti cəlb edir. Bir sıra tədqiqatçıların fikrincə, göstərilən etnonimlər türk dillərində “adam, ər, kişi” mənasında işlənmiş *ar, ər, ir* sözünün yardımı ilə yaranmışlar” [23, səh.157]. “Qədim türk lüğəti”ndə *ber* sözünün hərfi və məcazi mənası “ənam vermək, təqdim etmək”, *cur* sözü isə “xüsusi ad”, “ləqəb” kimi izah edilir [18, səh. 95]. Deməli, sözün kökündə “təqdim etmək”, “ənam vermək” kimi mənalar durur. Məlumdur ki, ənamı yüksək vəzifəli şəxslər, bəyzadələr verə bilər, eyni zamanda təqdim etmə mərasimi də yüksək vəzifəli şəxslərə aid olur. Nəticədə *Bercor* sözünün mənası padşahların igidlərə, sərkərdələrə ənam verdiyi yer mənasında başa düşülə bilər.

Təhlillərdən bir daha aydın oldu ki, Musa Kalankatuklunun “Alban tarixi” əsəri çox zəngin toponimik sahəyə malikdir. Bu toponimlərin ən azı yarısı türk-mənşəlidir və bunu mənbədəki toponimlərin tərkibində qorunub qalmış, bu günə qədər gəlib çatan topo formantlar, morfemlər açıq-aydın sübut edir.

Ədəbiyyat

1. Budaqov B. Y. Qeybullayev Q.Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti, "Oğuz Eli" nəşriyyatı, Bakı, 1998, 448 səh.
2. Cahangir Zeynalıoğlu. Müxtəsər Azərbaycan tarixi, Dövlət Kitab Palatası, 1992, 141 s.
3. Cahid İsmayıloğlu. XI yüzilliyin tarixi onomastik leksikası. Bakı, Elm, 2008, 231 səh.
4. Əhmədov Ş.B. Kolanı tayfasının mənşəyi. [strateq.az /arashdirma/201/ kolani-tayfasinin-mensayi.html](http://strateq.az/arashdirma/201/kolani-tayfasinin-mensayi.html)
5. Əhmədov T.M Azərbaycan toponimiyasının əsasları. Bakı, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1997, 312 səh.
6. Hacıyev T. Vəliyev K.N. Azərbaycan dili tarixi oçerklər və materiallar. Maarif nəşriyyatı, Bakı, 1983, 186 səh.
7. Xaqani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1987, 317 səh.
8. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü, Bakı, 1991
9. Mahmud Kaşğari. Divanü İlüğəti- it türk. Çevirəni besim Atalay, Cilt II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1985, 366 səh.
10. Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi. Müqəddimə, tərcümə, qeyd və şərhlər Z. Bünyadovundur – Bakı: - "Elm"- 1993, 269 səh.
11. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi, Təhsil, Bakı, 2003, 400 səh.
12. Qeybullayev Q. Qarabağ etnik və siyasi tarixinə dair. Bakı: Elm, 1990, 248 səh.
13. Yüzbaşov R. Azərbaycan coğrafiya terminləri, (tədqiqələr). Bakı, "Elm", 1966
14. Vorosil Q. "Azərbaycan-gürcü dil əlaqələri haqqında məqaləsindən " "Советская Тюркология" 1980, № 4, 128 səh.

Rus dilində

15. Аракел Даврижеци. Книга историй. Москва, 1973, 624 стр.
16. Гейбуллаев Г.К. Етногенезу Азербайджанцев (историко- этнографическое исследование), т.1- Баку: Элм,1991, 552 стр.
17. Древнетюркский словарь. Издательство "Наука" Ленинградское отделение, Ленинград, 1969 675 стр.
18. Древнетюркский словарь. Академия наук СССР 1969. Редакторы: В.М. Надеяев, Д.М. Насилов, Э.Р. Тенишев, А.М. Щербак. 483 стр.
19. Еремеев Д.Е. К семантике тюркской этнонимии. Этнонимы. Москва, Наука, 1970, 136 стр.
20. Капанян Г.А. Историко-лингвистические работы. К начальной истории армян. Древняя и Малая Азия. Ереван, 1956, стр. 150
21. Крупнов Евгений Игнатьевич – Древнейшая культура Кавказа и кавказская этническая общность, "Советская Археология", 1964, No1,367 стр.
22. Савина В.И. Словарь географических терминов и других слов, формирующих топонимов Ирана.151
23. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. том 1, Москва,1974
24. Хронологическая история, составленная отцом Мхитаром Вардапетом Айриванским. Перев. с древнеарм. Патканова К.-ТВОРАО, ч. XIV- СПб, 1869, стр. 309-418
25. Узбекско-Русский словарь. (под редакцией С.Ф.Акабиров, З.М. Магруфова, А.Т. Ходжаханова ГИИНС, Москва-1959. 830 стр.

Summary**Place names in the early medieval sources**

The article, based on the monument of ancient literature "History of Albania" Moses Kalankatuyskiy. It is mainly devoted to research and toponymic ancient Turkic toponyms description of their structural and word-formation type, inscribed in the

monument writing 10 centuries. Consider the basic methods of primary and secondary education of the historical place name, testifying to the variety of typical combinations of bases and formants.

Резюме

Топонимы в ранних средневековых источниках

Статья, основанная на памятнике древней письменности «История Албании» Моисея Каланкатуйского. Оно представляет собой по преимуществу топонимическое исследование и посвящена древнетюркским топонимом, описанию их структурно-словообразовательных типов, зафиксированных в памятнике письменности X вв. Рассмотрены основные способы первичного и вторичного исторического топоним образования, свидетельствующих о многообразии комбинаций типовых основ и формантов.

*Рəyçi: fil.f.d. D.Əliyeva
BSU-nun Türkologiya kafedrasının
12.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 07.11.2016

Könül Haqverdiyeva

E-mail: sevinc224@rambler.ru

ADU

M.F.AXUNDOVUN “HEKAYƏTİ - MOLLA İBRAHİMXƏLİL KİMYAGƏR” KOMEDİYASINDA ŞƏXSİYYƏTİN ƏQLİ KEYFİYYƏTLƏRİNİN SOSIAL-PSIXOLOJİ KEYFİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: kütlə psixologiyası, lider, menecment, psixika, milli şüur, iradə, təlqin

Keywords: mass psychology, a leader, management, psyche, national identity, volition, inspiration

Ключевые слова: психология масс, лидер, менеджмент, психика, национальное самосознание, воля, внушение

Hadisələrin baş verdiyi dörd məclislərdən biri Nuxada, digər üçü Xaçmazda təsvir olunur. Birinci məclis onunla başlayır ki, Nuxada zərgər Hacı Kərim misı gümüşə çevirən xaçmazlı Şeyx Salahın gəlişi ilə əlaqədar şəhərin sayılıb-seçilən adamlarını evinə dəvət etmişdir. Tamahlanan adamlar sərvət meylinin qıcıqlandırıcı təsirindən kütlə halına gəlirlər. “Kütlə halına gəlmək üçün bəzi qıcıqlandırıcı təsirlər lazımdır ...Kütləni formalaşdıran fərdlərin kimliyindən asılı olmayaraq yaşayış tərzləri, vəzifələri, xarakterləri fərqli ola bilər. Ancaq kütlə içərisində bunun elə də böyük əhəmiyyəti olmur. Belə demək mümkündür ki, onlar bərabərləşirlər, çünki zəkaları fərqli olan insanlar bir çox halda eyni istəklərə, duyğulara sahib olurlar. Fərdi xüsusiyyətlərin itib ortağ xüsusiyyətlərin əmələ gəlməsindən ki, kütlələr yüksək zəka tələb olunan işləri bacarmırlar. Bu faktoru kütlələrə xitab edən liderlər nəzərə almalıdırlar” [5].

Bu kütlədə həkim Ağa Zaman, Molla Salman, tacir Məşədi Cabbar və mülkədar Səfər bəy kimi fərqli vəzifə sahibləri olmalarına baxmayaraq, onlarda kollektiv şüur formalaşır. Yaranan bu bərabərlik nəticəsində yüksək zəka artıq arxa planda qalır, çünki zəkaları fərqli olan insanlar eyni istəyə - asan yolla qısa müddətə varlanmaq kimi duyğuya sahib olurlar.

Lakin bu məclisdə daha bir şəxs – şair Hacı Nuru da vardır ki, o, burada dəvətsiz iştirak edir. Mənəvi keyfiyyətlərə malik olan, şair, milli tarixini yaxşı bildiyindən, kütləni gözləyən fırlıdaqdan onları agah etməyə can atır. Lakin onun seçdiyi psixoloji yanaşma buna imkan vermir. Güclü siyarət altında fikirlərə, hisslərə şüuraltı ilə hərəkət edən mənlik hakimdir. Şüurlu mənliyin itdiyi bir zamanda bu insanlar üçün onlara axtardıqları xeyrə doğru yol olan Hacı Nurunun “...hər kəsin öz sənəti özünə iksirdir və xoş güzəranlığına baidir” [1, s.33] fikri heç bir anlam daşımır. Lider kimi çıxış edən Hacı Nurunun ikinci bir səhvi, kütləyə qarşı haqlı iddihamlarla təsir göstərmək cəhdidir. Psixoloji yanaşmada qəbul olunur ki, fikrini çatdırmaq və nəyəsə nail olmağın ən yaxşı yolu əvvəl müsbətlərdən başlayıb mənfilərə doğru yönəlməkdir. Hacı Nuru isə, əksinə, ona yönələn diqqətə, verilən suallara təhqirlə cavab verir: “...Zəmani ki, mənəm bəxtimdən həmişəhərlilərim də ki, sizsiniz, nə kamal var, nə ağıl var, nə beyin var; bu surətdə mənəm hünərimdən nə fayda hasil olacaq, mənəm şerim nəyə məsrəfdir” [1, s.34]. Təsir əks təsirə bərabər olduğundan, kütlə ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, şüursuzluq

həddindədir, kəskin sözlərin əsl mahiyyətini, xeyirli tərəfini anlamayıb, təhqir kimi qəbul edərək, şair Hacı Nurunu məclisdən uşaqlaşdırırlar.

Kütləyə təsir edən amillərdən biri xəyallardır. "Xəyallar: kütlələr fantaziya həvaskarıdır və onlar bu xəyalın arxasınca instinktiv olaraq hərəkət edirlər. Çox vaxt onları bu xəyaldan ayıraraq, onlara gerçəyi göstərən insan onların qurbanı olur və kütlə tərəfindən məhvə məhkumdur" [5].

Liderliyə verilən tələblərdən biri - söylədiyi fikirlər arasında əlaqə, bağlılıq yaratma bacarığıdır. Menecmentin (idarəetmənin) əsas funksiyalarına daxil olan, "menecmentin proqramlı rəhbərlik funksiyasıdır ki, bu da əvvəla, məqsədə çatmaq üçün adamların istiqamətləndirilməsini və ikincisi, işi hansı şəkildə qurmaq lazım olduğunu, əməli şəkildə, "nümayiş etdirməsini" nəzərdə tutur" [2, s. 22].

Şair Hacı Nuru isə, belə bir məclisdə nə iksir barəsində söylədiyi fikirləri və nə də ki, nəzmə çəkdiyi altmış il əvvəldə baş vermiş ləzgilərin Nuxanı işğalını tarixçəsinin mahiyyətini düzgün əsaslandırma bilmir. Nəfsə qul olan, mənliliyini qurban vermiş olur. "Küləllər çox saylı faktları sevməzlər. Onlara bir, amma güclü faktı xatırladı, sonra isə onları hərəkətə gətirə biləcək güclü ifadələr seçin. Bundan sonra onlara istədiyinizi etdirə bilərsiniz...Kütlə içərisindəki fərd özünü həddən artıq güclü hiss edir. Çoxluq ona hər şeyi edə bilmək hissini aşılıyır" [5].

Freyd insanın psixikasını 3 hissəyə ayırmışdır. Psixikamızın bu quruluşda ən üstün və ən mühüm hissəsi Freyd tərəfindən "O" adlandırılan şüursuzluq hissəsidir [3, s.4].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, "Kütlə içərisindəki fərddə aşağıdakı dəyişikliklərin baş verməsi mümkündür: 1.Şüurlu mənliliyin itməsi; 2.Şüuraltı ilə hərəkət edən mənliliyin hakimiyyəti; 3.Fikirlərin, hissələrin sirayət yolu ilə yönləndirilməsi; 4.Təlqin edilən fikirlərin tətbiqinə həmin anda hazır olmaq" [5].

Millətin düşünən beyin simvolu olan, onun ziyalıları kimi şair Hacı Nuru liderlik mövqeyində qrup qarşısında çıxış etmək istəsə də, onun cəhdinin boş çıxmasına səbəb siyasətsizliyi, bunun kökündə isə, ünsiyyət prosesinin düzgün qurulmaması, kütlə psixologiyasına bələdsizlik durur. Digər tərəfdən, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, şair Hacı Nuru xarizmatik şəxsi keyfiyyətlərə malik olmaması səbəbindən liderə çevrilə bilmir. İradə zəifliyi, transakt lideri, məsuliyyətdən imtinaya, qərardan yayınmağa vadar edir. M.F.Axundov da əsərləri ilə bunu deyirdi ki, firəvanlıq, düşməyə qalib gəlib azadlıq əldə etmək üçün, nə rəhbərləri, nə də ki, ictimai-iqtisadi formasıya dəyişməklə deyil, beynimizdə dəyişikliyə - şüursuzluqdakı oyanmanı idarə edərək, şüura istiqamətlənməliyik.

Əsərdə sonrakı üç məclisdəki hadisələr Xaçmaz dağlarında cərəyan edir. Məclislərin hər birində ayrı-ayrılıqda dərin psixoloji məqamlar var. Məsələn, birinci məclisdə azərbaycanlıların dinə bağlılıqlarını və eyni zamanda bu bağlılığın əksəriyyətdə kortəbiiyyətinə yaxşı bələd olan xaçmazlı Şeyx Salah məclisdəkiləri Molla İbrahimxəlilin hünərinə inandırmaq üçün yalandan Allaha and verir. Psixoloji təsir vasitəsi olaraq, ümumbəşəri dəyər kimi qəbul edilən Allaha inanmaqdan istifadə edərək, and vermə ilə Şeyx Salah ünsiyyət prosesində fikrini həyata keçirməyə nail olur. İkinci məclisdə Molla İbrahimxəlil də bu ümumbəşəri dəyərdən hiyləgərcəsinə faydalanır. Belə ki, Molla Həmidə üz tutaraq tapşırır: "...Əgər məni görmək istəsələr, de ki, ustadım üç günün etikafına əyləşib, ibadətdədir..." [1,

s.36]. ilk baxışdan adi kimi görünən bu kəlmə, əslində nabeləd adamda özünü “Allah adamı”, “dürüst insan” kimi tanıtdırmaqda güclü psixoloji vasitədir. Üçüncü məclisdə isə, Molla İbrahimxəlil özü birbaşa nuxululara uz tutur: “...Pulları mənə nə lazım təslim etmək. Məndə hanı o qədər vaxt və fürsət ki, hər cüzviyyata özüm mübaşir olam. Sayın, tapşırın Molla Həmidə, otuz gündən sonra yenə buraya gəlin, on pud gümüşünüzü alın, aparın. Xudahafiz! Günorta namazının vaxtı yetişir.” [1, s.40] gördüyümüz kimi, Şair Hacı Nurudan fərqli olaraq, fırıldaqçılar (Şeyx Salah, Molla İbrahimxəlil. Molla Həmid, Dərviş Abbas) kütləyə psixoloji siyarət etməyin ustasıdır.

Yenə qayıdaq ikinci məclisə. Molla İbrahimxəlil Molla Həmidə deyir: “...Qəribə əhməğsən, sən nuxuluları mənə tanıdırsan? Onları öldürməsən, mənə görməmiş və pulları mənə verməmiş buradan getməzlər...” (1, s.36). Belə bir fikir mövcuddur ki, düşməni məhv etmək üçün onu yaxına buraxıb psixologiyasını öyrənmək lazımdır. Sonrakı hadisələr sübut edir ki, Molla İbrahimxəlil malına düşmən kəsildiyi millətin psixologiyasına yaxşı bələd olur.

Dördüncü məclisdə Molla İbrahimxəlil nuxululara üz tutur “...ixsir butədən çıxıb tamam olan zamana qədər ki, bir saatdır başlanıb, itməsinə iki saat qalıb, gərəkdir ki, meymunu yadınıza salmayasınız və meymun şəklini xatirinizə gətirməyəsınız...” [1, s.42].

Şüura yönəlmiş qadağa qabıqaltı sahədə yaranmış oyanmanın təsir gücü şüura veriləcək impulsları darmadağın edir. Güclü oyanma qabıqaltı sahənin hakimliyinə səbəb olur. Üstəlik götürsək ki, söhbət kütləyə yönəldilmiş qadağadan gedir, o zaman ümumiyyərlə, şüurdan danışmaq qeyri-mümkündür.

Elə ki, haqq hesab zamanı gəlir, Molla qışqırıb qarğışlar tökməklə, kütlə üzərində psixoloji təsirlə hakimliyini saxlayır. Sonra inandırma vasitəsinə əl atır və boş ümidlər verməklə, onları hiyləsinin qurbanına çevirir. “Qarğışın psixoloji müdafiə axarında da özünəməxsus mənası var: ürəkləri boşaldırlar, təskinlik tapırlar... [4, s.305-307]. Psixoloji yönümdə qarğışdan müdafiə vasitəsi kimi, istifadə edilsə də, bu situasiyada içini boşaltma, əsəbilik maska xarakterlidir. Əslində burada ifadə olunan qarğama Molla İbrahimxəlilin böyük planının bir hissəsini təşkil edir. “Xarici vəziyyətdən asılılıq – bu, həmişə kifayət qədər tez dərk ediləndir və eyni zamanda, davranışın sosisl cəhətdən qəbul olunmayan növüdür. Belə davranışı, çox vaxt, uğursuz, onu nümayiş etdirən adamı isə fərsiz adlandıırırlar. Belə insan özünün digər adamlardan kəskin fərqlənən uğursuzluğunu dərk edərək, sosial cəhətdən qəbul olunmayan davranışını gizlətməyə, maskalanmağa çalışır. Bu halda, uğursuz davranışa don geydirmənin daha effektiv vasitəsi, davranışın sosial cəhətdən qəbul olunmuş, yəni fəaliyyətin yüksək səmərəliyi və uğuru ilə əlaqəli stereotiplərin seçimi olacaq... Menecment prosesində məhz bu kateqoriyadan olan adamlarla olduqca ehtiyatla davranmaq lazımdır, çünki mələk cildi altında hətta iblis də deyil, bir boşluq, mənasızlıq, heç gizlənmir ki, bəzən o, iblisin özündən də qorxuludurlar” [2, s.121-122].

“Molla İbrahimxəlil, Molla Həmid, Nuxudan yola düşən adamlar Şeyx Salahın yazdığına görə, gərək bu gün ilkinci çağı buraya yetişsinlər” [1, s.35]. Bu ifadədən və sonrakı hadisələrdə görünür ki, xaçmazlı Şeyx Salah bu oyunda Molla İbrahimxəlillə əlbirdir. Buna daha bir işarə də odur ki, Şeyx Salah camaati

Molla İbrahimxəlilə inanmağa əmin etsə də, bu işə nə pul qoyur, nə də nuxulularla bərabər Xaçmaza gəlir.

Bədii əsərin mahiyyətinin açılması üçün və ya müəllif öz əsas ideyasını çatdırmaq məqsədilə antroponimlər, toponimlər, hidronimlər, zoononimlər və sairə, bir, sözlə, onomastik vahidlərdən istifadə edir. M.F.Axundovun bütün əsərlərində özünü qabarıq şəkildə təzahür etdirən bu yanaşma böyük ustalıqla işlənmişdir. Haqqında söhbət açdığımız "Molla İbrahimxəlil kimyagər"də toponimlər, antroponimlər psixoloji məna daşıyır. Tarixdə ləzgilərin Şəki xanlığını işğalı faktı var. M.F.Axundov obrazlı şəkildə toponimlərdə vurğulayır – Fırıldaqçı Şeyx Salah məhz Xaçmazdandır və onun əlaltıları molla İbrahimxəlil, molla Həmid nuxuluları məhz Xaçmazda aldadırlar və onların nökrəri dərviş Abbasın iranlı kimi verilməsi də təsadüfi xarakter daşımır. Psixologiyada qəbul olunmuşdur ki, şəxsiyyət kompleks şəkildə tədqiq olunmalıdır. Sosial psixoloji aspektdən də yanaşdıqda şəxsiyyətin sosiallaşması zamanı, onun psixoloji xüsusiyyətləri ilə bərabər bütün psixi hadisələr önəmlidir. Hər bir halda, insana, hər şeydən əvvəl, sağlam düşüncə mütləqdir. Əsas odur ki, necə bir şəxsiyyət kimi, eləcə də millət olaraq, şüurumuzda təkmilləşərək, özünüdərək edib, özünə dəyər verib, özünə nəzarət etməyi bacarasan. Dahi filosof M.F.Axundovun da bu psixoloji və fəlsəfi fikirlərdən çıxış edərək, məqsədi, ümumbəşəri dəyərlərə, bunun üçün isə, ali şüura malik olmağın insanların xoşbəxtliyində yeganə vasitə olduğunu yaradıcılığı vasitəsilə bizə çatdırmaq idi.

Ədəbiyyat

1. Mirzə Fətəli Axundzadə ƏSƏRLƏRİ" I cild, "Şərq-Qərb", Bakı, 2005.
2. Səməd Seyidov "Menecmentin psixologiyası", Bakı, 2001.
3. К.А.Шварцман ««Психоанализ» и вопросы морали», из-ство «Знание», Москва, 1963. ("Psixooanaliz" və əxlaq məsələləri", "Bilik" nəşriyyatı, Moskva, 1963).
4. Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə "Sosial psixologiya" "Qapp-poliqraf", Bakı, 2003.
5. Google.com/kütlə psixologiyası və xüsusiyyətləri/ Vüsal Dəmirov/Azerimuslims.com.

Summary

Psychological, social qualities of intellectual qualities of personality in the comedy of "The History of Molla Ibrahim Khalil the chemist "

In the article the psychological, social qualities of personality from the view of social approach to the understanding of the personality is explored. Here also phycho philosophical consiousness of the people of the period is analysed.

Резюме

Психические, социальные и психологические качества интеллектуальных качеств личности в комедии М.Ф.Ахундова "История - Мулла Ибрагим алхимик"

С социальной точки зрения психологической, принятие психологии, таких, как социализация личности, чтобы быть исследованной всеобъемлющим образом, все ментальные события имеют важное значение, наряду с его психологическими характеристиками. Автор в работе переносном смысле подчеркивает, что, как личность, а также нации, развитого сознания, самосознания и самооценки должен научиться контролировать себя. Говоря о психологических и философских идей

великого философа М.Ф.Ахундова History - Mullah Ibrahim Alchemist общечеловеческих ценностей, и это сознание высшего сознания является единственным средством, чтобы иметь желание счастье людей, в его творчестве прошло через красную линию.

*Rəyçi: psix.f.d. Q.Rəhimova
ADPU-nun Yaş və
pedaqoji psixologiya kafedrasının
28.09.2016-cı il tarixli iclasının
03 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 07.10.2016

ORTA MƏKTƏB ŞAĞIRDLƏRİNƏ ÖYRƏNİLƏN XARİCİ DİLDƏ KOMMUNİKASIYANIN ÖYRƏDİLMƏSİNİN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: kommunikasiya, kommunikativ bacarıqlar, rollu oyunlar, kommunikasiya vasitəsi

Keywords: communication, communication skills, role plays, means of communication

Ключевые слова: коммуникация, коммуникативные умения, ролевые игры, средство коммуникации

Orta məktəb şagirdlərində kommunikativ vərdişlərin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsinə yönəldilmiş fəaliyyət növlərindən danışarkən dialoqları və rollu oyunları xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Beləliklə, şagirdlər sinifdə hər an baş verə biləcək kommunikativ situasiyalarda bilavasitə iştirak etmək imkanını əldə etmiş olurlar. Xarici dilin kommunikativyönlü təlimi şagirdlərdə şifahi nitq, yazı, oxu və dinləyib-anlama vərdişlərinin kompleks şəkildə inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur.

Təlimin ilkin pilləsində üstünlük şifahi nitq və dinləyib-anlama vərdişlərinin inkişaf etdirilməsinə verilir. Aşağı pillələrdə yazılı nitqin və oxunun tədrisi şifahi nitq üzərində qurulur. Tədrisən şagirdlər fikir və ideyaların daha dəqiqi və məntiq baxımından daha ardıcıl şəkildə ifadə etməyi öyrənərkən, məzmun və istifadə edilən linqvistik vasitələr mürəkkəbləşir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, şagirdlərə kommunikativ bacarıqları aşılarkən şifahi və yazılı nitq növləri arasında mühüm fərqlərin mövcud olduğu nəzərə alınmalıdır. Belə ki, yazılı nitqdəşifahi nitqdən fərqli olaraq, təkrar, bilavasitə ünsiyyət, tələffüz vərdişləri və s. bu kimi paralingvistik elementlər mövcud deyil. Yazılı nitq prosesində isə orfoqrafik, üslubi, qrammatik, leksik səhvlər törədilə bilər. Orta məktəbdə ingilis dilinin tədrisi prosesində əsas fəaliyyət növləri olan oxu, şifahi nitq, yazı və dinləyib-anlamanın interaktiv şəkildə öyrədilməsi, dilin kommunikasiya vasitəsi kimi təlimi prosesinə inteqrasiya edilməlidir. Kommunikativ bacarıqların inkişaf etdirilməsinin məhz bu şəkildə təşkil edilməsi daha səmərəli nailiyyətlərin əldə edilməsinə xidmət edir. Nitq fəaliyyəti növlərinin əlaqəli şəkildəöyrədilməsi ilə eyni zamanda onu nəzərə almaq lazımdır ki, şifahi nitq vərdişləri yalnız şifahi nitq prosesində, yazılı nitq vərdişləri yalnız yazılı nitq prosesində, dinləyib-anlama vərdişləri yalnız dinləmə zamanı, oxu vərdişləri yalnız oxu prosesində formalaşdırıla və inkişaf etdirilə bilər.

Orta məktəb şagirdlərinə ingilis dilini kommunikativ-yönlü şəkildə tədris edərkən, şagirdlərin yaş səviyyəsi, onların ehtiyac və tələbatları və digər olduqca vacib olan amillər nəzərə alınmalıdır. Kommunikativ təlimin əsasını təşkil edən kommunikativlik prinsipi xarici dilin təlimi prosesini şagird və tələbələrin maraq və tələbatlarını nəzərə almaqla təşkil edilməsini və həyata keçirilməsini tələb edir.

Təlim prosesində istifadə edilən materiallar tələbələr və şagirdlər üçün maraqlı, onlarda motivasiyanın yaranmasına xidmət etməlidir. Şagirdlərə təqdim edilən mətnlərin autentik olmasına üstünlük verilməlidir. Müxtəlif xarakterli çalışma-

ların həm şifahi, həm də yazılı şəkildə yerinə yetirilməsi, şagirdlərin müstəqil fəaliyyətini stimullaşdıran, onlarda fikir və mövqelərini sərbəst şəkildə ifadə etmək qabiliyyətini mərhələli şəkildə inkişaf etdirən esselərin, rəsmi və qeyri-rəsmi məktubluların yazılması, dialoqların qurulması şagirdlərdə kommunikativ bacarıqların inkişaf etdirilməsi prosesinin daha səmərəli şəkildə təşkil edilməsi və daha uğurlu nailiyyətlərin əldə edilməsini təmin edə bilər.

Orta məktəb şagirdlərinə ingilis dilində kommunikativ bacarıqların aşılması zamanı onlara fikirlərini həm şifahi, həm də yazılı formada tam sərbəst və yaradıcı şəkildə ifadə etməklə şagirdlərdə müvafiq bacarıqların inkişaf etdirilməsi üçün imkanlar yaradılmalıdır. Şagirdlərdə ingilis dilində kommunikativ bacarıqların formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi prosesini sadədən mürəkkəbə, asandan çətinə, müəllimin nəzarəti altında yerinə yetirilən tapşırıqlardan daha sərbəst və yaradıcı nitq fəaliyyəti növlərinə, real kommunikasiya prosesinə tədricən keçməklə təşkil etmək məqsədəuyğundur. Onu da qeyd etmək vacibdir ki, şagirdlərin kommunikativ fəaliyyətinin məqsədyönlü, sistemli, mərhələli şəkildə təşkil edilməsi təlim prosesinin səmərəliliyini təmin edən əsas şərtlərdəndir.

Şagirdlərə ingilis dilində kommunikativ bacarıqların daha səmərəli şəkildə aşılmaq məqsədilə onlara fikirlərini həm şifahi, həm də yazılı surətdə fikir və ideyalarını tam sərbəst, müstəqil və yaradıcı şəkildə ifadə etmək bacarığının formalaşdırılmasına xidmət edən tapşırıqları yerinə yetirmək təklif edilir. Şagirdlərin yerinə yetirdiyi çalışma və tapşırıqlar onlarda planlaşdırmaq, diskussiyalarda iştirak edərək fikir və mövqelərini bildirmək, kommunikasiyanın digər iştirakçıları tərəfindən söylənilən fikir və ideyalara münasibətlərini bildirmək kimi qabiliyyətlərin formalaşdırılmasına xidmət edir.

Tədrisin mərhələsindən asılı olmayaraq, əsas fəaliyyət növləri olan şifahi nitq, yazı, oxu və dinləyib-anlama vərdişlərinin inkişaf etdirilməsinə yönəldilmiş çalışma və tapşırıqlar kommunikativ-yönümlü olmalı, şagirdlərdə tədris edilən xarici dildən kommunikativ məqsədlərinə nail olmaq üçün istifadə etmək qabiliyyətinin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsini təmin etməlidir. Şagirdlər qruplara bölünməli, onların qarşısında müxtəlif kommunikativ məqsədlər qoyulmalı, müzakirə üçün mövzular təqdim edilməli, kommunikasiya prosesində istifadə edilərək leksik vahidlər, qrammatik strukturlar və nitq nümunələri təqdim edilməlidir. Eyni zamanda onları müzakirə prosesində iştirak etməyə həvəsləndirmək, müxtəlif motivasiyaedici faktorlardan istifadə etmək lazımdır. Bu istiqamətdə təşkil edilmiş dərslər ingilis dilini məktəb kontekstində öyrənən şagirdlərin kommunikativ fəaliyyətini stimullaşdıran onlarda ingilis dilini daha mükəmməl şəkildə öyrənməyə, bu dildən mədəniyyətlərarası kommunikasiya səviyyəsində istifadə etmək qabiliyyətinə yiyələnməyə maraq oyandırır [2]. Şagirdlərə təqdim edilən rollu oyunlar həm şifahi, həm də yazılı formatda həyata keçirilə bilər. Belə ki, şagirdlərə hər hansı mətni tərtib etmək tapşırığı verilə bilər. Şagirdlərə oyunun şərtlərini çatdırdıqdan sonra, istifadə ediləcək leksik vahidlər və qrammatik strukturlar lövhədə yazılır. Oyunun əsas şərtlərindən biri mətnin bir qrup şagirdlər tərəfindən tərtib edilməsidir. Yazılı şəkildə tərtib edilən mətn şagirdlər tərəfindən müzakirə edilir. Sonra yazılı formada tərtib edilmiş mətn şifahi surətdə təqdim edilir[4]. Bu cür tapşırıqların yerinə yetirilməsində əsas məqsədlərdən biri

dilöyrənənlərin diqqətinin mətnin formal cəhətdən tərtib edilməsinə deyil, mətnin məzmununa cəlb edilməsidir. Orta məktəb şagirdlərində tədris edilən xarici dildə kommunikativ bacarıqların formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi prosesində müxtəlif kommunikativ fəaliyyət növlərindən istifadə edilməsi bu prosesi daha səmərəli şəkildə təşkil etməyə imkan verir və bu prosesi əhəmiyyətli dərəcədə səmərəliləşdirir. Bu isə nəticə etibarilə daha yüksək nailiyyətlərə gətirib çıxarır.

Məlum olduğu kimi, xarici dillərin kommunikativ təlimi bu gün ən perspektivli istiqamət olaraq dillərin təlimi prosesini real kommunikasiya fəaliyyətinə maksimum mümkün dərəcədə yaxın təşkil etməklə həyata keçirilir. Müvafiq olaraq, dillərin kommunikativ təlimi tədris edilən xarici dillərin ünsiyyət vasitəsi kimi öyrədilməsini nəzərdə tutur [3]. Bu da, öz növbəsində, orta məktəb şagirdlərində tədris edilən xarici dildə söz və söz birləşmələrindən, qrammatik strukturlardan adekvat şəkildə istifadə etmək bacarığının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur. Bu da dil aspektlərinin kommunikativ-yönümlü təlimi problemini meydana çıxarır.

Eyni zamanda, onu da qeyd etmək lazımdır ki, kommunikativ yanaşmanın məqsədi və metodiki prinsipləri xarici dilləri orta məktəbdə tədris edən müəllimlər qarşısında yüksək tələblər irəli sürür. Kommunikativ təlimdə ən əsas məsələ şagirdlər tərəfindən mənimsənilmiş linqvistik biliklərin və nitq nümunələrinin kommunikasiya prosesində istifadə edilməsidir. Tədris edilən xarici dildə kommunikativ bacarıqların adekvat şəkildə formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi probleminin çətinliyinə baxmayaraq, prinsip etibarilə bu problem həll edilə bilməyən problemlər siyahısına daxil edilə bilmir. Burada əhəmiyyət kəsb edən xarici dili, o cümlədən ingilis dilini tədris edən müəllimin professional keyfiyyətlərindən bilavasitə asılıdır. İlk növbədə xarici dili tədris edən müəllim həmin dildən kommunikativ məqsədlərlə istifadə etmək qabiliyyətinə malik olmalıdır. Eyni zamanda müəllim dillərin öyrədilməsi və öyrənilməsinin psixoloji qanunauyğunluqlarını bilməlidir. Lakin ən önəmli odur ki, orta məktəb şəraitində ingilis dilini tədris edən müəllim sinifdə dilin mənimsənilməsi üçün səmərəli şəraitin yaradılmasına qabil olmalıdır. Kommunikativ bacarıqların formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi prosesində həm müəllim, həm də şagirdlər özlərini rahat hiss etməli, təlim prosesində həmin prosesin nəticələrində eyni dərəcədə maraqlı olan həmtərəflər kimi çıxış etməlidirlər.

Deyilənləri yekunlaşdıraraq, qeyd edilməlidir ki, orta məktəbdə şagirdlərdə ingilis dilində kommunikativ bacarıqların inkişaf etdirilməsində motivasiyanın xüsusi rola malik olduğu qeyd edilərək, onun şagirdlərin həm linqvistik vasitələrə, həm də təlim materiallarının məzmununa olan maraqları üzərində qurulmasını vurğulayırlar [4]. Təlim materiallarının məzmunu bir stimül olaraq tədris edilən dildə kommunikasiyanın tələbatın yaranmasına səbəb olur, və nəticə etibarilə şagirdlərin verbal fəaliyyətinə gətirib çıxarır.

Ədəbiyyat

1. Bejarano Y.1989. A Cooperative Small-Group Methodology in the Language Classroom, TESOL quarterly, 21, 3, 483-501.
2. Cook, G.2003. Applied University Press, 134p.

3. Littlewood, W.1981.Communicative Language Teaching. Cambridge. Cambridge University Press, 108 p.

4. Morrow, K &M.Schocker 1987 “Using Texts in Communicative Approach; ELT Journal, 14\7; 248-256”

Summary

Some peculiarities of teaching communication to secondary school pupils

The article deals with the problem of teaching communication in the target language to learners of English. A more beautiful way of teaching communication should be based on taking into account all the linguistic, speech & psychological difficulties.

Knowing the grammar & vocabulary of the language is essential. Being able to use them involves other types of knowledge & ability.

Резюме

Некоторые особенности обучения речевому общению на иностранном языке учащихся средней школы

В статье рассматривается проблема обучения речевой коммуникации на изучаемом языке. Более эффективный путь обучения коммуникации основывается на учете лингвистических, речевых и психологических трудностей. Знание грамматики и словарного состава языка важно. Умение использовать их подразумевает наличие других типов знаний и умений.

*Rəyçi: f.ül.f.d., dos. Ə.Gül
ADU-nun Linqvodidaktika kafedrasının
03.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 31.10.2016

Mehriban Əfəndiyeva
ADU

MÜASİR ŞƏRAİTDƏ UŞAQ CİNAYƏTKARLIĞININ SOSIAL-PSIXOLOJİ VƏ PEDOQOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: cinayətkarlıq, sosial siniflər, uşaq cinayətkarlığı

Keywords: criminality, social classes, child criminality

Ключевые слова: преступление, социальные классы, детской преступности

Qədim Yunan filosofu Platon “Qanunlar” adlı əsərində cinayəti ruhun bir xəstəliyi olaraq qeyd etmiş və bunun üç səbəbi olduğunu irəli sürmüşdür. Bunlar vərdişlər, həzz axtarma alışıqanlıığı və savadsızlıqdır. Bu səbəbdən də Platon cinayət-kara gərəkli tərbiyə verərək həmin insanların cəmiyyətə qazandırılmasını məsləhət bilmişdir [1]. Digər bir Yunan filosofu Aristotel isə cinayətkarlar toplumun düşmən olaraq qəbul edərək onların ciddi şəkildə cəzalandırılmasının vacibliyini söyləyirdi.

Uşaqlar hər dəqiqədə dörd ciddi cinayətin törədildiyi bir dünyaya gözlərini açırlar. Statistikada öz əksini tapmış cinayət faktlarının, gizli cinayətlərin, anti-sosial davranışların daha çox yayıldığı bir mühitdə bu mənfi əsirlərdən uşaqları qorumaq işi daha da çətinləşir. Əslində hər bir uşağın kiçik yaşlarda o qədər də ciddi olmayan yanlış davranışlar göstərməsi təbiidir. Buna misal olaraq bir çox uşağın qonşu bağından meyvə oğurlamasını göstərə bilərik. Lakin bu uşaqların gələcəkdə cinayət törədəcəklərini söyləmək yanlış olardı. Buda bir növ kiçik yaşlı uşaqların yaş dövrünün psixoloji xüsusiyyətlərinə bağlı bir davranışdır. Belə ki, kiçik yaşlı uşaqlar **özlərini** dünyanın mərkəzi olaraq görürlər. Onlar üçün əsas olan öz ehtiyacın nəyin hesabına olursa olsun ödəməkdir. Bu yaşda uşaqlar nəyi istəyirlərsə əldə edə biləcəklərini düşünürlər. Kiçik yaşlı məktəblilər yoldaşlarının qələmini, diqqətlərini cəlb edən hər hansı bir əşyalarını əldə etməkdə mənfi bir xüsusiyyətin olduğunu düşünmürlər. Uşaqlar zaman keçdikcə başqalarının əşyalarının sahibinin özlərinin olmadığını və hər istədiklərini həmin anda əldə edə bilməyəcəklərini öyrənirlər [3].

Təbiidir ki, psixoloji və sosial inkişaf prosesində bu uşaqların böyük əksəriyyəti cəmiyyətin davranış formalarının mənimsəyərək həmin toplumun bir parçası halına gələcəklər. Lakin bəzi xüsusiyyətlər vardır ki, bunlar bir növ uşağın gələcək həyatında cinayətə yönəlməsini bir növ təmin edir. Bu xüsusiyyətlərin valideynlər, tərbiyəçilər, həmçinin uşaq psixoloqlar tərəfindən bilinməsi və bu xüsusiyyətlərin vaxtında qarşının alınması gərəkdir. Bəs bu xüsusiyyətlər nələrdir? Uşağı cinayətə yönləndirən amillər hansılardır?

Bildiyimiz kimi, şəxsiyyətin xarakterinin əsas əlamətləri həyatın ilk beş ilində formalaşır. Psixoloqlar bu dövrdə anadan ayrı qalmanın uşağın özünü günahkar hiss etməsinə səbəb olduğunu və son nəticədə bu günahkarlığın ardınca uşağın cinayətə yönəlməsinə təməl təşkil etdiyini qeyd edirlər [3]. Bundan başqa həyatın ilk illərində müşahidə edilən kiçik oğurluqların uşaqda daha çox onu sevgidən məhrum edən valideynlərdən qisas rxna kimi bir davranış olduğunu söyləyə bilərik. Əslində uşağın bu mənfi davranışı sevgi ehtiyacından irəli gəlir.

Bir cəhətə də diqqət çəkmək gərəklidir ki, uşaq üçün daha çox kağız pullar deyil, metal pullar diqqət cəkicidir və onlar daha çox qəpiklərə üstünlük verirlər. Əslində buradakı məntiq belədir ki, uşaq kiçik yaşlardan ailə böyüklərinin, atasının pula necə böyük önəm verdiklərini müşahidə edir. Valideynlər üçün evə gələn qazanc çox qiymətlidir. Hətta uşaq bəzən bütün gün qazanılan pulları necə xərclənəcəyi haqqında söhbətlərin müşahidəçisinə çevrilir. O, bu müşahidələrin sonunda valideynlər üçün qazanılan pulun qiymətli bir amil olduğunu müəyyənləşdirir. Əgər ailədə uşağa qarşı bir sevgi azlığı varsa, bu uşağın oğurluğa yönəlməsinə səbəb ola bilər. Belə ki, uşaq onun üçün gərəkliliyi olan sevgini ondan əsirgəyən valideynlərindən “qisas” almaq üçün valideynlər üçün ayrı bir diqqət, “sevgi” mənbəyi olan pullardan onları məhrum etməyə çalışacaqdır.

Mütəxəssislər tərəfindən müəyyənləşdirilmişdir ki, uşaq cinayətləri daha çox 10-11 yaşlarından başlayır [4]. Artıq bu dövrdə ailə və uşağı əhatə edən digər insanlar tərəfindən ona göstərilən mənfi təsirlər özünü büruzə verir. Daha ciddi cinayətlər isə 14-15 yaşlarında baş verir. Xüsusən də 14 yaş uşaqların cinayət törətməyə meyilli olduğu ən kritik yaşdır. Diqqət edilərsə bu dövr insan həyatının ən böhranlı, ən kritik yaş dövrünə təsadüf edir. Təsadüfi deyil ki, valideynlə övlad, müəllimlə şagird arasında olan münəqişələr daha çox yeniyetməlik yaş dövrünə təsadüf edir. Bu dövrdə yeniyetmələr ailə ilə, valideynlərlə ünsiyyətdən çox daha geniş sosial ünsiyyətə önəm verirlər. Onlar üçün dost qrupları xüsusilə önəmlidir. Çünki psixoloji xüsusiyyətlərindən dolayı valideynlərlə tez-tez münəqişələrə girən yeniyetmələr özünü rahat hiss edə biləcəyi bir mühit axtarır və bu rahatlığı o dostlarının əhatəsində hiss edir. Artıq bu qrupda o da bir söz sahibidir və özünü təsdiq üçün onlar kimi davranmağa meyillidir. Bunun üçün də valideynlər və müəllimlər bu dövrdə yeniyetmələrlə davranışlara xüsusi diqqət yetirməlidirlər. Baş verən münəqişələrin, ailə və məktəb tərəfindən sosial təsdiq görməyən, özünü təsdiq etdirməkdə problemlər yaşayan yeniyetmələrin mənfi qruplara, antisosial davranışların hakim olduğu referent qruplara yönələcəyi ehtimalı hər zaman göz önündə tutulmalıdır. Təbiidir ki, belə qruplarda yeniyetmələr “öz sözlərini demək üçün” bir çox hallarda antisosial davranışlara, o cümlədən cinayətə belə yönəlirlər.

Cəmiyyətdə baş verən sosial, iqtisadi inkişaf, toplumların daha çox sənayeləşməsi, şəhərlərdə əhalinin artımı və texnologiyanın inkişafı cinayətlərin artmasına səbəb olmuşdur. Statistika görə qərbdə cinayətlərin artımı əhali artımından dörd dəfə artıqdır.

Uşaqlar cəmiyyətdəki hansı qayda-qanunlara və niyə əməl edəcəklərini aydın şəkildə dərk etmirlər. Çünki onlar gərəkliliyi şəkildə sosiallaşmayıblar və antisosialdırlar. Bəzən isə valideynlər, müəllim və tərbiyəçilər onlara əməl etmələri vacib olan qayda-qanunları səbəb və nəticələri ilə birlikdə başa saldırlar. Mütəxəssislər yeniyetməlik yaş dövründə baş verən cinayətlərin səbəbləri arasında sürətli fiziki və psixoloji inkişafı, genetik amilləri, zehni potensialın aşağı olmasını, yanlış təlim-tərbiyə və yetərsiz sevgini göstərirlər.

Uşaqların niyə cinayətə yönəldiyini müəyyənləşdirmək çətindir. Bəzən bəzi mühit amilinin təsir göstərdiyi fikri irəli sürülür. Bu problemin ortaya çıxmasında

əsas ünsürün mühitin olduğu qeyd edilir. Lakin eyni mühitdən gələn iki uşağın birbirindən olduqca fərqli xarakter xüsusiyyətlərinə sahib olduğu da müşahidə edilir.

Sosial siniflər arasındakı fərqlər də uşaqları cinayətə yönləndirə bilər. Ailənin sosial mövqeyi də burada çox önəmli faktordur. Uşaq cinayətlərinin araşdırılmasından belə nəticələr ortaya çıxmışdır ki, belə uşaqların çoxu problemli ailələrdən gəlmişdir. ABŞ, Avropa və Yaponiyadakı cinayətkar uşaqların çoxu yoxsul ailələrin övladlarıdır. Mütəxəssislərin bu uşaqların üzərində apardıqları araşdırmalardan məlum olmuşdur ki, onlar özlərindən daha yaxşı şəraitdə yaşayan uşaqları gördükdə ümitsizliyə düşürlər və cinayət törətməyə yönəlmiş olurlar. Uşaqlar bəzən sosial qəbul qazanmaq üçün də cinayətə yönələ bilərlər. Bundan başqa cinayətə istiqamətlənən uşaqların əksəriyyəti nəzarətsiz uşaqlardır.

Uşaq cinayətkarlığının qarşısının alınması üçün bir çox gərəkli tədbirlər görülməlidir ki, bunlar əsasən aşağıdakılardır [4]:

1. Ailənin uşaq tərbiyəsində ilk qurum olduğunu düşünərək bu mövzuda valideynlərin gərəkli bilik və məlumatla sahib olmaları təmin etmək lazımdır. Ailənin maddi vəziyyəti aşağı ola bilər, lakin bu səbəbdən valideynlər övladlarının digər yoldaşları tərəfindən rədd edildiyim hiss edərlərsə gərəkli tədbirləri vaxtında almalıdırlar. Uşaqlar bu mühitdən uzaqlaşdırılmalı, onlara cəmiyyətdə yanlış davranışların nəticələri haqqında məlumat verilməlidir. Müəyyən yaş dövrlərində uşaqlara müstəqilliklərini boğmamaq şərti ilə ciddi nəzarət edilməlidir. Ailə böyükləri xüsusən də yeniyetməlik yaş dövründə “əmrverici lider” deyil, öz övladı ilə hər mövzu rahatlıqla söhbət edə bilən bir valideyn funksiyasını yerinə yetirməlidirlər.

2. XVII əsrdə yaşamış məşhur yazıçı Viktor Hüqo “Bir məktəbin inşası bir həbsxananın bağlanması deməkdir” sözləri ilə uşaq cinayətlərinin qarşısının alınmasında əsas yollardan birinin düzgün təlim-tərbiyə sisteminin varlığı olduğunu göstərirdi. Sadəcə V.Hüqo deyil, eyni zamanda bir çox araşdırmaçılar da təlim-tərbiyə müəssisələrində uşaq cinayətkarlığının, ümumiyyətlə cinayətkarlığın qarşısını alan vacib qurum hesab etmişlər. Bəzən yetərli səviyyədə tərbibə mühitinin olmadığı ailələrdən gələn uşaqlar elə məktəbin istiqamətləndirməsi nəticəsində sosial həyata uyğunlaşmada uğur qazana bilirlər. Onlara gələcək həyatlarını müəyyənləşdirməkdə bu təlim-tərbiyə qurumu yardım edir. Bu işdə məktəbdə müəllim və tərbiyəçilərin, eləcə də psixoloqların üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Həyatının hər hansı bir dönməndə yanlış davranışlara yol verən uşaqların düşüncələrindəki yanlışların səbəblərini aşkara çıxarmaq və onların yerinə cəmiyyət tərəfindən qəbul edilən düşüncə və davranışlar aşılamaq vacibdir.

3. Kütləvi informasiya vasitələri cəmiyyəti, xüsusən də uşaq, yeniyetmə və gəncləri cinayətə yönləndirən proqramların yayınlanmasında məsuliyyətlə davranmalıdırlar. Mütəxəssislərin apardıqları araşdırmalar 14 yaşma gəlmiş bir uşağın birbaşa olaraq televiziyaadan 11 min cinayət hadisəsini izlədiyim müəyyənləşdirmişlər ki, bu da uşaqların sosial uyğunlaşmasına mənfi təsir göstərir və onların hüquqa zidd davranışlara yönəlməsini təmin edir.

4. İşlədikləri cinayətlərdən dolayı həbsxanalarda olan uşaqların təlim-tərbiyəsi məsələləri xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Bu uşaqların cəzadan sonra həyatlarını problemsiz yaşamaları üçün bütün mövcud təlim-tərbiyə və psixoloji yardım imkanlarından istifadə edilməlidir [5].

5. Həbsxanalardan azadlığa buraxılmış uşaqların sosial mühitə uyğunlaşmasında bir çox sosial qruplann, o cümlədən ailə və məktəbin üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Yeniyetmə və gənclərin qabiliyyət və maraqları əsas götürülərək bir peşəyə istiqamətləndirilmələri onların sosial uyğunlaşması üçün əsas şərtlərdən biridir.

Ədəbiyyat

1. Ə.Bayramov, Ə.Əlizadə. Psixoloqiya. Bakı 2002. s. 29-35
2. Ş.Seyidov, M.Həmzəyev, Psixoloqiya. Bakı 2007. s. 65-66
3. Ə.Bayramov, şagirdlərdə əqli keyfiyyətin inkişaf xüsusiyyətləri
4. Ə.Qədirov, Yaş psixologiyası. Bakı 2008. s. 333-345
5. <http://psi.libru/staty/sbornik/>

Summary

Social psychological and pedagogical problems of child criminalism in modern time

The article deals with the causes of making children take the way of crime, child criminalism features. The article speaks of the ways of preventing these features. It is noted that family upbringing plays a great role in stopping and preventing this problem.

Резюме

Социально-психологические и педагогические вопросы детской преступности в современных условиях

В статье говорится о причинах возникновения детской преступности и об адаптации детей - преступников в социальной среде. Семья является основой общества. Личность в будущем управляющий обществом формируется в семье. Неправильный воспитанный в семье ребенок является большим горем для общества. Поэтому семейное воспитание должно быть организовано правильно, на педагогической основе.

*Rəyçi: ped.f.d., dos. V.Bəşirov
ADU-nun Xarici dillər kafedrasının
29.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 31.10.2016

Fəxriyyə Zahidova
ADU doktorant

İXTİSASI XARİCİ DİL OLAN ALİ MƏKTƏB TƏLƏBƏLƏRİNƏ İNGİLİS DİLİNDƏ SOSİOMƏDƏNİ KOMPETENSIYANIN AŞILANMASININ SƏMƏRƏLİ YOLLARI

Açar sözlər: sosiomədəni kompetensiya, kommunikasiya vasitəsi, linqvistik savada malik dildəşiyiciləri, verbal və qeyri-verbal davranış normaları

Keywords: sociocultural competence, means of communication, linguistically educated native speakers, verbal and non-verbal norms of behaviour

Ключевые слова: социокультурная компетенция, средство коммуникации, лингвистически образованные носители языка, вербальные и невербальные нормы поведения

Azərbaycanın xarici ölkələrlə çoxşahəli əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi dünyanın aparıcı dilləri, ilk növbədə müasir dünyada xüsusi rola malik olan və “lingua franca”, yəni əsas ünsiyyət vasitəsi olan ingilis dilinin tamamilə yeni tərzdə mənimsənilməsini və dilöyrənənlərin yeni keyfiyyətlərə yiyələnməsini tələb edir. Qloballaşma dövründə “lingua franca” statusunu qazanmış ingilis dilinin kommunikasiya vasitəsi kimi mənimsənilməli olduğu danılmazdır. Kommunikativ təlimin günün tələbləri səviyyəsində həyata keçirilməsinə təsir göstərən amilləri araşdırarkən ilk növbədə dillərin tədrisi sahəsində çalışan mütəxəssislərin müasir dövrün tələblərinə uyğun olan səviyyədə hazırlanmasını qeyd etmək lazımdır. Kommunikativ kompetensiyaya yüksək səviyyədə yiyələnmiş, innovativ ideya və metodları sosial-mədəni kontekstə uyğun olan tərzdə tətbiq etməyə, auditoriyada müəllim-tələbə və tələbələr arasında münasibətləri düzgün, dövrün tələbləri səviyyəsində təşkil etməyə, tələbələrini ixtisas dili olan xarici dilin mənimsənilməsi prosesinə təşəbbüsə, marağı olan iştirakçılar qismində cəlb etməyə qadir olmalı, onlara dili sevdirmək, dildə olan incəlikləri öyrətmək, dildən müxtəlif, həm rəsmi, həm də qeyri-rəsmi kontekstlərdə adekvat şəkildə istifadə etmək, ixtisas dilini mükəmməl şəkildə öyrənməyi onlara öyrətməyi bacarmalıdır.

İxtisas dili olan xarici dildən ünsiyyət məqsədləri ilə istifadə etmək qabiliyyətinin linqvistik savada malik olan dildəşiyiciləri səviyyəsində dil fakültələri tələbələrində inkişaf etdirilməsi, onlarda ixtisas dilində kommunikativ kompetensiyanın günün tələbləri səviyyəsində formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi olduqca vacibdir [3, s.17].

Lakin, təəssüflə qeyd edilməlidir ki, dil fakültələrində, o cümlədən ingilis dili fakültəsində təhsil alan tələbələrdə ixtisas dilində kommunikativ kompetensiyanın səviyyəsi qənaətbəxş kimi qiymətləndirilə bilməz. Əksər hallarda dil fakültələri məzunlarının ixtisas dili olan xarici dildə kommunikativ kompetensiya səviyyəsi müasir dövrün tələblərinə cavab vermir. Dil fakültələrində təhsil alan tələbələr ingilis dilinin sistem və struktur xüsusiyyətlərini bilsələr də, onlarda fikir və ideyaların, mövqə və münasibətlərin sərbəst, müstəqil, həm linqvistik, həm də kommunikativ baxımdan adekvat şəkildə bildirmək qabiliyyəti tələb olunan səviyyə

yədə deyil. Bu cür vəziyyəti şərtləndirən əsas səbəblərdən biri ixtisası xarici dil olan ali məktəblərdə, o cümlədən də ingilis dili fakültələrində ixtisas dili olan xarici dil tədrisinin müasir tələblərə cavab verməməsidir. Dünya miqyasında, o cümlədən də Avropa təhsil məkanında geniş şəkildə müvəffəqiyyətlə tətbiq edilən və olduqca müsbət nəticələr verən kommunikativ təlim metodikası Azərbaycanda xarici dillərin tədrisində hələ də lazımi yer tutmamışdır. Kommunikativ təlim sahəsində çoxsaylı əsərlərin müəllifi olan Dell Hayms kommunikativ kompetensiyanın 4 əsas komponentdən ibarət olduğunu qeyd edir: qrammatik (lingvistik) kompetensiya, diskursiv kompetensiya, sosiomədəni kompetensiya və strateji kompetensiya [1, s.198-199]. Qeyd etmək lazımdır ki, kommunikativ kompetensiyanın bütün komponentləri eyni dərəcədə əhəmiyyətlidir və hər biri ayrılıqda müəyyən bir funksiyanı yerinə yetirir [1, s.206].

Kommunikativ kompetensiyasının ayrılmaz və olduqca vacib olan komponentlərindən biri sosiomədəni kompetensiyadır. Sosiomədəni kompetensiya dilin hansı sosial-mədəni məkanda, hansı kommunikativ kontekstdə istifadə edildiyini, kommunikasiya iştirakçılarının kim olduqları, onların mill-mədəni mənsubiyyəti, sosial statusu, yaş səviyyəsi, mənsub olduqları sosial təbəqə və s. bu kimi olduqca vacib olan əlamətlərin nəzərə alınmasını və kommunikasiya prosesinin həmin əlamətləri nəzərə almaqla qurulmasını tələb edir [2, s.175].

Son illərdə nəşr edilmiş metodiki ədəbiyyatlarda xarici dildə, o cümlədən ingilis dilində sosiomədəni kompetensiyanın inkişaf etdirilməsi məsələsinə dəfələrlə müraciət olunmuşdur. Belə ki, J.Bliss, M.Brin, M.Bayram, Z.Magestoun, C.Morgan, K.Kendlin, B.Harrison, F.Rayli, Z.Smit, C.Wilems, K.Foks, C.Atkinson, Z.Anderson, A.Yidens, Z.Magestoun, C.Tomas, A.Censen, P.Kersvil, D.Silverman və başqa alimlər problemə müraciət etmiş və onun müxtəlif aspektlərini araşdırmışlar.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ənənəvi olaraq bizim təhsil sistemində qrammatik (lingvistik) biliklərin mənimsənilməsi prioritet hesab olunduğu üçün bu sahədə aparılan işlər bir çox hallarda müsbət kimi qiymətləndirilə bilər. Son illərdə tələbələrdə ixtisas dili olan xarici dildə danışıq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi sahəsində də müəyyən müsbət xarakterli islahatların aparılmasını da vurğulamaq lazımdır. Sosiomədəni kompetensiyaya gəldikdə, qeyd edilməlidir ki, hətta ingilis dilinin professional məqsədlərlə tədris edildiyi dil fakültələrində bu sahəyə lazımi diqqət yetirilmir.

Məlum olduğu kimi, dil və mədəniyyət vəhdət təşkil edir, dili mədəniyyətdən, mədəniyyəti dildən ayırmaq qeyri-mümkündür. Dilə yiyələnmək, bu dilin daşıyıcıları olan insanların təmsil etdikləri mədəniyyətin öyrənilməsini, mənimsənilməsini tələb edir. Onu da demək lazımdır ki, “mədəniyyət” çoxmənalı sözdür. Şübhəsiz, dili professional məqsədlərlə öyrənən tələbələr incəsənət əsərləri, musiqi, ədəbiyyat, tarixi abidələr, dildaşıyıcılarının adət, ənənələri ilə tanış olmalarıdır. Lakin, xarici dili ixtisas dili kimi öyrənən və gələcəkdə filoloq, tərçüməçi, xarici dil müəllimi olmaq arzusunda olan dil fakültələri tələbələrinə, deyilənlərlə bərabər, həm də dildaşıyıcılarının yaşadıkları sosial-mədəni məkanda müxtəlif sosial tələbləri təmsil edən insanlar tərəfindən riayət edilməli olan verbal və qeyri-verbal davranış normaları aşılmalıdır. Dil fakültələrində təhsil alan tələbələrə lingvistik savada malik olan dildaşıyıcılarına xas olan sosiomədəni davranış normaları

ixtisas dili olan xarici dilin tədrisinin ilkin mərhələsindən aşılmalı, təhsilin növbəti pillələrində bu istiqamətdə aparılan iş davam etdirilməli, tələbələrin sosiomədəni kompetensiyası inkişaf etdirilməli və təkmilləşdirilməlidir.

Dil fakültələrində təhsil alan tələbələrdə ixtisas dili olan xarici dildə kommunikativ kompetensiyaya qloballaşma dövrünün tələbləri səviyyəsində yiyələnməsini və onlarda müxtəlif sosial-mədəni kontekstlərdə baş verən kommunikasiyada linqvistik savada malik olan dildəşyıcıları cəmiyyətində qəbul edilmiş verbal və qeyri-verbal normalara adekvat şəkildə riayət etməklə kommunikativ niyyətlərinə nail olmaq qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsini təmin edən əsas şərtlərdən biri onlarda sosiomədəni kompetensiyanın müasir dövrün tələblərinə uyğun olan şəkildə inkişaf etdirilməsidir. İxtisası xarici dil olan ali məktəblərdə ingilis dilinin tədrisində sosiomədəni kompetensiyanın müasir dövrün tələbləri səviyyəsində olması problemin xarici dillərin tədrisi metodikasının olduqca aktual və hələ də həllini tapmamış problemlərdən biri olduğunu sübut edir və mövzunun aktual olduğunu təsdiq edir.

Dil fakültələrinin yuxarı kurslarında ingilis dilini ixtisas dili kimi öyrənən tələbələrdə sosiomədəni kompetensiyanın inkişaf etdirilməsinin səmərəli iş üsullarını müəyyən etmək üçün problemin nəzəri və praktik aspektləri araşdırılmalı, azərbaycanlı tələbələrə ingilis dilində sosiomədəni kompetensiyanın aşılmasına göndərilmiş metodik model və çalışmalar sistemi işlənib hazırlanmalıdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dil fakültələrinin yuxarı kurslarında tələbələrdə ingilis dilində sosiomədəni kompetensiyanın inkişaf etdirilməsi prosesi kommunikativlik, interaktivlik prinsipləri üzərində qurulmalı, təcrid edilmiş şəkildə deyil, kommunikativ kompetensiyanın ayrılmaz komponentləri olan qrammatik (lingvistik), diskursiv və strateji kompetensiyalarla kompleks şəkildə həyata keçirilməli, təlim prosesi tələbələrin ehtiyac, maraq və tələbatlarını nəzərə almaqla təşkil edilməli, təlim prosesində istifadə edilən nitq modelləri dildəşyıcılarının real həyatda, həm rəsmi, həm də qeyri-rəsmi olan şəraitdə istifadə etdiyi nitq nümunələri olmalı, sosiomədəni kompetensiyanın inkişaf etdirilməsi prosesi məqsədyönlü, mərhələli, ardıcıl şəkildə təşkil edilməli və həyata keçirilməli, tapşırıq və çalışmalar autentik xarakterli olmalıdır. Tələbələrin müxtəlif sosial-mədəni situasiyalarda baş verən kommunikasiya prosesində iştirakının təmin edilməsi dil fakültələrində təhsil alan yuxarı kurs tələbələrində sosiomədəni kompetensiyanın inkişaf etdirilməsini daha səmərəli şəkildə təşkil edilməsini və daha uğurlu nəticələrin əldə edilməsini təmin edə bilən əsas şərtlərdəndir.

Dil fakültələrində təhsil alan yuxarı kurs tələbələrində ixtisas dili olan xarici dildə sosiomədəni kompetensiyanın inkişaf etdirilməsi səviyyəsini həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət cəhətdən əhəmiyyətli dərəcədə artırılmasını təmin edən və elmi əsaslara söykənən metodik modulun işlənib hazırlanması təlim prosesinin daha səmərəli şəkildə təşkil edilməsini təmin edə bilər.

Deyilənləri yekunlaşdıraraq qeyd etmək lazımdır ki, qloballaşma dövründə dünya miqyasında qlobal dil statusunu qazanmış ingilis dilinin tədrisində prioritet məqsədlərdən biri kommunikativ kompetensiyanın inkişaf etdirilməsi olduğundan ingilis dilini professional məqsədlərlə öyrənən tələbələrə sosiomədəni kompetensiyanın aşılması təcrid edilmiş şəkildə deyil, qrammatik (lingvistik), diskursiv və

strateji kompetensiyalarla kompleks şəkildə aşılmalıdır. Sosiomədəni kompetensiyanın inkişaf etdirilməsinə yönəldilmiş tapşırıq və çalışmalar sistemi autentivlik, kommunikativlik, funksionallıq prinsipləri üzrərində qurulmalı, mətn və tapşırıqlar asandan çətinə, sadədən mürəkkəbə doğru, məqsədyönlü, mərhələli təqdim edilməli, tələbələr müxtəlif sosial-mədəni kontekstlərdə kommunikasiya prosesinə cəlb edilməli, onlarda linqvistik savada malik olan dildəşiyicilərinin rəsmi və qeyri-rəsmi şəraitdə riayət etdiyi sosial normalarının aşılınması təmin edilməlidir.

İxtisası xarici dil olan ali məktəb tələbələrinin ehtiyac, maraq və tələbatlarını nəzərə almaqla seçilmiş, ingilis dilinin bilavasitə daşıyıcıları olan ingilislərin yaşadıkları sosial-mədəni məkanda qəbul edilmiş sosial davranış normalarını əks etdirən materialların tələbələrə təqdim etdirilməsi, tələbələrin linqvistik və praqmatik imkanlarına uyğun olan, İngiltərənin və ingilislərin mədəniyyətini əks etdirən mətnlərin təqdim edilməsi, tələbələrə müvafiq sosial-mədəni kontekstə uyğun olan verbal və qeyri-verbal sosial davranış normalarının aşılınmasına yönəldilmiş, tələbələrin milli-mənsubiyyətini nəzərə almaqla işlənmiş tapşırıq və çalışmalar sisteminin təlim prosesinə məqsədyönlü, sistemli, ardıcıl şəkildə tətbiq edilməsi dil fakültələrində təhsil alan azərbaycanlı tələbələrdə ingilis dilində sosiomədəni kompetensiyanın səmərəli şəkildə inkişaf etdirilməsinə təkan verən əsas amillərdir.

Ədəbiyyat

1. Hymes.D. Sociolinguistics: the ethnography of speaking. Cambridge. Winthrop Publications, 1974, p.189-223
2. Trudgill.P. (2002) The sociolinguistics of modern RP. In P.Trudgill Sociolinguistic Variation and Change. Edinburg. Edinburg University Press, p.71-80
3. Гусейнзаде Т.Д. Обучение речевой коммуникации на иностранном языке. Баку: Мутарджим, 2001, стр.314

Summary

Effective ways of teaching sociocultural competence in English to Language University students

The article deals with the problem of developing Language University students sociocultural competence in the target language. All components of communicative competence:

Linguistic (grammar) competence, discourse competence, sociocultural competence and strategic competence should be taught to enable language learners to use the language effectively. The four components of communicative competence should be taken as integral parts of a complex model of communication.

Резюме

Эффективные пути формирования социокультурной компетенции на английском языке и студентов языкового вуза

Статья посвящена проблеме формирования социокультурной компетенции на изучаемом языке у студентов языкового вуза. Все компоненты коммуникативной компетенции: лингвистическая (грамматическая) компетенция, дискурсивная компетенция, социокультурная компетенция и стратегическая компетенция являются необходимым для формирования у студентов способности эффективно использо-

вать изучаемый язык. Четыре компонента коммуникативной компетенции должны быть интегрированы в формирование комплексной модели коммуникации.

*Rəyçi: ped.f.d. G.Şirəliyeva
ADU-nun Linqvodidaktika kafedrasının
30.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 31.10.2016

Ziyafət Rəfiyeva
Yeganə Məmmədova
 ADU

DÜNYA OKEANI VƏ DƏNİZLƏRİN ÇİRLƏNMƏSİ

Açar sözlər: çirklənmə, mikroorqanizmlər, su akvetoriyası

Keywords: pollution, microorganisms, water akvetry

Ключевые слова: загрязнение, микроорганизмы, водная акватория

Okean və dənizlər ətraf mühitin qorunub saxlanmasında həlledici rol oynayır. Yer in iqliminə təsir göstərir və onun ekoloji sisteminin balansını təmin edir. Okeanda çirkləndirici maddələrin yayılmasının dəniz orqanizmlərinə və insana təsirinin öyrənilməsi üzrə toplanmış çoxillik məlumatlar göstərir ki, çirkləndiricilərin təbii ekosistemlərə təsiri baxımından karbohidrogenlər (məsələn, pestisidlər), toksiki metallar və radioaktiv maddələr daha təhlükəli sayılır.

Dünya okeanını çirkləndirən mənbələr üç qrupa ayrılır:

- Dəniz- hərbi gəmilər, müxtlif təyinatlı gəmilər və dəniz mühitində istismar edilən digər qurğular, boru kəmərləri, dəniz dibi, təbii resurslarının kəşfiyyatı və çıxarılması;

- Yerüstü- çaylar, göllər və digər su sistemləri, çirkləndirici maddələr –qrunt sularından, həmçinin müxtəlif sahil obyektlərindən axıdılan çirkab və qızdırılmış sular, basdırılmış radioaktiv tullantılardan və digər xüsusi zərərli maddələrdən daxil olur;

- Atmosfer- atmosferə zərərli qazşəkilli tullantılar buraxan müxtəlif sənaye müəssisələri, nəqliyyat vasitələri və digər obyektlər [1, s.181].

Sahil zonadan dənizə çirkab sularının axıdılması ciddi problem sayılır. Əsas çirkləndiricilər patogen mikroorqanizmlər, üzvi maddələr, ağır metallar, neft məhsulları, çayların çirkləndirici asılı gətirmələri hesab olunur. Çirklənmənin əsas nəticələrindən yoluxucu xəstəliklər, oksigen çatışmazlığı, müxtəlif kimyəvi maddələrin insana və təbiətə toksiki təsirini göstərmək olar. Məsələn 50-ci illərdə Yaponiyada Manamati körfəzinin sahillərində Kunsun adasında insanlarda ağır xəstəliklər müşahidə olunur- onların böyrəkləri zədələnmiş, əsəb və qan sistemləri pozulmuşdur. Tədqiqatlar göstərdi ki, insanlar körfəzdən tutulan tərkibində çoxlu miqdarda qurğuşun olan balıq və molyusklarla qidalanmışdır. Körfəzə qurğuşun birləşmələri sahilə yerləşən kimya zavodlarından daxil olmuşdur (Tisso kimya kombinatı). Fransa tədqiqatçıları müəyyən etmişlər ki, Atlantik okeanının dibi qurudan gətirilən qurğuşunla sahilə 254160 km məsafədə 1610 m dərinlikdə çirklənməyə məruz qalmışdır. Dib çöküntülərinin üst qatlarında qurğuşunun qatılığının daha çox olması onun uzun müddətli təbii proseslərin deyil, məhz insan fəaliyyətinin nəticəsi olmasını təsdiq edir. Çay suları vasitəsilə okeana daxil olan patogen mikroorqanizmlər sahil zonası şəraitində asan adaptasiya olunaraq orada yaşayır. Bu mikroorqanizmlər dəniz məhsullarında topanaraq insanların kütləvi xəstəliyə tutulmasına səbəb olur [2, s.25].

Dənizləri, xüsusən sahiləyən zonanın çirkab təmizləyən qurğuların və gəmilərin təsərrüfat- məişət çirkabları da çirkləndirir. Gəmiçiliyin inkişafı ilə əlaqədar olaraq onların miqdarı da artır. Böyük Britaniya tərəfindən İrlandiya dənizində, Fransa tərəfindən isə Şimal dənizində radioaktiv tullantılar basdırıldı. Buradan çirkləndiricilər Barents dənizinə keçir.

– Dünya okeanı fiziki çirklənməyə də (radioaktiv və istilik çirklənməsinə) məruz qalır. Radioaktiv məhsullar okeana nüvə silahlarının sınaqdan keçirildiyi, həcmnin xüsusi kanteynerlərdə radioaktiv tullantıların atılması və onların zədələnməsi zamanı baş verərək suda olduqca geniş əraziləri əhatə edir. Okeanın istilik çirklənməsi də təhlükəlidir. Elektrik stansiyaları və digər mənbələrdən atılan isti sular sahiləyən ekosistemlərin ekoloji tarazlığını ciddi surətdə pozur. Alimlərin hesablamalarına görə hər 8-10 il müddətində okeana atılan suların miqdarı iki dəfə artır. Okeanın ən zərərli kimyəvi çirkləndiriciləri neft və neft məhsulları hesab olunur. BMT-nin məlumatına görə hər il dəniz və okeanlara 6 - 10 milyon ton neft daxil olur. Sular ən çox tankerlər və sualtı qazma işləri zamanı neftin sızması nəticəsində çirklənir. Dünya okeanının antropogen çirklənməsinin təxminən yarısı gəmiçiliyin payına düşür. Hazırda okeanlarda yükçötürmə qabiliyyəti 200-dən 700 min tona qədər olan 230 gəmi üzür. Onlar Dünya okeanına böyük potensial təhlükə yaradır. 1973-1984-cü illər arasında ABŞ-da ətraf mühitin qorunması və energetika institutu suyun neftlə çirklənməsinin 12000 hadisəsini qeydə almışdır. 1977-ci ildə axıdılan neftin ümumi miqdarı 8,2 milyon hallon (1 hallon 3,8 litrdir), 1985-ci ildə isə 21,5 milyon ton təşkil etmişdir. 1970-1982-ci illər ərzində dünyada 169 böyük tanker qəzası və 17000 2-ci dərəcəli neftin axması qeydə alınmışdır. Ən böyük ekoloji fəlakət gəmilərin qəzası zamanı tankerlərdən axan neftlə əlaqədardır. «Amoko-Kadis» tankerinin Fransanın sahilləri yanında batması nəticəsində 220 min ton neft okeana buraxılmışdır. Dənizə 5 min ton mazut tökülərək Yaponiyanın baş adası sayılan Xonsyunun sahil ərazisinin böyük hissəsinin çirklənməsinə səbəb oldu. Balıq və digər dəniz məhsullarına olduqca ziyan dəydi. Qeyd etmək lazımdır ki, belə qəzalar hər il dəfələrlə baş verir. Dəniz və okeanların səthindəki neft pərdəsi okean və atmosfer arasında olan enerji, istilik, rütubətlik və qaz mübadiləsinə poza bilər. Son nəticədə okeanın səthindəki neft təbəqəsi okeanda fiziki-kimyəvi və hidroloji şəraitdə, həm də yerin iqliminə və atmosferdəki oksigen balansına təsir göstərə bilər. Neftlə çirklənmə dənizlərin bioloji tarazlığına böyük zərbə vurur. Okean suyunun səthində neftin olduqca nazik qatı tozsoranın süzgəci kimi bir çox çirkləndirici maddələri özündə tutub saxlayır. Neft pərdəsində pestisidlər, ağır metalların ionları toplanaraq canlıların həyatına böyük təhlükə yaradır. Dünyada pestisidlərin istehsalı ildə 200 min tona çatır. Pestisidlər Baltik, Şimal, İrlandiya, dənizlərinin müxtəlif rayonlarında, Biskay körfəzində, İngiltərə, İspaniya, Portuqaliya və İspaniyanın qərb sahillərində aşkar edilmişdir [3, s.20].

Aktiv antropogen təsirlər şəraitində okean sularının ağır metallarla çirklənməsi xüsusilə kəskin problemə çevrilmişdir. Bu metallar (civə, qurğuşun, kadmium, sink, mis) geniş yayılıb olduqca toksiki çirkləndirici maddələrdir.

1954-cü ildə Londonda Beynəlxalq konfrans keçirilərək dəniz mühitini çirklənmədən qorumaq üzrə dövlətlər qarşısında razılaşdırılmış məqsəd qoyuldu.

Bəşəriyyət tarixində ilk dəfə Beynəlxalq hüquqi sənəd qəbul edilərək dövlətlər dəniz mühitini qorumağı öhdələrinə götürdülər.

1973-cü ildə Londonda dənizin çirklənməsinin qarşısını almaq üzrə Beynəlxalq Konfrans çağırıldı. Konfrans gəmilərin suyu çirkləndirməsinin qarşısını almaq üzrə Beynəlxalq Konvensiya qəbul etdi [4, s.35].

NSM-4 nefttoplayıcısı limandan 10 dəniz milli məsafədə sahil boyu və açıq dəniz reydlərində dəniz dalğasının gücü 3 bal, küləyin gücü 4 bal olduqda dəniz suyunu təmizləmə qabiliyyətinə malikdir. Yaponiyada dənizdən iri neft ləkələrini qısa müddətdə təmizləyən nadir texnologiya hazırlanmış və təcrübədən keçirilmişdir. Amerika alimləri Atlantik okeanda suya dağılmış nefti təmizləmək üçün orijinal üsul tapmışlar. Neft plyonkasının altına müəyyən dərinlikdə keramik lövhə buraxılır. Ona akustik qurğu birləşdirilir. Vibrasiyanın təsiri altında neft qalın qatla əvvəlcə lövhə qoyulan yerə toplanır, sonra isə su ilə qarışaraq fəvvarə vurur. Okeanın mühafizəsi və səmərəli istifadəsi məsələsinin həllinin əsasının qarşısında 3 təxirəsalınmaz məsələ durur:

- Okeanın bütövlüyü təsərrüfat fəaliyyətinin effektiv qlobal rejiminin tənzimlənməsini tələb edir.

- Bir çox regional dənizlərin resurslarını ayrı-ayrı dövlətlərin istismar etməsi resurslarından istifadəsinin regional nizamlanmasının müəyyən öhdəçiliklərini tələb edir.

- Okean üçün quru mənbələrdən ciddi təhlükənin olması effektiv milli fəaliyyət tələb edir

Lakin neftlə çirklənməni tam aradan qaldırmaq üzrə effektiv üsulların axtarışında bir çox nailiyyətlər əldə olunmağına baxmayaraq bu problemlərin həlli haqqında danışmaq hələ tezdir. Çirklənməni təmizləməkdə yalnız ən effektiv metodların tətbiqi ilə dəniz və okeanların təmizliyini təmin etmək mümkün deyil.

Ədəbiyyat

1. Ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi Məmmədov Q.Xəlilov M Bakı "Elmi nəşriyyat" -2005,
2. Один. Ю. Основы экологии. Мир.1975 г
3. Nəbibəyli Ziyadxan "Ekologiya və fəvqəladə hallar" Bakı 2012
4. Азимов Б.В., Навитний. М. Проблемы ликвидации экологических следствие при чрезвычайных ситуациях. -Сборник статей 2000

Summary

Polution of oceans and seas

In the polution of seas and oceans great role plays oil products, chlor containing substances, toxic metals and radioactive substances. That's uny, study of this field is important for keeping water in the world.

Резюме

Загрязнение морей и океанов

В загрязнение мирового океана и морей значительную роль играют нефти продукты, хлордержемые вещества, токсические металлы, радиоактивные вещества. Поэтому изучение данной проблемы является важным для сохранения чистоты водной акватории.

*Rəyçi: dos. S.Zamanova
ADU-nun Mülki müdafiə, tibbi biliklərin əsasları
və bədən tərbiyyəsi kafedrasının
25.11.2016-cı il tarixli iclasının
03 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 25.11.2016

Гюляра Керимова
АУЯ

КРИЗИС ПОЛИТИКИ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА И КСЕНОФОБИЯ В СТРАНАХ ЕВРОПЫ

Acar sözlər: multikulturalizm siyasəti, ksenofobiya, integrasiya, immiqrantlar

Keywords: politics of multiculturalism, xenophobia, integration, immigrants

Ключевые слова: политика мультикультурализма, ксенофобия, интеграция, иммигранты

Мультикультурализм возник, как один из альтернативных ответов на вызов глобализации по вопросу о судьбе национальных культур. На обыденном уровне он чаще трактуется как «политика для иммигрантов». Принятие мультикультуральной интеграционной модели означает, что государство открыто для иноэтничных мигрантов и берет на себя создание условий для их интеграции. С другой стороны, сами мигранты должны показать приверженность новому обществу, изучить его историю, язык и традиции, а главное предпринять усилия для вхождения в это общество полноправными гражданами.

Как же обстоит дело в странах Европы с мультикультуральной интеграцией. У Европы всегда были характерные признаки, отличающие ее от других цивилизаций. Опыт Европы уникален, народы Европы – «семья культур, сообща владеющая историко - культурным наследием». «Запад» является культурным феноменом, для которого характерно считать себя образцом для подражания. Однако глобализация приводит к разрушению устоявшихся национальных идентичностей. Иммигранты активно способствуют растворению европейской культурной самобытности. В результате у европейцев складывается соответствующее отношение к большинству людей неевропейского происхождения, эмигрирующих из Северной Африки, Южной Азии, Турции [5, с.65].

В Европе политика мультикультурализма, имея достаточно долгую историю своего становления, стала целенаправленно реализовываться и совершенствоваться в 60-70-х годах XXв., когда прибывали значительные потоки иммигрантов, поддерживаемые целевыми государственными миграционными программами. В рамках политики мультикультурализма иммигрантам предоставлялась возможность сохранения и развития своей этнокультурной и религиозной идентичности. Во многом это обеспечивалось созданием иммигрантских и этнических организаций, выделялось финансирование на реализацию всевозможных программ. Среди принимающего общества прививались «политкорректное» отношение к этим этнокультурным особенностям. Политика мультикультурализма фактически предоставляла иммигрантов самим себе, требуя от европейских властей лишь финансовой поддержки и выделение субсидий иммигрантским организациям на самостоятельное решение своих потребностей и проблем [1, с.188]. Экономический бум 1960-х годов и

социальные завоевания рабочего и молодежного движения, открыли дорогу новой трудовой миграции в страны Западной Европы. Были запущены механизмы привлечения дешевой и социально незащищенной рабочей силы из стран «третьего мира», так называемых гастарбайтеров. Первоначально интеграция приезжавших на «заработки» без семьи мигрантов никого не интересовала, поскольку считалось, что заработав денег, они уедут назад к своим семьям. Однако вместо этого семьи стали приезжать к ним. Страны Европы столкнулись с проблемой «воссоединения семей», результатом которой стал рост числа иммигрантов, увеличивающих нагрузку на социальную инфраструктуру государств Европы [6, с.49]. Считалось, что иммигранты в основном способны заниматься неквалифицированным трудом, а значит заинтересованы в сохранении той модели экономики, которая предполагает большие затраты труда и ресурсов. Часть иммигрантов вовсе не занята никаким трудом, предпочитая жить на пособия, полагающиеся по статусу беженца. При этом они не только не стремятся вписаться в общество, где живут, но иногда проявляют к нему откровенную идеологическую враждебность [5, с.66].

В 1970-е годы в ходе структурной перестройки экономик стран Европы резко снизилась потребность в неквалифицированном труде, многие гастарбайтеры стали безработными. Конкуренция за рабочие места усилилась, что создало дополнительное напряжение в социальной сфере. Все чаще с иммигрантами связывали ухудшение качества жизни и рост преступности. В результате вместе с ростом инокультурной трудовой миграции начали возникать проблемы расизма и дискриминации [6, с.50].

В 1990-е годы даже в тех западноевропейских странах, которые ранее были основными поставщиками иммигрантов – Италии, Испании, Португалии, Ирландии - сложились большие сообщества мигрантов из неевропейских стран. Согласно оценкам Отдела народонаселения ООН, приведенным во «Всемирных демографических прогнозах» (на 2000 г.), в ближайшие 50 лет численность населения всех европейских стран, за исключением Албании, Ирландии, Исландии и Люксембурга начнет сокращаться [3, с.61]. Для того чтобы сохранить демографическое равновесие в европейских странах, где население не только уменьшается, но и неуклонно стареет, необходимо сделать более эффективными и финансово весомыми программы, имеющие отношение к регулированию международной миграции.

Таким образом, европейские страны вынужденно превращаются в «иммигрантские государства», и политика мультикультурализма для них, при всей неоднозначности её следствий, неизбежна. «Государство не может рассчитывать на превращение мигрантов в полноправных членов общества, если не признает за ними права на различие» [2, с.34]. Однако нет полной уверенности в том, что к признанию этого факта готовы как политические элиты, так и большая часть населения стран Европы. Опыт многих стран показывает, что «именно отсутствие в государствах базы для защиты прав меньшинств или активное поощрение органами власти нетерпимости по отношению к группам меньшинств» приводит к возникновению конфликтных ситуаций. При этом рост напряженности, связанный с проблемами на-

циональных и прочих меньшинств, обычно связан с разочерованием действиями государственных органов власти. В то же время подавляющее число вооружённых конфликтов в современном мире являются внутренними и часто имеют этнический компонент.

В Европе крупнейшие страны ЕС, где проживает большое количество мигрантов, такие как Франция, Великобритания, ФРГ применяют существенно отличающиеся подходы. Во Франции в основе концепции гражданской нации-государства лежит превосходство гражданства над остальными формами идентичности, что означает игнорирование этнической и конфессиональной идентификации мигрантов. Право ФРГ при определении гражданства родившегося ребёнка предусматривало исключительно «принцип крови», строго учитывая его происхождение. Поэтому вплоть до конца XX в. иммигранту было практически невозможно стать гражданином Германии при отсутствии немецких корней. В конце XX и начале XXI века правительство Германии в корне пересмотрело миграционное законодательство в пользу мигрантов. До этого многие иммигранты первого поколения, прожив всю жизнь в Германии, всё равно не считались гражданами. Такая политика привела к отделению населения, имеющего иммигрантское происхождение, от немецких граждан и к формированию обособленных иммигрантских общин, то есть к сегрегации [7, с.42].

В любом обществе, независимо от его благосостояния, социальное расслоение неизбежно, а в современных западных обществах именно иммигранты занимают низшие социальные ступени. Массовые беспорядки во Франции осенью 2005 года проходили под социально-экономическими лозунгами тех молодых граждан Франции, которые несмотря на арабское или африканское происхождение стремились к тем же жизненным стандартам, что и большинство «коренных» французов. Однако они часто сталкиваются с дискриминацией и скрытым расизмом. Часть выходцев из среды иммигрантов, даже получив хорошее образование, найдя работу, внешне влившись в средний класс и действительно стремясь к ассимиляции, все равно сталкиваются с дискриминацией на бытовом уровне. Гражданину Франции афро-арабского происхождения в 15 раз сложнее устроиться на работу, чем французу европейского происхождения. В Великобритании среди выходцев из Пакистана и Бангладеша безработица в 3 раза выше, чем среди тех слоёв «коренных» британцев, которых рассматривают как наиболее неблагополучные. В Голландии безработица достигает почти трети среди марроканцев и четверти среди турок [7, с.43].

Политика «неполноценной» интеграции привела в конечном итоге к ряду серьёзных негативных эффектов. Поскольку создавались условия, позволяющие, например, иммигрантам-мусульманам сохранять практически все религиозные и этнокультурные ценности, с которыми они прибыли в Европу, то степень культурной интеграции иммигрантов следующих поколений оказалась очень низкой, что привело к культурному и ценностному противостоянию между иммигрантами и принимающим обществом. Низкий уровень культурной интеграции привел к образованию «параллельных» обществ со

своими социальными и правовыми нормами. На данный момент население принимающих стран затрудняется назвать иммигрантов «своими», «согражданами», «соседями». В силу заложенных недостатков политики мультикультурализма, а также дополнительных социально-экономических факторов таких, как значительный приток и высокая численность иммигрантов, глубина культурных, социальных и религиозных различий, недостаточные социально-экономические условия проживания иммигрантов – появились серьёзные проблемы в интеграции иммигрантов, особенно молодёжи. Всё это способствует их социальной маргинализации, групповой самоизоляции, что создает предпосылки для ксенофобии и экстремизма. Ксенофобия рассматривается как понятие противоположное толерантности, выражающееся в нетерпимости, неприятии, ненависти к «чужому», «инородному» [1, с. 189].

Процесс маргинализации иммигрантов во многом связан с тем, что за последние десятилетия при переходе к постиндустриальному обществу в странах Западной Европы вырос спрос на высококвалифицированных специалистов и снизилась востребованность в рабочей силе низкой квалификации, ранее выполняемой иммигрантами. Одновременно с ухудшением экономической ситуации среди автохтонного населения Европы обнаруживаются ксенофобные взгляды к иммигрантам. Население европейских стран среди основных причин негативного отношения к иммигрантам указывают на то, что иммигранты ухудшают стандарты жизни в их странах, способствуют росту преступности, забирают у них рабочие места. Исследования в европейских странах показывают достаточно высокие уровни ксенофобии и дискриминации. За 2000-2008гг. в большинстве стран отмечался рост количества преступлений на почве расовой неприязни. Большое влияние на их некоторый всплеск в этот период оказал мировой экономический кризис [3, с.87].

В отличие от таких классических «принимающих» стран как США, Канада и Австралия, история которых определялась потоками иммигрантов и которые могут позволить себе сосуществование своеобразных диаспор в силу величины своей территории, европейские государства жизненно заинтересованы в культурно-политической интеграции проживающих у них иностранцев, особенно если таковые являются их гражданами. Наличие «параллельных» обществ – реальная опасность для западноевропейской демократии особенно перед лицом новых (глобальных) угроз. Это тем более верно, что массовая иммиграция имеет ярко выраженную тенденцию к росту, несмотря на проведение практически всеми государствами Западной Европы жесткоограничительной иммиграционной политики [6, с.50].

Анализ опыта наднациональной политики интеграции мигрантов в ЕС и фактическая её реализация странами ЕС показал, что несмотря на большие усилия со стороны органов Евросоюза в части развития интеграции мигрантов на его территории, что далеко не все государства стремятся наделять правами граждан «третьих стран» наравне с коренным населением. Основным принципом для большинства европейских государств остаётся обеспечение национальной безопасности. Кроме того, позитивная интеграционная политика ряда стран Европы, главным образом Швеции, Бельгии, Дании и

других, уже пересмотрена главами этих государств в связи с повышением уровня преступности среди иноэтнического населения [4, с.8].

В ряде европейских стран негативное отношение значительной части местного населения к иммигрантам наряду с проявлением ксенофобии, расизма и дискриминации еще больше обостряет социальные противоречия. Обращение части иммигрантов в Европе к радикальным идеям зачастую вызвано протестом, ответом на несостоящуюся интеграцию, а создающиеся политические движения являются попыткой решения этих проблем радикальными средствами. Так, «карикатурные скандалы» в Дании, во Франции и других странах Европы стали очередным толчком, но не главной причиной для радикализации иммигрантов-мусульман в этих странах, тем более в Европе постепенно возник так называемый ислам меньшинств, заявивший о своих проблемах в полный голос [7, с.45].

Таким образом, ради поддержания общественной стабильности, межэтнического мира и согласия, а также национального и европейского единства и региональной безопасности в целом, в целях противодействия ксенофобии, экстремизму, расовой дискриминации, всем формам расизма необходима последовательная, целенаправленная комплексная политика по развитию подлинных ценностей гуманизма, многокультурности, толерантности на основе общепризнанных международных стандартов прав человека; прав этнических, религиозных, языковых, культурных, социальных меньшинств.

Литература

1. Харитонов И.Н. Кризис политики мультикультурализма и ксенофобия в странах Европы. Минск, 2012.
2. Гайслер Х.И. Национальное государство или мультикультуральное общество. //Русский журнал 2002, № 5.
3. Кондратьева Т.С. Мусульмане в Великобритании: социализация или обособление. //Актуальные проблемы Европы 2008, № 4.
4. Лямина А.В. Опыт наднациональной политики интеграции мигрантов в ЕС. Калининград, 2014.
5. Хлыщева Е.В. Мультикультурализм-глобальный вызов для Европы. Астрахань, 2009.
6. Сахарова В.В. Мультикультурализм и проблемы интеграции иммигрантов. //Вестник, Санкт-Петербург, 2010 №2.
7. Атнашев В.Р. Европа и процессы дискриминации. Санкт-Петербург, 1998.

Xülasə

Multikulturalizm siyasətinin böhranı və Avropa ölkələrində ksenofobiya

Müəllif Avropada multikulturalizm siyasətinin böhran səbəblərini düşünür. Avropada ksenofobiya və immiqrantların inteqrasiya məsələlərinin sosial və gənclik siyasətində narahatlıq təsirini vurğulayır.

Summary

The crisis of the politics of multiculturalism and xenophobia in Europe

The author considers the causes of the crisis of the politics of multiculturalism in Europe, describes the situation with xenophobia, emphasizes the influence of the inconveniences of social and youth politics in Europe.

*Rəyçi: t.f.d. E. Qasimov
ADU-nun Beynəlxalq münasibətlər kafedrasının
21.09.2016-cı il tarixli iclasının
01 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 12.10.2016

ÇİNDƏ 4 İYUN TYANANMEN QƏTLİAMI VƏ ONUN TARİXİ ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: qətliam, sərt qanunlar, siyasət, küçə yürüşləri, insan hüquqları

Keywords: massacre, harsh law, policy, street movements, human rights

Ключевые слова: геноцид, суровый закон, политика, уличные движения, права человека

1989-cu ildə 4 iyun Çinin Pekindəki məşhur Tyananmen meydanında baş vermiş mitinq və onun iştirakçılarının əksəriyyətinin Çin silahlı qüvvələri tərəfindən qətlə yetirilməsi “qanlı 4 iyun Tyananmen soyqırımı” adı ilə tarixə düşmüşdür. Bəzi tarixçilər isə bunu “Pekin qətliami” da adlandırırlar [7].

Çin dövlət orqanlarının, xüsusilə də hakimiyyətin “gözü və qulağı” hesab edilən Çin Kommunist Partiyasının (ÇKP) qəbul etdiyi sərt qanunlar nəticəsində insanların söz azadlıqlarının tamamilə əlindən alınması və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının minimuma çatdırılması artıq əhalinin səbr kasasını doldurmuşdu. Tyananmen meydanına toplaşan qəzəbli kütlə, əsasən, tələbələr, gənclər, müəllimlər, kəndlilər, fabriklərdə işləyən işçilər, işsizlərdən ibarət idi. Onlar Maonun ölümündən sonra hakimiyyətə gələn Denq Xiopinqin iqtisadi və siyasi islahatlarının nəticəsində yalnız varlı təbəqənin qazanc əldə etdiyini, zərbənin isə kənd təsərrüfatı sahəsində çalışan fermer və kəndlilərə, eyni zamanda fabriklərdə işləyən işçilərə dəydiyini ifadə edirdilər. “Açıq bazar” siyasəti nəticəsində dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi azaldılmış, nəticədə infilyasiya, işsizlik və yuxarı dövlət orqanlarında fəaliyyət göstərən dövlət məmurlarının rüşvətxorluğu kəskin surətdə artmışdır.

Bu hadisəni alovlandıran daha bir faktor da ÇKP-nin 19 yanvar 1987-cu ilə kimi baş katibi vəzifəsində işləyən və xalq tərəfindən “Demokratiyanın müdafiəçisi” adlandırılan Hu Yaobanqın ani ürək çatışmamazlığından 22 aprel 1989-cu ildə vəfat etməsi oldu [1], [6]. Belə ki, onun xalqın lehinə çıxışları və dövlətdən iqtisadi islahatlar etməsi tələbinin yekun nəticəsi olaraq o, ÇKP idarə heyəti tərəfindən zorla istefaya göndərilmişdi. Mərhum baş katib Hu Yaobanqın yasını tutmaq və öz hüquqlarını bərpa etmək məqsədilə əvvəlcə tələbələrin iştirak etdiyi dinc küçə yürüşlərinə başlandı. Bu dinc yürüşlər bir neçə həftə davam etdi və yavaş-yavaş digər sosial qrupların da tələbələrə qoşulması ilə kütləviləşməyə başladı [5]. Artıq iştirakçılar dövlətdən siyasi, iqtisadi və sosial sahələrdə islahatların aparılmasını tələb etməyə başlamışdı. Mitinq iştirakçılarının dövlətin onların irəli sürdükləri tələbləri qarşılanmaması halında küçə yürüşlərini dayandırmaması şərti Çin hökumətini bərk qəzəbləndirdi.

Tələblərə daxil olan müddəalar içərisində ən çox Çin hökumətini qəzəbləndirən Deng Xiaopinqin istefası və Çin kütləvi informasiya vasitələrin müstəqilliyinin təmin olunması tələbləri idi. Belə ki, danışıqlar yoluna əl atmaqdan hakimiyyət bu yürüşlərin Çinin digər əyalətlərinə də yayılması, ən əsası hakimiyyət çevrilişinin labüd olacağı qorxusundan dərhal fəvqaladə hal elan etdi və Xalq

Azadlıq Ordusu adlanan Çin silahlı qüvvələri oraya yeridildi [4]. Etiraz edən xalq kütlələri qəddarcasına qətlə yetirildi. Tankların hərəkətinin qarşısını almaq üçün sinəsini sipər edən bütün vətəndaşlar amansızcasına qətlə yetirildi. Çin Xalq Respublikasının rəsmi məlumatına əsasən bu qətliam zamanı həlak olan insanların sayı 200-300 nəfər göstərilə də, qeyri-rəsmi məlumatlara əsasən 2000-3000 nəfər insan həlak olmuşdur [1]. Çin silahlı qüvvələri bu üsyanı dağıtmaq üçün tanklardan, toplardan, mərmilərdən (əslində çox ölkələrdə mitinqləri dağıtmaq üçün plastik ucluqlu mərmilərdən istifadə olunsa da çox təəssüfər olsun ki, Tyananmen qətliamında ordunun istifadə etdiyi mərmilər həqiqi öldürücü mərmilər idi), piyada qüvvələrindən istifadə etmişdir [3].

Bu soyqırım həyata keçirildikdən dərhal sonra ÇKP-nin rəhbərliyi ilə burada iştirak edən və həlak olmayan digər vətəndaşlara “hakimiyyət çevrilişinə cəhd göstərdikləri üçün” sərt cəza tədbirləri tətbiq edildi, silsilə həbslər geniş vüsət aldı. Xarici mətbuatın Çində fəaliyyəti qadağan olundu və Çin mediası bütün bu dövlət ideologiyasını xalqın beyninə yeridə bilmək yolunda əvəzsiz xidmətlər göstərməyə başladı. Həmin hadisələrdə iştirak edən və sağ qalan əhalinin çox cüzi hissəsi xarici ölkələrə qaçıb canlarını qurtara bildilər. Hətta bu küçə yürüşlərini müsbət qiymətləndirdikləri hiss olunan bütün ÇKP üzvləri dərhal ev dustaqlığı ilə cəzalandırıldılar [2]. Demokratianın bu şəkildə sərt və qanunsuz şəkildə, amansızcasına qanla boğulması Çini dünyada nüfuzdan saldı və əksər dövlətlər Çinin öz vətəndaşlarına qarşı tətbiq etdiyi bu qətliamı pislədilər. ABŞ dərhal Çinə qarşı iqtisadi və diplomatik sanksiyalar tətbiq etdi. Qərb mediası dərhal Tyananmen qətliamını yayımladı.

Bəs Tyananmen qətliamı Çinə və dünyaya necə təsir etdi? Bu Çinə iki cür təsir etdi: İlk növbədə Çində siyasi islahatların inkişaf tempini zəiflətdi. İkinci olaraq isə Çinin iqtisadi inkişafını ləngitdi. Demək olar ki, artıq sadəcə siyasi mənafeələr ön plana keçdi. Bununla da əhalinin iqtisadi və sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması arxa plana keçdi. Çin beynəlxalq arenada kəskin surətdə nüfuzdan düşdü. Belə ki, Çin ABŞ, Yaponiya kimi güclü dövlətlərdən qorxmadan antidemokratik şəkildə idarə olunan bir siyasi sistemə sahib olduğunu bir daha bütün dünyaya tamamilə açıq şəkildə mesaj verdi. Bu qətliamın törədilməsi Çinin dünyada insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində qəbul edilmiş onlarla beynəlxalq konvensiya və bəyənaməni tanınaması, onların humanist prinsiplərini kobudcasına pozmasının ən bariz nümunəsi idi. Təbii ki, Çin kimi ərazisinin böyük və əhalisinin çox olduğu ölkənin dünyada sülh və təhlükəsizliyi pozması, insanların hüquq və azadlıqlarını, yaşamaq hüquqlarını əlindən alması ədalətsizcəsinə yürüdümlən siyasətin yekun nəticəsi idi.

Bu qətliamın tarixi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, insanların demokratiya sahəsində düşüncə azadlığını əlindən alan rejimlərin qeyri-insani fəaliyyətləri dünyada birmənalı şəkildə pislənir və həmin rejimlərə qarşı beynəlxalq sanksiyalar tətbiq olunur. Bu hadisədən uzun müddət keçdikdən sonra Çin hökuməti tarixi proseslərdən dərs alaraq KİV sahəsində, iqtisadi və sosial sahədə dəyişikliklər etdi. Təəssüflər olsun ki, siyasi hüquqların genişləndirilməsi sahəsində hələ də Çində islahatlar nəzərə çarpacaq səviyyədə deyil, insan hüquq və azadlıqları kobud surətdə pozulur.

Ədəbiyyat

1. Nan Lin. The Struggle For Tiananmen: Anatomy of fthe 1989 Mass Movement. Praeger, 1992.
2. Theodore Han; John Li. Tiananmen Square, Spring 1989: A Chronology of the Chinese Democracy Movement. Institute of East Asian Studies University of California, 1992.
3. Zhang Liang; Andrew J. Nathan; Perry Link. The Tiananmen Papers. Public Affairs, 2001.
4. Qiao Li; Michel Oksenberg; Lawrence R. Sullivan; Marc Lambert; H. R. Lan; Jerry Dennerline. Beijing Spring, 1989: Confrontation and conflict: Basic Documents. M.E.Sharpe, 1990.
5. Tyananmen Square Incident,
<http://www.britannica.com/event/Tiananmen-Square-incident>
6. Tyananmen square Protests 1989,
<https://www.theguardian.com/world/2016/may/04/china-release-last-prisoner-tiananmen-square-protests>
7. Tyananmen Square massacre takes place,
<http://www.history.com/this-day-in-history/tiananmen-square-massacre-takes-place>

Summary

Tyananmen genocide in China and its historic importance

Under the governency of authoritarian regime in China the human rights and freedoms are violated. In order to eliminate this injustice, chinese citizens started the street strikes in Tyananmen street in June 1989, the PRC government to prevented street strikes by the armed forces of China. The mass murder of the people on this date, is called "Tyananmen massacre". The international community immediately condemned China for the crimes committed against humanity. Unfortunately, human rights and freedoms in China are still restricted. China still ignores the condemnation of the international community.

Резюме

Тянанменский геноцид в Китае и его историческое значение

Под управлением авторитарного режима Китая нарушаются права и свобода человека. 4 июня 1989 году Китайские граждане начали уличные демонстрации, чтобы исправить эту несправедливость. КНР с помощью вооруженных сил предотвратили эти митинги. Массовое убийство людей в этот день вошло в историю как "Тьяминская резня". Международное сообщество осудило Китай в совершении этого преступления. К сожалению, в Китае до сих пор ограничены права и свобода человека. Китай же до сих пор игнорирует международное осуждение.

*Rəyçi: t.f.d. dos. A.Şahmuradov
ADU-nun Regionşünaslıq kafedrasının
29.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 14.10.2016

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA DEMOKRATİK, HÜQUQİ VƏ DÜNYƏVİ DÖVLƏT QURUCULUĞU

Açar sözlər: hüquq, demokratiya, siyasət

Keywords: legal, democracy, politics

Ключевые слова: права, демократия, политика

Azərbaycanda dövlət quruculuğu prosesində ən mühüm addım ölkə Konstitusiyasının qəbulu və bundan irəli gələn məsələlər olmuşdur. Xalqımızın, dövlətçiliyimizin həyatında çox böyük əhəmiyyət kəsb edən Konstitusiyanın qəbulu dövlət quruculuğunun atributu, siyasi, hüquqi, demokratik bir hadisə kimi qiymətləndirilməlidir. Konstitusiya demokratik, hüquqi dövlət quruculuğunun əsaslarını müəyyən edən elə bir kodeksdir ki, onun vasitəsilə cəmiyyətdə qanunçuluq, sabitlik, demokratik inkişaf və s. mühüm siyasi-mənəvi dəyərlər təmin olunur.

Heydər Əliyevin çağdaş tariximizə Milli Qurtuluş günü kimi daxil olmuş 15 iyun 1993-cü ildə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin sədri seçilməsi ilə respublikada demokratiyanın, qanunçuluğun, hüquqi dövlət quruculuğunun bünövrəsi qoyuldu. Heydər Əliyevin parlamentə sədr seçilməsindən sonra Milli Məclisdə verdiyi bəyanatda müstəqil dövlətçiliyin inkişaf konsepsiyası və yolları sistemli şəkildə verildi. Bu istiqamətdə məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilməyə başlandı. 1993-cü ilin iyun-oktyabr ayları və sonrakı dövrdə müstəqil Azərbaycan dövlətinin qorunması və möhkəmləndirilməsi uğrunda Heydər Əliyevin mübarizəsi strateji məqsəd daşıyırdı. O, strateji və demokratik yolun mahiyyətini belə səciyyələndirirdi: “Azərbaycan Respublikası öz dövlət quruculuğunda sosial-iqtisadi problemlərin həllində tutduğu strateji yolla gedir. Bizim bu yolumuz Azərbaycanda demokratik, hüquqi, sivilizasiyalı dövlət qurmaqdan, demokratik prinsipləri gündən-günə inkişaf etdirməkdən, dünyanın əldə etdiyi bütün demokratik nailiyyətləri Azərbaycanda yaymaqdan, onlardan bəhrələnməkdən ibarətdir” [2, s.30]

Azərbaycan Respublikası Prezidenti İcra Aparatının rəhbəri, fəlsəfə elmləri doktoru Ramiz Mehdiyev respublikamızda dövlət quruculuğunu aşağıdakı mərhələlərə bölür:

- 1992-1993-cü illər kütləvi şüurda “aydınlaşma, dərkətmə” mərhələsidir;
- 1993-1995-ci illər müstəqillik ideyaları və dövlətçilik uğrunda “gərgin, amansız mübarizələr, müstəqillik və dövlətçilik şüurunun qələbəsi” mərhələsidir;
- 1995-ci ildən bu günə qədər davam edən dövrü isə “tammiqyaslı hüquqi, demokratik dövlət və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu” mərhələsi adlandırmaq mümkündür [3, s.254].

1995-ci ildə beynəlxalq standartlara cavab verən, demokratik prinsiplər əsasında müstəqil Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının ümumxalq səsverməsi (referendum) yolu ilə qəbul edilməsi və onun əsasında demokratik parlament seçkilərinin keçirilməsi ilə dövlət quruculuğu sahəsində yeni mərhələ başlanır. Bu mərhələdə dövlət quruculuğunun əsas prinsipləri Heydər Əliyev tərəfindən belə

müəyyən edilmişdir: “Respublikamızda hüquqi dövlət qurulması, demokratik, sivilizasiyalı cəmiyyət yaradılması, insan azadlığının, söz, vicdan azadlığının, müasir plüralizmin təmin edilməsi, çoxpartiyalı sistemin bərqərar olması bizim qəbul etdiyimiz prinsiplərdir” [2, s.8].

Aydındır ki, Azərbaycanda siyasi, iqtisadi, hüquqi, demokratik islahatlar həyata keçirilməsində Konstitusiyanın prinsipləri və müddəaları əsas tutulur. Bu əsasda da ölkədə bütün sahələrdə islahatlar aparılır.

Dövlət quruculuğu sahəsində Azərbaycan Respublikasının daxili siyasəti demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət qurmaq, Azərbaycan vətəndaşlarının Konstitusiyanın müəyyən etdiyi prinsiplər əsasında azad, sərbəst yaşamasını, bütün insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının qorunmasını təmin etməkdən ibarətdir. Ölkəmizdə demokratik dövlət quruculuğu və yeni siyasi-iqtisadi sistemin formalaşdırılması üçün hüquqi-normativ bazanın yaradılması istiqamətində uğurlu islahatlar həyata keçirilir. Konstitusiyanın qəbul edilməsindən sonra ali qanunvericilik orqanı olan Milli Məclis tərəfindən təkcə beş ildə, yəni 2000-ci ilədək 900-dən çox qanun qəbul edilmişdir ki, bu da respublikamızda qanunçuluğun və yeni dövlət quruculuğunun hüquqi bazasının yaradılmasının parlaq təzahürüdür.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyev 1995-ci il noyabrın 12-də Konstitusiyanın qəbul edilməsini ölkəmizdə dövlət quruculuğunun yeni mərhələsinin başlanması kimi qiymətləndirir. O, Konstitusiyanın qəbul edilməsindən beş il sonra respublikada dövlət quruculuğu sahəsində görülən işləri yekunlaşdıraraq demişdir: “1995-ci il noyabrın 12-dən, yəni müstəqil respublikamızın Konstitusiyası qəbul olunduqdan və parlament seçkiləri keçirildikdən sonra başlanan bu dövr dövlət quruculuğu baxımından, əlbəttə ki, bizim tariximizin ən məhsuldar dövrüdür”.

Azərbaycanın müstəqilliyinin elan edilməsindən sonra qarşıda duran ən mühüm vəzifələrdən biri respublikada hüquqi, demokratik, dünyəvi, sivilizasiyalı dövlət quruculuğu proqramının həyata keçirilməsinə nail olmaq idi. Müstəqil Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının qəbul edilməsi, onun əsasında yeni parlamentin təşkili üçün demokratik seçkilərin keçirilməsi dövlət quruculuğu sahəsində strateji proqramın ilk mərhələsi oldu. Bunlar Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi yaşaması və möhkəmlənməsi məqsədinə uyğun idi. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev bir tərəfdən Azərbaycanın müstəqilliyinə, dövlətçiliyinə qarşı çıxan qəsdlərin, təxribatların qarşısını məharətlə almaqla yanaşı, dövlət quruculuğunu möhkəmlətmək və inkişaf etdirmək işinə rəhbərlik edir, bu sahədə qarşıya çıxan maneələrin aradan qaldırılmasında böyük məharət və bacarıq göstərir.

Azərbaycanın yeni Konstitusiyasının hazırlanması üçün 1991-ci il fevralın 9-da Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin qərarı ilə 74 nəfərdən ibarət komissiya yaradılsa da, bu istiqamətdə uzun müddət heç bir əsaslı iş görülməmişdi.

1991-ci il oktyabrın 18-də “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı” qəbul olunmuşdu. Heydər Əliyevin qeyd etdiyi kimi “Bu, çox mühüm bir sənəddir və həmin sənəddə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi haqqında çox dəyərli müddəalar var” [1, s.406]. Lakin bu sənədin həyata keçirilməsi ləngimişdi. Çünki dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı oktyabrın 18-də qəbul olunmuşdusa da, onun ümumxalq referendumu yolu ilə təsdiqlənməsi işi gecikdirilmişdi. Yalnız 1991-ci il dekabrın 29-da belə bir referendum keçirilmişdi.

Həm də Azərbaycan Respublikasının dövlət orqanları və Konstitusiya Komissiyası müstəqil Azərbaycanın Əsas Qanununu – Konstitusiyasını yaratmaqla məşğul olmamışdı. Bu istiqamətdə Dövlət Komissiyası tərəfindən heç bir addım atılmamışdı.

O dövrdən 3 il yarımından çox vaxt keçməsinə baxmayaraq, hələ müstəqil Azərbaycanın Əsas Qanunu qəbul edilməmişdi. Müstəqil Azərbaycanın Konstitusiyasının yaradılması missiyasını məhz Heydər Əliyev öz üzərinə götürdü. Bununla da, o, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının yaradıcısı kimi tarixi missiyanı uğurla həyata keçirdi. Müstəqil dövlətimizin ilk Konstitusiyasının yaradılmasının təşəbbüsçüsü, rəhbəri və yaradıcısı məhz Heydər Əliyev oldu.

1993-cü ilin oktyabrında Azərbaycanda yeni Konstitusiya hazırlanması üçün təşəbbüs edilmişdi. Lakin siyasi vəziyyətin gərginləşməsi, xüsusən də, 1994-cü il oktyabr - 1995-ci il mart hadisələri, eləcə də, qarşıya çıxan başqa təxirəsalınmaz vəzifələrin həyata keçirilməsi bu təşəbbüsü bir qədər ləngitmişdi. Azərbaycanın dövlətçiliyinə qarşı yönəlmiş qəsdlərin qarşısı alındıqdan sonra 1995-ci ilin iyul ayında Milli Məclisin iclasında prezident Heydər Əliyevin sədrliyi ilə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasını hazırlayan Dövlət Komissiyası təşkil edildi. Bu komissiyaya görkəmli alimlər, hüquqşünaslar və mütəxəssislər, rəhbər işçilər daxil edildi. 1995-ci il iyul ayının 5-də Konstitusiya Komissiyasının ilk iclası keçirilir, Aşkarlığı təmin etmək üçün Heydər Əliyev Konstitusiya Komissiyasının birinci iclasına üzvlərdən başqa, respublikanın rəhbər vəzifəli şəxslərini, Azərbaycandakı xarici ölkələrin səfirlərini və mətbuat nümayəndələrini də dəvət etmişdi. Prezident öz fəaliyyətində həm də aşkarlığa xüsusi əhəmiyyət verirdi. O, qeyd edirdi ki, “Bu da təsadüfi deyil. Çünki bizim işimiz tam aşkarlıq şəraitində keçir. Azərbaycan Respublikasında aşkarlıq, demokratik prinsiplər bərqərar olub və bərqərar olmaqdadır” [1, s.408]. Elə həmin iclasda Konstitusiya Komissiyasının qarşısında duran vəzifələr müəyyən edilir.

Bu vəzifələrə aşağıdakılar daxil idi. **Birincisi**, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının layihəsini; **ikincisi**, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə seçkilər üçün qanun layihəsini hazırlamaqdan ibarət idi. Konstitusiya Komissiyası çərçivəsində Azərbaycan Parlamentinə seçkilər üçün qanun layihəsinin hazırlanması onunla əlaqədar idi ki, **birincisi**, parlament seçkilərinə aid müddəalar mahiyyətə Konstitusiyanın bir hissəsini təşkil etməli idi. **İkincisi**, parlament seçkilərinin vaxtı müəyyən edilmişdi. Ona görə də “Seçkilər haqqında” Qanun vaxtında hazır olmalı idi ki, qanuna əsasən parlament seçkiləri təşkil edilsin və keçirilsin. Seçki qanununun qəbul olunması və parlament seçkilərinin keçirilməsi Konstitusiyaya əhəmiyyətli bir məsələ idi. Bunlar Konstitusiyada öz əksini tapmalı idi. Ona görə də “Seçkilər haqqında” Qanun layihəsi Konstitusiya layihəsindən əvvəl hazırlandı. Komissiyanın ilk iclasında bu layihələrin hazırlanması üçün işçi qrupu yaradılmışdı. İşçi qrupu tərəfindən parlament seçkilərinin keçirilməsinə dair bir neçə variantda qanun layihəsi hazırlanmışdı. Layihə Heydər Əliyevin sədrliyi ilə Konstitusiya Komissiyasında müzakirə edildi. Komissiyanın ümumi fikrini əks etdirən son layihə hazırlandı, Konstitusiya Komissiyası adından Heydər Əliyev tərəfindən Milli Məclisə təqdim edildi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Milli Məclisdə başqa alternativ layihələr də irəli sürülmüş, nəzərdən keçirilmişdi. Bütün müzakirələrdən sonra avqustun 12-də

Milli Məclis Prezident Heydər Əliyev tərəfindən təqdim edilmiş layihəni bəyənmiş, ətraflı müzakirə edib “Seçkilər haqqında” Qanunu qəbul etmişdi.

Milli Məclisin parlamentə seçkilər haqqında qanunu qəbul etməsi Azərbaycanda demokratiyanın bərqərar olması və inkişafında çox mühüm addım idi. Heydər Əliyev onu dəyərli bir qanun, Azərbaycan Respublikasının tarixində ilk dəfə qəbul olunan demokratik bir sənəd kimi qiymətləndirirdi. Ona görə də həmin qanunun hazırlanması və qəbul edilməsində Konstitusiyaya Komissiyasının işçi qrupunun üzvlərinə, Milli Məclisə öz təşəkkürünü bildirir və onun üzvlərini təbrik edirdi.

1991-ci ilin 18 oktyabrında Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsi haqqında Konstitusiyaya Aktında ölkəmizin dövlət müstəqilliyi, insan, söz, mətbuat, vicdan azadlıqları və i.a. haqqında dəyərli müddəaları öz əksini tapmışdır. 1991-ci il Konstitusiyaya Aktında Azərbaycanda hüquqi dövlət qurulması elan edilirdi. Bütün bunlar müstəqil respublikanın əməli faaliyyətində həyata keçirilməyə başlanmışdı. Heydər Əliyev mühüm bir vəzifə olaraq qeyd edirdi ki, yeni Konstitusiyada dövlət quruculuğu sahəsində həyata keçirilmiş, qazanılmış təcrübə ümumiləşdirilməli və ondan səmərəli istifadə edilməlidir. 1995-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının qəbuluna qədər respublikada qanunvericilikdə bir sıra dəyərli müddəalar artıq meydana idi. Onlar artıq formalaşmış müddəalar idi ki, onlar mübahisəsiz qəbul olunmalı idi. Məsələn, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi tam, əbədi olmalıdır və dövlət müstəqilliyinin daim qorunması mexanizmi, əsasları və i.a. belə müddələrdən idi, bunlar yeni Konstitusiyada mübahisəsiz olaraq qəbul edilməli idi.

Azərbaycanda müxtəlif xalqların millətlərin nümayəndələrinin yaşamasını nəzərə alaraq Heydər Əliyev bərabər hüquqların təmin edilməsi, yəni dinindən, dilindən, milliyətindən, irqindən, siyasi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, bütün insanların, vətəndaşların eyni hüquqlara malik olması və bu hüquqlardan səmərəli istifadə etməsi imkanlarının Konstitusiyada əks olunmasını zəruri sayırdı.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında ölkəmizdə demokratik inkişaf prinsipləri öz əksini tapmışdır. Xalq dövlət hakimiyyətinin yeganə mənbəyidir. Azərbaycan dövləti demokratik, hüquqi və dünyəvidir. İdarəçilik hakimiyyət bölgüsü əsasında təşkil edilir. Dövlətin ali məqsədi insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqlarının təmin edilməsindən ibarətdir.

Konstitusiyanın 12-ci maddəsində dövlətin ali məqsədinin insan hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsinin və onun beynəlxalq müqavilələrə uyğun olaraq təmin edilməsinin nəzərdə tutulması müəyyən edilir. 71-ci maddəsində insan hüquqları və azadlıqlarına riayət etmək və onları qorumaq bütün hakimiyyət orqanlarının borcu hesab edilir. İnsan hüquqları toxunulmaz, pozulmaz təminatla malikdir. Dövlət irqindən, milli mənsubiyyətindən, dinindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və başqa ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, onların hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verir.

Ümumiyyətlə, 1995-ci il noyabrın 12-də qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında referendum yolu ilə edilən dəyişikliklərə ehtiyac olduğunu, ölkəmizin tərəqqisi tələbindən irəli gəldiyini dövlət başçısı Heydər Əliyevin irəlicədən gördüyünün və müəyyən etdiyinin nəticəsi idi. Bu düzəlişlər həm də demokratik-

ləşmə, insan hüquqları və azadlıqlarının genişlənməsinə, siyasi sistemin təkmilləşməsinə, konstitusiyamızın dünya standartlarına uyğunlaşdırılmasına yönəldilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev H. Müstəqillik yolunda. Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr, məruzələr, müraciətlər. Bakı, 1997
2. Əliyev H. Müstəqillik yolu. "Seçilmiş fikirlər". Bakı, 1997
3. Mehdiyev R. Azərbaycanın tarixi irs və müstəqillik fəlsəfəsi. Bakı, 2001

Summary

Democratic, legal and Civil state-building in the Republic of Azerbaijan

Adoption of Constitution Possessing great importance in the life of our people, and state building must be highly valued as a democratic event, as an attribute of state building and as a political, legal act.

Резюме

Строительство демократическое правовое и гражданское государство в Азербайджанской республике

Принятие конституции расценивается как атрибут государственного строительства, политическое демократическое и правовое событие, имеющее важное значение в жизни народа и государственности.

*Rəyçi: dos. M.Əsgərova
ADU-nun Sosial elmlər kafedrasının
25.10.2016-cı il tarixli iclasının
12 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 02.11.2016

ДЕТСКИЙ НЕВРОЗ

Açar sözlər: nevroz, qorxu, ailə

Keywords: neurosis, fear, family

Ключевые слова: невроз, страх, семья

Неврозы классифицируются в медицине как обратимое дисфункциональное состояние нервной системы, переживаниями, эмоциями, хронической утомляемостью и другими факторами. Такой диагноз часто ставится взрослым пациентам. Врачи дифференцирует несколько видов неврозов, которые могут проявиться именно в детском возрасте. Каждый из них имеет свои особенности, отличается индивидуальными признаками и должен подвергаться профессиональному лечению. Тревоги (неврозы страхов) отличаются приступообразным характером - они возникают только при определенных ситуациях. Дошкольники очень часто боятая темноты, это тревого может усиливаться и со стороны родителей маленьких детей пугают «бабаем, черной старухой». Приступ тревоги возникает только перед ночным сном, в остальное время суток никаких проявлений невроза страха не только скованностью, слезами и капризами но и активным сопротивлением дети сбегают из дома, прогуливают уроки. Невроз такого типа в детском возрасте проявляется произвольными движениями, которые абсолютно не контролируются – например, вздрагивание, мигание одним или двумя глазами, мигание носом. Резкий поворот или, хлопанье ладонями по коленям или стоя и другое. При неврозе навязчивого состояния могут возникать нервные тики, но они характерны только во время отрицательных положительных эмоциональных всплесков. Детский невроз, проявляющийся раздражительности, плохим аппетитом, нарушение сна и неусидчивостью врачи классифицируется как или астенический невроз. Очень редко неврозы в детском возрасте требуют познания спечиорических медикаментов, обычно грамотной специалист найдет вариант оказания помощи на уровне коррекции психоэмоционального характера. В возникновении детских неврозов как психогенных заболеваний основная причина в разнообразных психотравмирующих фактором и как правило многое зависит от родителей. Вот какими могут быть причины неврозов. Первоначально проблемы семейных взаимоотношений. Неврозы в детском возрасте могут быть клинико-психологическом выражением личностных проблем родителей, эгоцентризма, затрудняющего принятие ребенка и его индивидуальности. Неврозы наблюдаются в любом возрасте, однако форму клинически огорченных заболеваний они приобретают, как правило лишь после 6-7 летнего возраста. Да того расстройство носит клинически характер поэтому остается нераспознанным родителей и мало осознается детьми. Детям старшего возраста и подростком более свойственны навязчивые страхи болезни (кардиофобия, концеоробия и др) и

смерти, страх подавиться при еде, страх покрасить в присутствии посторонних, страх устного ответа в школе.

Как лечит невроз?

В первую очередь это психотерапевтические мероприятия. Важно попасть отношения в семье, провести психотерапию, которая поможет ребенку разобраться со своими личностными проблемами и может понадобится групповая психотерапия чтобы наладить отношения ребенка со сверстниками. Лучшая профилактика неврозов у детей 4 подростков-это хорошая атмосфера в семье. Если у ребенка появился страх нужно с ним разобраться. И это значит, что родители должны быть рядом, должны помочь, а не отругать за трусость. Учить эго быть активным, инициальным, учить преодолевать трудности. Повышенные требования, которые родители предъявляют ребенку желание «подогнать» его под свои идеалы чрезмерная опека или равнодушие к его проблемами все это способствует формированию серьезных внутренних конфликтов. Маленький человек живет в постоянном внутреннем напряжении он пытается приеоспособиться к не номерным требованиям взрослых, но для этого у него не хватает ни сил, ни жизненного опыта. Главное знать при лечение неврозов у детей, что никакое лечение не станет эффективным, если не изменить жизнь ребёнка. В случае если страхи и агрессии создают отрицательные эмоции то иных и радость формируют, положительные эмоции смех у детей это механизмом стирающий ненужные стереотипы. При лечение острых и продолжающихся неврозов у детей главное это устранение той тяжелой жизненной ситуации, которая инициировала патологические реакции афоректа. На это наели опытные врачи-специалисты обращают внимание в первую очередь при лечение неврозов у детей дошкольного возраста.

Вылечить невроз у детей может помочь так называемая арт-терапия рисование, лепка, конструирование, а также танцы. Однако при всем этом очень важно, чтобы родители смогли изменить жизненные обстоятельства, которые вызвали у ребенка невротическую реакцию. Очень часто пациенты с истерическим неврозом жалуются на головную боль стягивающую, словно обруч, виски больного. Другие симптоме невроза этого типа - тремор головы, век, дрожь частичная или полная потеря чувствительности, боль психогенного характера. Детский невроз истерического типа часто проявляется в виде привычки кривить губы наклонять голову, выдёргивать волосы, ресницы или расчёсывать кожу до крови. Медикаментозная терапия детского неврозе встречается довольно редко. Одиление успокоительными средствами данную проблему не решить, а многие препараты для лечения неврозе у взрослых противопоказаны детям в силу их юного возраста. При неврозах у детей обычно используется арт-терапия: но их эффективность зависит от того, насколько родители смогут изменить жизненные обстоятельства, вызвавши у ребёнка невротическую реакцию переросшего в детский невроз.

Литература

1. А.Х. Педиатрия, Баку 1971
2. Е.И. Чазова педиатрия Баку, 1989

Xülasə

Uşaq nevrozu

Bu məqalədə nevroz və onun yaratdığı kəskin və xroniki proseslər haqqında söhbət gedir. Onun baş vermə səbəbi və həmçinin aradan qaldırılması haqqında məlumat verilmişdir. Məqalənin sonunda xəstəliyin müalicə yolları verilmişdir.

Summary

Children neurosis

This article deals with neurosis and severe and chronic processes which it may cause. Reasons that causes neurosis and how it may be cured are discussed further in the article. Treatment methods are discussed in the end.

*Rəyçi: dos. S.Zamanova
ADU-nun Mülki müdafiə, tibbi biliklərin əsasları
və bədən tərbiyyəsi kafedrasının
18.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 02.10.2016

Лала Шейхова
Айгюн Гаджиева
АУЯ

ВИНИРЫ И ЛЮМИНИРЫ. ЭСТЕТИЧЕСКИЕ ПРОТЕЗИРОВАНИЕ

Açar sözlər: *vinir, luminir, diastem*

Keywords: *veneer, lumineer, diastema*

Ключевые слова: *винир, люминиры, диастема*

Ультратонкие керамические пластинки с повышенными прочностными характеристиками. Революционная технология коррекции формы и цвета зубов. Технологии: E.MAX, EMPRESS (без обточки)

Гармонизация внутреннего состояния и обретение уверенности в себе является основной целью эстетической стоматологии. Ведь открытая и искренняя улыбка – лучший способ подарить часть души окружающему миру. Именно поэтому так важны красивые зубы, для здоровья и хорошего состояния которых проводят процедуры реставрации. В этом поможет установка виниров в стоматологии. Устанавливают виниры и люминиры по демократичной цене.

Тонкие пластины из керамики, закрепленные на фронтальной поверхности зуба, называются винирами и устанавливаются в случаях, если зубы изменили свой естественный цвет, имеются несовершенства формы зубов, искривленное расположение, большие межзубные пространства, сколы на эмали, пломбы, отличающиеся по цвету и фактуре от зуба.

Установка виниров помогает быстро решить все перечисленные проблемы. При этом преимуществами такого вида маскировки дефектов являются высокие маскировочные способности керамики – по цвету, прозрачности, текстуре. Керамика не окрашивается под воздействием пищи и от табачного дыма.

Установкой люминиров называют закрепление пластин из керамики на поверхность зуба без его обтачивания. Эта процедура значительно превышает по стоимости установку виниров, поскольку производство люминиров со слепков осуществляется в США из керамики Serinate по запатентованной технологии. При этом право установки таких пластин имеют только стоматологи, получившие специальные знания, подтвержденные сертификатом производителя. Установка люминиров обычно предваряется подготовительными процедурами – обязательное лечение кариеса, выравнивание сильно искривленных зубов, лечение бруксизма. Установка обоих видов пластин проводится с использованием износостойкой и натуралистичной керамики IPS Empress Estetic

Записаться на приём

Технологии установки виниров или люминиров подходят тем, кто:

1. Мечтает о белоснежной улыбке, цвет которой не будет меняться с годами.

2. Хочет скорректировать форму и цвет улыбки без установки брекет-системы или отбеливания.

3. Мечтает убрать щербинку (диаастему) между передними зубами или промежутки (тремы) в зоне улыбки.

4. Обладает чувствительной эмалью зубов и традиционные методы защиты Вам не помогают.

5. Столкнулся с повышенной стираемостью зубов и желает нарастить прозрачные режущие края эмали для того, чтобы вернуть улыбке эффектный «молодой» вид.

6. Не располагает временем для длительного лечения (ортодонтического), и Вы хотели бы получить результат в самые сжатые сроки (3-5 посещений) в клинике нашего города.

7. Заинтересован в долгосрочном эстетическом результате.

Винир представляет собой небольшую керамическую пластинку (ее толщина колеблется в пределах 0,2 – 0,8 мм), которая крепится на внешнюю поверхность зуба, максимально точно повторяя (или изменяя в зависимости от требований) его форму. Изготавливаемые по индивидуальным слепкам в собственной зуботехнической лаборатории «Садко» виниры способны в корне изменить вашу улыбку.

Совершенство цвета

Арт-стоматология предлагает пациенту широкую палитру тонов. Можно и слегка откорректировать цветовые неровности зубного ряда, а можно получить радикально белую улыбку! Виниры придадут необходимую белизну зубам:

- потемневшим в силу возрастных изменений;
- приобретающим «тетрациклиновую» окраску;
- потемневшим в ходе эндодонтического лечения;
- неподдающимся отбеливанию.

Белизна улыбки останется с Вами навсегда — в отличие от естественной эмали, виниры не подвержены действию красителей, содержащихся в чае, кофе!

Коррекция формы улыбки

- Виниры избавят зубной ряд от промежутков;
- Виниры исправят положение слегка выступающих из ряда зубов и расположенных под небольшим наклоном к общему ряду.

Коррекция формы зуба

- Восстановление прозрачного режущего края, свойственного только молодой улыбке;
- Реконструкция формы зубов со сколами, трещинами.

Люминиры — инновационное решение в технологии виниринга!

Люминиры — это ультратонкие виниры (0,2 мм. в отличие 0,5 мм для классических виниров). Люминиры — это действительно революция в эстетической стоматологии! Впервые такой ошеломляющий результат настолько малоинвазивен — установка люминиров не требует подготовки (обточки) зубов.

Пластинки настолько тонкие, что практически не изменяют объемы внешней поверхности эмали, именно поэтому зубы предварительно не препарируются. Толщина ламинирующих пластин соизмерима с толщиной контактной линзы!

Литература

1. Журнал, Новшество в стоматологии 2016.

Summary

Veneer and lumineer. Aesthetic prosthetics

This article deals with esthetic stomatology and its (innovations improvements) . mainly veneer and lumineer. They play great role in esthetic look. They are placed on the frontal surface of teeth as a thin ceramic layer. It has a perfect look with deformations and diasthoma covering.

Xülasə

Vinir və luminir. Estetik protez

Bu məqalədə estetik stomatologiya və yeniliklərdən söhbət gedir. Əsasən vinir və luminirlərdən, onların estetik görünüşdən və nazik keramit qatdan ibarət olduğunu bildirir. Vinir və luminirlər dişlərin frontal təbəqəsinə yerləşdirilir və bütün növ deformasiyalarda, diastemaların örtülməsində çox əla görünür.

*Rəyçi: dos. S.Zamanova
ADU-nun Mülki müdafiə, tibbi biliklərin əsasları
və bədən tərbiyyəsi kafedrasının
18.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 18.10.2016

Nahidə Məmmədova
Leyla Seyidbəyova
Esmira Kələntərova
ADU

BATAREYALARIN TORPAĞA ATILMASI SAĞALMAZ XƏSTƏLİKLƏRƏ SƏBƏB OLUR

Açar sözlər: məişət tullantıları, batareyalar, zəhərlənmə, zərərli kimyəvi birləşmələr, batareyalarla zəhərlənmə, təkrar emal, qidalandırıcı elementləri

Keywords: household waste, batteries, toxic, harmful chemical compounds, Poisoning batteries, recycling, nourishing elements

Ключевые слова: бытовые отходы, аккумуляторы, отравления, вредные химические соединения, отравление батареями, утилизация, питательные элементы

Bakı şəhərində ekoloji mühitin qorunması sahəsində iki mühüm problem mövcuddur. Bunlardan birincisi neft-qaz hasilatı nəticəsində çirklənmiş torpaqlar, ikincisi isə şəhərin çoxmilyonlu əhalisinin atdığı məişət tullantılarıdır.

Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin verdiyi məlumatlara görə, Bakıda orta hesabla adambaşına ildə 350 kq tullantı düşür.

Hələ də paytaxtda məişət tullantılarının çeşidlənməsi məsələsi öz həllini tapmayıb. Bu isə son nəticədə bir çox fəsadlara səbəb olur. Məsələn, texnologiyanın inkişafı ilə əlaqədar gündəlik həyatımızda istifadəsi artan batareyaları digər tullantılarla birlikdə atmağımız bizə adi görünə bilər. Amma məsələ ondadır ki, etinasızlıqla “daş” adlandırdığımız bu xırda elementlər böyük zəhərləmə qabiliyyətinə malikdir.

Məlum olduğu kimi, bütün müasir batareyalar elektrolitlərlə turşu və qələvi ilə qarşılıqlı fəaliyyət prosesində ağır metallarda gedən kimyəvi reaksiyaların hesabına elektrik enerjisi istehsal edir. Ümumiyyətlə batareyalar təhlükəsizdir, lakin onlarla ehtiyatla davranmaq lazımdır, xüsusilə də qurğuşunlu turşu akkumulyatorlu batareyalarla. Həmçinin korlanmış batareyalarla çox ehtiyatla rəftar etmək lazımdır. Bəzi ölkələrdə qurğuşunlu turşu akkumulyatorlu batareyalar təhlükəli materiallar kimi markalır.

Bu gün istər şəhərdə, istərsə də kənd yerlərində yaşayan müasir insanı batareyalar quraşdırılmış elektron qurğularsız çətin təsəvvür etmək olar. Belə qurğular kompyuterlər, saatlar, televizor pultları, mobil telefonlar və sair qacətlərdir.

Avropa İttifaqı ölkələrində hər il 160 000-dən çox batareyalar məişət istifadəsi üçün istehsal edilir. Bunların 45% -dən çoxu zibilxanalara atılır.

ABŞ-in ətraf mühitin mühafizəsi agentliyinin alimlərinin məlumatına görə Amerikada bütün zəhərli metalların 50 faizi istifadə müddəti bitmiş və atılmış batareyaların payına düşür və onlar bütün tullantıların 0,25%-ni təşkil edirlər. Birləşmiş Ştatlarda amerikalılar təxminən hər il üç milyard müxtəlif batareyalar alırlar və bu batareyalar təxminən 180 min ton zibil kimi, bütün ölkədəki zibilliklərə düşür.

Statistikaya görə, bir atılmış batareyaya ağır metallarla çirklənmiş 20 metr² torpaq sahəsi və ya təxminən 400 litr su düşür. Hesab olunur ki, bir barmaq böyüklüyündəki batareyaya təxminən 20 m² torpağı ağır metallarla çirkləndirir. Meşə

zonasında bu iki ağac, iki köstəbək, bir kirpi və bir neçə min soxulcanların yaşayış ərazisi deməkdir.

İstifadə müddəti bitmiş və atılmış batareyaların metal örtüyü dağılır və ağır metallar qrunt sularına və torpağa sızır. Bu metallar qrunt sularından içməli su təchizatı üçün istifadə olunan artezian sularına, çaylara və göllərə düşə bilər.

Nəticədə heyvanlar və bitkilər zəhərlənir ki, onlar da qida şəklində bizim orqanizmə daxil olaraq bizi zəhərləyirlər. Bu zəhərlərin zərərli təsiri bir neçə il sonra aşkar ola bilər, çünki ağır metallar yalnız müəyyən konsentrasiyaya çatdıqdan sonra öz təsirini göstərməyə başlayır – zəhərlənmələr xərcəng xəstəlikləri və mutasiyalara səbəb olur.

Batareyaların istehsalında istifadə olunan ağır metallar insan orqanizmində toplanaraq hətta ən cüzi miqdarlarda belə sağlamlıq üçün təhlükə yaradır, mərkəzi sinir sistemini zədələyir, ağır xəstəliklərə səbəb olur.

Batareyaların istehsalında civə, kadmium, qurğuşun, qalay, nikel, maqnezium, sink istifadə olunur.

Civə böyrək və qara ciyər, beyin, sinir sisteminə təsir edir. Oynaq aparatı funksiyalarının pozulmasına, tənəffüs sistemi xəstəliklərinə, görmə, eşitmənin pisləşməsinə, əsəb pozğunluqlarına səbəb olur. Uşaqlar onun təsirinə daha həssasdırlar. Metal civə - zəhərdir. Civə insan orqanizminə təsirinin dərəcəsinə görə "çox təhlükəli maddələr" 1-ci təhlükəlilik sinfinə aiddir. Orqanizmə daxil olması yollarından asılı olmayaraq civə böyrəklərdə toplanır.

Batareyanın tərkibində olan **kadmium** böyrəkləri, qaraciyəri, mədəaltı vəzi zədələyir, ağ ciyərlərin xərcəng xəstəliyinə tutulmasına şərait yaradır. İnsan orqanizminin həyat fəaliyyəti üçün vacib olan bir sıra fermentlərin işini blok edir, nəticədə orqanizmdə gizlin geridönməz proseslər başlanır, aşkarlanma artıq çıxılmaz vəziyyət yarandıqdan sonra baş verir.

Qurğuşun torpağa düşərək torpağı çirkləndirir, sonra o quruyur, toz halında havaya və havadan da tənəffüs yolları ilə insan orqanizminə düşür. Uşaqlar, qurğuşun təsirinə qarşı daha həssasdırlar. Qurğuşun hələ ana bətnində olan uşaqlar üçün xüsusilə təhlükəlidir. Qurğuşun baş beynin və böyrəklərin zədələnməsinə səbəb olur, həmçinin reproduktiv sistemə zərərli təsir edir, yaddaşın azalmasına diqqətin cəmləşdirilməsinin pozulmasına, eşitmənin zəifləməsinə gətirib çıxara bilər. Həmçinin, qurğuşun yüksək qan təzyiqinə, əzələ və oynaq ağrılarına, nevroloji pozuntulara səbəb olur.

Batareyalar digər səbəblərdən də təhlükəlidir: tərkibindəki metalların zəhərliliyi, bəzi növlərin özüpartlama xüsusiyyətinə malik olması, qidalanma elementlərinin mexaniki zədəsi vaxtı təhlükəli maddələrin kənara axması və s. bu təhlükəni artıran amillərdəndir.

Daha bir səbəb onların tərkibində qurğuşun dioksin olmasıdır. Belə batareyaların yanması zamanı həmin maddə bir neçə on kilometr məsafədə olan insanların orqanizminə düşüb zərərli təsir göstərə bilər. Zibil vedrəsinə atılan batareyaya zibilliyə düşür, yay aylarında zibil alışıb yanır və közərir (zibil yandırılan zavodlarında isə yandırılır) və bu zaman onların tərkibindəki dioksinlər tüstülənərək buludlara qarışır. Bu zəhərli birləşmələrin (onların təsiri sianiddən 67 000 dəfə güclüdür) hətta ən cüzi minimal miqdarı bəşəriyyət üçün reproduktiv orqanların on-

koloji xəstəlikləri deməkdir. Həmçinin bu maddələrlə zəhərlənmə, uşaqların ləng inkişafına və sağlamlığının zəifləməsinə səbəb olur.

Диоксин bizim orqanizmə yalnız tüstü ilə daxil olmur: yağış suyu ilə torpağa, suya və bitkilərə düşür və qida zənciri ilə bizim orqanizmə daxil olur.

Həmin zərərli kimyəvi birləşmələr qaynatmaqla məhv olmur.

Batareyalar kiçik yaşlı uşaqlar üçün çox təhlükəlidir.

Üç yaşndan kiçik uşaqlara televizor üçün pultlarla, batareyalı oyuncaqlarla oynamaq məsləhət görülmür. Uşaqlar batareyanı çox asanlıqla uda bilirlər. Onlar daha çox düymə, metal pul formasında olan batareyaları udurlar Nəzarətsiz qalan uşaq bir anlığa qurğunu açıb, içindəki əşyanın dadını sınayacaq. Batareya uşağın qida borusunda daha tez-tez ilişir. Bilmək lazımdır ki, bədən hərəkətinin və ağız suyunun təsiri altında batareyanın qişası əriyir və onun içindəkiləri bayıra sızır, qida borusu və mədənin selikli qişasının iltihabı xəstəliyinə, yanığına və eroziyasına səbəb olur.

Həkimlər çox zaman batareyalarla zəhərlənmənin qızdırma, qusma, yorğunluq, iştahsızlıq kimi simptomlarını tez-tez başqa xəstəliklər ilə səhv salırlar.

Bir sıra ölkələrdə batareyalar məişət tullantılarından ayrılır və xüsusi qablaşdırılır. Daha sonra isə xüsusi utilizasiya zonasında zərərləndirilir.

Burada vətəndaşların özlərinin də məsuliyyəti dərk etmələri mühüm rol oynayır. Əhali batareyaları məişət tullantıları ilə birlikdə atmağın zərərli olmasını bilməlidir. Batareyanın korpusunda üzərindən xəstəlik yaymış zibil konteyneri işarəsi olur, bu o deməkdir ki, onu başqaları ilə bərabər məişət tullantıları kimi atmaq olmaz.

Avropada batareyaları yenidən emal etməyə qadir cəmi iki zavod var. Təkrar emal bahalığı səbəbindən onların çox hissəsi təhlükəsiz yerlərdə basdırılır.

Ümumiyyətlə, zibilin çeşidlənməsi işi dünya praktikasında geniş yayılıb.

Mütərəqqi xarici təcrübə göstərir ki, məişət tullantılarının idarə olunması sisteminin səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün optimal mexanizm - çeşidlənmə, yığılma, daşınma, yerləşdirilmə, emal, istifadə, utilizasiya, zərərsizləşdirilmə və basdırılmadan ibarət zəncirin bütün həlqələri yerində olmalıdır. Bu həlqələrdən hər hansı birinin olmaması, yaxud düzgün işləməməsi bütövlükdə sistemdə ciddi problemlərə gətirib çıxarır.

Bütün tullantıların çeşidlənməsi yüz minlərlə ton zibil çeşidlənməsi deməkdir. Zibili yığan və daşıyan zaman təhlükəsizlik qaydalarına əməl olunmur. Atılan bütün tullantıları bir yerdə maşınlarla yığıb presləyirlər. Bu zaman tərkibində insan orqanizmi üçün zərərli maddələr olan lümuniset lampalar, xırda batareyalar və sair zibillər hamısı xırdalanıb bir-birinə qarışır. Bunların hamısının əllə çeşidlənməsi faktiki olaraq qeyri-mümkündür.

Ekoloqlara görə isə yaxın vaxtlarda evdə çeşidlənmə, həmçinin çeşidlənmiş tullantıların qarışdırılmadan toplanması və daşınmasının təmin olunması üçün real addımlar atılmağa başlanmalıdır. Həm maarifləndirmə kampaniyaları keçirilməsi, həm də bu məqsədlə tullantı qabları yerləşdirilməsi məqsədəuyğun tədbirlərdəndir. Müəssisələr öz tullantılarını ya təkrar emal etməli, ya da onların çeşidlənməsi və daşınması işini özləri təşkil etməlidirlər.

Avropa İttifaqının bir çox ölkələrində, ABŞ və Kanadada batareyaların qəbulu üzrə hər yerdə məntəqələr var. Nyu-Yorkda, məsələn, batareyanı zibili qutu-

suna atmaq qanunla qadağandır. Qidalandırıcı elementləri satan iri mağazalar və istehsalçılar, istifadə olunmuş batareyaların yığılmasını təmin etməyə borcludurlar, yoxsa cərimənin ölçüsü 5000 dollara qədər ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Акленова М.Д. «Энциклопедия для детей том 14 », 2001г
 2. Володин В.А. «Энциклопедия для детей том 17», 2000 г
 3. Зубков. Б.В «Энциклопедический словарь юного техника», М: Педагогика, 1988г.
- Материалы интернет-ресурсов:
1. <http://www.crazymama.ru>
 2. <http://www.greenpatrol.ru>
 3. <http://www.greenconsumerism>.

Summary

Today, the city and in rural areas as well as batteries, electronic devices, modern man can hardly be imagined

Expired and abandoned metal cover collapses and heavy metals in the batteries leak groundwater and soil. These metals are used for the supply of pure water, artesian water, ground water, rivers and lakes may be reduced.

As a result of poisoning animals and plants poison us in the form of food into our organism. After several years of the harmful effects of these poisons can be detected only at certain concentrations of heavy metals because it is starting to have an impact upon - poisoning which causes cancer and mutations.

Резюме

Выброшенные на землю батареи приводят к неизлечимым болезням

Сегодня в городах и деревнях проживающих современных людей трудно представить без электронных средств в которых установлены батареи.

В прошедших срок эксплуатации и выброшенных батареях металлический каркас распадается и тяжелые металлы впитываются в грунтовые воды и землю. Эти металлы с грунтовых вод могут попасть в источник питьевой воды артезианскую воду, в реки и озера.

В итоге звери и растения отравляются, а они в виде продуктов поступают в наш организм и отравляют нас.

Отрицательное влияние этих ядов проявляются через несколько лет, так как тяжелые металлы доходя до определенной концентрации начинают показывать свое отрицательное влияние. Эти отравления приводят к раковым заболеваниям и мутации.

*Rəyçi: dos. S.Zamanova
ADU-nun Mülki müdafiə, tibbi biliklərin əsasları
və bədən tərbiyyəsi kafedrasının
25.11.2016-cı il tarixli iclasının
03 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 25.11.2016

ZİKA VİRUSU

Açar sözlər: virus, ağcaqanad, mikroselfaliya

Keywords: virus, mosquito, microsefaia

Ключевые слова: вирус, комар, микроцефалия

Dünyanı qorxuya salan Zika virusu sürətlə yayılmaqdadır. Zika virusu flozivirus cinsinin bir növü olub, insanlara ağcaqanadlardan keçən xəstəlikdir. Daha əvvəl meymunlarda aşkar edilən xəstəlikdir. Daha əvvəl meymunlarda aşkar edilən virus ilk dəfə Nigeriyada insanlarda aşkar edilmişdir. Zika virusu Afrika, Asiya və sakit okeanda yayılmış və 2015-ci ildə orta və cənubi Amerikada yaşayan insanlarda aşkar edilmişdir. Virus ilk olaraq Uqandanın “Zika meşələrində” yaşayan meymunlarda, daha sonra isə ağcaqanadlarda aşkar edilmişdir. Buna görə də virusa “Zika” adı verilmişdir [1]. Xəstəlik “Aedes Aegypti” cinsi ağcaqanadların hamilə qadınlara saldığı “Zika virusu” ilə yayılır. Ümumdünya sağlıq təşkilatı (WHO) bu xəstəliyin insandan insana keçməsinə, qan vasitəsilə yoluxmasını, cinsi əlaqə zamanı da yoluxduğunu xüsusilə qeyd edib. Virusla yoluxmuş ana xəstəliyi birbaşa bətnində uşağa ötürür. Anadan doğulan belə körpələrdə mikroselfaliya (başın digər orqanlara nisbətən xeyli kiçik olması) olur. Mikroselfaliya körpə uşaqlarda başın və beynin inkişafını əngəlləyərək ağır fiziki və əqli qüsurlara səbəb olur.

1915-ci ildə Braziliyada sürətlə yayılan bu virus 4000 uşağın bu xəstəliklə doğulmasına səbəb olub. Aparılan araşdırmalar nəticəsində körpələrin analarında zika virusu aşkar edilib. Virus dünya miqyasında tropik qurşaqda yerləşən ölkələrdə daha çox rast gəlinir. Latin Amerikasını tez bir zamanda cənginə aldı.

Ümumdünya sağlıq təkilatı Çili və Kanada istisna olmaqla digər Amerika ölkələrində fəvqəladə hal elan etdi. Çili və Kanadanın bu siyahıda olmaması sözügedən ağcaqanadların həmin ərazilərdə yayılmamasıdır.

Hazırkı vəziyyətdə virusun müalicəsi yoxdur və virusun qarşısını almaq üçün də hər hansı peyvənd hazırlanmayıb. Mütəxəssislər hələ də bu virusun qarşısını tapmaq üçün çalışmalarına davam edirlər. Bu tip peyvəndlərin hazırlanmasının isə uzun bir vaxt alacağı istisna deyil [2].

“Zika” virusunun insandan-insana keçməsi halı Texas ştatında Dallas vilayətində qeydə alınıb. Daha öncə tibb işçiləri virusun insandan-insana cinsi əlaqə yolu ilə yalnız bir keçmə halını qeydə almışdır. Amma panamerkan təşkilatı “Zika” virusunun ötürülməsinin təsdiqi üçün daha əsas sübutların lazım olduğunu bildirmişdir.

ABŞ-ın səhiyyə rəsmiləri hamilə qadınlara müəyyən edilmiş ölkələrə getməmələrini məsləhət görür. Zika virusunun yayıldığı ərazilər: Barbados, Braziliya, Kolumbiya, Ekvador, Salvador, Haiti, Honduras, Meksika, Panama, Praqva, Vircin adaları, Venesuela, Puerto-Riko.

Latin Amerikasını və Karib gövzəsi ölkələrinin Kolumbiya, Ekvador, El Salvador və Yamayka rəsmiləri bu virus barədə əlavə məlumat öyrənilənədək qadınlara hamiləliyi təxirə salmağı məsləhət görür [3].

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (üst) 3-4 min insanın Zika virusuna yoluxacağını proqnozlaşdırır. Virusun yayılmasının qarşısını almaq üçün ağcaqanadlarla mübarizə edilir, dezinfeksiya, dezinfeksiya işləri gücləndirilir, əhalinin məlumatlandırılması üçün proqramlar hazırlanır.

Ümumdünya səhiyyə Təşkilatının məlumatlarına əsasən Zika virusu insanda yüksək yorulma halları, baş ağrısı, konyuktivit /gözün selikli qişasının iltihabı/ dəri səpgisi, yüksək hərarət, əzələ və oynaq ağrıları yaradır. Bu əlamətlər yoluxanlarda 2-7 gün ərzində müşahidə edilir. Hətta allergiyaya meyilli olmayan insanlarda, ağcaqanad dişləməsi qaşınmaya, şişkinliyə, dəri qızartısına səbəb ola bilər. Bəzi xəstələrdə hətta tənqəfəslik, qırtlağın şişkinliyi, quru öskürək, qıcolmalar müşahidə edilir. Ağcaqanadlar insanın tərlədiyini çox yaxşı hiss etdiklərindən tez uçub gəlirlər. Qanla qidalandıqları üçün yalnız diş ağcaqanadlar insanlar üçün təhlükəlidir. Malyariya yayan ağcaqanadlardan fərqli olaraq Aedes ağcaqanadlar gündüzlər də fəal olurlar. Bu səbəbdən də yataq toru-miçətkən ilə onlardan qorunmaq mümkün deyil.

Virusa yoluxmuş şəxslər istirahət etməli, kifayət qədər maye qəbul etməli, qızdırma simptomlarına qarşı dərmanlar qəbul etməlidirlər. Orqanizmin immunitetini qaldıran vasitələrdən istifadə etməlidirlər. Bu xəstəlik ağcaqanad sancmaları ilə keçdiyi üçün onun profikaltikasında ən səmərəli üsul həşəratlardan qorunmaqdır. Uzunqollu paltarlardan, ağcaqanad əleyhinə spreylərdən, gəllərdən istifadə etmək lazımdır. Hələ qədim zamanlarda insanlar kəskin qoxuların köməyi ilə ağcaqanadlarla mübarizə aparıblar.

İRNA_nin məlumatına görə, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının Avropa ofisinin başçısı Suzanna Yakop “zika” virusuna qarşı heç bir vaksın olmadığını vurğulayaraq, Avropa ölkələri rəsmilərindən istəyib ki, bu virusun kökünü kəsmək üçün lazımı tədbirlər görsünlər.

S.Yakop əlavə edib:indiyə kimi bu virusa yoluxan bir çox insan Avropa ölkələrinə səfər edib. Amma, havanın münasib olmamasına görə, bu virusun daşıyıcıları olan ağcaqanadlar hələ aktivləşməyiblər.

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının direktoru da fəvqəladə iclasda “zika” virusunun yayılması nəticəsində ortaya çıxan əsəb və beyin problemlərinə işarə edərək, yaranmış vəziyyəti nigaran edici adlandırıb və dərhal beynəlxalq koordinasiya əsasında lazımı tədbirlərin görülməsini istəyib.

Virusun yayılmasına səbəb olan Aedes ağcaqanadları nəinki öz nəsillərinin kəsilməsinə yardımçı olur, həmçinin onlardan törəyən sürfələr ultrabənövşəyi işıqda qırmızı rəngə çalır. Bununla alimlər bu üsulun effektivliyini də öyrənə bilirlər.

Alimlər Pirasibaka küçələrinə içi su ilə dolu qablar düzüblər, bu qablara diş ağcaqanadlar öz sürfələrini qoyublar və nəticədə məlum olub ki, sürfələrin 50 faizi yeni dəyişdirilmiş ağcaqanadlardan olub. Ümumilikdə isə ağcaqanadların tüpürcüyündə güclü allergen var. Hətta allergiyaya meyilli olmayan insanda ağcaqanad dişləməsi qaşınmaya, şişkinliyə və qızartıya səbəb ola bilər.

İslaminsesi-nin interfax.ru-ya istinadən verdiyi məlumata görə, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı Zika virusunun yayılmasını səhiyyə sahəsində beynəlxalq səviyyədə fəvqəladə hal kimi dəyərləndirib.

Təşkilatın fəvqəladə komitəsinin keçirilən təcili iclasının yekunları üzrə mü-təxəssislər virusa yoluxmuş analarda virusla dölün inkişafı anomaliyaları arasında əlaqələrin “olduqca yüksək” olduğu qənaətinə gəliblər. Xüsusilə mikroensefaliya belə anomaliya sayılır.

Rəsmi məlumatlara görə, Braziliyanın 18 ştatında Zika qızdırmasına yarım milyondan çox yoluxma halları qeydə alınıb. Yoluxma halları Cənubi Amerikanın digər ölkələri, Sakit Okean regionunun bir sıra ölkələrində qeydə alınıb, həmçinin, bir neçə dəfə Avropa və ABŞ-da aşkarlanıb.

Zika ağcaqanad sancmaları ilə keçir. Hazırda onun profilaktikasının ən sə-mərəli üsulu həşəratlardan qorunmaqdır.

Azərbaycan malyariyanən intensiv zonası olduğuna görə bu virusun yayılma ehtimalı var.

Sadəcə olaraq, sərhəd zonalarında qızdırması olan xəstələrin gediş-gəlişinə nəzarət etmək lazımdır. Onlar karantində saxlanmalıdır. Mümkün qədər xəstələrin ölkəyə daxil olmasının qarşısını almaq lazımdır. əgər belə hal alınsa, həmin şəxs dərhal təcrid olunur. Tam sağalandan sonra o, ictimaiyyət arasına çıxa bilər. Yəni xəstə adamlar dərhal kollektivdən uzaqlaşdırılmalı, yataq rejiminə keçirilməlidir-lər. Yəni konkret epidemioloji tədbirlər görülməyi təqdirdə Azərbaycana gəlməsi-nin və ya yayılmasının qarşısı alına bilər. İnsanlar bütün qızdırma hallarında həki-mə müraciət etməlidir.

Ədəbiyyat

1. [https //en.wikipedia.org/](https://en.wikipedia.org/)
2. [http:// technote.az//](http://technote.az//)
3. [http:// newsmilli.az/](http://newsmilli.az/)

Summary

The Zika virus

The article is about the Zika Virus and diseases which it generates. It tells about symptoms of the disease, ways of spreading, indicates the ways of prevention of the disease. It also highlights the fact of vast spread among pregnant women and ways of protection.

Резюме

Вирус Зика

Эта статья о вирусе Зика и о заболеваниях, которые он вызывает. В статье го-ворится о симптомах заболевания, пути распространения, о странах где вирус рас-пространен больше всего и о способах профилактики. Так же говорится о факте огромного распространения вируса среди беременных женщин и последствиях.

*Rəyçi: dos. S.Zamanova
ADU-nun Mülki müdafiə, tibbi biliklərin əsasları
və bədən tərbiyyəsi kafedrasının
25.11.2016-cı il tarixli iclasının
03 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 25.11.2016

Айгюн Гаджиева
Лала Шейхова
АУЯ

ВИРУС ЗИКА: СИМПТОМЫ, РАСПРОСТРАНЕНИЕ, ЛЕЧЕНИЕ

Ключевые слова: вирус Зика, лечение, заболевание

Açar sözlər: Zika virusu, müalicə, xəstəlik

Keywords: Zika virus, treatment, illness

Вирус Зика относится к зоонозным арбовирусным (группа вирусов, переносчиками которых являются членистоногие) инфекциям, переносимым комарами рода *Aedes*. В организме человека вирус вызывает заболевание, известное как лихорадка Зика, этиологически родственное желтой лихорадке, лихорадкам Денге, Западного Нила.

Свое название болезнь получила от места обнаружения первоносителя вируса, обезьяну поймали в лесу Зика, в буквальном переводе в «лесных зарослях».

Болезнь распространена в тропическом и субтропическом климате, с конца 2015 года вирус Зика во всю «разгулялся» в Бразилии. Официальные источники ВОЗ сообщают о более 4 миллионах случаях инфицирования лихорадкой Зика по всей Земле.

Вирус попадает в кровь к человеку через укус комаров, относящихся к роду *Aedes*. В течение нескольких дней у инфицированных наблюдается высокая температура тела, характерная кожная сыпь, покраснение конъюнктивы и склеры глаз.

Штамм вируса Зика впервые был обнаружен в Уганде, на Африканском континенте, во время научных изысканий по поводу распространения вируса желтой лихорадки. Его обнаружили в крови макаки в 1947 году, дальнейшие исследования показали его наличие в организме жителей страны.

Установлено, что вирус Зика может также передаваться от человека человеку при половом контакте, и от матери ребенку при внутриутробном развитии.

Об инкубационном периоде болезни известно мало, с большой долей вероятности он может составлять от 1 до 3 дней. Симптоматика выражена неярко и имеет сходство с другими инфекционными заболеваниями. Течение инфекции всегда острое, хронической формы заболевание не принимает. Проходит достаточно быстро, но вирус способен влиять на генную структуру человеческого организма и вызывать редкие, но опасные осложнения.

Клинические симптомы поражения вирусом Зика включают:

- незначительные головные боли;
- общее недомогание;
- зудящую макулярную или папулезную сыпь на коже (сначала сыпь появляется на лице и затем распространяется по всему телу);
- лихорадку;
- боль в мышцах и суставах с возможным отеком мелких суставов;

- гиперемию и воспаление конъюнктивы (конъюнктивит);
- боль в области орбит глаз;
- непереносимость яркого света.

В случае, если заболевание переносит беременная женщина, то в связи с проникновением вируса Зика в организм развивающегося плода, развиваются пороки его развития, к которым относится микроцефалия – ребенок рождается со сниженной массой головного мозга и уменьшенным черепом. Такое состояние сопровождается отставанием ребенка в умственном развитии с последующей имбецильностью или идиотией. У взрослых после перенесенной инфекции были зарегистрированы единичные случаи развития синдрома Гиенна-Барре, который заключается в формировании аутоиммунного процесса с выраженной мышечной слабостью (миастения). Обычно проявления этого синдрома исчезают самостоятельно без остаточных явлений.

Специфической этиотропной терапии (лечение, направленное на уничтожение возбудителя патологического процесса) для лихорадки Зика не существует.

Лечение заключается в соблюдении постельного режима, повышенном употреблении жидкости для снижения уровня интоксикации, а также приеме легко усваиваемой пищи с витаминами. Для снижения температуры тела на высоте лихорадки и выраженности болевых ощущений в суставах могут применяться нестероидные противовоспалительные лекарственные средства (ацетилсалициловая кислота, ибупрофен, парацетамол) после исключения развития лихорадки Денге, при которой существует риск развития кровотечений различной локализации. Обычно после выполнения общих рекомендаций через несколько дней проявления лихорадки Зика снижаются, а на 7-8 день от начала заболевания исчезают.

Распространение болезни

Свое название болезнь получила от места обнаружения первоносителя вируса, обезьяну поймали в лесу Зика, в буквальном переводе в «лесных зарослях».

В XXI веке болезнь начала свое «путешествие» по миру. В 2007-2013 годах зараженные появились в Микронезии и Французской Полинезии, более 80 процентов населения переболело лихорадкой Зика. Затем инфекция вспыхнула на островах Кука и Новой Каледонии, позже в Колумбии и Гватемале. В конце 2015 года распространение заболевания приобрело характер эпидемии в Бразилии. В 23 странах обнаружены больные с лихорадкой Зика.

Симптомы лихорадки Зика

Об инкубационном периоде болезни известно мало, с большой долей вероятности он может составлять от 1 до 3 дней. Симптоматика выражена неярко и имеет сходство с другими инфекционными заболеваниями. Это температура, мышечные и суставные боли, слабость и астения, кожные высыпания и зуд. Недомогание и лихорадка, как правило, проходят через неделю от начала болезни.

Течение инфекции всегда острое, хронической формы заболевание не принимает. Проходит достаточно быстро, но вирус способен влиять на генную

структуру человеческого организма и вызывать редкие, но опасные осложнения.

Последствия заболевания

В разгар эпидемии органы здравоохранения стран, в которых наблюдались вспышки лихорадки Зика, сообщали о случаях неврологических и психических нарушений у зараженных людей, а также негативном влиянии вируса на иммунитет человека. Увеличилось количество людей, страдающих редчайшим синдромом Гийена-Барре, который приводит человека к неподдающемуся лечению параличу и смерти.

Подтвердилось патогенетическое влияния вируса на весь ход эмбрионального развития плода. Поражая беременных женщин, он провоцирует нарушения формирования головного мозга у детей, потомство рождается с грозным осложнением — микроцефалией. Голова и мозг таких младенцев имеют уменьшенные по сравнению с нормальными размеры, в дальнейшем такие дети отстают в росте, весе и интеллектуальном развитии, могут стать карликами.

Диагностика

Поставить правильный диагноз по симптомам сложно, так как картина заболевания имеет ряд сходных признаков с другими вирусными инфекциями. Точно подтвердить заражение лихорадкой Зика можно только специальным лабораторным способом обработки крови из вены — полимеразным методом цепной реакции.

Меры профилактики

Основные силы при вспышках заболевания направляются на борьбу с распространителями инфекции — комарами, работа ведется в двух направлениях:

- уничтожение мест обитания кровососущих;
- снижение вероятных контактов людей и комаров.

Основные факты о природе инфекции

Резюмируя все вышеизложенное, можно сделать следующие выводы:

- болезнь распространяется сверхбыстро, опережая все научные исследования по ее изучению;
- фармацевтических средств борьбы с вирусом не существует, не начаты даже мероприятия по разработке вакцины;
- эмпирические данные косвенно подтверждают пагубное влияние вируса на человеческое потомство;
- эксперты ВОЗ стараются тщательно изучить проблему, разработать и ввести систему мер для борьбы с болезнью, ее профилактике и снижению осложнений от инфекции.

Клинические симптомы поражения вирусом Зика включают:

- незначительные головные боли;
- общее недомогание;
- зудящую макулярную или папулезную сыпь на коже (сначала сыпь появляется на лице и затем распространяется по всему телу);
- лихорадку;
- боль в мышцах и суставах с возможным отеком мелких суставов;

- гиперемию и воспаление конъюнктивы (конъюнктивит);
- боль в области орбит глаз;
- непереносимость яркого света.

В редких случаях отмечаются диспептические симптомы. Первый признак лихорадки Зика - легкая головная боль, повышение температуры до $+38,5^{\circ}\text{C}$ и прогрессирующая сыпь. Новые высыпания продолжаются в течение первых трех дней, примерно пять дней держится лихорадка. Затем температура нормализуется, и остается только сыпь, которая тоже постепенно проходит.

Диагностика лихорадки Зика основывается, прежде всего, на выявлении вирусной РНК из клинических образцов крови больных методом ПЦР.

Профилактика заражения вирусом Зика включает индивидуальную защиту от укусов комаров:

- носить одежду, закрывающую тело;
- использовать репелленты;
- использовать противомоскитные сетки и экраны на окнах, чтобы препятствовать проникновению комаров в помещения;
- уничтожать комаров и места их размножения.

Литература

1. Tai-Ho Chen, J. ElinStaples. Marc Fischer 2016 (отчет)

Xülasə

Zika virusu: onun əlamətləri, yayılması və müalicəsi

Ziko virus xəstəlikdir, hansı xəstələrə ölüm və genetik xəstəlikləri yaradır. Müalicə yoxdur. Profilaktik antimoskit tədbirləri məsləhətdir.

Summary

Virus zika: symptoms, spreading, treatment

Ziko fever is a virus disease. It causes death and genetic disease. For the prevention of this disease profilactic, anticeptic measures are advisable.

*Rəyçi: dos. S.Zamanova
ADU-nun Mülki müdafiə, tibbi biliklərin əsasları
və bədən tərbiyyəsi kafedrasının
25.11.2016-cı il tarixli iclasının
03 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 25.11.2016

Nazan Bayramlı

E-mail: nazanbayramli7@gmail.com

ADU

QRAMMATİKANIN TƏDRİSİNİN LİNQVİSTİK ƏSASLARI

Açar sözlər: dil, ingilis dilinin inkişafı, qrammatika, generativ qrammatika, universal qrammatika

Keywords: language, the development of English, grammar, generative grammar, universal grammar

Ключевые слова: язык, развитие английского языка, грамматика, генеративная грамматика, универсальная грамматика

Müasir qloballaşan və İKT-nin inkişaf etdiyi dünyada ingilis dili qabaqcıl dil hesab olunur. Yer kürəsində insanlar müxtəlif məqsədlərlə ingilis dilini digər dillərdən daha çox istifadə edirlər.

Bioloq Levis Tomas qeyd edir ki, dil quş yuvası və arı pətəyi qurmağa bənzəyir və o, insanların bioloji cəhətdən xüsusi fəaliyyətidir. Biz dildən ümumi, məcburi və avtomatik olaraq istifadə edirik. Bizim dilimiz olmasa, fikirlərimiz də olmayacaq. Əgər arıların dili olmasa, onlar pətəklərini tapa bilməyəcək. Dil bizə verilmiş olan hədiyyədir. Dili öyrənmək və ondan istifadə etmək bacarıqdır. Dil bəşəriyyətin əsasıdır [1, s.1]. Dil insanların ünsiyyət qurduğu konvensional vokal işarələr sistemidir. Dil lüğətdə olan sözlər toplusu deyil, o, sözləri bir-birinə əlaqələndirmə qaydasıdır. Hər bir dil sisteminin iki səviyyəsi var. Bu xüsusiyyət “ikili model” adlanır. Birinci səviyyə söz və söz hissələridir ki, mənə daşıyır. Məsələn, “Adam liked apples” cümləsində Adam, like, -d, apple, -s mənə daşıyır. İkinci səviyyə mənasız hissələrdir ki, onlar mənalı hissələrin komponentləri kimi xidmət edir. Məsələn, Adam sözündə a, d, m hərflərlə ifadə olunmuş səslərdir. Mənalı söz və mənasız hissələr arasındakı fərq olmasa dil yarana bilməz.

Dilin tarixi o dildən istifadə edən xalqın tarixi ilə əlaqədardır. Müasir ingilis dili uzunmüddətli inkişaf yolu keçmişdir. İngilis dili Hind-Avropa dillərinin German qrupuna daxildir. İngilis dili morfoloji quruluşuna görə analitik dildir. Kommunikativ funksiya dilin əsas funksiyasıdır və qrammatikanın köməyi ilə həyata keçir. Ənənəvi qrammatikada 2 şöbədən bəhs olunur: morfolojiya və sintaksis.

Morfolojiya ünsiyyət zamanı dilin lüğət tərkibindəki sözlərin dəyişməsi qaydalarından bəhs edir. Morfolojiyanın tədqiqat obyektı morphem və sözdür.

Sintaksis isə sözlərin söz birləşmələrində, cümlələrdə və mətnə yerləşdirilməsi qaydalarından bəhs edir.

Söz sırası bütün dillərdə qrammatik göstərici hesab olunur. İngilis dilində söz sırasının mühüm əhəmiyyəti var. İngilis dilində söz sırası dəyişməklə mənə dəyişir. Məsələn, “The man finished the job” və “The job finished the man” mənaca kəskin dərəcədə fərqlənir.

Digər bir nümunəyə nəzər salaq.

1. I gave the dog a bone.
2. I gave a bone to the dog.

İkinci cümlədə “to” sözününün işlənməsi vasitəsiz tamamlığın cümlədəki mövqeyindən asılıdır.

İngilis dilində ton, vurğu və temp qrammatik mənanı ifadə edən prosodik işarələrdir.

Cefri Çoser “*Canterbury Tales*” əsərinə *Ümumi Proloqunda* ideal cəngavəri belə təsvir edirdi, “His hors were goode”. Bu cümlədə sual ortaya çıxır, cəngavərin bir yoxsa daha çox atı var. “Hors” təkdə olan ismə bənzəyir, amma “were” cəmdə olan feildir. Cəngavərin, həqiqətən, bir neçə atı vardı. Bu da onu göstərir ki, *hors* sözü cəmdədir. XIV əsrdə *hors* sözününün tək və cəm forması *deer, sheep, swine və fish* sözlərinin müasir ingilis dilindəki tək və cəm formasının düzəlməsi ilə eyni idi [1, s.18].

Qədim ingilis dilində artikl mövcud deyildi və danışığ anında müəyyənlik artiklının yerinə *one* və ya *a certain* sayı işləndirdi [1, s.106].

XVIII əsr qrammatikləri emfatik ikiqat inkarlıq konstruksiyasını qəbul etmirdilər. Bişop Lovs bunun səbəbini belə ifadə edir ki, iki inkar bir-birini yox edir və yaxud təsdiqə ekvivalent olur. Bu analogiyanın səhv olmasına baxmayaraq bu, riyaziyyatda da belədir. Erkən dövrün alimləri bir cümlədə iki və daha çox inkardan istifadə edirdilər. Cefri Çoser “*Troilus and Cressida*” əsərində dörd inkardan istifadə edib. Məsələn, “Forwhy to tellen nas (ne was) nat his entente”/ “To nevere no man”. O, “*Canterbury Tales*” əsərinə *Ümumi Proloqunda* cəngavərin təsvirində, dörd inkardan istifadə edib. Məsələn, “He nevere yet no vileynye ne sayde”/ “In al his lyf unto no maner wight”. İkiqat inkarlıq bugünkü formal standart ingilis dilində istifadə olunmur [1, s.160].

Erkən müasir ingilis dili dövründə (1500-1800) zərf suffiksi *-ly-nin* istifadəsi tələb olunmurdu. U.Şekspirin əsərlərində buna uyğun nümunələr var. *Sure* sözünün *-ly* suffiksiz zərflik vəzifəsində istifadəsi müasir ingilis dilində qəbul olunmur.

“If she come in, she’ll sure speake to my wife” (Othello) [1, s.164].

Şekspirin əsərlərində *which* həm şəxsə, həm də əşyaya aid edilir. Məsələn, “he which hath your Noble Father slaine” (Hamlet). Müasir ingilis dilində isə *which* nisbi əvəzliyi şəxsə aid edilmir [1, s.168].

Şekspirin əsərlərində sözlərinin fərqli istifadəsi nəzərə çarpır. Məsələn, “As dreames are made on [of]” (Tempest); “Then speake the truth by [of] her” (Two Gentlemen). Müasir ingilis dilində birinci cümlədə *on* sözünü yerinə *of* işlənilir, ikinci cümlədə isə *by* əvəzinə *of* sözünü işlənilir [1, s.179].

Generativ qrammatikada qeyd olunur ki, təbii dil sintaksisinin sistemliliyi və genişliyi təkrarlanan proseslərlə əldə olunan aşkar qrammatik modellər sayəsində ifadəli olur. N.Çomski qeyd edir ki, biz danışarkən sərbəst şəkildə təkrarlanan proseslərlə üzə çıxan strukturu seçirik. Bu struktur kommunikativ istəklərimizə uyğun olmalıdır. Transformasion generativ qrammatikanın dil tədrisində, məsələn, tədris materiallarının hazırlanmasında təsiri məhdudlaşdırılır.

Noam Çomski cümlələrin üst və dərinlik strukturu arasındakı fərqi izah edib. Çomskinin məşhur nümunəsi olan “John is easy to please” və “John is eager to please” bu iki cümlə tamamilə bir-birindən fərqli dərinlik strukturuna sahibdir. Lakin bu cümlələr üst strukturlarına görə eynidir. Bu fərziyyə göstərir ki, bu üst struktur hissələr yeni dildə tətbiqin əsas vərdişlərini təşkil edir [4, s.273].

Generativ qrammatika çoxlu sayda strukturları istifadə etmək üçün təkrarladığımız qaydalar sistemidir. Bu qaydalar sistemi generativ qrammatikanın 3 əsas komponentinə görə təhlil oluna bilər. Bunlar sintaktik, fonoloji və semantik komponentlərdir. Sintaktik komponent müəyyən cümlənin sadə şərhinə uyğun bütün informasiyanı əlaqələndirən mücərrəd formal obyektlərin qeyri-məhdud sırasını bildirir. Qrammatikanın fonoloji komponenti sintaktik qaydalarla meydana çıxan cümlənin fonetik formasını müəyyənləşdirir. Bu, sintaktik komponentlə yaranmış strukturu fonetik siqnalla əlaqələndirir. Semantik komponent cümlənin semantik şərhini müəyyənləşdirir. Bu isə sintaktik komponentlə yaranan strukturu müəyyən semantik nümayişlə əlaqələndirir.

Qrammatikanın sintaktik komponenti hər bir cümlə üçün *dərinlik və üst strukturu* bildirməlidir. Dərinlik strukturu semantik, üst struktur isə fonetik şərh ifadə edir. Dərinlik strukturu semantik və üst struktur fonoloji komponentlə şərh olunur. [2, s.16] N.Çomski qeyd edir ki, dilin mənimsənilməsi doğulanda şüurun və ilkin koqnitiv haldan təbii dilin doğma biliyinə əsaslanan davamlı hala keçiddir. O bildirir ki, ilkin koqnitiv hal zəngin strukturlu sistemdir. İlkin koqnitiv hal nəzəriyyəsi *universal qrammatika* adlanır. Universal qrammatika sabit linqvistik nəzəriyyədir və o, təbii dillərin universal xüsusiyyətlərini ifadə edir. Universal qrammatika bioloji cəhətdən vacib olan universaliləri, bioloji mənimsənilən komponent və anadangəlmə dil bacarığı ilə müəyyənləşən xüsusiyyətləri ifadə edir [3, s.12].

Qrammatika mənalı və effektiv ünsiyyət qurmağa kömək edir. İngilis dilinin qrammatikasının inkişafı yalnız ingilis dilinin tarixi ilə deyil, həmçinin ingilis dilini ana dili kimi danışan ölkələrin tarixi ilə əlaqəlidir.

Ədəbiyyat

1. Algeo J., The Origins and Development of the English language, the USA, sixth edition, Wadsworth Cengage Learning, 2010
2. Chomsky N., Aspects of the Theory of Syntax, Cambridge, Massachusetts, The M.I.T. Press (Massachusetts Institute of Technology), 1965
3. Chomsky N., On Nature and Language, New York, Cambridge University Press, 2002
4. Howatt A.P.R., A History of English Language Teaching, New York, Oxford University Press, 1997

Summary

Linguistic fundamentals of teaching grammar

The article deals with the development of the grammar of the English language. Grammar is a demonstration of the complexity of the human mind.

Grammar can be described as a system of categories and a set of rules that determine how categories combine to form different aspects of meaning.

Резюме

Лингвистические основы обучения грамматике

Эта статья связана с развитием грамматики английского языка. Грамматика-демонстрация сложности человеческого разума. Грамматика- это описание системы

категорий и наборов правил, которые определяют, как соединяются категории для того, чтобы создать различные смысловые аспекты.

*Rəyçilər: ped.f.d., dos. F.Rzayeva, ped.f.d. G.Şirəliyeva
ADU-nun Linqvodidaktika kafedrasının
27.10.2016-cı il tarixli iclasının
03 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 28.10.2016

Aytən Xəlilli

E-mail: ayten_xelilli93@mail.ru

ADU

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ LİŊVİSTİK AMİLLƏRİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

Açar sözlər: linqvistik amillər, fonetika, leksika, qrammatika

Keywords: linguistic factors, phonetics, lexicology, grammar

Ключевые слова: лингвистические факторы, фонетика, лексикология, грамматика

Qloballaşan dünyada ingilis dilindən istifadənin miqyası günü-gündən artır. İngilis dilinə artan maraq onun tədrisində də özünü açıq şəkildə göstərir. İngilis dilin tədrisində linqvistik amillər olduqca mühim əhəmiyyətə malikdir. Linqvistik amillər dedikdə dil və onun mənimsənilməsi ilə bağlı olan amillər nəzərdə tutulur. Bu amillərin tədris prosesində nəzərə alınması müəllimin qarşısında duran əsas vəzifələrdəndir. Linqvistik amilləri üç qrupa bölmək mümkündür.

1. Fonetik amillər

2. Leksik amillər

3. Qrammatik amillər

Bu amillərin hansının xarici dilin tədrisi prosesinə daha güclü təsir etdiyini vurğulamaq qeyri-mümkündür. Hər üç linqvistik amilin xüsusiyyətləri dilin mənimsənilməsində irəliləmə və ya geriləmə ilə nəticələnə bilər.

Linqvistik amillərin birinci qrupuna fonetik amillər daxildir. Fonetika dilçiliyin səslərdən bəhs edən şöbəsidir. Fonetikanın dilçilikdə əhəmiyyəti böyükdür. Çünki hər bir dilin əsasını səslər təşkil edir və dildəki leksik və qrammatik mənalara nitqdə fonetik cəhətdən izah edilir. Belə ki, hər hansı bir dilin qrammatik quruluşunu dərindən mənimsəmiş bir şəxs dilin səsləri düzgün şəkildə tələffüz etmədikdə nitqi anlaşılmaz olur. Təsadüfi deyildir ki, hər hansı bir xarici dili öyrənmək istədikdə ilk növbədə həmin dilin səs sistemindən başlanılır. Hər hansı bir dilin səs sistemini mənimsəyən şəxs həmin dildə yaxşı tələffüzə yiyələnir. Yaxşı tələffüzə yiyələnmə, əsasən, dil öyrənmənin dinləmə qabiliyyətindən asılıdır. Tələffüzün öyrədilməsi dil öyrənmələrin eşidib-anlama və nitq bacarıqlarını inkişaf etdirir. Belə ki, danışan istəmədən bir fonemi digər bir fonemlə əvəz etməklə tamamilə fərqli bir söz ifadə edə bilər. İngilis dilində yalnız bir fonemlə fərqlənən sözlər kifayət qədərdir. Məsələn, "hot" əvəzinə "pot", "lake" əvəzinə "take". Məhz bu səbəbə görə hər bir müəllim düzgün tələffüzün nə qədər vacib olduğunu başa düşməlidir.

Hər bir dilin fonetik sistemi səslərdən təşkil olunur. Fonetik sistem bütün dillərdə eyni deyildir. Yəni bir dilin səsləri digər dilin səslərindən cuzi də olsa fərqlənir. Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan və ingilis dilinin səsləri fərqlidir. Hər iki dilin danışmaq üçün səslər sit və samitlər olmaqla iki qrupa bölünərsə də səslərin tələffüzündə olduqca fərqli məqamlar vardır. Məsələn, [w], [ð], [θ], [r], [ə:] kimi səslərin tələffüzü Azərbaycan dilli tələbələr üçün çətinliklər törədir. Bunun bir səbəbi bəzi səslərin Azərbaycan dilində mövcud olmamasıdır, digər bir səbəbi səs dildə mövcudluğuna baxmayaraq, yaranmasında olan bir sıra

fərqliliklərdir. Həmin səslərin tələffüzünün düzgün öyrənilməməsi nitqdə yanlış anlamaya gətirib çıxara bilər. Məsələn, "wine" sözünün tələffüzündə [w] səsinin [v] səsi ilə əvəzlənməsi sözün mənasının tamamilə dəyişməsinə və mənanın düzgün çatdırılmamasına səbəb ola bilər.

Digər bir fərqli məqam ingilis dilindən fərqli olaraq Azərbaycan bədii dilində diftonqların olmamasıdır. Tələbələr, xüsusilə, [ou], [εə], [iə] kimi diftonqların tələffüzündə çətinlik çəkirlər. Onlar bu problemi həmin diftonqları ingilis dilində mövcud olan digər saitlərlə əvəz etməklə həll etməyə çalışırlar.

Qeyd etdiyimiz kimi hər hansı bir dili öyrənilməsidə tələffüz əsas yer tutur. Bu fikri bir çox metodistlərin təsdiqləməsinə baxmayaraq, bəzi ingilis dili müəllimləri ingilis dilininin tədrisində tələffüzə az və ya ümumiyyətlə yer vermirlər. Bunun bir sıra səbəbləri vardır. Ceremi Harmer bu səbəblərdən bəzilərini qeyd edir [3, s.248]. Səbəblərdən biri budur ki, müəllimlər qrammatika və lüğətin öyrədilməsini tələffüzdən daha önəmli hesab edirlər. Onlar bunu qrammatika və lüğətdən fərqli olaraq, dil öyrənilmənin tələffüzü xüsusi məşqlərsiz belə mənimsəyə bilməsi fakt ilə əsaslandırırırlar. Lakin müəllimlər unutmamalıdırlar ki, tələffüzün öyrədilməsinin bir sıra üstünlükləri vardır. İlk növbədə tələbələr ingilis dilinin səs sistemi ilə tanış olur, səslərin necə yaranmasını öyrənməklə danışmaq dilini daha yaxşı mənimsəyirlər. Lakin tələffüzün öyrədilməsi yalnız tələbələrin ingilis dilində danışığına deyil, o cümlədən, danışılan dilin başa düşülməsinə də olduqca müsbət təsir göstərir.

İngilis dilinin tədrisinə təsir edən linqvistik amillərin ikinci qrupuna leksik amillər daxildir. Bu amillər dilçiliyin leksikologiya şöbəsinə aiddir. Leksikologiya dilin leksik tərkibini öyrənir. Dili bilmək onun sözlərinə yiyələnmək deməkdir. Yəni bir dildə mükəmməl danışmaq üçün geniş lüğət fonduna malik olmaq gərəkdir. İngilis dili zəngin dil olduğundan Azərbaycan dilində eyni bir fellə ifadə olunan birləşmələr ingilis dilində müxtəlif fellərlə ifadə olunur. Məsələn, "izləmək" feli ingilis dilində izlənmə yerindən asılı olaraq müxtəlif fellərlə ifadə olunur:

- to watch a movie on TV
- to see a movie at the cinema
- to look at photos at the gallery

Digər bir misala nəzər salaq. İngilis dilində "səyahət" sözü hansı nəqliyyat vasitəsinin istifadə və məsafəyə görə müxtəlif sözlərlə ifadə olunur:

- Journey: səyahət (quruda)
- Voyage: səyahət (dəniz və hava ilə)
- Trip: səyahət (qısa)
- Travel: səyahət (istənilən)

Tələbə ingilis dilində danışarkən və ya yazarkən "səyahət" mənasını ifadə edən sözü düzgün seçməyə leksik normanı pozmuş olacaq. Yəni sözün yerində işlənilməməsi mənanın səhv çatdırılmasına ilə nəticələnir. Bu kiçik misal lüğət fondunun ingilis dilininin tədrisində oynadığı böyük rolu göstərir.

Lüğətin öyrədilməsi zamanı qarşıya çıxan ilk məsələ sözlərin seçilməsidir. Lakin bir çox hallarda müəllim bu məsələdə passiv mövqedən çıxış edir. Hansı sözlərin öyrədilməsi öncədən sillabus və dərsliklərdə göstərilir. Müəllimin vəzifə-

si isə seçilmiş sözlərin tələbələr tərəfindən mənimsənilməsini təmin etməkdir. Sözlərin mənimsənilməsi dedikdə aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

- mənimsənilmiş sözün oxu və dinləmədə dərhal tanınması
- mənimsənilmiş sözün nitqdə düzgün işlədilməsi

Linqvistik amillərin üçüncü qrupuna qrammatik amillər daxildir. Qrammatika dilçiliyin morfolojiya və sintaksis bölmələrini özündə birləşdirir. Dili professional şəkildə mənimsənmək üçün fonetik və leksik biliklər kifayət etmir. Dili başa düşmək və o dildə hər hansı bir fikri düzgün ifadə etmək üçün dilin qrammatikasını mənimsənmək vacibdir. Təsadüfi deyil ki, dilin tədrisində tətbiq olunan ilk metodlardan biri məhz Qrammatika-tərcümə metodu adlanmışdır. Bu metodun əsas məqsədi tələbələrə qrammatik qaydaları və lüğəti öyrətmək olmuşdur. Metodun tərəfdarları iddia edirdilər ki, xarici dili öyrənməkdə əsas məqsəd həmin dildə yazılmış ədəbiyyat nümunələrini oxumağı bacarmaqdır. Lakin bu metod tələbələrə də danışq bacarığını formalaşdırmadığı üçün özü doğrultmadı.

Qrammatikanın tədrisi zamanı tələbələr bir çox çətinliklərlə üzləşirlər. Hər bir dilin özünəməxsus qrammatik mexanizmi mövcuddur. İngilis dilinin qrammatik mexanizmi Azərbaycan dilin qrammatik mexanizmindən bir çox hallarda kəskin şəkildə fərqlənir. Bu hal tələbələrə çətinliyə səbəb olur. Tələbələrin üzləşdiyi əsas çətinliklərdən biri Azərbaycan və ingilis dilində cümlədə söz sırasının fərqli olmasıdır. Belə ki, Azərbaycan dilində sözlərin cümlədəki yeri sərbəstdir. Yəni, cümlədə sözlərin yerini dəyişdikdə bəzən qrammatik norma pozulsa da cümlənin mənası dəyişmir. Bunun əsas səbəbi Azərbaycan dilinin şəkilsiz dil olması ilə bağlıdır.

Məsələn, *Müəllim kitabı tələbəyə verdi.*

Tələbəyə kitabı müəllim verdi.

İngilis dilində isə sözlərin cümlədə yeri sabitdir. Yəni, cümlədə sözlərin yerini dəyişdikdə onun ifadə etdiyi məna da dəyişmiş olur.

Məsələn, *The teacher gave the book to the student.*

The student gave the book to the teacher.

Nümunədən aydın görüldüyü kimi mübtəda ilə vasitəli tamamlığın yerini dəyişdikdə cümlənin ifadə etdiyi məna tamamilə dəyişir. Deməli, Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, ingilis dilində söz sırası fikrin düzgün çatdırılmasında çox vacib əhəmiyyətə malikdir.

Qrammatikanın tədrisində bir çox tələbələrin üzləşdiyi digər çətinliklərə artikl, modal fellər, cerund, feli bağlama kimi qrammatik anlayışlar daxildir. Bu tip çətinliklərin əsas yaranma səbəbi isə qeyd olunan qrammatik anlayışların Azərbaycan dilində tamamilə olmamasıdır. Məsələn, Azərbaycan dilində isimlər artiklsız işlənir. Buna görə də tələbələr ingilis dilində artıkları önəmsiz sayır və onlardan istifadə etmirlər.

Tələbələrin qrammatikanın tədrisində üzləşdiyi çətinliklər qrammatik amillərin ingilis dilinin tədrisində oynadığı mühim rolu sübut edir. İngilis dilinin tədrisində qrammatikanın yeri mübahisəlidir. Bəzi metodist və müəllimlər qrammatikanın öyrədilməsini gərəksiz sayırlar. Onlar ya qrammatikanın tamamilə öyrədilməməsini ya da sinifdənkənar müstəqil şəkildə mənimsənilməsini düzgün hesab edirlər. Bunun əsas səbəbi insanların ana dilini qeyri-iradi şəkildə qrammatikanı öyrənmədən

mənimsəməsi faktı ilə izah edilir. Digər bir səbəbi isə sinifdə öyrədilən qrammatikanın bir çox hallarda real həyatda ünsiyyət zamanı kömək etməməsidir. İrəli sürülən səbəblər nəinki qrammatikanın tədrisinin qarşısını alır, əksinə onun rolunu bir daha qabardır. Belə ki, ana dilindən fərqli olaraq, heç də bütün tələbələr ingilis dilli mühitdə dili öyrənmirlər. Buna görə onların dili qeyri-iradi mənimsəməsi mümkünsüzdür. O cümlədən, sinifdə öyrədilən qrammatik materiallar real kontekst nəzərə alınaraq öyrədildikdə müsbət nəticələr əldə edilir.

Beləliklə, yuxarıda qeyd olunan cəhətlər linqvistik amillərin əhəmiyyətini bir daha aydın şəkildə sübut edir. Fonetik, leksik və qrammatik amillərin tədris prosesində nəzərə alınmaması tələbələrin eşidib-anlama, nitq, oxu və yazı bacarıqlarının formalaşdırılmasında problemlərin yaranması ilə müşahidə olunur və dilin mənimsənilməsi uğursuzluqla nəticələnir. Linqvistik amillərin nəzərə alındığı təqdirdə isə dilin mənimsənilməsi uğurla həyata keçirilir.

Ədəbiyyat

1. Babayev A. Dilçiliyə giriş. Bakı: Maarif, 2004.
2. Həjiyeva A. English lexicology. Bakı, 2011.
3. Harmer J. The practice of English Language teaching-fourth edition. Pearson Longman, 2008.
4. Musayev O. A practical grammar of contemporary English. Bakı: KM, 2014.
5. Rogova G. V. Methods of teaching. Moscow: Prosveshcheniye, 1983.
6. Ur P. A course in language teaching. Cambridge University Press, 1996.
7. Zeynalov F. Practical English phonetics- Book I. Bakı, 2007.

Summary

Theoretical foundations of linguistic factors in teaching of English language

The article is about linguistics factors influencing to English language teaching. Linguistic factors, such as phonetical, lexical and grammatical factors, play a very significant role in successful acquisition of English. As highlighted in the article, English teachers should take into consideration linguistic factors in teaching process.

Резюме

Теоретические основы лингвистических факторов в обучении английского языка

Статья посвящается факторам влияющим обучению английского языка лингвистические факторы, например фонетические, лексические и грамматические факторы играют важную роль в эффективном усвоении английского языка. Как отмечается в статье учителя английского языка должны принимать во внимание лингвистические факторы в процессе обучения.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. S.Əliyeva
ADU-nun Linqvodidaktika kafedrasının
27.10.2016-cı il tarixli iclasının
03 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 31.10.2016

Aytac Abdullayeva
E-mail: Aytac.abdullayeva@inbox.ru
ADU

KOMMUNİKATİV KOMPETENTLİK (SƏRİŞTƏ) XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ KOMMUNİKATİV KOMPETENSIYA VƏ KOMMUNİKATİV YANAŞMA ƏSAS PRİNSİPLƏR KİMİ

Açar sözlər: xarici dillərin tədrisi, kommunikativ dil tədrisi, kommunikativ kompetensiya, kommunikativ yanaşma

Keywords: foreign language teaching, communicative language teaching, communicative competence, communicative approach

Ключевые слова: преподавание иностранного языка, коммуникативный метод преподавания английского, коммуникативная компетенция, коммуникативный подход

Müasir dövrdə xarici dillərin tədrisində kommunikativ kompetentlik, kommunikativ kompetensiya və kommunikativ yanaşma anlayışları daha geniş istifadə olunur. Bildiyimiz kimi, xarici dillərin tədrisində ən vacib amillər müstəqil işləmək, lüğətdən və digər məlumat mənbələrindən sərbəst istifadə etməyi öyrətməkdən ibarətdir. Kommunikativ kompetentlik (səriştə) mürəkkəb vərdiş və bacarıqlara, yeni sosial strukturlarda müvafiq bacarıqların formalaşması, ünsiyyətdə adət-ənənələr və etiket normaların idrakı, mədəni norma və məhdudiyətlər, davranış (tərbiyyə), milli mentalitetə xas olan və müəyyən ixtisas çərçivəsində ifadə olan kommunikativ orientasiya deməkdir [2, s.24].

Kommunikativ kompetentliyə (səriştəyə) kommunikativ bacarıqlar, bilik, qabiliyyət və vərdislərdən ibarət və işgüzar ünsiyyət sahəsində duyulan (yəni konkret olan) şəxsiyyətin ümümləşdirici kommunikativ xüsusiyyətləri daxildir. Kommunikativ səriştə aşağıdakı bacarıqlardan ibarətdir:

- ünsiyyət qurduğu kommunikativ vəziyyətin sosial-psixoloji proqnozunu vermək;

- kommunikativ vəziyyətin orijinallığına əsaslanaraq ünsiyyət prosesini sosial-psixoloji cəhətdən proqramlaşdırmaq;

- kommunikativ vəziyyət yaranarsa, ünsiyyət prosesinə sosial-psixoloji cəhətdən idarə etmək [6, s.30].

Kommunikativ kompetentlik özündə ümumi mədəniyyət birləşdirən və peşəkar fəaliyyətdə xüsusi (spesifik) inteqral keyfiyyəti ehtiva edir. Kommunikativ kompetentliyin şərtlərindən biri müvafiq qayda və tələblərin yerinə yetirilməsidir. Bu qaydalardan daha mənalı və vacibi aşağıdakılardan ibarətdir:

- daha ümumi qayda özünə və başqalarına aydın olmayan fikri axıra kimi söyləməməkdən ibarətdir:

- “anlamağa həmişə hazır olmaq” qaydası. Məlumatın natamam və dəqiq olmayan anlaşılmasına səbəb olan bir çox semantik və şəxsi baryerlər mövcuddur.

- dəqiqlik qaydası. Qeyri-müəyyən, ikimənalı, aydın olmayan ifadə və sözlərdən qaçmaq, ehtiyac olmasa bilmədiyiniz və ya dar ixtisaslı terminlərdən istifadə etməmək.

- verbal işarələrdən istifadə etmək qaydası. Yalnız öz nitqini və məlumatın məzmunu idarə etmək kifayət deyil. Həmçinin onun formasının xarici tərəfinə də, yəni mimika, jest, intonasiyaya və pozaya, nəzarət etmək lazımdır.

- “haqsızlıq” qaydası. Ünsiyyət zamanı öz nəzər nöqtənin səhv ola bilməsini guman etmək vacibdir. Bu çox vaxt ciddi səhvlərdən insanı qoruyur.

- “məkan və zaman” qaydası. Hər bir məlumatın effektivliyi onun realizə olunan müvafiq zaman və situasiyanın seçimindən kəskin artır.

- səmimiyyət qaydası yeni yaranan vəziyyətin təsiri altında öz nöqtəyi nəzərinə yenidən baxılması, eləcə də söhbət yoldaşının nöqtəyi nəzərini qəbul etmək və nəzərə almaq bacarığı deməkdir.

- aktiv və konstruktiv dinləmə qaydası effektiv kommunikasiyanın əsas şərtlərindən biridir.

- əks əlaqə qaydası. Məhz bu qayda kommunikativ prosesin əsas məqsədinə çatmasını təmin edir, yəni ümumi anlaşmaya [1, s.24].

Xarici dillərin tədrisində kommunikativ yanaşma (Communicative language teaching) xarici dillərin öyrənilməsində əsas metodlardan biridir. Tədrisdə kommunikativ yanaşmanın əsas məqsədi tələbələrdə kommunikativ səriştənin formalaşmasından ibarətdir. Bu terminin mənası qrammatik kompetensiya konsepti ilə müqayisədə daha aydın və dəqiq olacaqdır [5, s.45]. Qrammatik kompetentlik söz birləşmələri və cümlələri düzgün qurmaq, zamanları düzgün istifadə etmək və uzlaşdırmaq bacarığı deməkdir. O, həmçinin nitq hissələri və müxtəlif tipli cümlələrin necə qurulması haqda bilik deməkdir. Bir qayda olaraq, qrammatik kompetensiya müəyyən qrammatik qaydaların və bu qaydaları doldurmaq (işləmək) üçün tapşırıqların verildiyi bir çox dərs vəsaitlərinin diqqətini cəlb edir. Şübhəsiz, qrammatik kompetensiya dilin öyrənilməsində heç də yeganə olamayan və vacib olan aspektdir. Bütün qrammatik qaydaları mənimsəmiş və düzgün və savadlı cümlə qurmağı bacaran insan xarici dildə real ünsiyyət zamanı çətinliklərlə üzləşə bilər. Yəni insan kommunikativ kompetensiyanın olmamasından əziyyət çəkə bilər [6, s.56].

Kommunikativ kompetensiya aşağıdakı aspektlərdən ibarətdir:

- Dilin müxtəlif məqsəd və funksiyalarına görə istifadə etmək bacarığı,
- Bu və ya digər kommunikativ vəziyyət və bu situasiyanın iştirakçılarından asılı olaraq dilin dəyişməsi bacarığını bilmək (məsələn, formal və qeyri-formal, şifahi və yazılı nitq arasında fərqi bilmək).

- Müxtəlif tipli və xarakterli mətnləri oxumaq və yaratmaq bacarığı (məsələn, hekayə, müsahibə, dialoqlar, tezislər və s.).

- Hətta məhdud leksik və qrammatik baza əsasında ünsiyyət qurmaq bacarığı [3].

Son 30 ildə xarici dillərin tədrisi prosesi haqda bizim anlamız kifayət qədər dəyişmişdir, və kommunikativ yanaşmanın istifadəsini yeni anlamın nəticəsi kimi başa düşmək olar. Əvvəllər xarici dillərin öyrənilməsi əsasən qrammatik kompetensiyanın inkişafına yönəlmişdir. Hesab edirdilər ki, qrammatik tapşırıqlar dilin düzgün istifadə vərdislərinin yaranmasına kömək edir. Dialoq və frazaları əzbər öyrənərək, şifahi və yazılı nitqdə səhvləri düzəldərək, müəllim tərəfindən daima nəzarət olunaraq səhv olan nitqdən can qurtarmaq olar.

Lakin kommunikativ yanaşma, ilk öncə, dil strukturlarının düzgünlüyünə yox (baxmayaraq ki, bu aspekt də vacib olaraq qalır), başqa parametrlərə əsaslanır:

- Ünsiyyət prosesində iştirakçıların qarşılıqlı əlaqəsi,
- Ümumi kommunikativ məqsədə çatma,
- Nəyisə müxtəlif üsullarla izah etmək cəhdi,
- Kommunikasiyanın bir iştirakçısının kompetensiyası digər iştirakçıların ünsiyyəti hesabına genişlənməsi [5, s.32].

Müəllim kommunikativ yanaşmadan istifadə edərsə, bir qayda olaraq, aşağıdakı səlahiyyətlərə malikdir:

- yardımçı
- dost
- məsləhətçi.

Əsas diqqət qrup işinə verilir. Müəllim və tələbələrin əsas vəzifəsi birgə işləməyi öyrənmək və individuallaşmış tədrisdən uzaq durmaqdan ibarətdir. Tələbə öz tələbə yoldaşlarına qulaq asmağı öyrənməlidir, qrupda söhbət və diskussiya aparmalıdır, digər qrup nümayəndələri ilə layihələr üzərində işləməlidir. Tələbə model kimi müəllimə yox, daha çox qrup yoldaşlarına istiqamətlənir.

Kommunikativ metoddan xarici dillərin tədrisində istifadə olunan tapşırıq və məsələlər aşağıdakılardır:

- layihələr
- kommunikativ oyunlar
- kommunikativ tapşırıqlar
- teatrlaşma
- diskussiyalar

Ədəbiyyat

1. Карпов А.В. Психология менеджмента: Учебное пособие. Москва: Флинта, 2001, 120 с.
2. Куницына В.Н., Казаринова Н.В., Погольша В.М. Межличностное общение. Москва: Просвещение, 1998, 230 с.
3. Мильруд Р.П., Максимова И.Р. Современные концептуальные принципы коммуникативного обучения ИЯ. // Иностранные языки в школе, №4, 2000.
4. Павловская И. Ю. Методика преподавания иностранных языков (курс лекций на английском языке): Обзор современных методик преподавания – 2-е изд., исп. и доп. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. Ун-та, 2003.
5. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению [Текст] / Е.И. Пассов - М.: Просвещение, 1991, 223 с.
6. Руденский Е. В. Социальная психология: Курс лекций. Москва: Высшая школа, 2006, 235 с.

Summary

Communicative competence. Communicative approach and competence as basic principles in foreign language teaching

The article deals with the issue of communicative competence and communicative approach in teaching process of foreign languages. In language classes language training has one main purpose: in foreign language classes to develop students' communicative

competence. Competence is a significant ability for doing a task. It reflects the combination of language skills and abilities.

Резюме

Коммуникативная компетенция. Коммуникативный подход и компетенция как основные принципы в преподавании иностранных языков.

Статья посвящена изучению коммуникативной компетенции и коммуникативного подхода в преподавании иностранных языков. Во время языковых классов основной целью в подготовке к иностранным языкам является развитие у студентов навыков коммуникативной компетенции. Компетенция важная способность для решения какой-либо задачи. Она объединяет в себе способность и знание языка.

*Rəyçi: ped.f.d. J.Mehrəliyeva
ADU-nun Linqvodidaktika kafedrasının
27.10.2016-cı il tarixli iclasının
03 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 31.10.2016

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ DİLLƏRARASI VƏ DİLDAXİLİ İNTERFERENSİYANIN PSIXOLOJİ ƏSASLARI

Açar sözlər: xarici dil, vərdiş, dillərarası, dildaxili

Keywords: foreign language, habits, interlanguage, ekstralinguistic

Ключевые слова: иностранный язык, привычка, межъязыковой, внутриязыковой

Azərbaycan Respublikasının müstəqillik əldə etməsindən sonra təhsil müəssisələrində daha çox diqqət yetirilən sahələrdən biri – xarici dillərin öyrənilməsidir. İnteqrasiyanın gücləndiyi, siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrin genişləndiyi bir şəraitdə, təbii ki, müxtəlif dillərin öyrənilməsinə də tələbat artacaqdır. Bir tərəfdən tələbat, digər tərəfdən isə vərdişlərdən biri olan dillərin öyrənilməsi günümüzmüzün ən aktual məsələlərindən birinə çevrilmişdir.

İstənilən fəaliyyətlə məşğul olan insan öz həyatı boyu müxtəlif vərdişlərə yiyələnir və bu vərdişlər müxtəlif vaxtlarda meydana gəlir və başa çatır. Bir çox hallarda yeni vərdişin yaranmasında əvvəlki vərdişlərin rolu olur - ya onun yaranmasına müsbət təsir göstərir, ya da onun yaranmasını çətinləşdirir. Bu proses psixoloji anlamda vərdişlərin qarşılıqlı təsiri adlanır [8]. Əgər əvvəl yaranmış vərdişlər sonradan meydana gələn vərdişlərə müsbət təsir göstərsə, bu, vərdişlərin keçirilməsi, əksinə, mənfi təsir göstərsə, interferensiya adlanır. İnterferensiya hadisəsi - əvvəlki vərdişlərlə yeni yaranmış vərdişlərin fərqlənməsi deməkdir. Əvvəlki vərdişlər hər zaman yeni vərdişlərin yaranmasını çətinləşdirir və ya onların effektivliyini azaldır. Məhz buna görə də ana dilini mükəmməl bilən hər hansı bir şəxs istənilən xarici dili öyrənərkən, bir sıra səhvlərə yol verəcəkdir ki, bunun da əsas səbəbi ana dilində olan vərdişlərdir.

İnterferensiya – bir dil sisteminin başqasına təsirinə deyilir. Burada interferensiya fərddə transfer və ya dil cəmiyyətində transferes adlanır. Birinci halda söhbət kontrastiv dilçiliyin məşğul olduğu səhvlərin mənbələri və aradan qaldırılmasından gedir, ikinci halda isə səhvləri doğuran səbəblər, dildə dəyişmələr öyrənilir [5, s.306]. Bəzən səhv olaraq interferensiyamı analogiya ilə eyniləşdirirlər [1, s.5].

İnterferensiya hadisəsi haqqında fikir ilk dəfə Praqa dilçilik məktəbində söylənilmişdir. Bu məktəbin nümayəndələri belə bir fikir söyləmişlər ki, interferensiya prosesi zamanı dillər arasında dil normalarının pozulması baş verir. Bu uyğunsuzluq zamanı bir tərəfdən mənfi, digər tərəfdən isə müsbət nəticələr əldə edilə bilər. Belə interferensiya anlayışı daha geniş yayılmışdır [7, s.54].

İnterferensiya hadisəsinə xarici dillərin mənimsənilməsində də rast gəlinir. İnterferensiya hadisəsi dilçilikdə əsas problemlərdən biridir. Psixoloji tədqiqatlar nəticəsində aydın olur ki, dillərin mənimsənilməsi zamanı təkcə bir dilin daxilində deyil (dildaxili interferensiya) dillərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində də onların arasında interferensiya hadisəsi baş verə bilər və bunu dillərarası interferensiya adlandırırlar. Tələbəyə dil öyrətməmişdən əvvəl, onun hazırlamaq, metodik məqsədlərlə ortaya çı-

xacaq səhvləri təqbi şəkildə ona izah etmək və səhvlərin qarşısını almaq üçün ana dilinin və öyrənilən dilin sistemlərini tutuşduran tədris vəsaitləri hazırlamaq lazımdır.

İstənilən bir dilin qrammatikasını öyrənərkən morfolojiya və sintaksisə xüsusi diqqət yetirilir. Morfolojiyada nitqin müxtəlif hissələri, söz birləşmələri və s., sintaksisdə isə sadə və mürəkkəb cümlələrin qurulması və s. öyrənilir. Eyni zamanda bir neçə dil öyrənərkən, həmin dillərin morfoloji və sintaksis xüsusiyyətləri də öyrənilir və onlar ana dilinin xüsusiyyətləri ilə müqayisə edilir. Ana dili ilə yanaşı digər dillərin öyrənilməsi zamanı insan bəzən ana dilinin xüsusiyyətlərini öyrəndiyi dilə də şamil edir və bu da bir sıra səhvlərə səbəb olur. Buna – dillərarası interferensiya deyilir. Dillərarası əlaqələr məhz dilxarici (ekstralingvistik) faktorlara daxildir.

Dilin öyrənilməsi zamanı bir sıra qrammatik hadisələrlə üzləşmək olur. Məsələn, ingilis dilini öyrənən tələbə bu dilin keçmiş, indiki və gələcək zamana aid müxtəlif felləri ilə tanış olur və həmin fellərin xarakterik cəhətləri Azərbaycan dilində olan fellərin xarakterik cəhətlərindən fərqlənir. Bu zaman da interferensiya hadisəsi ortaya çıxır ki, buna dildaxili interferensiya deyilir.

Dillərarası interferensiya fonetik, leksik və qrammatik xarakter daşıyır. Ana dilini mükəmməl bilən hər hansı bir şəxs xarici dilin öyrənilməsi zamanı yeni dil materialının mənimsəməli və xarici dilin müxtəlif elementlərinin öyrənməlidir və bu proses həmin dilin fonetik, leksik və qrammatik normalarının dəyişməsi əsasında baş verir. Xarici dili öyrənən şəxs həmin dilin xüsusiyyətlərini doğma dil normalarına uyğun öyrənməyə çalışır. Bu zaman hər iki dil həm fonetik, leksik və qrammatik müqayisə olunmalıdır [7, s.55].

Xarici dillərin mənimsənilməsi zamanı ən mürəkkəb mərhələ həmin dilin fonetikasının öyrənilməsidir. Elə dillər ola bilməz ki, onların dil sistemləri tamam eyni olsun. Təbii ki, bu fonetik sistemə də aiddir. Xarici dilin öyrənilməsi zamanı hər hansı bir sözün tələffüzü zamanı artikulyasiya vərdişinin dəyişdirilməsi baş verir, başqa sözlə xarici dili öyrənən şəxs onun tələffüz qaydalarını öz ana dilinin fonoloji sistemindən qəbul edir. Fonetik interferensiya zamanı əvvəlki dilin tələffüzündə mənimsənilmiş vərdişlər sonrakı dilin öyrənilməsi zamanı bir sıra qüsurları ortaya çıxarır. Bu, hər iki dildə (məsələn, Azərbaycan və ingilis dillərində) olan səs və intonasiya fərqi gözlənilməsi nəticəsində baş verir. Bir çox dillərin öyrənilməsi zamanı ən çox interferensiyaya məruz qalan məhz nitq hissələri olur. Azərbaycan dili interferensiyanın mənbəyi, ingilis dili isə interferensiyanın bir obyektini kimi götürülə bilər. (Lakin burada qeyd etmək lazımdır ki, əsas sistem kimi istənilən dil götürülə bilər). Əgər Azərbaycan dili bütün sahələrdə dəqiq dil normaları əsasında öyrənilirsə, onda o, interferensiyanın əsas mənbəyi ola bilər [4, s.131].

İnterferensiya hadisəsinin baş verməsi eyni zamanda, Azərbaycan dilli auditoriyalarda ingilis dilinin öyrənilməsi zamanı üzə çıxır. Belə ki, Azərbaycan dilinin xüsusiyyətləri ingilis dilinin tələffüz normalarına ciddi təsir göstərir və bu zaman bir çox səhvlər meydana çıxır. Bu səhvlər söz vurgusunun təbiətindən, lokallığından və dərəcəsiyindən, cümlə quruluşunun təbiətindən və distribusiyasından irəli gələn səhvlərdir [8].

Ali məktəb tələbələrini içərisində interferensiya hadisəsinə müəyyən edərək, məlum olur ki, daha çox xarici dillərdən (məsələn, ingilis dilindən) tərcümələrdə interferensiyaya məruz qalan, yəni səhvlər edən I kurs tələbələrindədir. Məsələn, I və

IV kurs tələbələrinə eyni məzmunlu cümlənin (məsələn, «Quba – Azərbaycanın ən dilbər güşələrindəndir») tərcüməsini tapşırırsa, bu zaman I kurs tələbələrinin səhvləri 21, IV kurs tələbələrinin səhvləri isə 10 % olacaqdır. Beləliklə, dillər universitetlərində interferensiyanın səviyyəsi başlanğıc kurslarında daha çox olduğu müəyyən edilir [3, s.161].

Dillərin qarşılıqlı təsirində özünü göstərən xüsusiyyətlərdən biri də – leksik interferensiyadır. Leksik interferensiya iki dilin – ana dilinin və öyrənilən dilin leksik mənalarının uyğun gəlməməsi nəticəsində meydana gələ bilər. Buna görə də öyrənilən dilin mənimsənilməsi zamanı ana dilinin leksik-semantik qrammatik sistemi nəzərə alınmalıdır. Ümumiyyətlə, 2 dilin leksik vahidləri arasında semantik uyğunlaşmanın 3 tipi mövcuddur: tam uğunlaşma, qismən uyğunlaşma və uyğunlaşmama.

Leksik interferensiyanın səviyyəsini müəyyən etmək üçün müxtəlif kurslarda oxuyan tələbələrə test tapşırığı verilir və onlara buraxılmış sözü tapmaq tapşırılır. Məsələn: Düzgün variantı göstərin: If you are one of the person waiting to be served in a shop you are _____

- a) client b) customer c) patient d) guest e) staff

Burada tələbələrin bir qismi düzgün cavab kimi «client», digərləri isə «customer» sözünü düzgün cavab kimi götürmüşlər. Müəyyən edilmişdir ki, ən çox dillərarası interferensiya hadisəsi məhz leksik səviyyədə müşahidə olunur: I kursda 37, IV kursda isə 32 % [3, s.163]. Yuxarıda göstərilən nümunədə tələbələrin bir qismi «client» sözü ilə «customer» sözünü səhv başa düşdüklərindən, burada yanlışlığa yol verirlər. Leksik interferensiya, əsasən öyrənilən dildə olan bəzi ifadələrin uyğun variantının ana dilində olmaması zamanı ortaya çıxır.

Dillərin mənimsənilməsində qrammatik interferensiya mühüm yer tutur. Fonetik interferensiyada olduğu kimi, burada da əvvəl mənimsənilmiş dil sonrakı dilin qrammatikasını mənimsəməyə mənfi təsir göstərir. Əgər ana dilində olmayan qrammatik məna öyrənilən dildə ifadə olunursa, bu zaman interferensiya hadisəsi özünü daha qabarıq büruzə verir. Qrammatik interferensiya ən çox ikinci və sonrakı dilləri öyrənən zaman təzahür edir. Bu zaman iki dil sisteminin qarşılıqlı təsiri ilə bağlı tipik səhvlər meydana çıxır [8]. V.Y.Rozensveyq və L.M.Uman «Qrammatik interferensiyaya dair» adlı məqalədə qeyd edirlər ki, ana dilindən başqa digər dilləri öyrənərkən «danışanın təfəkküründə öyrənilən dilin qrammatik differensial əlamətlər sisteminin ondan fərqli olan başqa sistemlə və ana dilinin qrammatik differensial əlamətlər sisteminin təsiri ilə qurulmuş dəyişməsi prosesi baş verir. Bu proses qrammatik interferensiya adlanır» [6, s.73].

Əslində qrammatik interferensiya hadisəsi az hallarda müşahidə edilməlidir, çünki qrammatik hazırlığa hələ orta məktəbdən böyük diqqət ayrılır. Əgər orta məktəbdə ingilis dili keçilmişsə, bu zaman həmin dilin qrammatikasını orta təhsil dövrünün sonunadək şagird yaxşı mənimsəməlidir. Hətta ali məktəblərdə I kurs tələbələrinin qrammatik hazırlığı digərlərinə nisbətən yüksək olur. Əgər IV kursda qrammatik interferensiyada səhvlər müşahidə edilirsə, bu, artıq dildaxili interferensiyanın təsiri ilə bağlı olur [2, s.88].

Xarici dillərin öyrənilməsi zamanı interferensiya hadisəsi bir çox hallarda reallığa çevrilir, yəni xarici dildən (məs., ingilis dilindən) bəzi sözlər (internet, kompüter, provayder, hotel, dizayner, monitor, server, mesaj və s.) heç bir struktur-se-

mantik dəyişikliklərə məruz qalmadan dilimizə daxil olur. Bu proses müasir dövrdə elm və texnikanın inkişafı, dövlətlərarası siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrin genişlənməsi və inteqrasiya prosesinin güclənməsi şəraitində daha sürətlə baş verir.

Ədəbiyyat

1. Адышова С.А. Экспериментально-фонетический анализ интерференции (на материале немецко-азербайджанского билингвизма). Автореф. канд. дисс. Баку, 2003
2. Баранникова Л.И. Сущность интерференции и специфика ее проявления. М., Наука, 1972
3. Белановская О.В. Психологические особенности межъязыковой интерференции в условиях искусственного билингвизма.// Лингвокультурное образование в системе вузовской подготовки специалистов. Сбор. науч. статей. Брестский Государственный Университет им. А.С.Пушкина. Брест, БрГУ, 2013, с.158-165
4. Верещагин Е.М. Психологическая и методическая характеристика двуязычия. (билингвизма). М.,1968
5. Dilçilik ensiklopediyası. I cild (dərs vəsaiti). Prof. F.Veysəllinin redaktəsi ilə. Bakı, Mütərcim, 2006, s.306
6. Розенцвейг В.Ю., Уман Л.М. К проблеме грамматической интерференции. В кн. «Проблемы структурной лингвистики».М.,1962, с.73
7. Süleymanov Y.Ə. İnterferensiya dil hadisəsi kimi. - /Dilçilik institunun əsərləri. Xüsusi buraxılış, 2012, s.53-56
8. Fəaliyyətin mənimsənilməsi. <http://kayzen.az/blog/psixologiya>

Summary

Psychological foundations of interlanguage and interlanguage interference in foreign language teaching.

The problem of psychological foundations of interlanguage and interlanguage interference in foreign language teaching is investigated in the article. Fonetical, lexical and grammatical forms of interference is scrutinezed, similar sounds in language are compared, articular bases of these sounds are shown that are the source and causes of interference by author.

Резюме

Психологические основы межъязыковые и внутриязыковые интерференции в преподавании иностранного языка

В статье исследуются вопросы психологические основы межъязыковые и внутриязыковые интерференции в преподавании иностранного языка. Автором рассматриваются основные – фонетические, лексические и грамматические формы интерференции, сопоставляются одинаковые звуки языков и указывается артикуляционные базы этих звуков в разных языках, что и является источником и причиной интерференции.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. S.Əliyeva
ADU-nun Linqvodidaktika kafedrasının
27.10.2016-cı il tarixli iclasının
03 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 02.11.2016

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

Dünyamin Yunusov (ADU) MÜXTƏLİF SİSTEMLİ DİLLƏRDƏ TABELİLİK BAĞLAYICILARININ MÜQAYİSƏLİ TƏDQIQI.....	3
Aytən Bayramova (ADU) MÜXTƏLİF SİSTEMLİ DİLLƏRDƏ HAL KATEQORİYASININ KOMMUNİKATİV SƏCİYYƏSİ.....	9
Lalə Əliquliyeva (ADU) AZƏRBAYCAN VƏ ƏRƏB DİLLƏRİNİN FELİ SİFƏTLƏRİNDƏ FELİN QRAMMATİK KATEQORİYALARININ TƏZAHÜRÜ.....	16
Dürdanə Əliyeva (BSU) TÜRK NAĞILLARINDA “KƏLOĞLAN” ANTROPONİMİ.....	24
Şəmsinur Aslanova (ADU) İMPERATİVİN QRAMMATİK SEMİNƏ DAİR.....	31
Səbinə Mahmudova (ADU) FRANSIZ FRAZEOLÖGİYASINDA PAREMİYALAR.....	35
Könül Abdurəhimova (ARPDİA) İNGİLİS ATALAR SÖZLƏRİNİN STRUKTUR MODELƏŞMƏSİ.....	41
Аида Собор (АУЯ) ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПОДХОДОВ В ИЗУЧЕНИИ ПРОБЛЕМЫ БИЛИНГВИЗМА.....	45
Sevda Həsənova (ADU) TİBBİ MƏTNLƏRİN TƏRCÜMƏSİNDƏ QARŞIYA ÇIXAN BƏZİ ÇƏTİNLİKLƏR.....	49
İlahə Əliyeva (ADU) ÜNSİYYƏTDƏ MAKSİMALAR VƏ ONLARIN İŞLƏNMƏ ƏHƏMİYYƏTİ.....	53
Adilə İbrahimova (BSU), İradə Zamanova (BDU) SOMATİK “HEEL” SÖZÜ VASİTƏSİLƏ YARANAN FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏR VƏ ONLARIN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ (DAVAMI).....	57
Leyla Seyidova (ADU) İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİ ARASINDA FONETİK SƏVİYYƏDƏ İNTERFERENSİYAYA DAİR.....	61
Vüsalə İsgəndərova (GDU) TƏSİRLİ-TƏSİRSİZ MƏNALI FEİLLƏRİN YARATDIĞI KONSTRUKSİYALARIN BƏZİ QANUNAUYĞUNLUQLARI.....	66
Məlihə Əsədova (BSU) AZƏRBAYCAN DİLİNİN QƏRB QRUPU DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ SABİT SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	69
Нурлана Гейбатова (АУЯ) ИЗМЕНЕНИЯ В ЯЗЫКЕ В ЭПОХУ ГЛОБАЛИЗАЦИИ.....	77
Gülüş Mustafayeva (ADU) TƏRCÜMƏDƏ MÜRƏKKƏB ƏDƏBİ PROSESİN ROLU.....	81
Günəl Cəlilova (ADU) MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ EMFATİK NİTQİN XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR.....	86

Gülnarə Rəhimova (ADU) İNGİLİS DİLİNDƏ VASİTƏSİZ DANIŞIQ AKTLARINDA SUALLIQ ÇALARLARI İFADƏ EDƏN TƏNƏ-MƏZƏMMƏT MÜNASİBƏTLƏRİN PRAQMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR.....	90
Mətanət Şıxızadə (ADU) İNGİLİS DİLİNDƏ ESSELƏRDƏ ƏLAQƏLƏNDİRİCİ SÖZLƏRİN İŞLƏNMƏSİ VƏ TƏRCÜMƏSİ	94
Pərvanə Cəfərova (ADU) İNGİLİS DİLİNDƏ ŞƏXS, YİYƏLİK VƏ QAYIDIŞ ƏVƏZLİKLƏRİNİN CÜMLƏ VURĞUSUNA MÜNASİBƏTİNƏ DAİR.....	98
Aygün Xəlilova (ADU) LABÜD İTKİLƏR VƏ KOMPENSASIYA.....	102
Aidə Süleymanova (ADU) CORC ORUELLİN “1984” ROMANINDA MÜƏLLİF NEOLOGİZMLƏRİNİN TƏRCÜMƏSİ.....	106
Тамилла Мамедова (АУЯ) РОЛЬ ГРАММАТИКИ В КОММУНИКАЦИИ.....	111
Cəvahir Hacıyeva (ADU) “TO FEEL” FEİLİ İLƏ OLAN BƏZİ İDİOMLARIN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	115
Эсмира Исмаилова (АУЯ) СУФФИКСАЛЬНЫЕ ПРОИЗВОДНЫЕ АБСТРАКТНЫЕ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ	119
İradə Nəcəfova (ADU) MƏTBUAT MƏTNLƏRİNİN TƏRCÜMƏSİ ZAMANI QARŞIYA ÇIXAN ÇƏTİNLİKLƏR.....	124
Arzu Niftəliyeva (Aydəmirova) (ADU) MÜQAYİSƏLİ LİNQVOKULTUROLOGİYANIN MÜASİR DİLÇİLİKDƏ YERİ	129
Təranə Cəbbarlı (ADU) İNGİLİS DİLİNDƏ TRİFTONQLARIN TƏLƏFFÜZ XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR.....	134
Vüsalə Əliyeva (ADU) FRANSIZ DİLİNDƏ FRAZEOLÖJİ SİNONİMLƏRİN DAXİLİ MƏNA QURULUŞU VƏ ONLARIN İŞLƏNMƏ DAİRƏSİ.....	138
Günay Mehdiyeva (ADU) AZƏRBAYCAN VƏ İTALYAN DİLLƏRİNDƏ MÜRƏKKƏB SİFƏTLƏRİN MÜQAYİSƏLİ TƏSNİFİ	142
Günel Əliyeva (ADU) CON STEYNBEKİN “QƏZƏBDƏN TÖRƏMİŞLƏR” ADLI ƏSƏRİNDƏ LEKSİK TƏKRARLARIN HƏDƏF MƏTNDƏ TRANSFORMASIYASI	146
Lalə Balabəyova (ADU) CON STEYNBEKİN “QƏZƏB SALXIMLARI” ROMANINDAKI DİALEKTLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİ	150
Aygün Əliyeva (ADU) CON STEYNBEYKİN “QƏZƏB SALXIMLARI” ROMANINDAKI AVTOMOBİL NƏQLİYYATI İLƏ BAĞLI TERMİNLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİ	154
Rahibə Mustafayeva (ADU) TƏRCÜMƏDƏ EKVIVALENTLİK	158
Oqtay İsmayilzadə (ADU) CON STEYNBEKİN “QƏZƏB SALXIMLARI” ROMANINDA İŞLƏNMİŞ VULQARİZM, JARQON VƏ SLENQ SÖZLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TRANSFORMASIYASI.....	163

Sabir Əliyev (ADU)	
CON STEYNBEKİN “QƏZƏB SALXIMLARI” ROMANINDA BƏDİİ TƏSVİR VASİTƏLƏRİNİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TRANSFORMASIYASI.....	167
Xaqani Əliyev (ADU)	
CON STENYBEKİN “QƏZƏB SALXIMLARI” ROMANINDA İŞLƏNMİŞ SƏSTƏQLİDİ SÖZLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TRANSFORMASIYASI.....	171
Sevda Bəkirova (ADU)	
BENİTO PEREZ QALDOSUN “MARIANELA” ƏSƏRİNDƏKİ TERMLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİ	176
Nigar Talibova (ADU)	
KAMILO XOSE SELANIN “ARI ŞANI” ROMANINDAN SEÇİLMİŞ FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİNƏ DAİR	179
Səkinə Bayramlı (ADU)	
KONVERSİYA VƏ ŞƏKİLÇİLƏR VASİTƏSİLƏ YARANAN FEİLLƏRİN SEMANTİK TƏHLİLİ.....	183

ƏDƏBİYYAT

Lalə İsayeva (Qafqaz Universiteti)	
CEYMS MORİYERİN YARADICILIĞINDA AZƏRBAYCAN MÖVZUSU VƏ KONSEPSİYASI.....	189
Kəmal Məmmədova (ADU)	
CAVAD HEYƏT VƏ “VARLIQ” JURNALI.....	196
Nigar Qarayeva (ADU)	
AMERİKA YAZIÇISI CON APDAYKİN “KENTAVR” ROMANININ MİFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	200
Vəfa Eyvazova (Azərbaycan Universiteti)	
İVLİN VONUN YARADICILIĞINDA İNSAN VƏ CƏMİYYƏT.....	204
Шахла Гурбанова (АУЯ)	
ПУТИ РАЗВИТИЯ АВСТРИЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ ПОСЛЕ СОБИТИЙ 1933-го ГОДА	208
İlahə Məcidova (ADU)	
KEYT ŞOPİNİN HEKAYƏLƏRİNDƏ QADIN PROBLEMİ	212
Nigar Şahkərəmova (ADU)	
«HUŞSUZ HEYKƏLİN HEKAYƏTİ» MONO-PYESİ HAQQINDA.....	217
Nərmin Şirinova (ADU)	
SİDNİ ŞELDON YARADICILIĞININ BƏDİİ-ESTETİK SƏCİYYƏSİ.....	221
Hüseyn Məmmədzadə (ADU)	
İ MUN YOLUN “DƏYİŞƏN QƏHRƏMANIMIZ” ƏSƏRİNDƏ OBRAZIN DAXİLİ TƏKAMÜLÜ	226

DİGƏR SAHƏLƏR

Xanməmməd İbrahimov, Ramin Quliyev	
XOCALI SOYQIRIMININ HAZIRLANMASI, TƏŞKİLİ VƏ HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ.....	230
Gülənə Hüseynova, Nigar Yusifova (BDU)	
AİLƏ DAXİLİNDƏ NƏSİLLƏRARASI MÜNASİBƏTLƏR PROBLEMİ	236
Jalə Mehrəliyeva (ADU)	
DİL FAKÜLTƏLƏRİ TƏLƏBƏLƏRİNƏ İNGİLİS DİLİNDƏ SƏRBƏST SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN TƏDRİSİNİN SƏMƏRƏLİ YOLLARI.....	245

Əzim Əliyev (ADU) GƏNCLƏRİN HƏYATA HAZIRLANMASINDA MİLLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİN PSIXOLOJİ TƏSİRİ	251
Lalə Cabbarova (BDU) MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN HƏYATINDA MƏDİANIN ROLU	256
Aidə Rəcəbova (ADU) AZƏRBAYCAN DÖZÜMLÜLÜK MƏKANI KİMİ	262
Vazeh Əskərov (ADU) AZƏRBAYCAN ALMANLARI AZƏRBAYCANDA İLK ALMAN YAŞAYIŞ MƏSKƏNLƏRİNİN SALINMASI	266
Sevda Zamanova, Zülfiyyə Tağıyeva (ADU) BOYUN FƏQƏRƏLƏRİNİN OSTEOKONDROZU	270
Pərvanə Həsənova, Fikrət İbyev (ADU) VBA-NIN KÖMƏYİ İLƏ EXCELDƏ İSTİFADƏÇİ FUNKSİYALRININ QURULMASI.....	275
Əliş Ağamirzəyev (BSU) BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİNİN BƏDİİ TƏRCÜMƏ NƏŞRLƏRİ	279
Misgər Məmmədov (ADU) ANLAMANNIN YAŞ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	283
Fidan Cəbrayilova (BSU) ŞİFAHİ NİTQ TƏLİMİNİN PSIXOLOJİ ƏSASLARI.....	288
Gülbəniz Mehdiyeva (BSU) ERKƏN ORTA ƏSR MƏNBƏLƏRİNDƏ TOPONİMLƏR	292
Könül Haqverdiyeva (ADU) M.F.AXUNDÖVUN “HEKAYƏTİ - MOLLA İBRAHİMXƏLİL KİMYAGƏR” KOMEDİYASINDA ŞƏXSİYYƏTİN ƏQLİ KEYFİYYƏTLƏRİNİN SOSIAL-PSIXOLOJİ KEYFİYYƏTLƏRİ	300
İrfan Aydın (ADU) ORTA MƏKTƏB ŞAĞIRDLƏRİNƏ ÖYRƏNİLƏN XARİCİ DİLDƏ KOMMUNİKASIYANIN ÖYRƏDİLMƏSİNİN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	305
Mehriban Əfəndiyeva (ADU) MÜASİR ŞƏRAİTDƏ UŞAQ CİNAYƏTKARLIĞININ SOSIAL-PSIXOLOJİ VƏ PEDOQOJİ MƏSƏLƏLƏRİ	309
Fəxryyə Zahidova (ADU) İXTİSASI XARİCİ DİL OLAN ALİ MƏKTƏB TƏLƏBƏLƏRİNƏ İNGİLİS DİLİNDƏ SOSİOMƏDƏNİ KOMPETENSİYANIN AŞILANMASININ SƏMƏRƏLİ YOLLARI.....	313
Ziyafət Rəfiyeva, Yeganə Məmmədova (ADU) DÜNYA OKEANI VƏ DƏNİZLƏRİN ÇİRKƏNMƏSİ.....	318
Гюляра Керимова (АУЯ) КРИЗИС ПОЛИТИКИ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА И КСЕНОФОБИЯ В СТРАНАХ ЕВРОПЫ	322
Fidan Ələsgərova (ADU) ÇİNDƏ 4 İYUN TYANANMEN QƏTLİAMİ VƏ ONUN TARİXİ ƏHƏMİYYƏTİ.....	328
Sevda Tağıyeva (ADU) AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA DEMOKRATİK, HÜQUQİ VƏ DÜNYƏVİ DÖVLƏT QURUCULUĞU	331
Зумруд Гусейнова (АУЯ) ДЕТСКИЙ НЕВРОЗ	336
Лала Шейхова, Айгюн Гаджиева (АУЯ) ВИНИРЫ И ЛЮМИНИРЫ. ЭСТЕТИЧЕСКИЕ ПРОТЕЗИРОВАНИЕ	339
Nahidə Məmmədova, Leyla Seyidbəyova, Esmira Kələntərova (ADU) BATAREYALARIN TORPAĞA ATILMASI SAĞALMAZ XƏSTƏLİKLƏRƏ SƏBƏB OLUR.....	342

Sevda Musayeva, Sevda Əhmədova (ADU) ZİKA VİRUSU.....	346
Айгюн Гаджиева, Лала Шейхова (АУЯ) ВИРУС ЗИКА: СИМПТОМЫ, РАСПРОСТРАНЕНИЕ, ЛЕЧЕНИЕ.....	349
Nazan Bayramlı (ADU) QRAMMATIKANIN TƏDRİSİNİN LİNQVİSTİK ƏSASLARI	353
Aytən Xəlilli (ADU) İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ LİNQVİSTİK AMİLLƏRİN NƏZƏRİ ƏSASLARI	357
Aytac Abdullayeva (ADU) KOMMUNİKATİV KOMPETENTLİK (SƏRİŞTƏ) XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ KOMMUNİKATİV KOMPETENSİYA VƏ KOMMUNİKATİV YANAŞMA ƏSAS PRİNSİPLƏR KİMİ	361
Şəhla Xudaverdiyeva (ADU) XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ DİLLƏRARASI VƏ DİLDAXİLİ İNTERFERENSİYANIN PSİXOLOJİ ƏSASLARI	365

*Məcmuə "Mütərcim" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzində
səhifələnmiş və çap olunmuşdur.*

Çapa imzalanıb: 02.12.2016
Format: 60x84 1/8. Qarnitur: Times.
Həcmi: 46,75 ç.v. Tiraj: 300. Sifariş № 273.

**TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFİYA
MƏRKƏZİ**

Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125/139 b
596 21 44; 497 06 25; (055) 715 63 99
e-mail: mutarjim@mail.ru

www.mutercim.az

HÖRMƏTLİ MÜƏLLİFLƏR!

ADU-nun “Elmi xəbərlər” adlı elmi məqalələr məcmuəsində dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, psixologiya, pedaqogika və digər ictimai elmlərin aktual problemlərinə dair məqalələr çap edilir.

Məqalələr aşağıdakı şərtlərlə qəbul edilir:

* Məqalənin həcmi 5 səhifədən az olmamalıdır.

* Məqalələrdə müəllif(lər)in adı, soy adı, işlədiyi müəssisə və onun ünvanı, müəllifin elektron poçt ünvanı göstərilməlidir.

* Məqalələr kompüterdə yığılmış formada (1,5 interval, şrift 14, səhifənin ölçüləri: sağdan 2 sm, soldan 3 sm, aşağı və yuxarıdan 2 sm; mətnlər Times New Roman şrifti ilə) təqdim edilməlidir.

* Məqalədə açar sözlər (məqalənin və xülasənin yazıldığı dillərdə, 3-5 söz), başlıqdan sonra qara hərflərlə qeyd olunmalıdır.

* Məqalələrdə istinad və mənbələrin göstərilməsi vacibdir. İstinad və mənbələr bu qaydada göstərilir:

1. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə və ya istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinəni ardıcılıqla nömrələnməlidir.

2. İstinad olunmuş ədəbiyyatın nömrəsi və səhifəsi mətnin içində göstərilir. (Məsələn: [1] və ya [1, s.119] kimi işarə olunmalıdır.)

3. Eyni ədəbiyyata mətnədə başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.

4. İstinad olunan ədəbiyyat nəşr olunduğu dildə verilir.

5. Ədəbiyyatlar AAK-nın tələbləri əsasında göstərilir:

Kitablar üçün - müəllif, nəşrin adı. Nəşr olunduğu yer. Nəşr olunduğu il. Məsələn: **Yunusov D. Mürəkkəb sintaktik vahidlərdə konstantlıq və variativlik. Bakı: “E.L.” Nəşriyyat və poliqrafiya şirkəti MMC, 2008.** Qəzet, jurnal və ya məcmuə məqalələri üçün – Müəllif. Məqalənin adı // çap olunduğu nəşr, nəşrin №-si, çap olunma tarixi, çap olunduğu səhifələr. Məsələn: **Qaraşarlı Ç. Etrusk dilində ismin hal kateqoriyası // ADU-nun “Elmi xəbərlər”i, 2008, №-1, s. 38-42.**

* Məqalənin sonunda məqalənin yazıldığı dildən başqa iki dildə (Azərbaycan dilində yazılmış məqalələrə ingilis və rus dillərində, rus dilində yazılıbsa, Azərbaycan və ingilis dillərində, digər xarici dillərdə yazılıbsa, Azərbaycan və rus dillərində) xülasə verilməlidir. Məqalənin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır.

* Məqalələr CD- diskdə təqdim edilməlidir.

* Məqalələrə bu sahə üzrə elmi dərəcəsi olan mütəxəssislərin rəy verməsi və müvafiq elmi müəssisənin Elmi Şurasının protokolundan çıxarış təqdim olunması zəruridir.

* “Elmi xəbərlər” məcmuəsinin ildə 5 nömrəsi nəşr olunur.